

Acta Albaruthenica

Rada Naukowa

Aleksander BARSZCZEWSKI (*Uniwersytet Warszawski*)
Hienadź CYCHUN (*Narodowa Akademia Nauk Białorusi*)
Walancin HOLUBIEU (*Narodowa Akademia Nauk Białorusi*)
Bronisław KODZIS (*Uniwersytet Opolski*)
Gun-Britt KOHLER (*Carl von Ossietzky Universität Oldenburg, Niemcy*)
Aliaksandr MAKAREVICH (*Mohylewski Uniwersytet Państwowy im. A. Kulaszowa*)
Dorota MICHALUK (*Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*)
Eugeniusz MIRONOWICZ (*Uniwersytet w Białymstoku*)
Larysa PISAREK (*Uniwersytet Wrocławski*)
Pavel SCIACKO (*Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały*)
Ivan SHTEJNER (*Homelski Uniwersytet Państwowy im. Franciszka Skaryny*)
Aliaksandr SMALIANCHUK (*Polska Akademia Nauk*)
Bazyli TICHONIUK (*Uniwersytet Zielonogórski*)
Mikhail TYCHYNA (*Narodowa Akademia Nauk Białorusi*)
Ihar ZHUK (*Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. Janki Kupały, Białoruś*)

Recenzenci

Nina BARSZCZEWSKA (*Uniwersytet Warszawski*)
Wanda BAROUKA (*Witebski Uniwersytet Państwowy im. P. Maszeraua*)
Lilia CITKO (*Uniwersytet w Białymstoku*)
Jerzy GORDZIEJEW (*Uniwersytet Jagielloński*)
Jerzy GRZYBOWSKI (*Uniwersytet Warszawski*)
Siarhej KAVALIOU (*Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*)
Aliaksandr KRAUTSEVICH (*Związek Pisarzy Białoruskich*)
Oleg ŁATYSZONEK (*Uniwersytet w Białymstoku*)
Mikalai PRYHODZICH (*Białoruski Uniwersytet Państwowy*)
Michał SAJEWICZ (*Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*)
Ivan SAVERCHANKA (*Narodowa Akademia Nauk Białorusi*)
Liudmila SINKOVA (*Białoruski Uniwersytet Państwowy*)
Beata SIWEK (*Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II*)
Valentyna SOBOL (*Uniwersytet Warszawski*)
Halina TYCHKA (*Białoruski Uniwersytet Państwowy*)
Halina TVARANOVICH (*Uniwersytet w Białymstoku*)
Teresa ZANIEWSKA (*Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie*)

Katedra Białorutenistyki
Uniwersytetu Warszawskiego

Acta
Albaruthenica

Tom 16

Warszawa 2016

Redakcja naukowa tomu

Mikołaj CHAUSTOWICZ
Mikołaj TIMOSZUK

Redakcja językowa

Iryna AHEJEVA (*język białoruski*)
Katarzyna DROZD (*język polski*)
Anna RĘDZIOCH-KORKUZ (*język angielski*)

Sekretarz redakcji

Anna RĘDZIOCH-KORKUZ

Projekt graficzny okładki

Krzysztof KLESZCZ

Na okładce: *Witebsk. Kościół Św. Antoniego*. Akwarela Józefa Peszki (1800)

Skład i łamanie

Halina ŻARKO

Adres redakcji

Katedra Białorutenistyki
Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa
tel./fax (0 22) 55 34 222
<http://www.albaruthenica.uw.edu.pl>
e-mail: albaruthenica@uw.edu.pl

© Copyright by Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego 2016

ISSN 1898-8091

Wersja pierwotna czasopisma: papierowa
Nakład 120 egz.

Druk i oprawa:

SOWA Sp. z o.o.
ul. Raszyńska 13, 05-500 Piaseczno
tel. (22) 431-81-40; fax (22) 431-81-50

Spis treści

STUDIA i ARTYKUŁY

LITERATURA

- 11 **Ірына Агеева**, *Эстэтыка магічнага рэалізму і проза Ігара Бабкова*
- 25 **Ванда Бароўка**, *Металітаратурны код у раманах Андрэя Федарэнкі*
- 35 **Ірына Бурдзялёва**, *Трансфармацыя сядзібнага топасу ў літаратуры Беларусі XVIII–XIX стагоддзяў*
- 47 **Ірына Часнок**, *Асаблівасці нарацыі ў СКАРБАХ жыцця Максіма Гарэцкага*
- 57 **Мікола Хаўстовіч**, *Беларуская ананімная літаратура XIX стагоддзя: праблемы крыніцазнаўства і атрыбуцыі*
- 73 **Надзея Чукічова**, *Сюжэт-“дзея” і сюжэт-“надзея” ў беларускай літаратуры XIX стагоддзя (ЭНЕІДА НАВЫВАРАТ і ТАРАС НА ПАРНАСЕ)*
- 95 **Katarzyna Drozd**, *Ruski Makisma Hareckiego: Kilka uwag o języku narracji i konstrukcji opowiadania*
- 105 **Karolina Gendek**, *Wielkie miasto Białystok: Proza urbanistyczna Sokrata Janowicza*
- 119 **Ганна Храпуновіч**, *Гатычная традыцыя ў рамане Людмілы Рублеўскай СКОКІ СМЕРЦІ*

JĘZYK

- 129 **Вераніка Бандаровіч**, *Фарміраванне беларускай музычнай тэрміналогіі*
- 143 **Nina Barszczewska**, *Zachowania językowe mieszkańców Podlasia w warunkach bilingwizmu: Charakterystyka socjolingwistyczna*
- 169 **Марыля Хаўстовіч**, *ПРАМОВА МЯЛЕШКІ і ЛІСТ да АБУХОВІЧА: Праблемы перакладу на сучасную беларускую мову*
- 179 **Katerina Kedron**, *Гендар у фразеалогіі: Утварэнне слоўніка як метада даследавання*
- 191 **Ігар Клімаў**, *Дэдыкацыя да Нясвіжскага катэхізіса 1562 г. у святле лексічнай статыстыкі твора*

- 203 **Angelika Peljak-Łapińska**, *Białoruski N-korpus: W kierunku Białoruskiego Korpusu Narodowego*

KULTURA. HISTORIA

- 213 **Цімафей Авілін**, *Этнаастранамічны аспект традыцыйнага беларускага фітанімікона: Пастаноўка праблемы*
- 219 **Людміла Хмяльніцкая**, *Віцебская базыльянская гімназія ў 1822–1832 гадах*
- 235 **Дзмітрый Крывашэй**, *Уплыў палітычных працэсаў ў Беларусі на творчасць літаратараў (1991–2010)*
- 261 **Irena Matus**, *Dyskurs wokół kasaty unii kościelnej w obwodzie białostockim*
- 273 **Алена Падалінская**, *Праблема выяўлення філасофскіх ідэй антычнасці ў пісьмовых крыніцах Вялікага Княства Літоўскага эпох Сярэднявечча і Рэнесансу*
- 287 **Уладзіслаў Рэут**, *Гістарыяграфія інвентарнай рэформы памешчыцкай вёскі Беларусі (1844–1857 гг.): Змены навуковай парадыгмы*

VARIA

MATERIAŁY

- 307 **Вячаслаў Мартысюк**, *Дзве вершаваныя сатыры з XVIII стагоддзя*
- 311 **Лявон Баршчэўскі, Язэп Янушкевіч**, *Два новыя тэксты беларускай літаратуры XIX ст.: Жанравая прыналежнасць, моўныя асаблівасці, праблемы атрыбуцыі*
- 323 **Мікола Хаўстовіч**, *Зводны і спісы КАЗАННЯ*
- 330 **Вячаслаў Мартысюк**, *Недрукаваны беларускі віншавальны верш з першай паловы XIX стагоддзя ў зборах Яна Чачота*
- 335 **Мікола Хаўстовіч**, *Невядомы верш Яна Чачота?*
- 339 **Tomasz Nastulczyk**, *Хутөръ Стараго дъдя: Rosyjska adaptacja Nutorki staroho dzieda z kręgu Muzeum hr. Murawiewa*
- 349 **Informacja o autorach**

Contents

STUDIES AND ARTICLES

LITERATURE

- 11 **Iryna Aheyeva**, *Aesthetics of Magical Realism and Prose of Ihar Babkou*
- 25 **Vanda Barouka**, *Metafictive Code in Novels of Andrei Fedarenka*
- 39 **Iryna Burdeljova**, *Transformation of the Manor Topos in Belarusian Literature of the 18th and 19th Centuries*
- 47 **Iryna Chasnok**, *Peculiarities of Narration in TREASURE OF LIFE by Maxim Garetsky*
- 57 **Mikałaj Chaustowicz**, *Belarusian Anonymous Literature of the 19th Century: Problems of Source and Authorship*
- 73 **Nadzeya Chukichova**, *Plot-“Action” and Plot-“Event” in Belarusian Literature of the 19th Century (THE AENEID ON THE WRONG SIDE and TARAS ON PARNASSUS)*
- 95 **Katarzyna Drozd**, *RUSSIAN by Maxim Harecki: a Few Remarks about the Language and Structure of the Story*
- 105 **Karolina Gendek**, *The Great City of Bialystok: Urban Prose of Sokrat Janowicz*
- 119 **Hanna Khrapunovich**, *Gothic Tradition in the Novel DEATH DANCE by Ludmily Rublevskaya*

LANGUAGE

- 129 **Veranika Bandarovich**, *Formation of the Belarusian Musical Terminology*
- 143 **Nina Barszczyewska**, *Language Behavior of Inhabitants of Podlasie in Bilingual Environment: Sociolinguistic Perspective*
- 169 **Maryla Chaustowicz**, *PRAMOVA MIALIESHKI (SPEECH OF MELESHKO) and LIST DA ABUKHOVICH (LETTER TO ABUCHOWICH): Problems of Translation into Modern Belarusian Language*
- 179 **Katerina Kedron**, *Gender in Phraseology: Creating Vocabulary as a Method of Research*
- 191 **Ihar Klimau**, *Preface to the Nyasvizhian Catechism of 1562 in the Light of Lexical Statistics of the Work*

- 203 **Angelika Peljak-Łapińska**, *Belarusian N-korpus: Towards a Belarusian National Corpus*

CULTURE. HISTORY

- 213 **Tsimafei Avilin**, *Ethnoastronomical Aspect of Traditional Belarusian Fitonimicon: Problem Overview*
- 219 **Liudmila KHMIALNITSKAYA**, *Middle School of the Basilian Fathers in Vitebsk (1822–1832)*
- 235 **Dzmitry Kryvashei**, *Influence of Political Processes in Belarus on Literature in 1991–2010*
- 261 **Irena Matus**, *Discussion on the Dissolution of the Church Union in Białystok District*
- 273 **Alena Padalinskaya**, *Problem of Identification of Antique Philosophy Ideas in Narrative Sources of the Grand Duchy of Lithuania in the Middle Ages and the Renaissance*
- 287 **Uladzislau Reut**, *Historiography of the Landlord Village in Belarus Inventory Reform (1844–1857): Changes in Scientific Paradigm*

VARIA

MATERIALS

- 307 **Viachaslau Martysiuk**, *Two Eighteenth-Century Satire Poems*
- 311 **Lavon Barshcheuski, Jazep Janushkievich**, *Unknown Texts of the 19th Century Belarusian Literature: Characteristics of Genre, Peculiarities of Language and Authorship Problems*
- 323 **Mikałaj CHAUSTOWICZ**, *Editions and Copies of SERMON*
- 330 **Viachaslau Martysiuk**, *Unpublished Poem in Belarusian from the First Half of the 19th Century from the Name Day Collection of Jan Czeczot*
- 335 **Mikałaj CHAUSTOWICZ**, *Unknown Poem of Jan Czeczot?*
- 339 **Tomasz Nastulczyk**, *CHUTIOR STARAHO DIEDIA: Russian Adaptation of HUTORKI STAROGO DZIEDA from the Museum of Earl Mouravieff*
- 349 **About Authors**

STUDIA i ARTYKUŁY

Literatura

Ірына Агеева
Варшава

Эстэтыка магічнага рэалізму і проза Ігара Бабкова

Тэрмін **магічны рэалізм** з’явіўся на пачатку XX стагоддзя, першапачаткова адносіўся да выяўленчага мастацтва, а пазней быў перанесены на літаратурную глебу. З таго часу паняцце не раз мадыфікавалася, у кожным з кантэкстаў набываючы пэўныя асаблівасці. Найбольш вядомы літаратурны напрамак пад назвай **магічны рэалізм** адносіцца да літаратуры Лацінскай Амерыкі, у той час як сам тэрмін (і яго літаратурнае прымяненне) мае еўрапейскае паходжанне.

Верагодным аўтарам тэрміна **магічны рэалізм** лічаць Франца Ро (ням. Franz Roh), нямецкага мастацтвазнаўцу і філосафа. Ён ужыў яго ў 1925 годзе ў кнізе *Постэкспрэсіянізм. Магічны рэалізм*¹ у дачыненні да постэкспрэсіянісцкага выяўленчага мастацтва для апісання спецыфічнай рэальнасці, адлюстраванай такімі мастакамі, як Макс Эрнст, Джоржа дэ Кірыка, Рэнэ Магрыт. Пэўны час спалучэнне **магічны рэалізм** выкарыстоўвалася як сінонім для *Neue Sachlichkeit*² (новай рэчыўнасці) ці постэкспрэсіянізму ў выяўленчым мастацтве.

У Італіі ў 20-я гады XX стагоддзя існавала літаратурная плынь пад назвай **магічны рэалізм**, якая ўтварылася ў межах эстэтыкі навечэнцізму (*Novecento Italiano*), што тады панавала. Тэарэтычнае абгрунтаванне яна атрымала ў часопісе “900. Novecento”, які выдаваўся пісьменнікам Массіма Бантэмпеллі, у якім друкаваліся, сярод іншых, нямецкі пісьменнік Георг Кайзер, ірландзец Джэймс Джойс і англічанка Вірджынія Вульф.

Магічны рэалізм у Германіі 1940–1950-х гадоў рэпрэзентаваны творчасцю Элізабэт Ланггесэр, Эрнста Кройдэра, Германа Казака і іншых, а таксама ў бельгійскай літаратуры ў творчасці Ёхана Дэна (флам. Johan Daisne) і Хьюбэрта Лампо (флам. Hubert Leon Lampo). Аднак творчасць нямецкіх пісьменнікаў, хутка трапіўшы ў апазіцыю да панавальнага тады “Групы 47”, эстэтычныя прынцыпы сяброў якой базаваліся на рэальна перажытым “тут і цяпер”, так і засталася ў нечым незразумелай і непрачытанай, і папулярнасці сярод сучаснікаў не атрымала. Прызнаным

¹ F. Roh, *Nach-Expressionismus – Magischer Realismus: Probleme der neuesten europäischen Malerei*, Klinkhardt & Biermann, Leipzig 1925.

² *Ibidem*.

узорам нямецкага магічнага рэалізму гэтага перыяду з'яўляецца раман *Горад за ракой* Г. Казака, апублікаваны ў 1947 годзе¹.

У 60-я гады ХХ стагоддзя сталі сусветна вядомымі такія лацінаамерыканскія аўтары, як Габрыэль Гарсія Маркес, Мігель Анхель Астурыяс, Алеха Карпенцьер, Хорхэ Луіс Борхес. Дзякуючы творчасці гэтых пісьменнікаў магічны рэалізм атрымлівае шырокае прызнанне і ажыўляе мала папулярны еўрапейскі напрамак. Першым літаратурным маніфэстам прынцыпаў магічнага рэалізму прынята лічыць прадмову А. Карпенцьера да кнігі *El reino de este mundo* (*Царства зямное*), якая выйшла ў 1949 годзе. Супрацьпастаўляючы свой метад эксперыментам сюррэалістаў, якія ставяць вышэй за ўсё фантазію, выдумку, ён пісаў: “Свет цудоўнага толькі тады становіцца безумоўна сапраўдным, калі ён узнікае з нечаканага пераўтварэння рэчаіснасці (цуд), з абвостранага спасціжэння рэальнасці альбо з адмысловага асвятлення скарбаў, схаваных у гэтай рэчаіснасці”². Трэба адзначыць, што кубінскі пісьменнік гаварыў не пра магічны рэалізм як спосаб адлюстравання рэчаіснасці, а пра саму лацінаамерыканскую рэчаіснасць (*lo real maravilloso americano*), цудоўную саму па сабе, у адрозненне ад еўрапейскай, дзе жыццё сучасных людзей страціла прамыя сувязі з фальклорам. Такім чынам пісьменнік, які хоча адлюстраваць яе, павінен “паверыць” у цуды гэтай рэальнасці, адчуць іх, а пры напісанні твору прытрымлівацца прынцыпаў дакументальнасці, не дадаючы нічога ад сябе. Падобных уяўленняў пра магічны рэалізм прытрымліваўся гватэмалец М.А. Астурыяс³, удакладняючы, што феномен цудоўнасці лацінаамерыканскай рэальнасці палягае на своеасаблівым “прымітыўным” светаўспрыняцці яе народаў.

У 1955 годзе ў часопісе “Hispania” з’явіўся артыкул Анхеля Флорэса (ісп. Angel Flores) *Магічны рэалізм у лацінаамерыканскай літаратуры*⁴. Ён даў пачатак літаратуразнаўчай дыскусіі на тэму магічнага рэалізму, упершыню акрэсліўшы магічны рэалізм як асобную плынь у лацінаамерыканскай літаратуры. Аўтар артыкула канстатаваў адсутнасць дакладнай дэфініцыі і паспрабаваў яе даць, хоць пры гэтым ён не адрозніваў фантастыку ад магічнага рэалізму. Пачаткам гэтага напрамку А. Флорэс назваў творчасць Х.Л. Борхеса. У 1967 годзе Луіс Леаль (ісп. Luis Leal) у артыкуле⁵ з такой жа назвай, які быў надрукаваны ў часопісе

¹ Гл.: А. Г у г н и н, *Магічскі рэалізм у кантэксце літаратуры і мастацтва ХХ стагоддзя: феномен і некаторыя шляхі яго осмыслення*, Москва 1998, с. 39.

² Цыт. па: А. К а р п е н ц ь е р, *Царства зямное* [online], http://royallib.ru/read/karpenter_aleho/tsarstvo_zemnoe.html#0 [доступ: 20.12.2015 г.].

³ Гл.: Т. P i n d e l, *Zjawy, szaleństwo i śmierć. Fantastyka i realizm magiczny w literaturze hispanoamerykańskiej*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych “Universitas”, Kraków 2004, s. 222.

⁴ A. F l o r e s, *Magical Realism in Spanish American Fiction*, “Hispania” no 30, 1955, p. 187–192.

⁵ L. L e a l, *El realismo magico en la literatura hispanoamericana*, “Cuadernos americanos” 1967, no 4, s. 230-235.

“Cuadernos americanos”, аспрэчыў пэўныя палажэнні А. Флорэса, у прыватнасці, звярнуў увагу на асноўныя адрозненні магічнага рэалізму ад фантастыкі і сюррэалізму, аднак атаясамліваў цудоўную рэчаіснасць А. Карпенцэра з магічным рэалізмам. Паводле Л. Леаля магічны рэалізм з’яўляецца не стылем ці формай, а спецыфічным поглядам на свет¹.

Літаратуразнаўчыя дыскусіі вакол магічнага рэалізму ў літаратуры Лацінскай Амерыкі працягваліся, а творы лацінаамерыканскіх аўтараў станавіліся вядомымі ва ўсім свеце, што прывяло да з’явы, якую назвалі “лацінаамерыканскім бумам”. Сам метад дапаўняецца і мадыфікуецца, лакалізуючыся ў розных еўрапейскіх рэгіёнах. Прадстаўнікамі балканскага магічнага рэалізму даследчыкамі называныя Іва Андрыч, Міларад Павіч і Горан Петравіч, чэшскага – Мілан Кундэра. Сучасныя англійскія магічныя рэалізм рэпрэзентуюць такія пісьменнікі, як Джонатан Кэрал, Энгус Уілсан, Салман Рушдзі, Анжэла Картэр і іншыя. У мастацкім метадзе сучаснай польскай пісьменніцы Вольгі Такарчук літаратуразнаўчы таксама адзначаюць прысутнасць характэрных рысаў гэтага напрамку.

Межы магічнага рэалізму нельга назваць строга акрэсленымі, тут мае месца пэўная эксплуатацыя тэрміна, і прыналежнасць твораў таго ці іншага аўтара да магічнага рэалізму залежыць ад таго, якой з канцэпцый прытрымліваецца. Паводле самай вузкай дэфініцыі магічнымі рэалістамі можна назваць нават не ўсіх лацінаамерыканскіх пісьменнікаў (напрыклад, Л. Леаль выключаў Х.Л. Борхеса і пачаткам напрамку называў творчасць А. Карпенцэра), а паводле шырокага разумення да магічнага рэалізму можна аднесці ўсю прозу, дзе побач з рэалістычнымі праяўляюцца нейкія звышнатуральныя элементы, што ўключае сюды ўсю фантастыку, робячы выдзяленне магічнага рэалізму бессэнсоўным прадукваннем тэрмінаў.

Канцэпцыя магічнага рэалізму Сэймура Ментона, прадстаўленая ім у працы *Historia verdadera del realismo mágico*², вызначае сем яго характэрных рысаў, уласцівых як літаратуры, так і выяўленчаму мастацтву. Ён звяртае ўвагу на ўніверсальны характар гэтай з’явы, тым самым аспрэчваючы погляды прыхільнікаў вузкага разумення магічнага рэалізму. Паводле С. Ментона, для магічнага рэалізму ў літаратуры характэрна:

1. Дакладны падыход, падрабязнае апісанне.
2. Аб’ектывізм, эмацыйная незаангажаванасць аўтара.
3. Падразумываецца інтэлектуальнае, а не эмацыянальнае прачытанне твораў.
4. Адначасовы паказ некалькіх планаў без вылучэння галоўнага (як вынік – няма галоўных падзей, усё адначасова ў цэнтры ўвагі).

¹ Гл.: T. P i n d e l, *op. cit.*, s. 225-227.

² S. M e n t o n, *Historia verdadera del realismo mágico*, Fondo de Cultura Económica, México 1998.

5. Мова твораў – дакладная і простая, пазбаўленая мастацкіх аздобаў.

6. Прымітывізм, наіўны погляд на прадметы.

7. Паказ дзіўнага і непраўдападобнага, якое рэальна існуе ў рэчаіснасці (альбо ў фальклоры дадзенай культуры)¹.

Вэндзі Б. Фэрыс у працы *Scheherazade's Children* вылучае пяць асноўных і дзевяць факультатыўных прызнакаў² твораў магічнага рэалізму. Абавязковыя:

1. Наяўнасць магічнага элементу, пры чым суіснаванне магіі і рэчаіснасці ўзаемна не супярэчлівыя.

2. Мастацкая рэальнасць амаль ідэнтычная той, у якой мы жывем, у адрозненне ад фантастычнай ці алегарычнай літаратуры. Тэксты напоўнены дэталямі, якія лёгка распазнаюцца чытачом як штодзённыя, нармальныя, звычайныя.

3. Тэксты ўзбуджаюць у чытача пытанне, як разумець апісанья выпадкі (цуд альбо толькі ілюзія цуду).

4. Знаходжанне паміж светам звычайных людзей і магічным, неверагодным.

5. Паддаванне сумневам агульнапрынятыя катэгорыі часу, месца ці ідэнтычнасці.

Да факультатыўных прыкметаў адносяцца наступныя:

1. Наяўнасць метатэксту: тэкст утрымлівае каментары да сябе, закранае пытанне ролі наратара, знакаў, метафар ці працэсу апавядання.

2. Чытач адчувае своеасаблівую магію слова, мова твора спрабуе паяднацца з прадметам, які апісвае. Уяўленне пра гэтую магію чытачу даюць метафары, якія трэба разумець літаральна. (Напрыклад, у рамане *Сто гадоў адзіноты* Г.Г. Маркеса кроў сына цячэ стужкай да дому маці).

3. Наратар часта глядзіць з перспектывы дзіцяці, што адкрывае свежасць і навізну свету.

4. Прысутнасць матыву люстэрка, альбо агульныя паўтарэнні, сіметрыя, якая стварае настрой магічнасці.

5. Адносна часты матыў метамарфозы персанажаў.

6. У шматлікіх творах можна знайсці спасылкі на палітычныя з'явы, як правіла, у тэкстах праяўляюцца негатыўныя адносіны да пэўных палітычных падзей (напрыклад, у рамане *Дом духаў* Ісабель Альлендэ (ісп. Isabel Allende) адкрыта крытыкуе пераварот у Чылі).

7. У аснове твораў магічнага рэалізму ляжаць звычайна народныя вераванні і лакальныя прымхі, часта месцам дзеяння становіцца вёска.

¹ *Ibidem*, с. 30.

² Цыт. па: T. P i n d e l, *op. cit.*, s. 240–241.

8. Хутчэй юнгаўская, чым фройдаўская перспектыва нарацыі: магія і надзвычайнасць звязаны хутчэй з групай людзей, а не з псіхікай адзінкі.

9. Карнавал, экстравагантнасць мовы, наяўнасць забаўляльных матываў.

Цікава, што наяўнасць у творах народных прымхаў, вераванняў вылучаецца аўтарам як факультатыўная прыкмета, а наяўнасць магіі – як абавязковая. Такім чынам, магія можа мець зусім іншы характар, пазафальклорны, можа паўставаць з самой рэчаіснасці ці быць вынікам індывідуальнага ўспрыняцця гэтай рэчаіснасці наратарам ці героем. Вылучэнне экстравагантнасці мовы як дадатковай прыкметы дэманструе крытычны погляд на канцэпцыю С. Ментона, які настойвае на прымітыўнасці, пазбаўленасці мовы аздобаў.

Польскі даследчык лацінаамерыканскай літаратуры Томаш Піндэль, падагульняючы тэарэтычныя пошукі лацінаамерыканскіх і еўрапейскіх навукоўцаў, грунтуючы свае высновы ў асноўным на лацінаамерыканскай мастацкай літаратуры, называе наступныя рысы, уласцівыя творама магічнага рэалізму:

1. Мастацкі свет твора нагадвае рэальны свет чытача, тым не менш, у ім маюць месца цудоўныя, магічныя, незвычайныя здарэнні, якія, аднак, не ствараюць уражанне парушэння законаў свету, а гарманічна спалучаюцца са штодзённасцю. Характэрнай практыкай з'яўляецца таксама паказ штодзённых, звычайных з'яў і прадметаў як быццам яны з'яўляюцца магічнымі і цудоўнымі.

2. Гэтая цудоўнасць паходзіць з пэўнага “прымітыўнага”, народнага, адрознага ад рацыянальнага спосабу разумення рэчаіснасці і адсылае да міфу як пэўнай структуры, што служыць тлумачэннем механізмаў свету.

3. Мова твораў магічнага рэалізму простая і ясная, імкнецца да дакладнасці, пазбягае фармальнай экстравагантнасці, але адзначаецца пэўнай вынаходлівасцю¹.

А. Гугнін вылучае наступныя рысы магічнага рэалізму як універсальнага мастацкага метаду: жыццэпадабенства (абавязковая прысутнасць пазнавальных рысаў гістарычнай рэальнасці), арганічнае спалучэнне рэальнага і магічнага, аднаўленне ў правах міфічнага светапогляду побач з рацыянальным, антыўтапічнасць, антыпрагматызм, антыдагматызм, пераадоленне нацыяналізму². Канстанцін Кісліцын на падставе працы А. Гугніна выдзяляе дзевяць рысаў магічнага рэалізму як мастацкай з'явы XX стагоддзя:

1. Падвойная рэальнасць, узаемнае пранікненне гэтых рэальнасцей.

2. Скажэнне прасторавага жыццэпадабенства, у прыватнасці, праз матыў сну.

¹ *Ibidem*, s. 243.

² А. Г у г н и н, *Магічскі рэалізм...*, с. 107–108.

3. Суб'ектыўнасць і адноснасць часу.
4. Сістэматычнае замяшчэнне пісьменнікам свайго погляду (як носьбіта высокай культуры) поглядам прымітыўнага чалавека.
5. Матывы магчнага як уласцінасць наратара ці героя бачыць рэальнасць з пэўнай перспектывы.
6. Адмова ад псіхалагічнага дэтэрмінізму.
7. Антыўтапічнасць і антыпрагматызм.
8. Нацыянальны, духоўны, гістарычны вопыт як культурны кантэкст апавядання.
9. Перавага экзістэнцыйнага светаўспрыняцця¹.

Існуе цэлы шэраг іншых канцэпцый магчнага рэалізму, аднак, як бачна, згоды паміж даследчыкамі няма. Акрамя гэтага, не даследавана пытанне фармальных прызнакаў магчнага рэалізму: большасць прыведзеных тут канцэпцый апелюе да змястоўных прыкмет. Не даследавана праблема суадносін лацінаамерыканскага і еўрапейскага магчнага рэалізму: калі першы быў дастаткова добра даследаваны ў розных кантэкстах, то існаванне другога дагэтуль ставіцца некаторымі літаратуразнаўцамі, асабліва лацінаамерыканскімі, пад пытанне. Не даследавана спецыфіка еўрапейскага магчнага рэалізму гэтак званай “другой хвалі”: калі італьянскі (20-я гады ХХ ст.) і нямецкі (40–50-я гады ХХ ст.) магчны рэалізм “першай хвалі” быў часткай мадэрністычных пошукаў, то “другая хваля” адбылася ўжо пасля “лацінаамерыканскага буму”, калі класічны мадэрнізм быў вычарпаны, і ў мастацтва прыйшоў постмадэрнізм, з’ява не менш супярэчлівая з перспектывы дэфініцыі, чым магчны рэалізм. Складаным даследчым пытаннем з’яўляецца размежаванне твораў вытрыманых у эстэтыцы постмадэрнізму і магчнага рэалізму. Напрыклад, творы М. Павіча з пункту гледжання мастацкай рэальнасці, а таксама светапогляду з’яўляюцца ўзорамі магчнага рэалізму, у той час як нелінейнасць апавядання і інтэртэкстуальнасць твораў дае падставу адносіць іх да постмадэрнізму, хоць нелінейнасць як тэкстуальная асаблівасць у гэтым выпадку лагічна дапаўняе нелінейнасць часавую і прасторавую, інтэртэкстуальнасць не з’яўляецца вынаходніцтвам постамадэрнізму, і толькі гіпертэкст як спосаб фармальнай арганізацыі твора адсылае да постмадэрнізму. Вадзім Руднеў у артыкуле пра *Хазарскі слоўнік* М. Павіча піша: “Асаблівасцю, што прыдае ўнікальнасць *Хазарскаму слоўніку*, з’яўляецца тая перабольшаная сур’ёзнасць яго стылю, тая адсутнасць іроніі <...> якія дазваляюць казаць не толькі пра квінтэсэнцыю постамадэрнізму, але і пра альтэрнатыву яму. У гэтым сэнсе М. Павіч безумоўна антыпод Умбэрта Эка²”. Еўрапейскі магчны рэалізм развіваўся ў іншым культурным кантэксце. Калі лацінаамерыканскія аўтары пры дапамозе магчнага светаўспрыняцця

¹ Гл.: К. К и с л и ц ы н, *Магический реализм*, “Знание. Понимание. Умение” 2001, № 1, с. 275–278.

² В. Р у д н е в, *Словарь культуры XX века* [online], <http://philosophy.ru/edu/ref/rudnev/b345.htm> [доступ: 20.12.2015 г.].

намагаліся зацвердзіць уласную культурную самабытнасць у літаратуры, то еўрапейцы перажывалі чарговы светапоглядны крызіс, і магічны рэалізм стаўся, побач з постмадэрнізмам, адной з прадуктыўных альтэрнатываў пазітывізму і рацыяналізму.

Такім чынам, папулярнасць магічнага рэалізму супала з постмадэрнізмам, у выніку чаго адбыўся сінтэз гэтых з'яў, прычым не ў агульналітаратурным кантэксте, не ў кантэксте нейкай нацыянальнай літаратуры, а індывідуальна ў межах творчасці аднаго аўтара. Генезіс магічнага рэалізму звязаны з сюррэалізмам, экспрэсіянізмам, французскім новым раманам. Карыстаючыся пэўнымі мастацкімі метадамі авангардных напрамкаў, магічны рэалізм усё ж належыць да высокага мадэрнізму, у гэтым сэнсе ён блізка мастацкаму метаду Франца Кафкі, на творы якога арыентаваліся многія лацінаамерыканскія магічныя рэалісты. Нягледзячы на тое, што сюррэалізм паўплываў на магічны рэалізм, праблемаў з размежаваннем гэтых напрамкаў няма: магічны рэалізм не прызнае ні прынцыпаў аўтаматычнага пісьма, ні псіхааналізу, крыніцай натхнення служыць сама рэчаіснасць, а не фантазія. Элементы магічнага, фантастычнага ўдакладняюцца рэчыўнымі дэталямі, якія замацоўваюць цуд у рэальнай прасторы. Г.Г. Маркес пісаў: “Я ўпэўнены, што чытач *Ста гадоў адзіноты* не паверыў бы ва ўзнясенне Рамідзіас Прыўкраснай, калі б не тое, што яна ўзнеслася ў неба на белых паркалёвых прасцінах”¹.

Увядзенне міфаў у мастацкую прастору твора не з'яўляецца рысай, характэрнай выключна для магічнага рэалізму. Болей за тое, цуд як аб'ект здзіўлення (персанажаў і/альбо чытача), як нешта малаверагоднае (было ці не было), уласцівае мінуламу (канструкцыі кшталту “кажуць, даўным даўно”) не ўласцівы магічнаму рэалізму ўвогуле. Міфалагічная свядомасць Лацінскай Амерыкі была неад'емнай часткай сучаснасці яе жыхароў, што і была адлюстраванна лацінаамерыканскімі пісьменнікамі. Тое, што адсутнічае ў актуальным культурным кантэксте, не можа прэтэндаваць на жыццэпадабенства ў творах. Таму, скажам, *Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях* Яна Баршчэўскага ці *Вечары на хутары бліз Дзіканькі* Мікалая Гоголя да магічнага рэалізму не адносяцца, хоць у гэтых творах гаворка вядзецца пра цудоўныя, надзвычайныя падзеі.

На падставе прадстаўленых вышэй канцэпцый можна выдзеліць шэраг універсальных рысаў магічнага рэалізму (лацінаамерыканскага і еўрапейскага). Перадусім даследчыкі адзначаюць наяўнасць у мастацкім свеце твораў магічнага рэалізму адмысловага паяднання магічнага і рэальнага, пры якім мастацкі свет агульна характарызуецца жыццэпадабенствам і цалкам адпавядае гістарычнаму кантэксту твора, а магія арганічна дапаўняе рэчаіснасць, не парушаючы яе асноўных законаў, – гэта і ёсць найважнейшая змястоўная прыкмета. Крыніцай магічнага

¹ Г.Г. Маркес, *Сто лет одиночества*, ОЛМА-ПРЕСС, Москва 2003, с. 6.

могуць службыць, акрамя фальклору, станы змененай свядомасці (сон, транс, медытацыя), уплеченыя ў апавяданне. Асобна для лацінаамерыканскіх твораў крыніцай магічнага з'яўляецца прымітыўная свядомасць жыхароў Лацінскай Амерыкі таго часу (культ вуду, іншыя вераванні), а для еўрапейскіх – адмысловы погляд наратора на рэальнасць і культурны кантэкст (гістарычны, літаратурны, светапоглядны). Як прыватны выпадак магічнага ў рэалістычным часта выступае выразная адноснасць часу і прасторы. Гэта можа выражацца ў адмысловым цячэнні часу, не заўсёды паслядоўным, перапляценні мінулага і будучыні (напрыклад, пяцігадовы дождж у раманах *Сто гадоў адзіноты* альбо шматлікія “ўспаміны пра будучыню”: героі ведаюць лёс, але не могуць яго пазбегнуць), прастора таксама можа відазмяняцца, напрыклад, пашырацца, як бясконца вавілонская бібліятэка Х.Л. Борхеса. Часта магічныя рэалісты адмаўляюць псіхалагізм адзінкі (як спосаб апісання і аналізу ўнутраных станаў і матывацыі героя) на карысць калектыву (сацыяльнай групы, этнасу, народа).

Універсальныя фармальныя прыкметы, уласцівыя ўсім творам магічнага рэалізму, выдзяліць немагчыма. Тут трэба выразна адрозніваць лацінаамерыканскі і еўрапейскі ўзоры, якія сфарміраваліся ў розныя часы пад уплывам розных фактараў. У дачыненні да еўрапейскага ўзору трэба адзначыць, што фармальна творы магічнага рэалізму часта карыстаюцца постмадэрнісцкім падыходам да тэксту (у першую чаргу гэта датычыць нелінейнасці, фрагментарнасці твораў), у сувязі з чым, як ужо адзначана вышэй, праблемай з'яўляецца размежаванне магічнага рэалізму і постмадэрнізму. Некаторыя даследчыкі разглядаюць магічны рэалізм у межах постмадэрнізму, што падаецца не зусім абгрунтаваным хоць бы таму, што магічны рэалізм не падзяляе такія постмадэрнісцкія прынцыпы, як гульнёнасць, іранічнасць, плюралізм, адмаўленне мімесісу. Ёсць і агульныя рысы, сярод якіх выдзеленая В.Б. Фэрыс як факультатыўная наяўнасць метатэксту.

Імкнучыся пашырыць інтэрпрэтацыйныя і аналітычныя гарызонты прачытання тэкстаў сучаснай беларускай літаратуры, паглядзім на прозу Ігара Бабкова, беларускага філосафа, пісьменніка і перакладчыка, з пункту гледжання эстэтыкі магічнага рэалізму, не намагаючыся аднак зрабіць якія-кольвек адназначныя высновы наконт прыналежнасці твораў *Адам Клакоцкі і ягонья цені* (Мінск, 2001) і *Хвілінка. Тры гісторыі* (Мінск, 2013) да згаданага напрамку. Перадусім звернем увагу на праяўленне ў названых твораў асноўных прынцыпаў эстэтыкі магічнага рэалізму.

Мастацкі свет раманаў характарызуецца жыццёпадабенствам. Многія асобы і месцы існуюць у рэальнасці пад тымі самымі назвамі (альбо лёгка пазнаюцца). У раманах выступаюць дэталі, часта бытавыя, якія ўспрымаюцца чытачом як нармальныя, штодзённыя. Напрыклад, у фрагменце пад назвай *Kindberg* да пэўнага часу маем абсалютна быта-

апісальнае апавяданне: “Ад Курскай касы да Вільні колькі гадзінаў і потым яшчэ крыху да мяжы, дзе заўсёды чакаеш найгорашага, пакуль памежнік не запытаецца, куды яна едзе, глупае пытанне, апошняя мадэль Рэно з беларускімі нумарамі і эфектнай брунэткай”¹. Аднак у пэўны момант гераіня, якую чытач ведае як Ганну, сустракае даўняга знаёмага Міхала і “падвойваецца”: “Тысячу гадоў ніхто не называў яе Лінай, і Ганна раптам нямае, адчуваючы, як дзіўнае цяпло разліваецца па яе целе, як яе свядомасць раздвойваецца, і вось яна стаіць на пустой дарозе”². Як сведчыць і назва фрагменту, і цытаты ў ім, Ліна – гэта не проста двойнік Ганны, яе мінулае іпастась, але і гераіня апавядання Хулія Картасара *Lugar llamado Kindberg (Места пад назвай Кіндберг)*. Аднак метамарфозы на гэтым не заканчваюцца: беларуская Вілейка праз “маленькую Вільню” ператвараецца ў Кіндберг: “Праз некалькі кіламетраў паварот на Смаргонь, а потым далей на Вілейку, і Ганна пачынае крыху хвалявацца, праз дванаццаць гадоў, Вілейка, маленькая Вільня, мястэчка Кіндберг уласнай персонай, дзіцячая гара³, якая можа вярнуць цябе назад у дзяцінства, Ліна на заднім крэсле штосьці спявае, Ганна спакойная і ўпэўненая, гэта яна вядзе машыну, яна выбірае дарогу і плаціць па рахунках...”⁴. Фрагмент створаны такім чынам, што да канца не зразумела, ці Ганна падвойваецца “насамрэч”, і Ліна, яе двойнік, апынаецца на заднім крэсле, у той час як Ганна працягвае весці машыну, ці ўсё гэта адбываецца толькі ў свядомасці Ганны, і тады чытач не заўважае моманту, калі голас наратора замяняецца голасам гераіні. Супрацьстаянне Ганны і Ліны (і Вілейкі і Кіндберга) працягваецца: “Ганна прачынаецца першая”⁵, “Міхал углядаецца і ўпершыню бачыць Ганну”⁶, – яны выязджаюць з Вілейкі (і адначасова з Кіндбергу), іх спыняе патруль, і тут іх шляхі разыходзяцца: Ганна развітваецца з арыштаваным Міхалам, і працягвае свой шлях з Вілейкі, а Ліна “схіліўшы голаў на руль, да апошняга выціскае газ і выязджае на сустрэчную паласу, у адчайным безразважным жэсце, адным з тых, якія так любяць рабіць дзяўчаткі-медзведзянкі”⁷. Такім чынам, не парушаючы відавочных законаў рэальнасці, агульнай логікі рэчаў, побач выступае цудоўнае, хоць і не звязанае з магіяй у прамым сэнсе слова. У апавяданні Х. Картасара гісторыя пра тое, як гераіню-падлетка Ліну, якая вандруе аўтаспынам, падвозіць мужчына Марсэла, раптам ператвараецца ў драму чалавека, які так і не рэалізаваў свае юнацкія мары і цяпер толькі разумее, на колькі ён не задаволены сваім жыццём, што прыводзіць да невыпадкавай аўтамабільнай аварыі. У І. Бабкова Ганна-

¹ І. Б а б к о ў, *Адам Клакоцкі і ягоныя цені*, Логвінаў, Мінск 2012, с. 105.

² *Ibidem*, с. 109.

³ Так даслоўна перакладаецца назва Кіндберг.

⁴ *Ibidem*, с. 112.

⁵ *Ibidem*, с. 114.

⁶ *Ibidem*, с. 115.

⁷ *Ibidem*, с. 117. Дзяўчаткі-медзведзянкі – так у Х. Картасара акрэсліваецца Ліна

Ліна, сустрэўшы Міхала, перажывае падобныя пачуцці, сюжэт развіваецца практычна таксама, як у Х. Картасара, толькі ў беларускіх рэаліях, толькі героі мяняюцца месцамі, пасталелая Ліна, “дзяўчына-медзведзянцка”, ператвараецца ў Ганну, двойнік Марсэла, і заканчвае сваё жыццё таксама, як ён.

У рамане *Хвілінка. Тры гісторыі* таксама побач з жыццёпадобным прысутнічаюць элементы цудоўнага, і крыніца гэтага цудоўнага, як і ў кананічным магічным рэалізме, – у самой рэчаіснасці. Напрыклад, вось як апісваюцца, “стомленыя ад шматлікіх перайменаванняў”, вуліцы Менска: “Яны бунтавалі, не пагаджаліся – ішлі то паралельна рэчаіснасці, то перапляталіся, з ёй і міжсобку, скрыжоўваліся і разыходзіліся ў невядомых кірунках. <...> Яны перасталі адгукацца нават выпадковым мінакам, заціхлі ў маўчанні”¹. Відавочна, гэта не простае адухаўленне, тым больш што такія спосаб успрыняцця навакольнай менскай рэчаіснасці сістэматычна адзначаецца ў рамане. Позірк уважлівага назіральніка адкрывае іншую, цудоўную менскую рэчаіснасць: “Праспект, на якім прытулілася «Хвілінка», існаваў крыху асобна ад рэальнасці. Гэта кідалася ў вочы не адразу, але для ўважлівых назіральнікаў было відавочным”². Кавярню “Хвілінка”, несумненна, можна назваць цэнтрам цудоўнасці ў Менску І. Бабкова. Аднак і яна апісваецца жыццёпадобна, аўтар падае дакладныя дэталі: бістро і бар, бістро працуе з восьмай гадзіны, а бар з адзінаццатай, там ёсць звычайныя наведвальнікі, якія паводзяць сябе самым звычайным чынам. Аднак іншасвет прысутнічае тут жа, сярод праявінага быту. Вось як наратар апісвае свой досвед пераходу ў гэты іншы свет: “Я зайшоў у піцэрыю пад’есці <...> Народу было надзіва многа, нягледзячы на тое, што абед скончыўся, усе стойкі ў піцэрыі былі занятыя. У пошуках вольных месцаў я ішоў усё далей і далей. Дайшоў да самага канца, стаў у невялічку чаргу – два ці тры чалавекі – і тут раптам зразумеў, што ўсё змянілася. Я агледзеўся. <...> Яны [наведвальнікі. – І. А.] рабілі самыя звычайныя рэчы. Але рабілі ўсё так, як быццам у гэтым быў нейкі важны сэнс”³. Знешне нічога дзіўнага і тым больш цудоўнага не адбываецца, аднак у чытача складаецца ўражанне, што ў гэтым простым хаваецца пэўны магічны рытуал, які трэба разгадаць. Менавіта паказ рэчаіснасці, як быццам яна цудоўная – адзін з прынцыпаў лацінаамерыканскага магічнага рэалізму часоў А. Карпенцэра. Натуральна, у творах І. Бабкова іншы кантэкст: час прымхаў і варажбітоў прайшоў, і для адукаванага чытача, які і з’яўляецца ідэальным рэцыпіентам твора, вясковая варажбітка ў тканіне рамана хутчэй можа падасца данінай традыцыі Я. Баршчэўскага альбо фантастычным персанажам, чым такім, які мае рэальны прататып. Аднак культура, якая базуецца на папярэдніх тэкстах культуры,

¹ І. Б а б к о ў, *Хвілінка. Тры гісторыі*, Логвінаў, Мінск 2013, с. 12.

² *Ibidem*, с. 13.

³ *Ibidem*, с. 18.

у прыватнасці – на літаратуры, таксама валодае “магічным” патэнцыялам: персанажы могуць блукаць па розных творах, пражываць некалькі жыццяў адначасова, пераўвасабляцца, мець дваінікоў і г. д.

Традыцыйныя паняцці часу і прасторы ў рамане *Адам Клакоцкі і ягоныя цені* рэдукаваныя да такой ступені ўмоўнасці, што сюжэтастваральнай функцыі не выконваюць. Іх замяшчае матыў сну і адпаведная прасторава-часавая арганізацыя: шматсюжэтная і фрагментарная. У кожнай з частак так ці інакш прысутнічае матыў сну: галоўны герой прысвяціў жыццё збору і ўпарадкаванню сноў, аднак сам іх, падобна, не бачыў, у сувязі з чым лічыў, што жыве ў адным скразным сне, у *Менскай оперы* герой пад канец не размяжоўвае сон і яву, у *Магдачцы* герой пераконвае палкоўніка КДБ, што палкоўнік яму толькі сніцца, у *Выспе* пацыент псіхіятрычнай клінікі пытае ў санітара, ці не здаецца таму, што ўсё гэта сон, фрагмент пад назвай *Cafe “У Tonія”* пачынаецца са слоў: “Як і ўсе іншыя кавярні, якія я сніў, гэтая пачыналася з доўгага калідора”¹, што сведчыць пра тое, што далей дзеянне можа адбывацца ў сне (а можа і ў рэальнасці, гэта, як і ў многіх іншых фрагментах, аўтар пакідае вырашаць чытачу). У сваю чаргу, сон як нешта няпэўнае і ілюзорнае звязаны з тэмай прысутнасці (ці nepřысутнасці), якая актуалізуецца ў рамане *Адам Клакоцкі і ягоныя цені* на двух узроўнях – індывідуальным і калектыўным. Індывідуальны ўзровень звязаны з самой постаццю галоўнага героя і яго ідэнтычнасцю. Як падказвае сама назва рамана, Адам Клакоцкі існуе ў прасторы твора не толькі як асоба, якая нарадзілася напрыканцы XVIII стагоддзя, але і як “ягоныя цені” (ці дваінікі), якія існуюць у іншых стагоддзях пад іншымі імёнамі. Калектыўны ўзровень матыву прысутнасці звязаны з тэмай Радзімы і яе сталіцы: “Пра Менск можна гаварыць толькі ў Вялікі Поўдзень і выключна шэптам гаючай nepřысутнасці <...>, бо Менск – анталагічны скразняк, пройма, пустата <...>, гэты горад мне ўпершыню прысніўся ў сямнаццаць год”².

Раман *Хвілінка. Тры гісторыі*, на першы погляд, мае дакладна акрэслены хранатоп: дзеянне адбываецца ў Мінску напрыканцы 80-х гадоў XX стагоддзя, існуе нават дакладны адрас бістро “Хвілінка”: Праспект [цяпер – праспект Незалежнасці, раней Ленінскі, Француска Скарыны. – І. А.], дом 22, хоць пазней аказваецца, што галоўнае дзеянне адбываецца ўсё ж такі не на гэтым узроўні рэальнасці. Тое ж і з катэгорыяй ідэнтычнасці – зноў выкарыстоўваецца матыў сну, паддаецца сумневу рэальнасць навакольнай рэчаіснасці, а таксама рэальнасць уласнай ідэнтычнасці: “Я замовіў падвойную, як звычайна, і стаяў за далёкай стойкай. <...> І тут за вакном адбылося штосьці надзвычайнае. Я адчуў гэта ўнутры, усёй сваёй істотай. Усё раптам знікла. <...> Свет павольна адыходзіў ад мяне, згортваўся ў клубочак, знікаў.

¹ І. Б а б к о ў, *Адам Клакоцкі...*, с. 71.

² *Ibidem*, с. 19.

<...> Усё заставалася такім, якім ёсць. Машыны рухаліся ў розных кірунках, кудысьці ішлі людзі, у шапіках прадавалі «Правду» і «Вечерний Минск», піянеры ўскідвалі рукі ў салюце... <...> І ў той жа час было ясна, што гэта толькі ілюзія, сон – усяго гэтага насамрэч няма. <...> Спачатку паплылі самыя простыя рэчы: кубачак з кавай, які стаяў на стойцы, раптам прыўзняўся і завіс у паветры, дакладна перада мной <...> Потым ад мяне аддзяліліся мае сны. Потым – і гэта самае дзіўнае – ад мяне аддзялілася маё Я і таксама пачало знікаць удалечыні”¹. Трэба заўважыць, што такі спосаб апісання цудоўнага не адпавядае лаціна-амерыканскай канцэпцыі магічнага рэалізму, бо наратар падкрэслівае, што ўсё гэта было дзіўным. Усе цуды, якія адбываюцца ў творах магічных рэалістаў, не з’яўляюцца аб’ектам здзіўлення, вось, напрыклад, цуд у Г.Г. Маркеса: “Толькі яна гэта сказала, як Фернанда адчула, як лёгкі парыў святла вырваў у яе з рук прасціны і расцягнуў іх у паветры на ўсю шырыню <...>, у гэты момант Рамэдзіяс Прыўкрасная стала падымацца ўвышыню. Урсула, ужо амаль сляпая, была сярод іх адзінай, хто змог зразумець прыроду гэтага неадольнага павеву, і яна аддала прасціны на міласць светлага ветру і глядзела, як Рамэдзіяс Прыўкрасная махае ёй на развітанне рукой сярод зіхоткіх прасцінаў”². Урсуле хутчэй было шкада аддаваць прасціны, чым дзіўна бачыць Рамэдзіяс, якая адлятае на гэтых прасцінах у неба.

Метамарфозы адбываюцца не толькі з героем-наратарам. У апошняй частцы *Гексаграма сун: супчык са шпінату*, пераўвасабляецца Леа, гаспадар “Хвілінкі”: “Леа, які хвіліну таму быў у сваёй звыклай троечцы, стаяў перада мной у нейкіх штукацкіх апрапах. Ён нагадваў актора абласнога драмтэатра, які ўцёк з рэпетыцыі п’есы Шэкспіра”³. А разам з ім і ўся кавярня ператвараецца ў старадаўнюю карчму. Такая магічная развязка не ўпарадкоўвае падзеі, якія адбыліся раней, а, наадварот, заблытвае чытача, пакідаючы яго ў сумневах наконт размежавання “праўды” і “няпраўды”: бо, з аднаго боку, паўстае цудоўнае пераўтварэнне, а з іншага – у гэты час герой п’е “вельмі стары каньяк” “з той самай бутэлькі, што аніяк не магла скончыцца”⁴, і, адпаведна, можа знаходзіцца ў стане змененай свядомасці, што ў некаторай ступені нівелюе праўдзівасць ягоных сведчанняў – зноў маем дачыненне з магчымасцю цудоўнай і нецудоўнай трактоўкі прадстаўленых падзей.

Большасць тэарэтыкаў магічнага рэалізму так ці іначай закраналі пытанне пра альтэрнатыву псіхалагізму ў творах магічных рэалістаў. Тэзіс пра адмову ад псіхалагічнага дэтэрмінізму фармулюваўся па-рознаму, аднак сутнасць заставалася такой самай: магічныя рэалісты не звярталі вялікай увагі на псіхалогію асобы, учынкi іх герояў былі абумоўленыя нечым большым, чым унутраныя механізмы іх псіхікі.

¹ І. Б а б к о ў, *Хвілінка...*, с. 24–26.

² Г.Г. М а р к е с, *op. cit.*, с. 175.

³ І. Б а б к о ў, *Хвілінка...*, с. 228.

⁴ *Ibidem*.

С. Ментон акрэсліваў гэта як аб'ектывізм і эмацыйную незаангажаванасць аўтара, В.Б. Фэрыс гаварыла пра юнгаўскую (а не фройдаўскую) перспектыву нарацыі, Т. Піндэль услед за лацінаамерыканскімі даследчыкамі – пра прымітыўнае, міфалагічнае тлумачэнне з'яў і падзей, К. Кісліцын – пра адмову ад псіхалагічнага дэтэрмінізму. У кожным выпадку даследчыкі па-рознаму акрэслівалі адну і тую ж з'яву (альбо розныя бакі адной і той жа з'явы): падзеі, якія разгортваюцца ў творах магічных рэалістаў, з'яўляюцца вынікам дзеяння складанай сістэмы, якая ўключае ў сябе калектыў (сацыяльную групу, племя, этнас, народ), месца (вёска, горад, краіна) і час (пэўны гістарычны перыяд).

Можна сцвярджаць, што эпоха (у рамане ёсць некалькі “эпох”: эпоха змагання¹ – час незалежнасці, эпоха “чаркі ды шкваркі”² – час Лукашэнкі) у рамане *Хвілінка. Тры гісторыі з'яўляецца* адной з паўнапраўных гераінь, паколькі менавіта яе ўласцівасцямі абгрунтоўваецца пэўны ход гісторыі: прыватнай – у выпадку лёсаў герояў рамана, – і агульнай – у кантэксце лёсу краіны. Між іншым, самі героі – таксама вобразы хутчэй зборныя, уласцівыя той эпосе, чым індывідуальныя. Паэт Францішак – зборны вобраз творчай інтэлігенцыі, змагар Багдан – зборны вобраз удзельнікаў нацыянальна-вызвольнага руху, спявачка Эва Дамініка – вобраз заангажаванай у беларускую справу жанчыны, хоць акурат у яе выпадку цяжка меркаваць, бо аўтар не ўдзяліў ёй належнай увагі, і яе вобраз хутчэй дапаўняе два першыя, чым з'яўляецца самастойным. Эпоха часам адкрыта выступае ў тэксце і ажыццяўляе пэўныя дзеянні, што надзяляе яе выразнай суб'ектнасцю: “Эпоха запрасіла яго [Францішка. – І. А.] на сцэну: ён падзякаваў і застаўся за шырмай”³, “Эпохі прытрымліваюць гэтакі тып чалавека для пэўных падзеяў, асаблівых сітуацый”⁴, “Будучыня, якая пакуль толькі прыглядалася да іх і ціха пільнавала свой момант, відавочна анічога не хацела ведаць пра іх сцягі і пагоні, пра мову і культуру, пра песні і незалежнасць. І нават пра годныя пенсіі. Будучыня глядзела на іх скептычна”⁵.

Некаторыя перадумовы для з'яўлення цэласнага канцэпту эпохі як вырашальнай сілы ў рамане *Хвілінка. Тры гісторыі* назіраюцца ўжо ў папярэднім творы: Адам Клакоцкі, каментуючы сон аднаго з рэспандэнтаў пра тое, як “коні нясуцца па полі, топчучы ўсё на сваім шляху, і рэспандэнт адчувае сябе адным з гэтых коняў”⁶, інтэрпрэтуе яго як “бег Гісторыі, няўмольнай і бязлітаснай”⁷. Логіка рэчаў цесна звязаная з эпохай, і героі рамана не могуць ёй супрацьстаяць. Паказальным прыкладам можа служыць апісанне феномену пераходу творчай інтэлігенцыі

¹ І. Б а б к о ў, *Хвілінка...*, с. 129.

² *Ibidem*, с. 125.

³ *Ibidem*, с. 55.

⁴ *Ibidem*, с. 77.

⁵ *Ibidem*, с. 126.

⁶ І. Б а б к о ў, *Адам Клакоцкі...*, с. 14–15.

⁷ *Ibidem*, с. 15.

на беларускую мову. Згодна з аўтарскай канцэпцыяй эпохі, індывідуальныя рысы герояў на ход гісторыі не ўплываюць: наадварот, магчыма, сама гісторыя (ці эпоха) надзяліла іх гэтымі хібамаі для ажыццяўлення сваіх уласных планаў.

Такім чынам, у раманах І. Бабкова выразна актуалізаваўся шэраг тыповых для магічнага рэалізму рысаў. Перадусім наступныя: спецыфічнае паяднанне жыццёпадобнага з магічным у мастацкім свеце раманаў, пры якім у агульна рэалістычную карціну свету ўключаюцца элементы цудоўнага, магічнага, якія, аднак, не парушаюць асноўных законаў гэтага свету; адмысловыя ўласцівасці часу, месца і ідэнтычнасці, для якіх характэрна магчымасць “цудоўнай” трансфармацыі; адмова ад псіхалагічнага дэтэрмінізму і ролі адзінкі ў гісторыі на карысць “калектыўнай свядомасці” і эпохі (ці гісторыі) як звышсілы.

Iryna Aheyeva

Aesthetics of Magical Realism and Prose of Ihar Babkou

A b s t r a c t

The article is dedicated to the history of esthetic and literary search for magical realism and to the attempts at describing its basic distinctive features. It offers a broader perspective of interpretation of modern Belarusian literature by means of an analysis of Ihar Babkou's novels in relation to features typical of broadly defined magical realism.

Ванда Бароўка
Віцебск

Металітаратурны код у раманах Андрэя Федарэнкі

Андрэй Федарэнка належыць да пісьменнікаў, якія вызначаюць стан сучаснай беларускай прозы, яго раманы *Рэвізія* (2003) і *Мяжа* (2008) адметныя дамінаваннем металітаратурнага кода, грунтоўным асэнсаваннем праблем літаратурнай творчасці, шляхоў развіцця нацыянальнага прыгожага пісьменства.

Канцэптуальная аўтарская ўстаноўка ў *Рэвізіі* акцэнтавана назвай: перагляд мастацкага вопыту папярэднікаў і сучаснікаў. Пісьменніка найперш цікавіў стан сучаснай айчынай літаратуры і яе перспектывы. Гэтаму падначальвалася і наратыўная стратэгія. Галоўны герой рамана – празаік-пачатковец і студэнт гістфака ў адной асобе Алесь Трухан пакутуе ад навязлівых снабчанняў, у якіх ён у абліччы былога чырво-наармейца Алеся Трухановіча пераносіцца ў 1920-я гады. Рэаліі мінулага Трухан успрымае з пункту гледжання ўласнага чытацкага досведу.

Асноўныя падзеі *Рэвізіі* адбываюцца ў канцы 1980-х гадоў, калі ў асяроддзі творчай інтэлігенцыі ішлі гарачыя спрэчкі пра шляхі нацыянальнай літаратуры і адбывалася крытычнае пераасэнсаванне папярэдняга мастацкага, грамадскага, гістарычнага вопыту. Раман пачынаўся з апісання сходу маладых беларускіх пісьменнікаў у Доме літаратара недзе ў сярэдзіне кастрычніка 1989 года. Сход падаваўся вачамі Алеся, якога перш за ўсё ўразіла маладосць большасці прысутных, бо ў хлопца “яшчэ са школьнай парты моцна засеў у мазгах стэрэатып пісьменніка «сапраўднага» – абавязкова мужчыны, высокага, мажнога, лысага або сівога, абавязкова ў касцюме з гальштукам ці ў тоўстым ваўняным світэры і ў акулерах. Таму ён не дужа здзівіўся, калі раптам побач з сабою, праз якіх тры крэслы, такіх і ўбачыў. Адзін – лысы, у касцюме, другі – сівы, у тоўстым, прыгожай вязкі ў рознакаляровыя ромбы, світэры. Побач з імі сядзеў яшчэ, з нейкай сумнай, як бы вінаватай усмешкаю на маладжавым, да сіні паголеным твары. Як і Трухан, ён увесь час круціў галавою, да ўсяго прыглядаўся, прыслухоўваўся, нават, здавалася, прынюхваўся і ўсім усміхаўся сваёй сумнай усмешкаю”¹. На сходзе маладыя аўтары чыталі свае творы, што потым

¹ А. Ф е д а р э н к а, *Нічы: аповесць, роман*, Мінск 2009, с. 281.

абмяркоўваў імправізаваны прэзідыум з трох чалавек: “Адзываўся першы чарнявы, заўсёды робячы ў сваіх ацэнках націск на тое, што, дзякаваць Богу, мы выбіраемся з лапцей, амаль знікла нарэшце ў творах вясковая тэма, не кажучы пра абрыдлую запечную псіхалогію старых дзядоў і бабуль, якія дзесяцігоддзямі не вылазілі з нашай літаратуры. Бялявы хваліў усіх падрад на той падставе, што «такія рэчы не прыме ніводная афіцыйная рэдакцыя», а найвышэйшай пахвалою у яго было – «амаль як у Караткевіча». Падагульняў дзяцюк, у якога на ўсё была свая, таксама досыць аднастайная думка: «Мура, калі шчыра... Лухта паўнейшая! Але ж не камусьці, а да нас на суд прынеслі. Вось за гэта – паважаю!»¹.

На сходзе кідаліся ў вочы шаблоннасць ацэнак літаратурных твораў з боку імправізаванага прэзідыума і ваяўнічае процістаянне маладых аўтараў старым. Сівы пісьменнік патлумачыў сваю прысутнасць на сходзе тым, што абраны ў камісію па працы з літаратурнай моладдзю, і ад імя старэйшага пакалення прапанаваў дапамогу. Яго стаўленне да маладых знешне прыязнае, але не пазбаўлена ментарства: “Якія б ні былі вы, якія б ні былі мы – усе мы адна беларуская культура. Вы – новае пакаленне, і нам зусім неабякавы ваш лёс. Што да нас, дык дужа не перажывайце: мы проста фізічна не вечныя, і вам яшчэ хопіць – і пугі, і пернікаў... аб адным толькі, па праве старэйшага, хачу вам нагадаць: вось такія, як цяпер, пераломныя часы сапраўды нараджаюць выбітных асоб, а такія асобы заўсёды нязручныя – для любой улады, для любой сістэмы... І мы, старэйшыя, проста абавязаны папярэдзіць вас! Усё паўтараецца, усё гэта неаднойчы было нават на нашай памяці”². Увасабленнем “нязручнай” асобы, чалавека бунтарнага духу ў рамане выступае малады амбітны паэт Ведрыч. Канфлікт паміж старымі і маладымі пісьменнікамі ў творы падаецца як заканамернасць літаратурнага працэсу, што можа і станоўча ўплываць на развіццё літаратуры, і адцягваць час і сілы ад творчай працы, калі новае пакаленне не валодае крэатыўным патэнцыялам.

Сівы пісьменнік і Ведрыч адстойваюць гонар свайго пакалення. Ведрыч папракае старых за нізкі мастацкі ўзровень твораў, а яго апанент шчыра абурецца: “Нашая літаратура кепская, вы хочаце сказаць? Ды мы далі сусветныя ўзоры ваеннай прозы! Дзякуючы нам, урэшце, захавалася наша мова – наша родная мілагучная, пшчотная матчына мова...”³. Ведрыч абвінавачваў папярэднікаў за аднастайнасць тэм: “Вашыя сусветныя ваенныя ўзоры – гэта «па блату, па блату спалілі немцы хату». А зараз, упэўнены, асядлаеце новую тэму: «Боль мой – Чарнобыль» і не злезеце з яе да скону”⁴. Пасля ў прыватнай размовы Ведрыч патлумачыў, чаму здзелківа ацэньвае зробленае старымі

¹ *Ibidem*, с. 282–283.

² *Ibidem*, с. 283–284.

³ *Ibidem*, с. 284.

⁴ *Ibidem*.

пісьменнікамі: “Ідзе каласальная дэвальвацыя слоў, прычым знакавых, самых дарагіх, якія ад частага і тупога паўтарэння выціраюцца да ануцы, а мы ўсё эксплуатаем іх, усё выціраем аб іх ногі, а ў выніку губляем нават тых нямногіх чытачоў, што яшчэ засталіся”¹. Сівы пісьменнік заўважыў, што ў творах маладых ён не ўбачыў нічога новага: “Замест «апавяданне» напісаць «апавед» ці «навела», замест «плечы» – «рамёны» – гэта далёка не літаратура ў яе сапраўдным высокім значэнні”². Ведрыч перакананы, што яго пакаленне – абсалютна новы літаратурны пласт, здольны проціпаставіць сябе старым літаратарам, але сам амбітны паэт знаходзіцца ў палоне грамадскіх і літаратурных стэрэатыпаў часу. Не без іроніі ён зазначыў, што ўсе, хто размаўляе па-беларуску, абавязкова штосьці пішуць, а таму беларусы – нацыя пісьменнікаў. Стэрэатыпнасць ведрычаўскіх меркаванняў выяўлялася ў дэтэрмінаваных часам грамадскіх перамен папроках папярэднякам: “Ніводнага твора ў стол, ніводнага сапраўднага дысідэнта не далі некалькі пакаленняў! Нонсенс!”³. Ён хацеў, каб свядома нехта напісаў такі твор, за які як мінімум аўтару пагражала б турма, а як максімум – расстрэл. Ведрычаўскі ідэал літаратурнай дзейнасці – пісаць так, каб не прыняла ніводная афіцыйная рэдакцыя. Малады паэт папракаў старых за няўвагу да твораў сваіх сучаснікаў, але сам не адразу прачытаў рукапіс Трухана. Ён абураўся распаўсюджанымі ў літаратуры эпігонствам, сляпым капіраваннем чужых ідэй, іранічна ацэньваў мастацкую спадчыну прэзаікаў старэйшага пакалення: “А я вось не ведаю іхняй творчасці, але не адабраю. <...> Бо ведаю, што адгарну любую кнігу, і ў соты раз прачытаю, як у Замошшы, што каля Заполля, на ўзлеску Вастраверхай пушчы, каля Мікіцішынага калодзежа, дзе Дзянісава палянка, Сёмкаў дуб, вячысты, рачысты, разложысты, спракавечны, караністы і гэ-дэ і да бясконцага тэ-пэ, раскінуўся гожа і высока, і шырока, і далёка, і Іванка помніць яшчэ тыя часы, калі быў малы і бацька саджаў яго на бухматы воз сена, які плыў пад дубам, і каржакаватыя яго галіны чаплялі сена і збівалі з малога шапку... Пародыя, – патлумачыў Трухану Ведрыч. – А ты, мабыць, падумаў, што гэта пачатак якогось эпічнага іхняга палатна?”⁴. Паэт дае банальныя парады прэзаіку-пачаткоўцу ламаць жанравыя ўмоўнасці, не збівацца на творы іншых аўтараў, а пасля нечакана пытае, пад каго Трухан піша, бо ў рукапісе студэнта шмат відавочных і скрытых цытат з твораў іншых аўтараў. Разам з тым, за знешняй ведрычаўскай “бурапеннасцю”, частым несупадзеннем слоў і спраў праглядае клопат пра якасць літаратурных твораў, пра развіццё айчыннай літаратуры.

Трухан па волі аўтара выступае ў ролі своеасаблівага трацейскага судзі ў спрэчцы пакаленняў. Аlesь адзначыў для сябе, што ў кожнага

¹ *Ibidem*, с. 301.

² *Ibidem*, с. 284.

³ *Ibidem*, с. 292.

⁴ *Ibidem*.

з бакоў свая рацыя і свае памылкі, што процістаянне пакаленняў у айчынным пісьменстве канца 1980-х гадоў насамрэч датычылася не столькі пытанняў творчасці, колькі афіцыйнага прызнання, што абодва пакаленні – ахвяры і стваральнікі стэрэатыпаў свайго часу. Літаратура, паводле А. Федарэнкі, мае патрэбу не толькі ў арыгінальных тэмах, мастацкіх ідэях, але і ў неардынарных асобах. Напорысты, харызматычны Ведрыч, духоўны сваяк Каліноўскага, Пецёфі, Касцюшкі, “Анегіных-Пячорыных-Абдзіраловічаў”, нібыта адпавядае такому патрабаванню, але такі тыпаж пісьменніка прымеркаваны найперш да пераходнага часу, літаратура ж трымаецца на ўдумлівых і цягавітых, як Алесь Трухан, што спрабуюць знайсці сваю сцежку сярод пратаптаных іншымі шляхоў.

Алесь спачатку баіцца каму-небудзь сказаць пра сваё дачыненне да літаратурнай працы: “На міг узнікла спакуса прызнацца вось зараз, аб’явіць не без гонару: так, пішу, прозу, і тым самым як бы сцвердзіць і сваё права атрымаць дазвол на ўваход у гэты новы, такі зманлівы свет. Але не быў бы ён рахманым сынам свайго народа, не цякла б у яго жылах рахманая беларуская кроў, каб зараз жа не забунтавала ўсё ў ім: маўчы, не той гэта занятак, якім трэба хваліцца, гэта ж не мяхі цягаць і не падковы гнуць... Акрамя таго, і раней ён сумняваўся: што ж такое ў яго атрымліваецца, ці можна назваць тое, што ў яго, прозаі; а цяпер, чужое паслухаўшы і са сваім параўнаўшы, – і падаўна”¹. Урэшце ён сціпла сказаў Ведрычу: “Я сам не ведаю, што пішу. Ці гэта фантазіі, ці гэта сны, ці рэалізм... Абы-што, карацей!”². Трухан – чалавек па натуры датклівы, сціплы, патрабавальны найперш для сябе. Як у пачаткоўца ў яго заніжана самаацэнка, але гэта якраз дае яму імпульс для далейшага руху.

Існуе ўстойлівае меркаванне, што пісьменнік павінен вучыцца ў іншых аўтараў. Алесь, які доўгі час лечыцца, шмат чытае, вымушана бавячы час у паліклініках і бальніцах. Літаратура была для хлопца крыніцай інфармацыі пра чалавека і свет, давала эстэтычнае задавальненне, прымушала думаць і аналізаваць. У рамане Ф. Дастаеўскага *Ідыёт* ён зусім не як пісьменнік, а як хворы, напрыклад, прасочваў паводзіны хворых людзей і параўноўваў са сваімі. Некаторыя жыццёвыя з’явы тлумачыліся ім праз літаратурныя творы: цётка аднакурсніцы Нэлі нагадвае яму тыповую караткевічаўскую гераіню; у адчай нарадзілася пытанне, да “пляча якой Мармеладавай прытуліцца?”. Багаты чытацкі вопыт і дапамагае, і перашкаджае Алесю як пачаткоўцу. Калі ўзнікла жаданне расказаць пра родныя мясціны, эстэтычна мемарыялізаваць іх, то пачатковец неўзабаве зразумеў: “Няма нерушу. Бо і без яго на гэтай дзялянцы ўсё ўжо да такой ступені вытаптана, выкашана, выбіта, што вольнага лапіка не засталася, што проста ступіць няма куды: усе Мікіцішыны Паляны і Дальнія Логі (з дакладнасцю

¹ *Ibidem*, с. 290.

² *Ibidem*, с. 310.

Ведрычавай пародыі) занятыя дзядзі і бабамі, катамі Барсікамі і баранамі Колямі, каровамі Лысухамі і Барсухамі, што ўся гэтая голая факта-біяграфічнасць, мянушкавая абазначальнасць, літаратурная фатаграфія, фальклорна-этнаграфічна-лубковая натура даўным-даўно ператворана ў сумную самамэту, таму і адважвае запамінаць, выкарыстоўваць, ужываць, – злучы і раздражняючы, з аднаго боку, а з другога – закалыхваючы, падманваючы, прымушаючы забываць, што самая незвычайная, самая цікавая, самая рэальна-праўдзівая гісторыя, чалавечая мянушка, тапаграфічная назва, любая іншая самабытная рэдкасць нічога не вартыя самі па сабе. Не тым цікавая палянка, што яна Данілава ці Мікіцішына, а тым, хто на яе ў дадзены момант пазірае, праз чыя вочы, розум і душу яна перадаецца.

Гэта на адной шалі вагаў. А на другой – *Палеская хроніка ды Камароўская хроніка*, якія паспрабуй пераплюнь, паміж якімі як уплішчыцца?..”¹. Пасля міжвольнага параўнання выгляду родных мясцін у 1920-я гады і ў сучаснасці да Алеся прыйшло ўсведамленне, што шматкратнасць, паўтаральнасць тыпаў герояў, паўтаральнасць сітуацый, формаў адлюстравання ў творах можа быць не толькі вынікам эпігонства, літаратурнай моды, традыцыі, але і наступствам шматкратнасці, паўтаральнасці з’яў рэальнага жыцця. Прадметам сур’ёзнага роздуму для пачаткоўцы стала пытанне пра задачы літаратуры (літаратура – увасабленне памяці або нешта іншае?) і пра прадмет мастацкага асэнсавання. Алесь прыходзіць да высновы, што пісьменніка павінны цікавіць чалавек, душа творцы, бо гэта вечнае ў літаратуры. Калі герой яго твора, псіхалагічны двайнік Алесь Трухановіч, з канца ХХ стагоддзя перамяшчаецца ў рэаліі 1920-х гадоў, то трапляе ў атачэнне сацыяльна-псіхалагічных тыпаў, вядомых па літаратуры таго часу і пра той час: брат Трухановіча Міканор падобны да мележаўскага Міканора з *Палескай хронікі* энтузіязмам, прагай грамадскай дзейнасці; Яшка Калашонак сваёй жорсткасцю і бесцырымоннасцю нагадвае герояў-актывістаў з літаратуры 1920–1930-х гадоў. Трухановіч-Трухан на падставе жыццёвага вопыту, непасрэдных назіранняў усвядоміў, што не надта “заганная практыка ў літаратурных творах – гэтая прымітыўная, без варыянтаў, закасцяная кваліфікацыя адмоўных (зрэшты, як і галоўных) герояў, усіх гэтых контрыкаў-паліцаў-зброднікаў, абавязкова васпаватых, прышчаватых, гнілазубых, няголеных, якія не гавораць, а спіяць, шыкаюць, гаркаюць, не глядзяць, а косяцца, кідаюць позіркі; прозвішчы якіх ці мянушкі або кароткія: Гуз, Шышка, Коршак, Корчык, Клопик, Сіпун, або чамусьці заканчваюцца на “онак”, “ёнак”, – нібы аўтары заключылі паміж сабою нейкую змову супраць гэтых бязвінных і бяскрыўдных канчаткаў”². Паказальна, што пры словах Міканора пра сход, Трухановіч адрэагаваў як знаўца

¹ *Ibidem*, с. 291–292.

² А. Ф е д а р э н к а, *Нічы: апавесць, раман*, Мінск 2009, с. 402.

атмасферы часу: “А што за сходка? Чаму прысвечаная? Часам не грэблю будаваць?” – іранічна спытаў Трухановіч, маючы на ўвазе творы пра дваццатыя-трыццатыя гады. Усе без выключэння раманы і аповесці заканчваліся там сходамі, пасля якіх шляхам сумеснай працы адбывалася зліццё індывідуумаў у адзіны арганізм. З пятнаццаці прачытаных ім кніг у дзясяці разам будавалі дарогу, мост і гацілі грэблю (дарога як сімвал пераходу ад цёмнага да светлага, мост далучэнне да прагрэсіўнага чалавецтва, грэбля – выграбанне з твані жыцця на шырокі прастор), у чатырох калектыўна асушалі балота, а ў апошнім (раман А. Чарнышэвіча *Світанне*) – усё гэта разам плюс будаўніцтва торфазавада¹. У адказ пачуў, што размова пойдзе пра агульны Сялянскі дом. Атрымліваецца, што літаратура пра тыя часы ўсё ж была больш рацыянальнай за само жыццё, яна міфалагізавала і сімвалізавала яго, умела згладжвала перахлёсты часу. На падставе аналізу суадносін рэчаіснасці і яе мастацкага ўвасаблення пісьменнік-пачатковец пачынае разумець, што жыццё адыгрывае не апошняю ролю ў творчым працэсе.

Закраналася ў рамане і табуіраваная раней праблема цэнзуры, апекі з боку дзяржаўных органаў над літаратурай і літаратарамі. Пракурор Іван Паўлавіч, загадкавы спадарожнік старых пісьменнікаў, – гэта адзін з варыянтаў тагачасных цэнзараў. Апавядальнік вачамі празаіка-пачаткоўца паказаў яго дасведчаным чалавекам, спрактыкаваным псіхологам, прафесіяналам у сваёй справе. Іван Паўлавіч стаў першым чытачом рукапісу Трухана, дастаткова высока ацаніў літаратурныя здольнасці студэнта. Дзеля маральнай падтрымкі Алеся перад складанай аперацыяй ён у духу рамантыкаў пазамінулага стагоддзя запэўніваў хворага ў лекавых уласцівасцях творчасці і даводзіў: “Вас павінна трымаць, як і дасюль трымала, адчуванне непадобнасці, абранасці, гонару, што менавіта вы ў ліку тых нямногіх, каго вышмаргнулі з гэтага бясконцага зямнога ланцуга, па якім жывыя рухаюцца ў мёртвыя...”².

Металітаратурны код увасабляецца ў *Рэвізіі* праз сюжэт, праз канцэптуальна абраную празаікам вобразную сістэму (свае меркаванні пра літаратуру выказваюць людзі розных пакаленняў, прызнаныя і непрызнаныя аўтары). Гэта дазваляе апавядальніку стварыць аб’ектыўную карціну айчыннага літаратурнага працэсу канца 1980-х гадоў. У *Мяжы* (2008) аўтар абраў некалькі іншую стратэгію. Сюжэтнай асновай і аб’ектам рэфлексіі тут сталі моманты жыцця і творчай дзейнасці самога аўтара. Фактычна ў *Мяжы* аўтар – апавядальнік і галоўны герой адначасова. Празаік прызнаваўся, што напярэдадні саракіцігоддзя адчуў “цягу да падрахункаў, чысткі, рэвізіі – у галаве, у жыцці, у літаратуры”³. Раней у яго на літаратуру “было пастаўлена

¹ *Ibidem*, с. 404.

² *Ibidem*, с. 416.

³ А. Ф е д а р э н к а, *Мяжа: раман-эсэ, апавяданні*, Мінск 2011, с. 5.

ўсё. Яна была чымсьці вечным, непарушным, адзіным, што мела сэнс у жыцці, больш таго – яна была вышэй за жыццё, бо была самадастатковай, значыць, не магла быць пераможана нічым, і ў сваю чаргу, з’яўляючыся своеасаблівым “страхавым полісам”, павінна была аберагаць ад любога выпадку, любой нечаканасці. І вось гэтая страхоўшчыца, ратавальшчыца, самадастаткоўшчыца адыходзіць з першага плану ў невядома які. Перастае памагаць. І да яе з’яўляецца агіда і апатыя. Трэба было тэрмінова разабрацца з гэтым. Інакш усё губляла сэнс”¹. Лепшым сродкам выйсця з сітуацыі апавядальнік абраў роздум над “вечнымі” пытаннямі: мэта творчасці, пісьменнік і жыццё, роля крытыкі, пісьменнік і чытач. Не без суму канстатавалася: “Да 45–50 гадоў пісьменнік набывае ўжо, як правіла, нейкае імя, а таксама нейкую пасаду, г. зн. робіцца недасягальным для крытыкі (і, сам таго не разумеючы, для чытача), і вось аднойчы надумваецца і дастае з антрэсоляў запаленыя, з выцвілымі чарніламі студэнцкія, ледзь не школьныя сшыткі, набірае на камп’ютары і, як правільна напісана ў геніяльнай паэме, увесь гэты цяп-ляп прэ ў друк. Разлік просты: сярод мора пошлай, левай нагой намаханай прадукцыі навошта выкладвацца, цяпер што ні напішы, пойдзе, а калі яшчэ без граматычных памылак, ды з мінімальным веданнем законаў жанру – з радасцю надрукуецца, а надрукаваўшыся, і пачытаецца, і пахваліцца”². Усведамленне пісьменнікамі прынцыповай адсутнасці навізны ў тым, што можна зрабіць у літаратуры, многіх адвучвае сумленна працаваць на творчай ніве.

Літаратура, на думку апавядальніка, павінна развівацца ў атмасферы разумнай патрабавальнасці з боку крытыкі і самога пісьменніка асяроддзя. Айчынная ж крытыка далёкая ад клопатаў пра годны ўзровень мастацкіх твораў: “Ні ў воднай крытыцы свету не прынята чапаць дэбютантаў. Толькі ў нашай. Наша, падобна, адных дэбютантаў і чапае. І поруч з тым – якое рабалецтва перад г. зв. імёнамі, імёнамі, якія, на добры лад і калі ты добры крытык, варта было б размазаць, як кашу па талерцы”³. Мастацкі бок твораў звычайна застаецца па-за ўвагай крытыкі, а гэта прыводзіць да пышнага росквіту шэрасці, графаманства, эпigonства і нават плагіяту. Былы школьны настаўнік неяк параіў апавядальніку ўзяць старыя часопісы, памяняць крыху прозвішчы, абстаноўку, апісанні прыроды дазволіў пакінуць, бо іх абмянаюць чытачы, прапанаваў таксама перадрукоўваць пад сваім прозвішчам матэрыялы са старых “Вожыкаў”. Яшчэ адзін варыянт зліцца з шэрай масай графаманаў – “зрабіцца пісьменнікам рускамоўным, які пад сваім ці пад чужым імем гоніць вал; ён не піша – яго ванітуе штодзень словамі, сказамамі, абзацамамі. Маю на ўвазе гаротнікаў, якія пастаўляюць бульваршчыну і «мыла» для расійскіх або галівудскіх серыялаў («нашыя»

¹ *Ibidem*, с. 105.

² *Ibidem*, с. 5.

³ *Ibidem*, с. 51.

ўжо і там). Маю права казаць так, бо нейкі час сам быў у іх скуры. Калі перасталі плаціць зарплату і трэба было выжываць, я штампваў кожную раніцу па 8–10 старонак («Токарев резко обернулся і, вздрогнув, сжал в кармане рукоятку пістоleta»), мне плацілі па 5–6 даляраў за старонку; за паўдня атрымоўвалася ў сярэднім 50 даляраў. Але як толькі на працы пачалі плаціць 50 даляраў у месяц, я ў момант гэтую сарамоту скончыў і забыўся на яе – як і не было яе ў жыцці”¹.

Літаратура для пісьменніка – ілюзія магчымасці скарэктываваць, падоўжыць свой лёс. Праз пададзеныя эпізоды з уласнага жыцця і параўнанне з іх мастацкай рэпрэзентацыяй у канкрэтных творах выказвалася выпактаванае перакананне: “Бедныя мы, літаратары, людзі. Безабаронныя, аголеныя, якія толькі і робяць, што падстаўляюцца, і глыбока яны няшчасныя, бо няма ў іх нічога асабістага – усё напаказ, як, выбачайце, у публічнай дзеўкі”². Апавядальнік падкрэслівае, што пісьменнік павінен развівацца, і не без іроніі заўважае: “У «сярэдняга» пісьменніка заўсёды ёсць фора перад «славутым». Многае яшчэ наперадзе – і сам не ведаеш, і іншыя не ведаюць, чаго ад цябе чакаць, – у адрозненне ад пісьменніка «славутага», які сваю вышыню ўзяў, у якога ўжо ўсё адбылося і застаецца толькі або спачываць на лаўрах, або спускацца ўніз: паўтарацца, выпісвацца, гнаць вал, без надзеі кагосьці чымсьці здзівіць...”³. Бясспрэчна, пісьменнік працуе з надзеяй мець чытача, а непасрэдны зварот у творы да чытача апавядальнік лічыць безнадзейным архаізмам і прызнаецца, што не ведае свайго чытача і не надта верыць у яго існаванне. Ён пабойваецца чытача, бо той некалі можа здрадзіць.

Роздум пра сутнасць і спецыфіку літаратурнай творчасці падаюцца ў *Мяжы* праз акцэнтацыю адмысловасці канцэптуальнага мастацкага абагульнення, праз супастаўленне законаў логікі і законаў творчасці. На падставе перажытага і напісанага аўтар робіць дастаткова песімістычны вывад: “Людзі вакол жывуць – ты адлюстроўваеш гэтае жыццё, усё піхаеш, усё ўкладваеш, як пракляты, самае лепшае сваё ў нейкі беспрацэнтны, банкруцкі банк – без надзеі на аддачу...”⁴.

Металітаратурны код у сучасным пісьменстве звычайна ўвасабляецца або праз сюжэт, дзе ў ліку персанажаў абавязкова прысутнічаюць прадстаўнікі мастацтва слова (характэрны прыклад – раман *Ікс Дзмітрыя Быкава*), або праз перадачу плыні думак, разважанняў адной творчай асобы, як у *Парушаных тэстаментах* і *Заслоне* Мілана Кундэры, *Рамане як дзяржаве* Міларада Павіча. Металітаратурны код у рамане *Рэвізія* раскрываецца праз сюжэт і сістэму вобразаў, ядро якіх складаюць персанажы-пісьменнікі, што стварае эфект дыялагічнасці і палілагічнасці ў асвятленні такіх праблем, як мэта творчасці,

¹ *Ibidem*, с. 106–107.

² *Ibidem*, с. 7.

³ *Ibidem*, с. 101.

⁴ *Ibidem*, с. 7.

заканамернасці літаратурнага працэсу, суадносіны літаратуры і жыцця. У рамане ж *Мяжа* ён выяўляецца праз споведзь аўтара-апавядальніка, праз самааналіз-рэфлексію над пытаннямі эвалюцыі творцы і яе дэтэрмінацыі, узаемаадносін пісьменніка з крытыкай і чытачамі.

Vanda Barouka

Metafictive Code in Novels of Andrei Fedarenka

A b s t r a c t

The article offers an analysis of conceptual parameters of the metafictive code in Fedarenka's novels and their artistic expression. It is emphasised that in the novel *The Audit* the author interprets the problem of the meaning of a literary work, rules of the literary process, and the relation between literature and life, whereas in the novel *The Border* he talks about his work, about the evolution of the writer and its causes, as well as issues regarding the relationship between the writer and critics or readers. It is concluded that in the novel *The Audit* the author uses a metafictive code visible in the plot and images, whereas in *The Border* he uses introspection for creating confessions of the narrator.

Ірына Бурдзялёва

Мінск

Трансфармацыя сядзібнага топасу ў літаратуры Беларусі XVIII–XIX стагоддзяў

Калі сярэднявечная літаратура сцвярджала ўладу грамадзянскай супольнасці над чалавекам, то Новы час вызначыўся няўхільным ростам самасвядомасці асобы, адчуваннем сваёй індывідуальнасці, разуменнем значнасці ўласнага інтэлектуальнага і эмацыянальнага вопыту. З паглыбленнем суб'ектыўнага, аўтарскага пачатку, з паступовай дэмакратызацыяй літаратуры ў мастацкі свет усё больш трывала ўваходзіць вобраз шляхецкай сядзібы, Дому, з якім звязана прыватнае, аўтаномнае быццё чалавека. У шляхецкіх фальварках працякала жыццё большасці літаратурных твораў і іх чытачоў, тут перакрыжоўвалася грамадска-значнае і асабістае і таму натуральна, што шляхецкая сядзіба неўзабаве робіцца адным з асноўных топасаў літаратуры Беларусі XVIII–XIX стагоддзяў. Прастора шляхецкага двара ўяўляла сабой замкнёную мадэль свету, якая нараджала пэўныя настроі і спецыфічнае светаадчуванне, фарміравала адпаведныя тыпы герояў твораў, а прынцыпы сужыцця яе насельнікаў вызначалі стэрэатыпы паводзін персанажаў і псіхалагічную матываванасць іх учынкаў. Пісьменнікамі яна бачылася ўвасабленнем натуральнага ладу жыцця і адметнай філасофіі прыроды, захавальніцай сямейна-радавых каштоўнасцяў і нацыянальных традыцый, з ёю ўрэшце былі звязаны цёплыя асабістыя ўспаміны. Усё гэта робіць магчымым разглядаць сядзібны топас як канцэптуальны кампанент мастацкіх твораў, які дазваляе выявіць філасофскую і ідэяна-эстэтычную скіраванасць беларускай літаратуры.

У апошняй частцы сваёй працы *Формы времени и хронотопа в романе* Міхаіл Бахцін сярод дробных хранатопаў вылучыў і хранатоп шляхецкай сядзібы, падкрэсліў яго знакаваць і тыпалагічную ўстойлівасць. Сучасны расійскі літаратуразнаўца В. Шчукін, прааналізаваўшы мастацкія творы рускіх пісьменнікаў XIX – пачатку XX стагоддзя, па аналогіі з ужо звыклым “пецябургскім тэкстам” прапанаваў тэрмін “сядзібны тэкст”, які актыўна выкарыстоўваецца і даследуецца расійскім літаратуразнаўствам. В. Шчукін вылучыў шэраг устойлівых семантычных комплексаў, сюжэтно-кампазіцыйных, прадметна-вобразных і стылістычна-паэтычных шаблонаў, спецыфічных для сядзібнага топасу. Сярод іх варта адзначыць такія тыпалагічныя рысы, як прысутнасць

пастаральна-ідылічнага кампаненту, апеляцыя да архетыпу страчанага Раю, замкнёнасць хранатопу, рэтраспектыўнасць, лірызацыю і меланхалічную танальнасць аповеду¹.

Аналіз асноўных варыянтаў адлюстравання шляхецкай сядзібы ў літаратуры Беларусі дазваляе весці гаворку пра асаблівасці ўвасаблення гэтага вобраза ў межах розных мастацкіх кірункаў і стыляў XVIII–XIX стагоддзяў. Кожная мастацкая сістэма, зыходзячы з уласных ідэйна-эстэтычных пазіцый па рознаму выстаўляла свае акцэнты і прапаноўвала сваю спецыфічную трактоўку. Адметнасць функцыянавання сядзібнага топасу абумовіў полістылёвы характар беларускай літаратуры, адначасовае існаванне ў ёй разнародных структур і розных культурных моў, што было выклікана адпаведнай гісторыка-культурнай сітуацыяй.

У літаратуры класіцызму шляхецкая сядзіба часта была ёмішчам кансерватызму, невуцтва і самадурства. Сваім ваяўнічым сарматызмам яна супрацьстаяла прагрэсіўным намаганням дзеячаў-рэфарматараў і таму падлягала крытыцы і высмейванню. Так, у камедыі Францішка Багамольца *Шлюб з календара* Варшава паўстае як увасабленне прагрэсу, перадавой думкі, еўрапейскай культуры і проціпастаўлена шляхецкай сядзібе, якая бачыцца асяродкам патрыярхальнасці і адсталасці. Красамоўным прадуктам шляхецкага правінцыйнага жыцця выступае пан Старушкевіч, які са старога патрапанага календара пазычае і гаспадарчыя сакрэты, і прыдатны для шлюбу дачкі дзень. Добрым дарадцам у разуменні жыццёвых падзей і прыняцці рашэнняў з'яўляецца не менш стары соннік, які, дарэчы, карыстаецца вялікай запатрабаванасцю і ў бліжэйшага суседства Старушкевіча. Шляхціц-рэтраград упарціцца шлюбу дачкі з афіцэрам Эрнэстам таму, што той немец і, на яго думку, па гэтай прычыне не можа быць шляхціцам: "Ale iakie to ich Szachectwo? Polskie Szlachectwo, grunt; to prawdziwe Szlachectwo"². Нечаканым адкрыццём для Старушкевіча было тое, што і сярод немцаў ёсць такія ж самыя каталікі, як і палякі. Ён патрабуе абавязковага следавання старым правілам: "Nie powinniśmy dziadów Pradziadów naszych zwuzcaiu zarzusać"³. Гэтымі даўнімі звычаямі Старушкевіч абгрунтоўвае сваю дэспатычнасць. Напрыклад, жонцы дазвалялася размаўляць з іншымі мужчынамі толькі коратка і толькі ў ягонай прысутнасці. У творы перадавыя асветніцкія павевы сутыкнуліся з інерцыяй традыцыі, патрыярхальшчынай, якія ў творы раўназначныя цемрашальству і ўспрымаюцца як тормаз грамадскага развіцця. Нават пакаеўка Агата, выгадаваная ў Варшаве, выглядае значна больш прагрэсіўнай і адэкватнай часу асобай, чым шляхціц Старушкевіч. У камедыі ўсяляк ухваляюцца еўрапейскія ўплывы, а варшавянка пані Бывальская

¹ В. Ш у к и н, *Усадебный текст русской литературы: основные параметры*, "Studia Rossica", 1998, т. 6, с. 87–100.

² F. B o h o m o l e c, *Małżeństwo z kalendarza*, Warszawa 1808, s. 60.

³ *Ibidem*, s. 67.

сцвярджае, што без дабратворнага ўплыву чужаземшчыны „Polska byłaby odludną pustynią, i w dawnym trwałaby grubiaństwie”¹. Вобраз Старушкевіча быў намаляваны аўтарам настолькі трапна і разам з тым сатырычна, што камедыя выклікала ў грамадстве палеміку і нават нарадзіла меркаванне, што востра выпісанымі адмоўнымі персанажамі яна „szkodzi honorowi Narodu naszego”. Аўтар вымушаны быў суправадзіць наступныя выданні твора ўласнай прадмовай, у якой, абараняючы сваю п’есу, нагадаў пра выхаваўчую мэту камедыі і падкрэсліў, што ў кожнага народа сустракаюцца падобныя адмоўныя праявы. Старушкевіч жа ўяўляе сабой чалавека „wychowania grubego, który przez lat kilkadziesiąt rolą i gospodarstwem bawiąc się, nie widział innego miasteczka prócz tego, w którym jego Sejmiki bywają. Alboż nie znajdziemy jeszcze i dziś takich w kątach odleglejszych Państwa naszego”².

Літаратура класіцызму стварыла і больш „небяспечныя” тыпы правінцыйных шляхціцаў, якія не толькі жывуць па старых календарых і перашкаджаюць дочкам на шляху да сямейнага шчасця. Грамадскі ідэал такіх асоб застаўся ў саскіх часах, калі „człek jadł, nic nie robił, miał suto w kieszeni”, а сёння яны адкрыта процістаяць прагрэсіўным грамадскім пераменам, якія здзяйсняе ўрад. Падобны вобраз кансерватара, як аднаго з тыповых прадстаўнікоў шляхецкіх сядзіб, створаны Ю.У. Нямцэвічам у камедыі *Вяртанне пасла*. Гэта стараста Гадульскі, які вядзе зацятую спрэчку з прыхільнікамі палітычных перамен, з сямействам пана Падкаморага. Для яго непрымальныя рэфарматарскія рашэнні Сойму, скасаванне старых грамадска-палітычных норм, а знішчанае славітае *liberum veto* бачыцца яму як „żrenicę wolności”. Гадульскі слепа ўхваляе мінуўшчыну: „Ja, co nigdy nie czytam, lub przy najmniej mało, wiem, że tak jest najlepiej, jak dawniej bywało”³.

З-за жанравых асаблівасцяў названых драматычных твораў пісьменнікаў-класіцыстаў топас шляхецкай сядзібы не выяўляецца ў іх на матэрыяльна-канкрэтным узроўні, а хутчэй прысутнічае імпліцытна. Постаці адмоўных герояў п’ес з’яўляюцца знакавымі і яскрава прэзентуюць кансерватызм і адсталасць правінцыйнага шляхецкага жыцця, ідэал якога месціўся ў ідэалогіі сарматызму.

Калі ў творах класіцыстаў рэпутацыя шляхецкай сядзібы сумнеўная і падпадае шаржыванню і крытыцы, а лакаматывам прагрэсу выступае горад і сталіца, то сентыментальнай паэзіі і прозе зменены акцэнтны, што засведчыў Францішак Карпінскі ў праграмным вершы *Вяртанне з Варшавы на вёску*. „Што выйграў я, кінуўшы вёску ў даліне?” – пытаецца лірычны герой верша. Ён з сумам адзначае, што ў сталіцы, гонячыся за прывідам шчасця, ледзь не забыўся на тыя духоўныя арыенціры, якія вызначаюць жыццё сумленнага і прыстойнага чалавека. Як адзначае Т. Касткевічова, галоўным асяродкам класіцызму

¹ *Ibidem*, s. 70.

² *Ibidem*, s. 2.

³ J. N i e m c e w i c z, *Powrót Posła*, Warszawa 1790, s. 21.

была Варшава, а сам кірунак узведзены ў ранг афіцыйнай культурнай праграмы, звязанай з шэрагам рэформ, якія праводзіў кароль і яго атачэнне. Адметнасцю сентыменталізму было тое, што большасць пісьменнікаў гэтага кірунку не была звязана са сталічным літаратурным жыццём, каралеўскім літаратурным асяродкам, а развівалася ў радыкальных палітычных колах або ў правінцыі¹. Шляхецкая сядзіба ўсведамлялася сентыменталістам тым месцам, дзе толькі і магчыма было на ўлонні прыроды, у атачэнні сям'і і блізкіх суседзяў-сяброў захаваць сваю чалавечую сутнасць і натуральныя дабрачыннасці. “Мне жыць бы на вёсцы, у хаце той простаі, // Абы толькі хлеба было ў ёй дасталь. // Быць вольным хачу, не згінацца ў паклоне... // Хадзіць сабе з плугам па ўласным загоне...” – марыць Ф. Карпінскі². Такому погляду на гарманічнае і правільнае жыццё чалавека спрыялі і важныя для сентыменталізму ідэалогемы “натуральнага чалавека”, “натуральнага жыцця”, “вяртання да вытокаў”.

З шляхецкай малой сядзібай звязвалі свой ідэал шчасця і іншыя паэты. Для А. Нарушэвіча гэта “Mały folwarczek niedłuzny nikomu, // Mały ogródek, mały stolik w domu”. Сентыменталісцкая традыцыя настойліва праводзіць ідэю “шчасця ў абмежаванні”, якая дапамагае захаваць у некранутым выглядзе чыстую і цнатлівую душу. Шчасце ў малым, свядомае стрымліванне жаданняў і патрэб чалавека прапагандуе Я. Чачот: “Maleńka wiosieczka // I ładna żoneczka; // Wym to mógł mieć kiedy, // Nie zaznałbym biedy”³. Паказальна, што прыярытэт у мастацкай літаратуры аддаваўся невялікаму, нават цеснаму шляхецкаму дому, што мела канцэптуальны характар, бо павінна было падкрэсліваць сардэчную лучнасць усіх яго мяшканцаў і проціпастаўляць малы, але населены блізкімі людзьмі і абагрэты пачуццямі свет, бясконцай і халоднай прасторы. У гэтай сувязі варта прыгадаць вершы *Сунакоенасць у хатнім зацішку*, *Сяброўская песня пры келіху* Ф. Карпінскага, *Да маіх сяброў у маёй хатцы*, *Да сябра* Я. Ясінскага. Міфалагема хаткі, утульнай малой сядзібы, якая лучыць сардэчных прыяцеляў, прысутнічае ў паэзіі паэтаў пазнейшага часу – Я. Аношкі, Я. Чачота, Т. Лады-Заблоцкага, У. Сыракомлі.

Сентыменталізм, які сцвердзіў культ прыроды, паказаў самакаштоўнасць чалавека, яго індывідуальнага пачуццёвага вопыту, перадаў многія свае мастацкія дасягненні і творчыя адкрыцці рамантызму, але ідэйна не вычарпаў сябе, не знік з літаратурнага жыцця Беларусі, а працягваў сваё далейшае існаванне. Цеснае перапляценне генетычна блізкіх мастацкіх кірункаў, рамантызму і сентыменталізму,

¹Т. К о с т к і е в и ч о в а, *Klasycyzm, sentymentalizm, rokoko: Szkice o prądach literackich polskiego Oświecenia*, Warszawa 1975, s. 202.

²Ф. К а р п і н с к і, *Вяртанне з Варшавы на вёску* [у:] *Беларуская літаратура XVIII–XIX стагоддзяў: Зборнік тэкстаў*, Мінск 2000, с. 62.

³Цыт па кн.: S. Ś w i r k o, *Z Mickiewiczem pod rękę, czyli życie i twórczość Jana Czeczota*, Warszawa 1989, s. 206.

якое часам магло назірацца ў межах аднаго літаратурнага твора, вызначыла адметнасць літаратурнага жыцця Беларусі першай паловы XIX стагоддзя. Менавіта ў літаратурных тэкстах гэтых стылёвых кірункаў пералічаныя вышэй тыпалагічныя складнікі сядзібнага топасу набылі найбольшую акрэсленасць і паўнату мастацкага ўвасаблення. Адрознасць у трактоўцы сядзібнага топасу абедзвюма ідэйна-эстэтычнымі сістэмамі можна заўважыць толькі ў настройах і акцэнтах. Характэрныя сядзібнаму топасу рысы ўзмацняліся рамантычным двухсвеццем, тугой па інакшай, лепшай рэальнасці, зыходам у свет мараў і ўспамінаў, паглыбленнем у гісторыю, якая падавалася антынамічнай сучаснасці.

Не засяроджваючыся на эмпірычным аднаўленні дэталей сядзібнага побыту, пісьменнікі гэтага перыяду імкнуцца перадаць у творах духоўную атмосферу шляхецкага двара. Паказальна, што ў тагачаснай літаратуры дастаткова вялікі корпус твораў, звязаных з так званай “ўспамінальнай прысутнасцю” аўтараў, у якіх падзеі адбываюцца ў часы дзяцінства або маладосці пісьменнікаў – 20–30 год таму (Я. Баршчэўскі, І. Ходзька, А. Міцкевіч, І. Яцкоўскі). Апрача таго, гэта настальгічны ўспамін аб шчаслівейшых часах пісьменнікаў з досыць цяжкім асабістым лёсам. На драматычны характар жыццёвых абставін беларускіх твораў у свой час звярнуў увагу Г. Кісялёў, калі складаў зборны біяграфічны партрэт беларускага пісьменніка XIX стагоддзя¹. Такім чынам, сядзібны топас у многіх творах беларускай літаратуры таго часу разгортваецца не ў рэальным часе, а існуе ў прасторы Памяці і, натуральна, гэта ўзмацняе ідылічна-настальгічны складнік сядзібнага топасу, яго пастаральнасць. Характэрнымі выглядаюць радкі Я. Баршчэўскага, значная частка жыцця якога прайшла па-за роднымі мясцінамі: “О, салодкія ўспаміны забаў і звычайў роднай зямлі!.. Навек застануцца яны ў памяці. Яны – наймілейшая забава самотным думкам; па іх сумуе, як выгнанніца з раю, заклапочаная душа”².

Найбольш поўнае літаратурнае ўвасабленне шляхецкага сядзібнага атрымала ў паэме А. Міцкевіча *Пан Тадэвуш*. Маёнтак Сапліцова як “мікракосмас даўняе Літвы” ва ўсёй мастацкай дасканаласці рэпрэзентуе характэрныя сядзібнаму топасу рысы: найвышэйшую ступень ідэалізацыі і эстэтызацыі сядзібнага побыту, еднасць з прыродай і навакольным светам, ураўнаважаны, спакойны лад жыцця яго жыхароў, якія адзначаны адданасцю традыцыі і вышэйшага кшталту патрыятызмам, элегічна-настальгічны настрой і рэтраспектыўнасць аўтарскага апаведу.

Архетыпнай асновай сядзібнага топасу была міфалагема хрысціянскага Раю або антычнай Аркадыі як ідэальнага прасторы. Ідылічнае

¹ Г. К і с я л ё ў, *Беларускі пісьменнік XIX стагоддзя: калектыўны партрэт на фоне эпохі* [у:] *Янка Лучына ў кантэксце самаідэнтыфікацыі беларускай літаратуры: матэрыялы Рэсп. навук. канф.*, Мінск 2002, с. 113–117.

² Я. Б а р ш ч э ў с к і, *Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях* [у:] Я. Б а р ш ч э ў с к і, *Выбраныя творы*, Мінск 1998, с. 167.

светаадчуванне, пастаральнасць – устойлівая рысы, сутнасная аснова “сядзібных” твораў. Варта адрозніваць пастараль як жанр і як светаадчуванне. Перш наперш, гэта адлюстраванне натуральнай прастаты і спакою патрыярхальнага сядзібнага жыцця, суразмеранага з прыроднымі цыкламі. Пра паэму А. Міцкевіча філосаф і літаратуразнаўца У. Конан адзначыў, што гэта “творча-мастацкая сублімацыя, пераўтварэнне тугі па радзіме ў яркія мастацкія карціны сельскага раю... Паэтычны шляхецкі эпас *Пан Тадэвуш* – хутчэй класічная ідылія з мноствам пастаральных сцэн, чым драма, у ёй дамінуюць гарманічныя вобразы сельскага побыту беларускай шляхты”¹.

М. Бахцін як адну з асаблівасцяў ідыліі вылучыў “спалучэнне чалавечага жыцця з жыццём прыроды, адзінства іх рытму, агульную мову для з’яў прыроды і падзей чалавечага жыцця. Бясспрэчна, у ідыліі гэта агульная мова ў большай сваёй частцы стала чыста метафарычнай...”². У ідылічным сядзібным топасе з прыроднымі рытмамі звязана асвятленне важнейшых анталогічных пытанняў чалавечага існавання. Напрыклад, натуральнасць жыцця і смерці ў сядзібнай прасторы паказана ў апавесцях І. Ходзькі *Домік майго дзядулі* і *Смерць майго дзядулі*. Гэтыя творы аўтабіяграфічныя, пісьменнік ажыўляе спадчынную сядзібу, дзе прайшло яго дзяцінства, настальгічна паказвае архаічнае жыццё папярэдніх пакаленняў і смуткуе з нагоды “wygasłego już pokolenia owej niższej i uboższej szlachty, w której skromnych zagrodach przechowywały się wśród powszechnego częstokroć zepsucia, jakoby w utajonym schowie, bogobojna poczciwość i czystość sumienia”³. Жыццёвую філасофію гаспадара маёнтка, дзеда пісьменніка Мацея Відманта, вызначае пакорлівасць лёсу і правідэнцыялізм, асаблівае стаўленне да жыцця як Богага дару і разуменне смерці як натуральнай непазбежнасці з надзеяй на будучае ўваскрасэнне. Пра адзінства жыцця і смерці сведчыць у апавесці сакральная дэталь: драўляная труна, загадзя падрыхтавана дзедам, па старадаўняму звычайу напаяўняецца зернем, сімвалам уваскрасэння праз смерць. Калі па загадзе дзеда яе спускаюць з гарышча на дол, яна, як знак-папярэджанне, аказваецца пустой: “Ziarno po ziarnie wyciekało z trumny, a razem wyciekał dzień za dniem życia mojego; oto nakoniec dom wypróżniony. Gotowy, czeka na przyjęcie mieszkańca”⁴. Сваім натуральным ходам жыццё прыходзіць да канца, а пастаральна-ідылічны ідэал патрыярхальнага шляхціца-хрысціяніна зафіксаваны на яго надмагільным камяні: “Żył poczciwie! Wierzył po prostu! Umarł spokojnie!”⁵.

¹ У. К о н а н, *Вобразы і матывы зямнога раю ў паэзіі Адама Міцкевіча* [у:] *Адам Міцкевіч і нацыянальная культура: матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск 1998*, с. 222–223.

² М. Б а х т и н, *Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет*, Москва 1975, с. 375.

³ І. С h o d ź k o, *Obrazy litewskie*: Serya 1, Wilno 1847, s. 9.

⁴ *Ibidem*, s. 116.

⁵ *Ibidem*, s. 137.

Ідэйна-змястоўнае напаўненне сядзібнага топасу вызначае бінарнасць прасторавых, часавых, культурных апазіцый: унутранае-знешняе, замкнёнае-адкрытае, мінулае-сучаснае, прырода-цывілізацыя, вёска-горад, якія асэнсоўваецца ў адпаведнасці са светаадчуваннем рамантызму і сентыменталізму. Для рамантычнай традыцыі канцэптуальна важным выглядае перакрываўванне міфалагем Дарогі і Дому. Этымалагічна словы *сядзіба*, *маёнтак*, а таксама адпаведныя ім лексемы ў рускай і польскай мовах – *усадьба*, *имение*, *majątek* – узыходзяць да паняццяў *сядзец* і *мець*, што падкрэслівае аседласць жыцця, укаранёнасць у зямлю, якая пачынае лічыцца сваёй, спадчыннай, наяўнасць сфарміраванай сістэмы норм і правіл. Шляхецкая сядзіба паказваецца пісьменнікамі як асобны мікракосмас, дзе гаспадар выступае стваральнікам уласнага свету і спарадкуе яго па сваіх правілах, што прыпадабняе яго да найвышэйшага Творцы. У адрозненне ад знешняй дынамічнай прасторы гэты свет стабільны, статычны, арганізаваны, што становіцца магчымым у выніку яго замкнёнасці і дастатковай ізаляванасці. У творах Я. Баршчэўскага сядзібы яго дабрачынных гаспадароў, паноў Завальні і Зямельскага, проціпастаўлены вялікаму свету з беспрытульнымі блуканнямі, цеплыня і гармонія чалавечага Дому – бясконцай дарозе, якая набывае метафарычны характар і асацыіруецца з жыццёвым шляхам як адвечнай пілігрымкай. Паказальнымі выглядаюць словы гасціннага пана Завальні: “Маё жытло – гэта порт на беразе мора”, а свечка, якую ў непагоду запальвае на падаконніку гаспадар, выглядае маяком, што прыцягвае падарожных, запрашае спыніцца і перабыць нягоды ў кутку, дзе яшчэ захаваліся хрысціянскія каштоўнасці. Утульная сядзіба выглядае нязбытнай марай аб набыцці спакою і шчасця для многіх пісьменнікаў-выгнанцаў. “Ці сяду я калі ў сціплай ціхай хатцы // Пры родных сваіх дзетках і пры іхняй матцы? // Ці буду ў іх выхоўваць да навук ахвоту, // вучыць любові Бога і пашане цноты?”¹ – шчымліва піша Т. Лада-Заблоцкі.

Многія пісьменнікі Беларусі XIX стагоддзя (Я. Чачот, І. Ходзька, Я. Баршчэўскі, У. Сыракомля, В. Дунін-Марцінкевіч і інш.) з невялікімі шляхецкімі сядзібамі звязвалі свой грамадскі ідэал, які бачыўся ім у мірным сямейным саюзе паміж панамі і сялянамі. Як гаворыць герой названых аповесцяў І. Ходзькі, “kto nam chleb robi i dla nas w rosie czoła prąsije to nasz brat, to nasz prawdziwy dobrodziej”². Асаблівым сэнсам напоўнена сцэна развітання Мацея Відманта, які памірае, з сялянамі. Як патрыярх роду, ён бласлаўляе сялян, іх сем’і і гаспадарку ды абяцае паклікаць на суд Божы таго, хто асмеліцца іх крыўдзіць. Не інакш як айцом называюць сяляне маладога Караля Лятальскага ў *Ідыліі* В. Дуніна-Марцінкевіча. Як мадэль ідэальнай сядзібы-дзяржавы прэзентаваны двор старасты ў творы І. Ходзькі *Успаміны квестара*. Натуральна, што такая класавая гармонія немагчыма па-за сядзібнай прасторай. Такім чынам сядзібны топас злучаў ідылію чалавечую з ідыліяй грамадскай.

¹ Т. Л а д а - З а б л о ц к і, *Ваколіцы Віцебска* [у:] *Шляхам гадоў: гіст.-літ. зб.*, Мінск 1994, с. 284.

² I. C h o d ź k o, *Obrazy litewskie*: Serya 1, Wilno 1847, s. 30.

Асаблівае месца ў сядзібным топасе меў касцёл або кляштар. Такое цеснае суседства нагадвала пра адвечныя каштоўнасці і падкрэслівала думку пра роўнасць усіх людзей перад Божым абліччам і вечнасцю. І. Яцкоўскі з далёкага Лондана ў мемуарным творы *Аповесць з майго часу, альбо Літоўскія прыгоды* з задавальненнем прыгадвае ўсеагульны духоўны ўздых, які лучыў парафіян усіх станаў падчас штогадовага свята Найсвяцейшай Панны Анёльскай у Нясвіжы: “Калі нехта ў вашым атачэнні не з’яўляецца набожным, накіруйце яго на той фэст у Нясвіж”¹. І. Ходзька заўважае, што жыццё бацькоў і дзядоў было злучана ў сваіх галоўных пунктах з рэлігіяй і мела ў сабе “niejaką patriarchalną świątobliwość i spotę”². Жыццё сядзібы яго дзеда, Мацея Відманта, асвечана крыжамі Будслаўскага касцёла, якія заўсёды відаць з двара дому.

Сядзібны топас у тагачаснай літаратуры адлюстроўваў аксіялагічную парадыгму традыцыяналісцкага тыпу мыслення. Культурная іпазіцыя вёска-горад, правінцыя-сталіца, нацыянальнае-касмапалітычнае ў літаратуры сентыменталізму і рамантызму прымаюць у параўнанні з літаратурай класіцызму супрацьлеглую трактоўку. Шляхецкі маёнтак кансерватыўны, але ў грамадска-палітычных рэаліях першай паловы XIX стагоддзя гэтая асаблівасць мае станоўчыя характарыстыкі. Сядзіба адыгрывала аб’яднальную ролю, лучыла пакаленні, сяброў і суседзяў, паноў і сялян, карміла гэтак званых рэзідэнтаў, славілася сваёй “старопольскай” гасціннасцю. Знакавым для сядзібнага топасу з’яўляецца матыў госця, уменне гаспадара прыняць у доме госця-суседа ці далёкага падарожнага. Вялікім попытам і павагай у жыхароў сядзібы карыстаецца здольнасць распавядаць гавэнды або незвычайныя фантастычныя гісторыі пра падзеі мінулага, пра розныя страхі, ваўкалакаў і заклятых скарбы, як гэта адбываецца ў творах Г. Равускага, І. Ходзькі, У. Сыракомлі, Я. Баршчэўскага. Патрыярхальны шляхецкі двор падаецца ў тагачаснай літаратуры як засяроджанне старасвецкіх традыцый, захавальнік багатага жыццёвага вопыту папярэдніх пакаленняў, уваабленне нацыянальнай гістарычнай і сямейнай памяці. Старасвецкая шляхецкая сядзіба аб’ядноўвала сямейную гісторыю з агульнанацыянальнай, што лучыла паняцці *род* і *народ*.

Небагаты патрыярхальны шляхецкі двор у мастацкай літаратуры сентыменталізму і рамантызму быў напоўнены высокім этычным зместам. Гістарычна накіраваная на знішчэнне пад ціскам часу, шляхецкая сядзіба бачыцца з рамантычна-сентыментальным смуткам і падлягала поўнай ідэалізацыі. Паказальная характарыстыка, якую У. Сыракомля даў творчасці І. Ходзькі: “Стоячы на сумежжы дзвюх эпох, Ходзька вельмі шмат памятаў са старасвецкага часу, астатняе ўлоўліваў чуццём мастака і на ўсё ўмеў кінуць такое чароўнае святло любові, што запалоньваў чытача тымі часамі і тымі людзьмі, прымушаючы

¹ І. Я ц к о ў с к і, *Аповесць з майго часу, альбо Літоўскія прыгоды*, Warszawa 2010, s. 56

² І. Ч о д ź к о, *Obrazy litewskie*: Serya 1, Wilno 1847, s. 101.

забывацца, што тая эпоха мінулага мела не адзін свой цёмны бок”¹. Успаміны мінулага, шчаслівых дзіцячых гадоў прымушаюць І. Ходзьку рэфлексаваць: “Gdziez się to wszystko podziało?” Гэта рытарычнае пытанне рэхам паўторана многімі творцамі тагачаснай беларускай літаратуры.

Пасляпаўстанцкая рэчаіснасць прыўнесла ў сядзібны топас істотныя перамены, якія прасочваюцца і ў творах аўтараў, чые творчыя густы былі сфарміраваныя пад уздзеяннем ідэйна-эстэтычных прынцыпаў папярэдняй эпохі. Калі І. Ходзьку ў апавяданнях *Апошняя сесія эксдывізіі, Самавар і Вяртанне дзедзіча*, створаных у 1840-х гадах, быў уласцівы пэўны гістарычны аптымізм, то ў паэме В. Дуніна-Марцінкевіча *З-пад Іслачы, або Лекі на сон* (1868) адчуваецца сцішанасць і інертнасць жыцця шляхецкіх фальваркаў. У апавесцях І. Ходзькі ўзмужнелы і ўзбагачаны жыццёвым вопытам дзедзіч вяртаецца ў нанова адбудаваную спадчынную сядзібу. Аптымістычны настрой узмацняўся святочнай жыццесцвярджалнай атмасферай вербнай нядзелі і Вялікадня, мяляўнічымі вобразамі абуджанай прыроды, ды і вяртаецца дзедзіч з маладой жонкай, што ўсё разам з’яўляецца зарукай будучыні шляхецкага дому, неперапыннасці роду ў спадчынных сценах.

Адметна, што і паэма В. Дуніна-Марцінкевіча аднаўляе атмасферу велікоднага свята, але сярод малюнкаў вясновай прыроды адчуваецца восень шляхецкай цывілізацыі, яе немінучы адыход ў нябыт разам з былой славай, годнасцю, гуманістычнымі каштоўнасцямі. У гэтым сэнсе назва паэмы *З-пад Іслачы, або Лекі на сон* выглядае вельмі дакладнай і перадае адчуванне бесперспектыўнасці і канечнасці шляхецкай ідыліі. Калі ў І. Ходзькі галоўны махляр, з-за якога малады дзедзіч страціў маёнтак, атрымаў належнае пакаранне, то ў В. Дуніна-Марцінкевіча беспрынцыповы дзялок Сабковіч набірае сілу і з’яўляецца значна больш жыццяздатным у новых умовах, чым яго пачцівыя суседзі. “Тэма разбурэння ідыліі (зразумелай у шырокім сэнсе) становіцца адной з асноўных тэм літаратуры ў канцы XVIII і ў першай палове XIX стагоддзя, – адзначае М. Бахцін. – На першы план вылучаецца глыбокая чалавечнасць самога ідылічнага чалавека і чалавечнасць адносін паміж людзьмі.” Далей ён працягвае: “Гэтаму наканаванаму на пагібель свету проціпастаўляецца вялікі, але абстрактны свет, дзе людзі адасобленыя, эгаістычна замкнёныя і карысліва-практычныя...”².

З адлегласці часу шляхецкая патрыярхальная сядзіба бачыцца пісьменнікам назаўсёды страчаным Раем або ідылічнай марай аб чалавечай і грамадскай гармоніі. Беларуская літаратура сентыменталізму і рамантызму здолела стварыць прывабныя, узвышана-паэтычныя, ідылічна-настальгічныя вобразы шляхецкай сядзібы. Разам з тым вобразы шляхецкіх сядзіб прасякнуты тужлівымі

¹ Цыт на кн.: А. Р о г а ч, *Род Ходзькаў у гісторыі Беларусі* [у:] *Узгадаваны зямлёй Вілейшчыны: Мат. краязнаўчай канф.*, Мінск 2007, с. 12.

² М. Б а х т и н, *Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет*, Москва 1975, с. 381–382.

настроямі, бо асэнсаванне грамадска-палітычных рэалій прыводзіць да разумення таго, што залатыя часы шляхецкіх двароў незваротна прамінулі, але разам з імі адыходзяць і маральна-этычныя каштоўнасці шляхецкай культуры, якім у новым часе няма замены.

Калі літаратура рамантызму была арыентавана пераважна на выяўленне духоўна-культурнага ўзроўню сядзібы, а матэрыяльная канкрэтыка штодзённага побыту, прыродна-ландшафтныя асаблівасці маёнткаў за невялікім выключэннем былі прапісаны дастаткова схематычна і маляваліся ў агульных тыповых рысах, то ў творах пісьменнікаў, пазначаных праявамі бідэрмайерызму, расце цікавасць да матэрыяльна-культурнага ўзроўню сядзібнага жыцця. Характэрныя рысы бідэрмайерызму, пераходнага паміж рамантызмам і рэалізмам мастацкага стылю, даследчыкі бачаць у творчасці І. Ходзькі, П. Янкоўскага, Л. Штырмера, І. Крашэўскага, А. Плуга, Е. Фялінскай. Так, бытавыя раманы Евы Фялінскай маюць на мэце найбольш поўнае “*korіowanie z rzeczywistości*”. Пісьменніца імкнецца аднавіць побытавы каларыт эпохі, перадаць візуальны кантэкст жыцця сваіх герояў. У экспазіцыі твораў яна спыняецца на тапаграфіі мясцовасці і вонкавым выглядзе маёнтка, дае чытачу магчымасць прайсціся па залах і пакоях, разгледзіць мэблю, партрэты, люстэркі, фіранкі і іншыя дэталі ўбрання шляхецкага дому. У творах адзначаных аўтараў назіраецца большая разнастайнасць мадэляў шляхецкай сядзібы, часам дастаткова крытычнае асэнсаванне яе гістарычных заслуг і памылак. Варта падкрэсліць, што пры гэтым для большасці твораў застаецца актуальнай ідэалізацыя шляхецкай сядзібы, супастаўленне яе з ідэяй Дому як сферы прыватнага жыцця асобы, прасторы сямейнай і родавай памяці.

Найбольшую паўнату і шматпланавасць сядзібны топас набыў у творах рэалістычнай скіраванасці. Мастацкая сістэма рэалізму давала шырокія магчымасці для праяўлення аўтарскай канцэпцыі шляхецкай сядзібы, сфарміраванай у адпаведнасці з мастацкімі задачамі пісьменніка, асаблівасцямі яго творчай індывідуальнасці і тымі актуальнымі праблемамі, якія ставіла перад творцам яго эпоха. Вобраз шляхецкага дому напоўніўся сацыяльна-гістарычным зместам і матэрыяльнай канкрэтыкай, постаці яго насельнікаў набылі індывідуальнасць і псіхалагічную глыбіню. Разглядаючы раман Э. Ажэшкі *Над Нёманам*, А. Білютэнка піша: “У адпаведнасці з духам эпохі, у якой адносіны паміж людзьмі прымаюць выгляд матэрыяльных адносін, польскія рэалісты, у тым ліку і Э. Ажэшка, звяртаюцца да сацыяльна-псіхалагічнага каментару і дакладных апісанняў абстаноўкі, звязваючы вобраз чалавека мноствам нітаў з матэрыяльнымі ўмовамі быту, якія вызначылі думкі, пачуцці, перажыванні, склад яго характару.”¹ У літаратуры рэалізму сядзібны топас набывае паліфанічнасць, што яскрава праяўляецца ў

¹ Е. Б и л ю т е н к о, *Проблема мезальянса в романе Элизы Ожешко Над Неманом* [online], www.elib.grsu.by/katalog [доступ: 27.02.2015].

рамане Э. Ажэшкі, дзе элементы пастаральнасці і ідэалізацыі цесна пераплецены з крытычна-аналітычным падыходам у асвятленні насычанага і разнапланаванага жыцця сядзібы Бенедзікта Карчынскага.

Э. Ажэшка паказвае жыццё маёнтка Карчынскіх у цеснай сувязі з грамадска-палітычным і сацыяльна-эканамічным кантэкстам і апісвае яго няўхільны заняпад і страту былой гістарычнай ролі. Над сядзібай вее дух разбурэння і паступовага згасання: яна аплецена клубком праблем міжасабовых, юрыдычных, эканамічных, спавіта крэдытамі, абсякроўлена працэнтнымі выплатамі, над ёй вісіць пастаянная пагроза быць апісанай за даўгі і г. д. Карчын яшчэ захоўвае сляды былой стабільнасці і багацця, у ім “некалі быў добры дастатак і віравала гасціннае, шумнае і вясёлае жыццё”, а цяпер відаць цяжкія намаганні захаваць хоць трохі ад таго, што раней раскашавала і квітнела. У апісаннях сядзібы пісьменніца ўжывае знакавыя паўторы: “некалі дарагія шпалеры”, “некалі дыхтоўны плот”, “некалі багата аздобленыя сходы”, “выцертая пазалота рамаў”, якія сведчаць, што лепшыя часы сядзібы Карчынскіх засталіся ў мінулым. Але насуперак усім акалічнасцям яе ўладальнік упарта стараецца ўтрымацца пад моцнымі ціскам новых рэалій часу. Агледзеўшы пакоі і дэталі аздаблення дому, пісьменніца рэзюмуе: “Гэта быў двор, дзе, відаць, пастаянна нешта псавалася, у якім даўно не дабудоввалі і не ўзводзілі занавы, але тое, што стаяла і расло, даглядалі і аберагалі... Было відаць, што за дваццаць з гакам гадоў нічога тут не з’явілася, але нічога і не знікла, а тое, што няўмольны час брудзіў, ламаў і разбураў, нехта заўжды ачышчаў, рамантаваў і падпраўляў. Гэта стварала ўражанне, што няспынная праца павінна заповольць, а то і зусім спыніць паступовы, але няспынны працэс ператварэння багацця ў беднасць”¹.

У Корчыне няма ладу і гармоніі. Шматлікія постаці жыхароў дому глыбока індывідуалізаваныя, што стварае разнастайнасць псіхалагічных тыпаў насельнікаў маёнтка, але пры гэтым пісьменніца перадае адчуванне адасобленасці і адчужанасці паміж блізкімі сваякамі, мужам і жонкай, бацькамі і дзецьмі, братам і сястрой. Разам з эканамічным заняпадам тут разбурана і былое духоўнае адзінства, характэрная для сядзібнага жыцця папярэдняга часу, якое было падпарадкаванае агульным традыцыям і нормам шляхецкай культуры. Класавы салідарызм, які існаваў як сацыяльная ўтопія ў творах першай паловы стагоддзя, разбураны дашчэнту. Бенедзікт Карчынскі вымушаны весці бясконцыя судовыя працэсы з засцянкавай шляхтай за луг, выган, пакосы і гэтак далей. У паэтыцы твора адметнае месца займаюць разгорнутыя апісанні прыроды, якія малююць вакол маёнтка сапраўдны зямны рай, але пісьменніца пазбаўляе многіх насельнікаў сядзібы здольнасці адчуваць эмацыянальную сувязь з прыродай, разгледзець яе прыгажосць. Літаратура здаўна малявала ў сатырычным рэчышчы постаці духоўна дэфармаваных асоб, выхаваных на замежных раманах і адчужаных ад

¹ Э. А ж э ш к а, *Над Нёманам*, Мінск 2003, с. 11.

праблем роднага краю – гэта, напрыклад, пані Гадульская і Шарманскі (*Вяртанне пасла*), Талімена і Граф (*Пан Тадэвуш*) і інш. Цяпер падобныя асобы насяляюць шляхецкую сядзібу ў вялікай колькасці і, як баласт, цягнуць яе на дно. Дзейныя, актыўныя героі або вядуць няроўнае змаганне з праблемамі, як Бенедыкт Карчынскі, або пакідаюць маёнтка, як Юстына Ажэльская.

З аднаго боку Э. Ажэшка разбурае ідылічна-міфалагізаваны вобраз сядзібы, а з другога шукае для яе новую функцыю, новае прызначэнне ў пераломны гістарычны перыяд. Для пісьменніцы шляхецкі дом – паранейшаму аснова нацыянальнага жыцця, зарука магчымага аднаўлення незалежнай дзяржавы, нацыянальнага Дому. Ажыццяўленне гэтай новай функцыі магчыма такім духоўна здаровым героям, як Бенедыкт і Вітольд Карчынскія, Юстына Ажэльская, патрэбных асоб для будучага росквіту краіны пісьменніца бачыць і па-за межамі шляхецкай сядзібы – гэта Анзельм і Ян Багатыровічы. Выйсце з гістарычнага тупіка, якое прапануе Э. Ажэшка – сацыяльная інтэграцыя, невыпадкова першапачаткова раман меўся быць названы *Мезальянс*. У поліфанічным вобразе маёнтка Карчынскіх пісьменніца ўвасобіла духоўны, матэрыяльна-культурны, сацыяльна-эканамічны ўзроўні жыцця шляхецкай сядзібы, а разам з тым выявіла пазітывісцкі погляд на яе магчымую ролю ў надыходзячых гістарычных рэаліях.

Мастацкі вобраз шляхецкага двара за гэты працяглы час зазнаў істотныя перамены ад скептычна-крытычнага стаўлення ў творах класіцызму, пастаральнасці і настальгічнай ідэалізацыі ў сентыменталізме і рамантызме да аналітычнага падыходу і шматпланавы ўвасаблення ў творах рэалістычнай скіраванасці. У трансфармацыях сядзібнага топасу ў беларускай літаратуры XVIII–XIX стагоддзяў выявіліся асноўныя грамадска-палітычныя і ідэйна-эстэтычныя працэсы, якія адбываліся ў гэты перыяд на землях Беларусі-Літвы і пацягнулі за сабой змену парадыгм мыслення, каштоўнаснай іерархіі і традыцыйнай ролі шляхецкага саслоўя ў жыцці краіны.

Iryna Burdeljova

Transformation of the Manor Topos in Belarusian Literature of the 18th and 19th Centuries

A b s t r a c t

The article analyses basic versions of noble estate models in Belarusian literature of the 18th and 19th centuries. The author examines the transformation of the manor topos from the perspective of various artistic styles, arguing that the image of a noble estate underwent significant changes from the critical attitude of classicism through the idealization of sentimentalism and romanticism and further to material-specific saturation and analytical approach in the works of realists.

Ірына Часнок

Мінск

Асаблівасці нарацыі ў *Скарбах жыцця* Максіма Гарэцкага

Скарбы жыцця – развітальны твор Максіма Гарэцкага, які стаў вядомы чытачу толькі ў 1993 годзе. Даследчыкі мяркуюць, што ён напісаны ў 1935–1937 гг.¹ Гэта адметная з’ява ў літаратурнай спадчыне пісьменніка і ў беларускай літаратуры ўвогуле. Стылістыка твора, які сам М. Гарэцкі спачатку думаў назваць *Плачам*², яскрава адрозніваецца ад папярэдне створанага пісьменнікам.

Выключнасць арыгінальнай мастацкай структуры *Скарбаў жыцця* адзначалі А. Адамовіч³ і М. Мушынскі⁴. Пра пашыраны эмацыянальны дыяпазон і актыўную змену апавядальных ракурсаў у дадзеным творы пісала Л. Сінькова⁵. Даследчыкі неаднаразова звярталіся да аналізу *Скарбаў жыцця*. Але звычайна літаратуразнаўцаў цікавіла найперш вытлумачэнне алегорый і сімвалаў, суадносіны зместу з сучаснай пісьменніку рэальнасцю, філасофская абагуленасць у творы і жанравая прыналежнасць тэксту.

Мы ж ставім у даследаванні наступную задачу: вызначыць нарацыйную стратэгію, што абумовіла арыгінальнасць, павышаную экспрэсіўнасць твора.

Як слушна адзначыў аўтар першай манаграфіі пра М. Гарэцкага (калі не лічыць *Спробу манаграфіі* Антона Адамовіча) Дзмітрый Бугаёў, *Скарбы жыцця* “кожным сваім радком крычаць, пратэстуюць супраць паняволення чалавека, здзеку”⁶. Чаму і як ствараецца такое ўражанне “крыку кожным радком”, дапамагае зразумець вызначэнне нарматыўнай стратэгіі ў творы.

Знакаміты даследчык Вольф Шмід у *Нараталогіі* адзначае, што, як законы нарацыйнай, падзейнай прозы могуць распаўсюджвацца на

¹ Т. Г о л у б, *Каментар* [у:] М. Г а р э ц к і, *Выбраныя творы*, Мінск 2009, с. 626.

² Дз. Б у г а ё ў, *Максім Гарэцкі*, 2-е выд., Мінск 2003, с. 228.

³ А. А д а м о в і ч, *Браму скарбаў сваіх адчыняю...*, Мінск 1980.

⁴ М. М у ш ы н с к і, *Падзвіжнік з малой Багацькаўкі: жыццёвы і творчы шлях Максіма Гарэцкага*, 2-е выд., Мінск 2013, с. 491.

⁵ Л. С і н ь к о в а (Корань), *Беларуская проза XX стагоддзя: дынаміка жанравых структур*, Мінск 1996, с. 78.

⁶ Дз. Б у г а ё ў, *op. cit.*, с. 229.

ненаратыўную паэзію (лірычную, непадзейную), так і канстытутыўныя прынцыпы паэзіі могуць распаўсюджвацца на наратыўную (падзейную) прозу¹. На думку В. Шміда, прынцыпы эквівалентнасці (паўтаральнасці таго, што прадугледжвае адначасова як падабенства, так і апазіцыю) і лейтматыўнасці (лейтматыўнасць вылучаецца як асобны прынецп, паколькі ідэнтычнасць, дакладны паўтор элементаў не з'яўляецца эквівалентнасцю²) выкарыстоўваліся ў класічнай рэалістычнай прозе ў якасці прыватнага прыёму, а ў арнаментальнай паводле Шміда (г. зн. паэтычнай, ненаратыўнай) прозе такія з'явы і працэсы ператварыліся ў канструктыўны прынецп³.

В. Шмід знаходзіць інтэрферэнцыю паэтычнага і наратыўнага патэнцыялу ў прозе А. Чэхава, І. Бабеля, Я. Замяціна, а ў беларускай літаратуры мы можам адзначыць такія рысы ў *Скарбах жыцця* М. Гарэцкага.

Звернемся непасрэдна да самога тэксту. У *Скарбах жыцця* выяўляецца шматлікая колькасць эквівалентнасцей на розных фармальных і сэнсавых узроўнях (праблему эквівалентнасці ў класічнай прозе з пункту гледжання рытму аналізаваў Ігар Жук у манаграфіі *Празаічны тэкст: дынаміка рытмавага існавання*⁴; пазней, услед за ім, рабіла спробу падобнага даследавання Н. Пахомчык у артыкуле *Структурныя гамалогіі ў нарысе Міхася Зарэцкага* вясна 1930 года⁵).

Вызначым спачатку фармальныя эквівалентнасці ў *Скарбах жыцця* на ўзроўні прэзентацыі нарацыі.

Адразу на першай старонцы заўважаем наступную фармальную эквівалентнасць – сем сказаў пранумараваны лічбамі. Калі разглядаць іх тэматычную звязанасць, то відавочна, што паміж імі прасочваецца асацыятыўная сувязь.

У гэтых жа сказах вылучаецца эквівалентнасць на ўзроўні сінтаксісу.

Сінтаксічная (пазначана тлустым шрыфтам) і фанічная (курсівам) эквівалентнасць	1. Брану скарбаў сваіх адчыняю: падходжу і так, падходжу і гэтак, пасяджу, адсапнуся – і зноў адчыняю, псуо сабе гумар. 2. Цяжкатая брама, панурая вельмі, завесы на ёй паржавелі, замок папсаваўся, ключ у замку не хоча круціцца, – замардавала мяне ⁶ .
Сінтаксічная эквівалентнасць	Набыткі злічу . Новай сістэмы замкі на ўсе тайнікі панавешу (524).

Безумоўна, першыя прыведзены прыклад вызначаецца і фанічнай эквівалентнасцю. Такія прыёмы ствараюць адмысловы рытм, садзейнічаюць сугестыўнасці прозы.

¹ В. Ш м и д, *Нарратология*, Москва 2003.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

⁴ І. Жук, *Празаічны тэкст: дынаміка рытмавага існавання: Манаграфія*, Гродна 2003.

⁵ Н. П а х о м ч ы к, *Структурныя гамалогіі ў нарысе Міхася Зарэцкага Вясна 1930 года*, "Вестник БГУ" 2013, серія 4: філал., журн., пед., №3, с. 20–24.

⁶ М. Г а р э ц к і, *Скарбы жыцця* [у:] М. Г а р э ц к і, *Выбраныя творы*, Мінск 2009, с. 524. Далей спасылкі на дадзенае выданне даюцца ў тэксце ў дужках.

Разгледзім тэкст далей.

Лексічны паўтор (вылучана курсівам)	<i>О мой край! О мой шлях!</i> (524).
Лексічная эквівалентнасць (вылучана тлустым шрыфтам)	Пагляджу я не рамантычнымі вачыма ... Вялікая пустэча стаіць мне ўваччу ... (524).
Сінтаксічная (тут і ніжэй тлустым шрыфтам) і фанічная эквівалентнасць (курсівам), лексічны паўтор (тлустым з курсівам)	Там пушча, там гай; там бор, там хмызняк; там балота з рэдкім лесам, там сыпучы пясок; вось – стужка вадзяная, вось – голы плех; вось – шэрстка нівы і травы, вось – кучкі, хаткі ... (524).
Лексічны паўтор	Бачу я поле , нуднае поле ... Аднастайнае, шэрае, няўробленае поле (524).
Лексічны паўтор	А каля статку хадзіў я згаладнялы, у бруднай сярмязе, увесь распайсаны, увесь у дзірках... (524)
Сінтаксічная, лексічная, фанічная эквівалентнасць, лексічны паўтор	З гэткаю ж, толькі троху карацейшаю пугаю; з гэткаю ж, толькі троху меншаю жабрачаю торбаю (525).
Сінтаксічная эквівалентнасць, лексічны паўтор	Братка ты мой, братка! (525).
Сінтаксічная эквівалентнасць, лексічны і фанічны паўтор	І ходзіць тая жоўтая, бялявая маргелка сярод вялікага маркотнага поля... Ходзіць яна з трубаю па полю, па балоце, па лагу, па кустох-хмызняках, у пушчу і з пушчы – ходзіць ... І ўсё. – Тру-гу-у... Тру-гу-у... Тру-гу-гу... Яна галосіць аб вечнасці. Яна пяе вечна аб вечнасці. – Тру-гу-у!.. (525).
Сінтаксічная і фанічная эквівалентнасць	А ў тым полі ёсць узгорак, а на ўзгорку – гай . Шумяць вечныя бярозы, а пад імі – могілкі . Нудна-шумліва, густа-зялёна ўверсе: шумяць сваімі вялікімі густымі мётламі бярозы ў бязмернасці сусвету. Сумна-кінута, забыта-недагледжана ўнізе: сціраюцца мізэрныя курганкі. Пагнілі, патрупехлі, наваліліся крыжыкі ... (525).
Фанічная эквівалентнасць	Рудая, лычкастая свіння, з доўгім, голым, маршчынаватым хвостом, са шчэццю стаяком на хрыбціне, рохкае, рыецца ў сваёй вечнасці ... Вырыла косці – шэрыя, струпехлыя, зямля на іх наліпла; рохкнула і пайшла рыць яшчэ дзе (526).
Сінтаксічная эквівалентнасць, лексічны паўтор, фанічная эквівалентнасць	Бачу я поле, жніво (526). Бачу я высокі, абліты капкамі стол (526). Бачу я высокі, абліты капкамі стол . Драўляныя лыжкі-булдавешкі, нячыстая міска, полўка ...

	<p>Мала поліўкі... Пахаваная злосць у грудзёх. Адзін цягне пад сябе, другі – пад сябе. І яшчэ раз, і яшчэ так. Гуляюць у перацяжкі.</p> <p>Разламілася міска, палілося... Крык, слёзы. Булдавешка стукнула, мокрая ад поліўкі, па тым, што будзе спакойнае, вечнае, непарушна-акамянелае, а на ім – венчык (526).</p> <p>Чую хрып, скрып (527).</p> <p>Бачу я поўную хату людзей. А ў ёй – новая, белая труна: фуганкам выструганья шалёвачкі.</p> <p>Бачу я жоўтае, вечнае, невядомае. Венчык на чале. Сашчэпленыя, вымытыя да сніага, працоўныя рукі (527).</p>
Лексічная эквівалентнасць	<p>Стрыкоча птушачка ў ціхім блакіце светлых нябёс (529).</p> <p>Птушачка ўсё стрыкоча ў ціхім блакіце светлых нябёс (529).</p>
Сінтаксічная эквівалентнасць	<p>О, гора мне, гора мне! (532).</p> <p>Божа мой, Божа мой, – што я там бачыў! (532).</p>

Эквівалентнасць у творы М. Гарэцкага выяўляецца і падчас падзелу ўсяго тэксту на часткі падобнага аб'ёму.

Скарбы жыцця адметныя таксама частотнай лейтматыўнасцю. У творы М. Гарэцкага лейтматывам праходзяць вобразныя акцэнтны на тэме вечнасці і звязаных з ёю хады, шляху, маўчання, холаду, смерці, а таксама выспы Патмос, збавення.

Рэалізацыя ў тэксце лейтматыву прадстаўлена ў табліцы:

Лейтматыў смерці (вылучана тлустым шрыфтам)
– Тру-гу-у... Тру-гу-у... Тру-гу-гу...
Яна галосіць аб вечнасці . Яна п'яе вечна аб вечнасці (525);
Бачу я бясконцы спрадвечны шлях у пустым вялікім полі (526);
Вечнасць . Хада (526);
І вечнасць варушыцца ў маёй істоце: ідзі, ідзі! Усе ідуць – ідзі ты (526);
Ідуць – іду. Узіраюся ў вечнасць (526);
Булдавешка стукнула, мокрая ад поліўкі, па тым, што будзе спакойнае, вечнае , непарушна-акамянелае, а на ім – венчык (526);
Мёртвая вуліца. Снег налятае. Нечы конь з санямі, прывязаны да плоту. Ён спусціў галаву і стаіць. Ён будзе вечна стаяць. А там яшчэ сварацца. Яны будуць вечна сварыцца то перастаючы, то ізноў пачынаючы. Мёртва на вуліцы. А скрыпнула вага пры калодзежы: нехта жыве...
У сцюдзёнай хаце сакочуць у падпеччы куры... жыццё, вечнае жыццё! (527);
Бачу я карчму і ком беллага холаду ў дзвярох, слізкую падлогу і начлежнікаў на парозе... (527);
Чую хрып, скрып. Капашэнне ў вечнасці . А гэта — адзін этап. І ўсё! (527);
І ты – круціся! Вырві маркоту з свайго сэрца і круціся, круціся! Музыка варушыць у табе вечнасць – вечна маркотную, часам вясёлую.
Дык круціся ж, круціся! Не зняважыш гэтым вечнасці . Бо і яна ў табе, і ты ў ёй. Не выскачыш – круціся! (527);
Бачу я поўную хату людзей. А ў ёй – новая, белая труна : фуганкам выструганья шалёвачкі.
Бачу я жоўтае, вечнае, невядомае. Венчык на чале. Сашчэпленыя, вымытыя да сніага, працоўныя рукі (527);

Гоман сціха-пакорны. Пах ладану і мёртвага цела. Полымя ад жоўтых свечачак: у полымі – вечнасць... Выюць, галосаць. Па ім, па сабе плачуць. Рухаюцца ў пустэльні, у вечнасці. Адказу няма. Вечнасць, маркота (528);
Лес ад коллейка, лес ад чарапачкаў. Вал на вал... (528); І скрыўленыя набок санкі ў крыві; рот вечна смяецца – мёртвы. Скручанае цела. І яшчэ такі, і яшчэ. Наўзнак, на баку, з падвёрнутымі рукамі, з падкорчанымі нагамі, ракам, ніц... Трупы падарожнікаў (528);
Вечнасць. Жуда. Тое, што завуць: Бог, любоў, павіннасць, праўда, ідэал – усё яно дробненька круціцца ў вечнасці , і туды і сюды, і так і гэтак. Забіты гняды конь, як гара, выдубіў ногі, выставіў проста ў вечнасць (528);
Там далёка, у хатках, чакаюць. Чакаюць, чакаюць... Вечна!.. (528);
А сумныя вятры вечных прастораў шумяць-шумяць... (529);
Павяляя васілечкі, што яна любіла, што яна збірала, – рукі нячыстыя чапалі. Ныла мне вечная рана (529);
Жоўтыя, мёртвыя твары... Меркляя, згаслыя вочы... Ходзяць – трупы жывыя... І зацягнулі па-вясельнаму жудасную мёртвую песню (531);
Страшны бой у мяне быў... Хлопец худы і доўгі, бедны, з гусінаю шыяю, дроцікам мне ў левы бок, дзе сэрца, моцна кінуў, раніў мяне смяртэльна... (531);
Ды сам я – ранены смяртэльна... (531); Мой жа ты вечны аптымісце! (532);
Роўналежныя лініі – вечнасць. Яны перасечаны тут – гэта моц, што сэрца гартуе... (532);
Успомні пра выспу Патмос! Там ратунак, збавенне! (532);
Сцюжна мне, дымна мне жыць! Многа мерцвякоў я ўбачыў (533);
У жудасці смяртэльнай упнуўся я нагамі на тым страшным парозе... І ўбачыў, з жахам убачыў, што там пад столлю... ужо... два... чорныя... мяшкі... (534);
Едуць, едуць паязджане! Едуць, едуць госці дарагія! У кашулях вышываных... Круглымі вачыма глядзяць. Пахам тлену павеяла на мяне (535);
Бачыў я вялізарныя піраміды белых цёртых касцей. Бачыў я каналы, поўныя тухлай крыві (538);
Я ж толькі думаў: “Няўжо восень прыйшла?..” І нічога не ўбаяўся... (539);
Едзь у залатым чоўне на выспу Патмос (540);
Лягу я, скамянею (542);
І думаў я пра смерць сваю і пра Бога свайго. Смерці прыходу чакаў пакорна і панура, як вол даўбні. І не ведаў: блізка ўжо яна, даўбня тая, ці далёка (548);
Далёкая выспа Патмос! Там прытулак... (548);
Горка мне было, што песень хаўтурных не пачую , што гутарак спачувальных не будзе (548);
Будзеш на выспе Патмос. Восплачеш і возрыдаеш горько... І паглядзіць яна весялей на цябе. І палягчэе табе. Усё жыццё праяцела , як адзін дзень. Усё яно – як на далоні. Восплачу і возрыдаю... (549);
Браму скарбаў сваіх зачыняю (550);
І да смерці сябе рыхтаваць я ўмею. Каб прыняць яе меч хоць калі, і без пары, і без усякай патрэбы. Дык слава жыццю! Слава і смерці! (550)

З прыведзеных прыкладаў вынікае, што вечнасць найчасцей у творах звязваецца з рухам. Напрыклад, вобраз-канцэпт “трупы падарожнікаў” відавочна звязвае матывы шляху і вечнасці.

З ростам колькасці эквівалентнасцей, паўтораў, з кожнай матэрыялізацыяй у мастацкім слове лейтматыву ўзрастае экспрэсіўнасць у творы, узмацняецца ўздзеянне на чытача.

Пашыраная эквівалентнасць выкарыстоўваецца для эмацыянальнага ўздзеяння ў народных плачах, галашэннях (трэнасах), якія часта характарызуюцца спантаннасцю і наяўнасцю ў іх ладу нейкага спрадвечнага паэтычнага мыслення і досведу. У *Скарбах жыцця* выкарыстанне такіх прыёмаў абумоўлена знаходжаннем пісьменніка падчас напісання твора на мяжы жыцця і смерці. Наратар у творы М. Гарэцкага тоесны суб'екту – аўтабіяграфічнаму апаведачу. Выкарыстанне паэтычных структур у дадзеным тэксце сведчыць не пра імкненне ўпрыгожыць форму, а пра эмацыянальнасць і пачуццёвасць, якая (звычайна, у родава-жанравай норме) прэвалюе ў лірыцы, а не ў эпасе.

Сінтаксічная (тлустым шрыфтам) і лексічная (курсівам) эквівалентнасць, лексічны паўтор (тлустым курсівам)	Што я такую моцаю зраблю? ... Каго ж я такую моцаю адалею? ... Як жа я такую моцаю свет заваюю? (529)
Сінтаксічная (тлустым шрыфтам) і лексічная (курсівам) эквівалентнасць, лексічны паўтор (тлустым курсівам)	Колькі там ходаў, колькі там выхадаў, высокіх і нізкіх, шырокіх і вузкіх, светлых і цёмных, ходаў і выхадаў жыцця... Якімі ж ходамі было мне пайсці? Лёс мой – на ростанях <i>стаяць</i> , пэўных дарог сваіх <i>не ведаць</i> , у лесе думак і ўчуццяў <i>блудзіць</i> ... Я клін у сабе нашу. Клін у мяне ўвагналі... (530).
Сінтаксічная, лексічная (тлустым шрыфтам), фанічная эквівалентнасць (курсівам), лексічны паўтор (тлустым курсівам)	Судзі мяне, судзі мяне кожны і ўсякі! Судзі мяне судом сваім, і кожным і ўсякім... Карай мяне карамі сваімі, карай... (530).
Сінтаксічная (тлустым шрыфтам), фанічная (курсівам) эквівалентнасць, лексічны паўтор (тлустым курсівам)	Стрэхі мае цяклі. Жытло маё гніло. Паліва маё хутка згарала. Агонь жа мой гарэў вельмі цьмяна. Дровы мае былі сырыя (530).
Лексічны паўтор	Цёмна ў яме глыбокай, цёмна! (532).
Лексічны паўтор	маці мая чорнае жыта дажынае, чорныя снапы зносіць... Маўчыць. Тугу сваю чорную хавае (532).
Лексічны паўтор	А піла скрыгоча, скрыгоча... Мучае мяне, мучае... (533).
Лексічны паўтор (тлустым курсівам), лексічная	І няма краю ходу майму, няма...

эквівалентнасць (курсівам)	Так хочацца ў <i>цёплае</i> , так хочацца на <i>мяккае</i> . І каб не чуць, не бачыць подлых вар'ятаў. Чаго яны крычаць? Чаго галосцяць? (533).
Лексічны паўтор	Ад радасці я плакаў у думках сваіх. Ад радасці я дыхаў-дыхаў ... (534).
Лексічны паўтор	Мусіў устаць. Мусіў ісці (535).
Лексічны паўтор	на беражку сядзеў, сядзеў нерухома... (535).
Лексічны паўтор (тлустым курсівам), сінтаксічная эквівалентнасць	Едуць, едуць паязджане! Едуць, едуць госці дарагія (535).
Лексічная (курсівам) і сінтаксічная эквівалентнасць (тлустым шрыфтам)	Было сонца і быў дождж , дзень і ўжо вечар, а я ўсё <i>хаджу</i> , усё <i>шукаю</i> , – і нічога не знаходжу. Нідзе <i>не прымаюць мяне</i> , нідзе <i>не пускаюць мяне</i> ... <i>Хаджу, шукаю</i> , – і нічога не знаходжу (536).
Лексічная (курсівам) і сінтаксічная эквівалентнасць, лексічны паўтор (тлустым курсівам)	Трэба ўзвесьліцца. Трэба імпэты свае паказаць. Яшчэ ж ты на сонейку не мерзнеш. Яшчэ ж ты не зусім акалеў, не зусім адубеў ... (536).
Сінтаксічная эквівалентнасць	І хацелася адварнуцца [мене] ад гэтых катлоў з мясам, ад гэтых сталоў з пшанічнымі пірагамі і ісці ў пушчы драмушчы, у самыя нетры, на мох, на балота, на дзікую купіну (536).
Сінтаксічная эквівалентнасць, лексічны паўтор	Сонца было такое гарачае , дзень быў такі цёплы! (537).
Сінтаксічная эквівалентнасць	Чуў я цела сваё – трывалым ад дзядоў і прадзедаў маіх. Думаў я , што трэба мне толькі лячыць свой дух... (537).
Сінтаксічная эквівалентнасць, лексічны паўтор	Хацеў прасіць як мага прыгажэй, але язык мой адрантвеў і не слухаў мяне. Хацеў прасіць як мага мудрэй, але думкі мае былі тады – як пнеўе і карчэўе з нетраў цёмнага лесу (537).
Сінтаксічная эквівалентнасць (тлустым шрыфтам), лексічны паўтор (тлустым курсівам)	І ўспомніў я маці сваю на падоле, і сябе – маладога і здаровага. І ўспомніў бацьку свайго, што лёс яго – вяроўкі віць, і сябе – вясёлага і бесклапотнага. Успомніў малако і кісель у хаце сваёй, і сябе – у мінулым... І ўсё прымаў, прымаў ... (538).
Лексічны паўтор, сінтаксічная эквівалентнасць	Бачыў я вялізарныя піраміды белых цёртых касцей. Бачыў я каналы , поўныя тухлай крыві ... Бачыў я там налпу саміцу (539).
Лексічны паўтор	Мазгі мае сохнуць, асацыяцыі мае блекнуць (539).
Лексічная эквівалентнасць (курсівам)	Хто ўспомніць мяне ў ганьбе і выгнанні? Хто прышле мне пару цёплых слоў. <i>Ніхто, ніхто</i> ... (540).
Сінтаксічная, лексічная эквівалентнасць, лексічны паўтор	...і гром не грыміць , і дождж не ліе , толькі трошачку кропіць на ўспамін. І пажар не тут, а гдзесьці далей, гдзесьці там ... І туды праняслася граза.

	І з <i>роўным сэрцам</i> , і з <i>ціхім сэрцам</i> разважаў я аб сутнасці з'яў жыцця (540).
Лексічны паўтор	І ў родным садзе я <i>стаяў</i> , каля дулі старой. <i>Стаяў-глядзеў, стаяў-глядзеў...</i> Дзівіўся... (540).
Лексічны паўтор	<i>Багатае-багатае</i> кіно было ў мяне перад вачыма (540).
Сінтаксічная эквівалентнасць, фанічная эквівалентнасць (курсівам), лексічны паўтор	Нуду <i>маю табе</i> не разагнаць. Думак <i>маіх табе</i> не ўзвесяліць. Сэрца <i>майго</i> нічым <i>табе</i> не суняць (542).
Лексічны паўтор	<i>Быў я</i> ў гэтай вялікай стадоле, <i>быў я</i> ў гэтым высокім манежы (542).
Лексічны паўтор, сінтаксічная эквівалентнасць	<i>Помніў</i> жыта, <i>помніў</i> песню. Буйнасць сваю маладую <i>помніў</i> ... І <i>развітаўся з надзеямі</i> . Рэторта мая трэснула. Тормаз мой страшна засіпеў і выпусціў пару. І <i>развітаўся я з надзеямі</i> (542).
Лексічны паўтор	Так <i>замкнуў</i> я душу сваю, <i>замкнуў</i> . Ад усяго свету, ад усіх людзей, і ад самых блізкіх, і ад самога сябе, – <i>замкнуў</i> ... (544).
Лексічная эквівалентнасць (курсівам)	А хто ж там <i>ходзіць</i> , а хто ж там <i>бродзіць</i> па гэтых снегавых прасторах на месячным святле? Мядзведзь <i>ходзіць</i> , Пралеску <i>водзіць</i> ... (544).
Сінтаксічная, лексічная (курсівам) эквівалентнасць, лексічны паўтор (тлустым курсівам)	<i>Калі гэта было, што</i> з вялікім імпэтам на самае <i>неба</i> , на іншую зорку, у вокамгненне я <i>ўзлятаў</i> , і на зямлі белымі і лёгкімі крыламі сваімі <i>рэзў</i> ? <i>Калі гэта было, што ішоў я</i> , мазурку <i>танцуючы</i> ? <i>Калі было гэта, што не хадзіў я</i> , а <i>бегаў</i> , не датыкаючыся нагамі <i>зямлі</i> , шырачэзнымі крокамі? (546).
Сінтаксічная (тлустым шрыфтам) і фанічная эквівалентнасць (курсівам), лексічны паўтор (тлустым курсівам)	<i>Карак мне балей. Сярэдзіна мне балела. Ныркi мне балелi.</i> <i>Грудзі мае</i> запалі <i>і нылi і нылi</i> , а кадрылю сваю <i>гралi а гралi</i> . Кашыляў, як у кадушку. <i>Сэрца маё</i> мазурку танцавала (546).
Лексічны паўтор, фанічная эквівалентнасць	<i>Агонь</i> яе не паліў. Забыты, згублены <i>агонь</i> ... (546).
Фанічная эквівалентнасць	Сядзець мне было <i>мулка</i> : мала мяса засталася ў мяне (547).
Лексічны паўтор	<i>Ніхто не ведаў, што</i> гора ў мяне. <i>Ніхто не ведаў, што</i> цяжка мне. <i>З кім мне было</i> гора падзяліць? <i>З кім мне было</i> цяжкасць аблягчыць? (548)
Лексічная і сінтаксічная эквівалентнасць	<i>Сядзеў, як квактуха на яйках. Але яйкі мае былі баўтуны, і не бачыў я сабе ад іх прыплоду.</i> <i>Лятаў, як пчолы па красках. Але краскі мае пагорклі, і не сабраў я сабе мёду з іх</i> , салодкага мёду (547).
Лексічны паўтор, сінтаксічная і фанічная (курсівам) эквівалентнасць	<i>Цёмен стаў мой</i> свет. <i>Цесен стаў мой</i> кут. Канец мне прыішоў... (547).

Прыведзеныя ў табліцы згрупаваныя тэкставыя прыклады сведчаць пра тое, што *Скарбы жыцця* М. Гарэцкага вылучаюцца частотнай лейтматыўнасцю, паўтаральнасцю і пашыранай эквівалентнасцю.

Наратыўная гісторыя ў *Скарбах жыцця*, безумоўна, ёсць. Гэта гісторыя перажытага – гісторыя вытрыманых здзекаў і пакут, “апошняга прычасця”, падрыхтоўкі апаведача да сыходу ў вечнасць. Якраз падзейнага плану тычацца алегорыі і сімвалы, зашыфраваныя ў творы. Але ў дадзеным выпадку на наратыўную гісторыю накладваюцца пэўныя паэтычныя прыёмы, і магчымасці тэксту ад гэтага толькі павялічваюцца. Гісторыя набывае адметнае (экспрэсіўнае і экспрэсіянісцкае) гучанне. Як піша В. Цюпа, “інтрыга гісторыі і наратыўная канструкцыя расповеду пра яе – два бакі адзінай камунікатыўнай стратэгіі”¹.

Апавядач імкнецца ўсвядоміць прычыны абставін, якія склаліся, свайго становішча, у адметнай форме. Мы бачым арганічнае спалучэнне аповеднасці і паэтычных прыёмаў. Пры тым апавед захоўвае свой псіхалагізм і ніколі не ператвараецца ў “пустую” форму.

Адбор падзей у *Скарбах жыцця* абумоўлены не толькі наратыўнай гісторыяй, але і ўнутранай, вельмі эмацыянальнай матывацыяй тэксту. Любыя нязначныя сэнсавыя разрывы пераадоляваюцца ў творы, дзякуючы эквівалентнасцям, паўторам і лейтматыўнасці.

Такім чынам, ключавой наратыўнай стратэгіяй *Скарбаў жыцця* выступае інтэрферэнцыя паэтычнага (арнаментальнага паводле В. Шміда) і сюжэтаўтваральнага, аповеднага. Гэта спрыяе надзвычайнай экспрэсіўнасці глыбока філасофскага (з экзістэнцыйнай нотай) і алегарычнага твора. Дададзеная наратыўная стратэгія рэалізуецца ў тэксце з дапамогай пашыранай эквівалентнасці, паўтораў, частотнай, матэрыялізаванай у мастацкім слове, лейтматыўнасці.

Iryna Chasnok

Peculiarities of Narration in *Treasure of Life* by Maxim Garetsky

A b s t r a c t

The article focuses on the development of a narrative style in the prose of Maxim Garetsky. It examines a specific narrative strategy, and namely poetic (or ornamental according to W. Shmid) and prose interference revealed in the structure of the story *Treasure of Life* by Maxim Garetsky. The analysis includes the problem of extended equivalence, leitmotifs, and repetitions as foundations of the expressive style in prose.

¹ В. Т ю п а, *Нарратологический анализ [у:] Анализ художественного текста: учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений*, 3-е изд., Москва 2009, с. 304.

Мікола Хаўстовіч

Варшава

Беларуская ананімная літаратура XIX стагоддзя: Праблемы крыніцазнаўства і атрыбуцыі

Сёння не выклікае сумненняў, што “Гісторыя беларускае літаратуры XIX стагоддзя” – гэта асобны прадмет, асобная дысцыпліна, адметны аб’ект літаратуразнаўчага даследавання. Для Рамуальда Падбярэскага прадмет ягонага даследавання не быў яшчэ “гісторыяй літаратуры”, а вось Аляксандар Рыпінскі, Адам Кіркор, Аляксандар Ельскі, хоць, фактычна, і былі сучаснікамі (і ўдзельнікамі) літаратурнага працэсу, падыходзілі да яго, гэтага літаратурнага працэсу, як гісторыкі літаратуры.

Канчаткова “Гісторыя беларускае літаратуры XIX стагоддзя” як асобны прадмет сфармавалася ў працах Яўхіма Карскага: менавіта ён у якасці асноўнага элемента беларускае літаратуры “абраў” “народный язык” і паклаў адлік гэтае літаратуры ад першых гадоў XIX ст. (праўда, згадаўшы і пра “пробы пера на чисто народном языке еще с половины XVIII века”)¹.

Канцэптуальна палажэнні Я. Карскага грунтуюцца на высновах Аляксандра Пыпіна, на расійскай імперыяльнай ідэі, на дазvole старэйшага брата мець малодшаму свае этнаграфічныя асаблівасці.

Але гэта быў пачатак. Ад “белорусской литературы на чисто народном языке” да “Гісторыі беларускае літаратуры XIX стагоддзя” страшэнна вялікая адлегласць, якую мы і сёння яшчэ не адолелі, бо з самага пачатку некаторыя (свае і чужыя) хацелі бачыць “Гісторыю беларускае літаратуры XIX стагоддзя” толькі як праяву этнаграфізму. Можна прыгадаць, як А. Пыпін “с русской точки зрения” абмяжоўваў беларускую літаратуру “чисто народным элементом”, як Я. Карскі адгукнуўся на першае выданне *Гісторыі беларускае літэратуры* Максіма Гарэцкага (1920): “Тут рассматривается и белорусская литература, и произведения, возникшие на белорусской территории, и памятники, часто не имеющие непосредственного отношения к Белоруссии, а только к древне-русской литературе”².

¹ Е. Карскі, *Белорусы: В 3 томах*, том 3, книга 2: *Очерки словесности белорусского племени*, Минск 2007, с. 243.

² *Ibidem*.

Звычайна (за рэдкім выключэннем) гісторыкі літаратуры абмяжоўвалі “Гісторыю беларускае літаратуры XIX стагоддзя” беларускамоўнымі тэкстамі. М. Гарэцкі ў *Хрэстаматыі* (1922) дазволіў сабе толькі двойчы парушыць гэты прынцып: даў у перакладзе адно апавяданне з *Шляхціца Завальні* Яна Баршчэўскага і фрагмент прозы Паўла Шпілеўскага. (Праўда, у перакладзе падавалася і *Пінская шляхта*). А вось зборнік *Беларуская літаратура XIX стагоддзя*, выдадзены ў 1940 г. пад рэдакцыяй Янкі Купалы, пазбыўся і Я. Баршчэўскага і П. Шпілеўскага.

У даваенны час беларускамоўныя тэксты XIX ст. не дачакаліся навуковых публікацый: да сталінскіх рэпрэсій не было навукоўцаў, якія б маглі гэтым заняцца (як выключэнне, Міхайла Піятуховіч ды яшчэ пару гісторыкаў літаратуры), пасля рэпрэсій – кадраў фактычна не засталася, а таму доўгі час тое, што лічылася беларускай літаратурай XIX ст. магло адно толькі пацвердзіць тэзіс бальшавіцкае ідэалогіі пра поўную прыгнечанасць беларускае нацыі да “кастрычніцкае рэвалюцыі”: эксплуататары не далі магчымасці таленавітым прадстаўнікам народа стварыць літаратуру.

Амаль тры пасляваенныя дзесяцігоддзі (1945–1970) нібыта і існавала беларуская літаратура XIX ст., але ўвесь корпус ейных тэкстаў заключаўся ў 300-старонкавым зборніку¹. І толькі ў 1960-я гг., з аднаго боку актыўнасць новага пакалення гісторыкаў літаратуры (Сцяпан Александровіч, Адам Мальдзіс, Генадзь Кісялёў), а з другога – патрэбы вышэйшае школы (беларускіх аддзяленняў філфакаў) актывізавалі гісторыка-літаратурныя даследаванні. Сотая гадавіна вызвольнага паўстання 1863 г. актывізавала не толькі пошук матэрыялаў, звязаных з Кастусём Каліноўскім, але і шэрагам іншых яго ўдзельнікаў-літаратараў. У выніку павялічыўся корпус матэрыялаў пра Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, Францішка Багушэвіча, Арцёма Вярыгу-Дарэўскага, Ялегі Пранціша Вуля, Фелікса Тапчэўскага. І значна павялічыўся корпус тэкстаў беларускай літаратуры XIX стагоддзя. Гэта зафіксавала выдадзеная ў 1971 г. хрэстаматыя².

Праўда, з ідэалагічных прычынаў шмат якія літаратурныя творы (напрыклад, *Плынуць ветры*, *Як былі пад панам* і інш.) не друкаваліся і звычайна не згадваліся. Сітуацыя змянілася толькі ў другой палове 1980-х гг. Найвялікшы здабытак гэтага часу – публікацыя матэрыялаў М. Піятуховіча, у якіх – фрагменты з рукапісаў А. Рыпінскага³. *Хрэстаматыя*, выдадзеная Алегам Лойкам і Вячаславам Рагойшам у 1988 г.,

¹ *Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Зборнік тэкстаў*, пад рэд. Ю. Пшыркова; склалі В. Барысенка, М. Ларчанка, Л. Фіглоўская, Мінск 1950, 339 с.

² *Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя*, склад. С. Александровіч, А. Лойка, В. Рагойша, Мінск 1971, 373 с.

³ М. Піятуховіч, *Рукапісы А. Рыпінскага*, публ. В. Скалабана [у:] *Шляхам гадоў: Гісторыка-літаратурны зборнік*, укл. Г. Кісялёў, Мінск 1990, с. 218–274.

стала падраханнем савецкага перыяду даследаванняў гісторыі беларускае літаратуры XIX ст.¹.

Хрэстаматыя апублікаваная як “вучэбнае выданне”, але ў яго ўключаны шмат якія тэксты, якія раней не друкаваліся. У *Хрэстаматыі* яны падаваліся ў адаптацыі ўкладальнікаў, хоць навуковыя публікацыі гэтых твораў адсутнічаюць. Нічога дзіўнага: усе творы беларускай літаратуры XIX ст. звычайна друкаваліся ў літаратурна-мастацкіх ці вучэбных выданнях. Адаптацыя нібыта законная. Але з-за гэтае заганнае практыкі, фактычна, мы не маем навуковых выданняў тэкстаў. Спраба Я. Карскага (заўважым, не зусім удалая) даць навуковае выданне *Энеіды навыварат* не знайшла свайго працягу. Тэксты ў пасляваенны час выдавалі звычайна паводле надрукаваных у 1920-я гг. (*Хрыстаматыі* М. Гарэцкага), не звяраючы з першадрукам ці рукапісам; іх адвольна рэдагавалі, вычышчалі ад ідэалагічных хібаў і г. д.

Цікавым з’яўляецца і той факт, што толькі творы пяці беларускіх пісьменнікаў XIX ст. былі выдадзены асобнымі кніжкамі: В. Дуніна-Марцінкевіча (1940, 1945, 1957, 1958, 1981, 1984), Ф. Багушэвіча (1940, 1956, 1952, 1967, 1976), Янкі Лучыны (1953, 1988), Уладзіслава Сыракомлі (1966) і Яна Чачота (1989). Вядома, у “Мастацкай літаратуры”. Бо не было практыкі (як не было і культуры ды тэхналогіі) выдаваць тэксты ў навуковым выдавецтве (“Навука і тэхніка”). Зрэшты, нават манаграфіі вядомых літаратуразнаўцаў, што выдавала “Навука і тэхніка”, цяжка назваць навуковымі выданнямі з чыста фармальнага боку: у пераважнай большасці кніг адсутнічалі абавязковыя кампаненты навуковых кніг (напрыклад, індэкс асобаў).

Мы зыходзім з прызнання таго факту, што беларуская літаратура XIX ст. – гэта літаратура ў сваёй аснове шматмоўная. Нацыянальная рэканструкцыя літаратурнага працэсу ў Беларусі дыктуе толькі такое яго разуменне. А таму толькі ўсебаковае вывучэнне літаратуры эпохі (у тым ліку і кантактаў з суседзямі) дазволіць адказаць на пытанні, якія немагчыма высветліць, калі мы будзем даследаваць беларускамоўную складковую гэтага працэсу. Даўно прыйшоў час адмовіцца ад заганнае практыкі падзелу літаратараў на “сваіх” і “чужынцаў”. Наколькі больш простае аказалася б атрыбуцыя беларускіх ананімных тэкстаў, каб мы не вырывалі іх з кантэксту, каб вывучалі не толькі асаблівасці ўзнікнення беларускамоўных твораў, але ведалі літаратурную сітуацыю ўвогуле.

Гісторыкі Новай беларускай літаратуры павінны былі пачынаць ад навуковага выдання літаратурных тэкстаў ды іншых гісторыка-літаратурных дакументаў, якія датычаць літаратурнага працэсу на Беларусі. Але адбывалася інакш: літаратуразнаўцы пераказвалі (з памылкамі

¹ *Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя*, 2-е выд., склад. А. Л о й к а, В. Р а г о й ш а, Мінск 1988, 487 с.

часам) прачытанае з даўніх выданняў пра паэтаў і пісьменнікаў, мастацкія тэксты адаптоўвалі да вымогаў цензуры і чытача; нармальна тэксталагічная праца звычайна не вялася.

Вядома, цягам XX стагоддзя шмат было зроблена: выяўлена ў бібліятэках і архівах аграмадная колькасць матэрыялаў, якія хоць і не апублікаваныя, але ў пераказах уведзены ў навуковы ўжытак. Што датычыць мастацкіх тэкстаў, дык трэба прызнаць, што хрэстаматы і анталогіі XX і XXI стст. даюць адно прыблізнае ўяўленне пра даробак літаратараў Беларусі XIX ст. Зрэшты, усе яны прызначаліся для шырокага чытача (студэнцкае аўдыторыі), а таму не маглі быць навуковымі. Фактычна, навуковым выданнем літаратурных тэкстаў XIX ст. у нас ніхто не займаўся.

Надзвычай катастрафічна выглядае справа з беларускай ананімнай літаратурай XIX стагоддзя. Апрача двух вядомых паэм, іншыя ананімныя тэксты – на маргінэсе літаратуразнаўчых даследаванняў. Увогуле – што гэта такое: беларуская ананімная літаратура XIX стагоддзя? Што мы ведаем пра корпус ейных тэкстаў?

Як вядома, ананімнымі звычайна называюць творы, “якія выйшлі ў свет або распаўсюджваюцца ў рукапісах без пазначэння імя аўтара”¹. Прычыны ананімнасці могуць быць самыя розныя: найчасцей – пераслед афіцыйных уладаў ці нежаданне быць вядомым з-за няўпэўненасці ў станоўчай ацэнцы твора.

У Беларусі XIX ст. ананімнасць прадвызначалася фактычнай адсутнасцю беларускамоўнага друку, а таксама рэпрэсіямі чужынцаў-захопнікаў. Да сярэдзіны 1840-х гг (1844 г. – публікацыі нарыса Р. Падбярэскага *Беларусь і Ян Баршчэўскі* і 1846 г. – выхаду ў свет *Ідыліі-Stelanki* В. Дуніна-Марцінкевіча), здаецца, беларускамоўныя творы (ці часткі твораў) не друкаваліся пад прозвішчам аўтара². У сярэдзіне 1850-х гг. з’явіўся *Нячысцік* Аляксандра Рыпінскага (1853) і *Гапон ды Вечарніцы* В. Дуніна-Марцінкевіча (1855)³.

¹ М. Л а з а р у к, *Ананімныя творы* [у] *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі ў 5 т.*, т. 1, Мінск 1984, с. 109.

² 28 “уласных вясковых песняў” Яна Чачота ў зборніку *Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny, z dołączeniem pierwotnych w towie sławiano-krewickiej* (1844) выдадзены ананімна, хоць публічнасць – нават эмігранты ў Парыжы – ведалі хто іх аўтар.

³ Трэба прызнаць той факт, што да часоў В. Дуніна-Марцінкевіча беларускамоўныя тэксты заставаліся па-за межамі ўласна літаратуры. Мажліва, гэтая акалічнасць (беларускамоўнасць як прыкмета непрафесійнае літаратуры) скіроўвала тагачасных пісьменнікаў і паэтаў да творчасці па-польску. Сацыяльная дыферэнцыяцыя грамадства (селянін-шляхціц) яшчэ больш аддаляла прафесійную літаратуру ад непрафесійнай. Разам з тым апошняя ў новых сацыяльна-палітычных умовах і пад уплывам друкаванага слова выразна аддаляецца ад фальклору. М. Гарэцкі называў яе “сялянскаю літаратураю няведамага аўтарства”, адрозніваючы тым самым ад шляхецкай польскамоўнай літаратуры.

Зрэшты, публікацый пад уласным прозвішчам у XIX ст. мы ведаем вельмі мала. А таму беларускамоўная літаратура таго часу – ананімная ў сваёй пераважнай большасці.

Напачатку на гэта амаль не звярталі ўвагі: Р. Падбярэскі ў згада-ным нарысе называе тры беларускамоўныя творы – і ўсе тры аўтарскія: *Энеіду*, на яго думку, напісаў Ігнат Манькоўскі, а *Дзеваньку* і *Рабункі мужыкоў* – Ян Баршчэўскі. Аднак ва ўсіх іншых, хто пазней пісаў пра беларускую літаратуру, нязменна ўзнікалі праблемы з атрыбуцый называных імі тэкстаў. І калі А. Кіркор і А. Ельскі адно канстатавалі вядомыя ім факты, то М. Доўнар-Запольскі, Е. Раманаў і Я. Карскі імкнуліся давесці свой пункт гледжання, палемізуючы з апанентамі. Гэта сведчыць, між іншым, і пра тое, што “з’явілася” ананімная літаратура.

Тут варта колькі слоў сказаць пра “колькасны склад” корпусу беларускамоўнае ананімнае літаратуры XIX ст. Бо, наколькі нам вядома, публікацый пра гэта не існуе.

Спачатку звернемся да трэцяе кнігі трэцяга тома *Беларусаў* Я. Карскага¹. Славуцы лінгвіст у сваёй працы называе і цытуе больш за шэсцьдзясят твораў, якія падпадаюць пад вызначэнне “ананімныя”. Зрэшты, удакладнім: ён называе **сорак твораў**, пра аўтараў якіх няма аніякіх згадак (напрыклад: *О мой Божа; Віншаванне Савасцея; Быў на Русі чорны бог; Тэатр; У панов ніхто без спросу...* ды інш.); таксама называе **пятнаццаць твораў** “аўтары” якіх хоць і пазначаны, аднак іхнія прозвішчы, крыптанімы ці псеўданімы да сённяшняга дня застаюцца “нерасшыфраванымі” (напрыклад: *Могілка Д-Ко; Ноччу ў сяле Н. Ф.; Крыўда і праўда* Ф. Пчыцкага; *Лятэстат* Ягалкоўскага; *Езусу Цвяцін-скаму...* Ігната Тамашэвіча; *Словна з неба божый дар* Якуба Т.....кага; *Из жизни* Н. Шахава ды інш.). І, нарэшце, сярод названых Я. Карскім аўтарскіх твораў маецца колькі з няпэўнай атрыбуцый (напрыклад: *Энеіда навыварат; Тарас на Парнасе; Заграй, заграй, хлопчэ малы...; Бяседа старога вольніка з новым; Вясна гола перапала...; Гутарка старога дзеда; Божа, што Польшчы...; Гутарка Данілы са Сцяпанам* ды інш.).

Нам падаецца, што мэтазгодна падзяліць корпус беларускамоўных ананімных тэкстаў на тры групы. Да першай варта аднесці творы **неатрыбутаваныя**; да другога – творы з **нерасшыфраванай артыбуцый**; да трэцяе – творы, атрыбуцыя якіх заснавана на **ўскосных дадзеных**, з **няпэўнай атрыбуцый**.

Цяпер звернем увагу, як укладальнікі хрэстаматый у розны час класіфікавалі корпус тэкстаў беларускай літаратуры. Згодна з нашаю схемай у рукапісным зборніку А. Рыпінскага 6 твораў падаюцца як ананімныя; 5 – як творы з нерасшыфраванай атрыбуцый; 2 – з няпэўнай атрыбуцый.

¹ Е. Карскі й, *Белорусы...* с. 233–433.

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<i>Eneida (na iznanku)</i> <i>Chłopskie powinszowanie imienin</i> <i>Dzied i Baba</i> <i>Hoład! Wiasna nam prypała</i> <i>Atwieczerek. Akazija u karczmie pad Falkowiczami</i> <i>Żydouski Parabak Siamion i szto jamu słuczylaśia u karczmie</i>	A. Hromyka, <i>Zabytek z 1812 roku</i> A. Hromyka, <i>Hulanka muzyckaja</i> A. Hromyka, <i>Kazanie</i> Bondar Sawasciej, <i>Satyryczne opisanie powstania 1831 roku</i> T. Mihanowicz, <i>Ihnat Slinka</i>	K. Werenicyн, <i>Taras: Opowiaszka</i> K. Werenicyн, <i>Dwa djały</i>

У рукапіснай *Хрэстаматыі* Браніслава Эпімах-Шыпілы 8 твораў падаюцца як ананімныя; 1 – як твор з нерасшыфраванай атрыбуцыяй; 1 – з няпэўнай атрыбуцыяй

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<i>О мой Божа</i> <i>Гутарка старога дзеда</i> <i>Добрыя весці</i> <i>Тарас</i> <i>Вясна</i> <i>Да Дэльфіны Патоцкай</i> <i>На памяць зычліваму ад сям'і</i> <i>Расказ Доўгага Гарасіма</i>	I. Тамшэвіч, <i>Езусу Цвяцінскаму</i>	Ф. Тапчэўскі, <i>Панскае ігрышча</i>

У *Хрыстаматыі* Максіма Гарэцкага¹ як ананімныя пададзены 10 твораў; апрача таго 1 тэкст (Ф. Блуса) трэба лічыць як твор з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй, а 7 як творы з няпэўнай атрыбуцыяй. Невялікі аб’ём кнігі, прызначэнне яе для вучняў школ прычыніліся да ўключэння ў яе даволі невялікае колькасці ананімных тэкстаў.

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<i>Яко ценцерук у лесе балбоча...</i> <i>За пенкнай паненкай аж душа суме...</i> <i>Тарас на Парнасе</i> <i>Прачыстая сярод ночы...</i> <i>З Гутаркі Паўлюка</i> <i>З Гутаркі Кузьмы з Апанасам</i> <i>З Казанья (Вот цяпер які люд стаў...)</i>	Ф. Блус, <i>З Мовы Старавойта</i>	В. Равінскі, <i>З Беларускай Энэіды</i> П. Бахрым, <i>Заграй, заграй, хлопча малы...</i> П. Бахрым, <i>Гутарка Данілы з Сьцяпанам</i> П. Бахрым, <i>Размова пана з мужыком пасля прыгону</i> У. Сыракомля, <i>Ужо птушкі пяюць усюды...</i>

¹ М. Г а р э ц к і, *Хрыстаматыя беларускае літэратуры. XI век – 1905 год*, Вільня 1922, 264 с.

3 гутаркі <i>Гэй, каб нам быць весьляей...</i>		В. Дунін-Марцінкевіч, <i>Вясна, голад, перапала...</i>
3 гутаркі <i>У паноў ніхто бяз спросу...</i>		В. Дунін-Марцінкевіч, <i>Пінская шляхта</i>
3 <i>Маладзіковай гутаркі</i>		

Трэба, аднак, заўважыць, што і М. Гарэцкі, і ўсе наступныя складальнікі хрэстаматый ды анталогій звычайна выкарыстоўвалі “любую” атрыбуцыю твораў невядомага аўтарства. Дастаткова было, каб нехта адно выказаў гіпотэзу – складальнікі смела (без пыталніка нават) “узаконьвалі” гэтую гіпотэзу. Праўда, часам складальнікі ў каментарых выказвалі свае сумненні адносна гіпотэз, хоць і ўключалі той ці іншы тэкст у даробак пэўнага аўтара.

Далі веры, напрыклад, таму, што Павел Багрым – аўтар верша *Заграй, заграй...*, М. Ларчанка і ягоныя калегі, калі складалі вельмі патрэбны ў той час (бо *Хрэстаматыя* М. Гарэцкага была забаронена) зборнік у 1940 г.

Другое выданне зборніка¹ Інстытута мовы і літаратуры Акадэміі навук, нягледзячы на павелічэнне аб’ёму кнігі, утрымлівае тую самую колькасць ананімных тэкстаў, што і першае: паводле нашае схемы тут 14 твораў падаецца як неатрыбутаваныя, а 2 – з няпэўнай атрыбуцыяй.

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<i>Энеіда навыварат</i> <i>Тарас на Парнасе</i> <i>Васкрэсенне Хрыстова</i> <i>Панская ласка</i> <i>Тэатр</i> <i>Ой, вясна, вясніца!</i> <i>Праўда</i> <i>Вясна гола перапала...</i> <i>Размова пана з хлопам</i> <i>Вось цяпер які люд стаў...</i> <i>Гутарка Данілы са Сцяпанам</i> <i>Сход</i> <i>Гутарка пана з сялянінам</i> <i>Дзядзька Антон</i>		П. Бахрым, <i>Заграй, заграй, хлопча малы...</i> В. Дунін-Марцінкевіч, <i>Пінская шляхта</i>

У *Хрэстаматыі* 1971 г.² колькасць ананімных твораў павялічылася амаль у два разы: тут неатрыбутаваных твораў – 27 (праўда, асобныя з іх можна класіфікаваць як творы з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй). Апрача таго, тут 5 тэкстаў падаецца, уласна, як творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй, а 7 – “няпэўнай” атрыбуцыяй.

¹ *Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Зборнік тэкстаў*, пад рэд. Ю. Пшыркова; склалі В. Барысенка, М. Ларчанка, Л. Фіглоўская, Мінск 1950, 339 с.

² *Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя*, склад. С. А л е к с а н д р о в і ч, А. Л о й к а, В. Р а г о й ш а, Мінск 1971, 373 с.

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<i>Энеіда навыварат</i> <i>Уваскрэсенне Хрыстова</i> <i>Тарас на Парнасе</i> <i>Скажы, вяльможны пане...</i> <i>Тэатр</i> <i>Праўда</i> <i>Вясна гола перапала...</i> <i>Вось цяпер які люд стаў...</i> <i>З Гутаркі Паўлюка</i> <i>Гутарка Данілы са Сцяпанам</i> <i>Дзецюкі! Худа нам жыць...</i> <i>Гутарка пана з сялянінам</i> <i>Паўстанцкая песня</i> <i>Кінуў-рынуў паўстанне...</i> <i>Дудар</i> <i>Пад дуду</i> <i>Зямелька мая</i> <i>Гутарка ў карчме</i> <i>Ноччу ў сяле</i> <i>Могілка</i> <i>Ой, у полі вецер вые...</i> <i>Хто я?</i> <i>Палякам у дзень 3-га мая</i> <i>Я клічу вас...</i> <i>Пра багацце і беднасць</i> <i>Дзядзька Антон</i> <i>На памяць зычліваму для сям'і</i>	Эдвард Г....., <i>Ну, браточак...</i> Якуб Т.....кі, <i>Слоўна з неба божы дар...</i> В. Пратасевіч, <i>Суседчык Гавейскі</i> І. Мігановіч, <i>Імянінае віншаванне Ігната Сліўкі</i> І. Тамашэвіч, <i>Езусу Цвецінскому скар-га на Даўмантаў</i>	П. Багрым, <i>Зайграй, зайграй, хлопча малы...</i> Я. Баршчэўскі, <i>Гарэліца</i> А. Рыпінскі, <i>Плач пакінутага каханай</i> А. Рыпінскі, <i>За пенкнай паненкай аж душа сумуе...</i> В. Каратынскі, <i>З Гутаркі старога дзеда</i> У. Сыракомля, <i>Ужо птушкі пяюць усюды...</i> В. Дунін-Марцінкевіч, <i>Пінская шляхта</i>

А вось у другім выданні “ўніверсітэцкай” хрэстаматы¹ складальнікі “перавялі” шэраг твораў з разраду ананімных у аўтарскія (напрыклад, *Энеіда* замацоўвалася за Вікенціем Равінскім). Аднак ад гэтага колькасць ананімных твораў не зменшылася: тут неатрыбутаваных твораў – 27 (зноў жа, асобныя можна класіфікаваць як творы з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй); з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй – 6; а з “няпэўнай” атрыбуцыяй – 14.

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<i>Песня беларускіх жаўнераў</i> <i>Уваскрэсенне Хрыстова</i> <i>Віншаванне бондара Савасця</i> <i>Імянінае віншаванне</i> <i>Вясна гола перапала...</i>	Адэля з Устроні, <i>Мачыха</i> Эдвард Г....., <i>Ну, браточак...</i> Якуб Т.....кі, <i>Слоўна з неба божы дар...</i> Вільгельм Пратасевіч, <i>Суседчык Гавейскі</i>	Ян Баршчэўскі, <i>Гарэліца</i> Я. Баршчэўскі, <i>Не будзем жыці...</i> П. Багрым, <i>Зайграй, зайграй, хлопча малы...</i>

¹ *Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя*, 2-е выд., склад. А. Л о й к а, В. Р а г о й ш а, Мінск 1988, 487 с.

<p><i>Тарас на Парнасе</i> <i>Два д'яблы</i> <i>Гутарка Данілы са Сцяпанам</i> <i>Паўстанцкая песня</i> <i>Гэй жа, хлопцы!..</i> <i>Гутарка двух суседаў</i> <i>Пра багацце і беднасць</i> <i>Дзядзька Антон</i> <i>Пані Твардоўская</i> <i>Дзякуй богу і гасудару...</i> <i>Гутарка пана з сялянінам</i> <i>Дудар</i> <i>Праўда</i> <i>Вось цяпер які люд стаў...</i> <i>Гутарка Паўлюка</i> <i>Тэатр</i> <i>Гутарка ў карчме</i> <i>Ноччу ў сяле</i> <i>Могілі</i> <i>Хто я?</i> <i>Палякам у дзень 3-га мая</i> <i>Я клічу вас...</i></p>	<p>I. Мігановіч, <i>Імянінае віншаванне Ігната Сліўкі</i> I. Тамашэвіч, <i>Езусу Цвецінскаму скарга на Даўмантаў</i></p>	<p>В. Равінскі, <i>Энеіда навыварат</i> I. Легатовіч, <i>Скажы, вяльможны пане...</i> А. Рыпінскі, <i>Плач пакінутага каханай</i> А. Рыпінскі, <i>За пенкнай паненкай аж душа сумуе...</i> Г. Марцінкевіч, <i>Адвячорак</i> У. Сыракомля, <i>Ужо птушкі пяюць усюды...</i> В. Каратынскі, <i>Гутарка старога дзеда</i> В. Дунін-Марцінкевіч, <i>Пінская шляхта</i> Ю. Ляскоўскі, <i>Пад дуду</i> Ю. Ляскоўскі, <i>Зямелька мая</i> Ф. Тапчэўскі, <i>Панскае ігрышча</i></p>
---	---	---

Уладзімір Казбярук у сваёй аўтарскай хрэстаматыі¹ фактычна ішоў следам за сваімі папярэднікамі, хоць – відавочна – дэманструваў адметны падыход да беларускага прыгожага пісьменства: толькі беларускамоўныя тэксты ўключаны ім у даробак беларускіх літаратараў XIX ст. (гісторык літаратуры дазволіў сабе адно на два выключэнні: змясціў двухмоўныя *Ідылію* і *Залёты* В. Дуніна-Марцінкевіча). Колькасць ананімных тэкстаў амаль не змянілася: неатрыбутаваных твораў – 24, з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй – 8; з “няпэўнай” атрыбуцыяй – 9. Праўда, некаторыя змены тут ёсць: “узаконіўшы” амаль усе тагачасныя гіпотэзы (у яго: Паўлюк Багрым, I. Легатовіч, В. Равінскі, К. Вераніцын, Г. Марцінкевіч – аўтары славурых твораў), ён тым не менш колькі тэкстаў з разраду аўтарскіх перавёў у ананімныя (*Пад дуду*, *Зямелька мая*).

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<p><i>Пані Твардоўская</i> <i>Уваскрасенне Хрыстова</i> <i>Віншаванне бондара Савасцея</i> <i>Дзед і баба</i> <i>Гутарка Данілы са Сцяпанам</i> <i>Закляцце на душу</i> <i>Ой, калі б, калі...</i></p>	<p>Адэля з Устроні, <i>Мачыха</i> I. Мігановіч, <i>Імянінае віншаванне Ігната Сліўкі</i></p>	<p>П. Багрым, <i>Зайграй, зайграй, хлопча малы...</i> I. Легатовіч, <i>Скажы, вяльможны пане...</i> В. Равінскі, <i>Энеіда навыварат</i></p>

¹ *Заняпад і адраджэнне: Беларуская літаратура XIX стагоддзя*, уклад., прадм. і заўв. У. К а з б е р у к а, Мінск 2001, 606 с.

<p><i>Із-за Слуцка, із-за Клецка...</i> <i>Быў на Русі чорны бог...</i> <i>Гутарка двух суседаў</i> <i>Гэй жа, хлопцы!..</i> <i>Хто былі нашы найдаўнейшыя</i> <i>дзяды...</i> <i>Вялікая памылка нашых бела-</i> <i>русаў</i> <i>Сказка не сказка, быль не быль...</i> <i>Дзякуй Богу і гасудару</i> <i>Гутарка пана з сялянінам</i> <i>Хто я?</i> <i>Я клічу вас...</i> <i>Палякам у дзень 3-га мая</i> <i>Тэатр</i> <i>Дудар</i> <i>Дзядзька Антон</i> <i>Пад дуду</i> <i>Зямелька мая</i></p>	<p>Ф. Блус, <i>Речь Старо-</i> <i>войта к крестья-</i> <i>нам о свободе</i> Н. Ф., <i>Ноччу ў сяле</i> Д. К-о, <i>Могілкі</i> Н. Шахов, <i>Из жизни</i> В. Пратасевіч, <i>Сусед-</i> <i>чык Гавейскі</i> І. Тамашэвіч, <i>Езусу</i> <i>Цвецінскому скар-</i> <i>га на Даўмантаў</i></p>	<p>К. Вераніцын, <i>Тарас на</i> <i>Парнасе</i> К. Вераніцын, <i>Два</i> <i>д'яблы</i> Г. Марцінкевіч, <i>Адвячорак</i> У. Сыракомля, <i>Ужо</i> <i>птушкі пняюць</i> <i>усюды...</i> В. Дунін-Марцінкевіч, <i>Пінская шляхта</i> К. Каліноўскі, <i>Пісьмо ад</i> <i>Яська-гаспадара...</i></p>
---	---	---

Зусім іншым шляхам пайшоў Кастусь Цвірка¹: з аднаго боку, ён пашырыў корпус тэкстаў беларускай літаратуры за кошт польскамоўных аўтараў Беларусі, а з другога, – даў атрыбуцыю шмат якім раней ананімным творам (напрыклад, *Віншаванне бондара Савасцея ў яго стала Віншаваннем Савасцея Бондара*; *Віншаванне з нарысу І. Цытовіча – вершам самога І. Цытовіча*). У яго ва ўсім “беларускім” XIX стагоддзі – неатрыбутаваных твораў – 8, з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй – 2; з “няпэўнай” атрыбуцыяй – 14.

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<p><i>Дзед і баба</i> <i>Заключае на душу</i> <i>Ой, калі б, калі...</i> <i>Із-за Слуцка, із-за</i> <i>Клецка...</i> <i>Быў на Русі чорны</i> <i>Бог...</i> <i>Вясна гола пера-</i> <i>пала...</i> <i>Гутарка Данілы са</i> <i>Сцяпанам</i> <i>Гутарка двух сусе-</i> <i>даў</i></p>	<p>Адэля з Устроні, <i>Мачыха</i> Бондар Савасцей, <i>Він-</i> <i>шаванне Бондара</i> <i>Савасцея</i></p>	<p>Я. Аношка, <i>Плач пакінутага</i> <i>каханай</i> В. Равінскі, <i>Энеіда навыварат</i> Я. Баршчэўскі, <i>Гарэліца</i> І. Легатовіч, <i>Скажы, вяль-</i> <i>можны пане...</i> І. Цытовіч, <i>Чалом, чалом,</i> <i>айцец, тутулька</i> В. Дунін-Марцінкевіч, <i>Пінская</i> <i>шляхта</i> П. Багрым, <i>Зайграй, зайграй,</i> <i>хлопча малы...</i> Г. Марцінкевіч, <i>Адвячорак</i> У. Сыракомля, <i>Ужо птушкі</i> <i>пняюць усюды...</i> Ю. Ляскоўскі, <i>Пад дуду</i> Ю. Ляскоўскі, <i>Зямелька мая</i></p>

¹ *Літаратура Беларусі XIX стагоддзя: Анталогія*, уклад. К. Цвірка, І. Шпакоўскі, К. Антановіч, Мінск 2013, 862 с.

		В. Каратынскі, <i>Гутарка старога дзеда</i> К. Вераніцын, <i>Тарас на Парнасе</i> К. Вераніцын, <i>Два д'яблы</i>
--	--	---

Падрыхтаваныя прыкладна ў той самы час 3–5 тамы *Залатой калекцыі беларускай літаратуры* (пад грыфам Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі), думаецца, сталіся сведчаннем новага падыходу да адлюстравання здабыткаў літаратурнага працэсу ў Беларусі ў XIX стагоддзі. Упершыню корпус тэкстаў пазамінулага стагоддзя пададзены ў такім вялікім аб'ёме: 1840 кніжных старонак, ці 170,5 др. ар.¹ Твораў, якія можна лічыць ананімнымі, – 66. З іх – неатрыбутаваных твораў – 48, з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй – 6; з “няпэўнай” атрыбуцыяй – 12.

У трэцім томе неатрыбутаваных твораў – 11, з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй – 2; з “няпэўнай” атрыбуцыяй – 3:

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<i>Энеіда навыварат</i> <i>О мой Божа...</i> <i>Скажы, вяльможны пане...</i> <i>Паўстанне (Кінуўшы, рынуўшы паўстанне...)</i> <i>Быв на Русі Чёрный Бог...</i> <i>Из-за Слуцка, из-за Клецка...</i> <i>Ой, колы б, колы...</i> <i>Закляцце на душу</i> <i>Вось цяпер які люд стаў</i> <i>Гутарка Данілы са Сцяпанам</i> <i>Пані Твардоўская</i>	Шалуха, <i>Адной маткі ўсімы дзеткі...</i> <i>Адэля, Мачыха</i>	Я. Баршчэўскі, <i>Гарэліца</i> І. Яцкоўскі, <i>Заграй, заграй, хлопчэ малы...</i> І. Цытовіч, <i>Чалом, чалом, ацец, тутька...</i>

У чацвёртым томе неатрыбутаваных твораў – 21, з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй – 2; з “няпэўнай” атрыбуцыяй – 8:

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<i>Песнь на Божы час</i> <i>Гэй жа, хлопцы, досі спаць</i> <i>Гутарка двух суседаў</i> <i>Пісьмо ад Яська-гаспадара зпад Вільні...</i> <i>Плынуць вятры</i> <i>Чы знаеце, мае дзеці...</i> <i>Крыўда і праўда</i> <i>Гутарка старога дзеда</i>	І. Мігановіч, <i>Ігнат Сліўка</i> В. Прагасевіч, <i>Суседчык Гавейскі</i>	В. Дунін-Марцінкевіч, <i>Пінская шляхта</i> Ю. Ляскоўскі, <i>Пад дуду</i> Ю. Ляскоўскі, <i>Зямелька мая</i> У. Сыракомля, <i>Ужо птушкі пяюць усюды...</i>

¹ *Залатая калекцыя беларускай літаратуры ў 50 тамах*, т. 3–5, Мінск 2012–2013.

<i>Перадсмяротны разгавор пустэльніка Пятра... Божа, што Польшчы... Хто былі нашы найдаўней- шыя дзяды... Ці добра мы зрабілі, пакінуў- шы унію? Вялікая памылка нашых беларусаў Размова на цментары... Сказка не сказка, быль не быль... Гутарка пана з селянінам Речь Старовойта Дзякуй богу і гасудару... Гутарка Кузьмы з Апанасам Таму дворнаму войту... Разгавор Лянковіцкіх крэсцьян</i>		<i>К. Вераніцын, Тарас на Парнасе К. Вераніцын, Два д'яблы Г. Марцінкевіч, Адвя- чорак Ф. Тапчэўскі, Панскае ігрышча</i>
---	--	--

У пятым томе неатрыбутаваных твораў – 16, з “нерасшыфраванай” атрыбуцыяй – 2; з “няпэўнай” атрыбуцыяй – 2:

Неатрыбутаваныя творы	Творы з нерасшыфраванай атрыбуцыяй	Творы з няпэўнай атрыбуцыяй
<i>Пра багацце і беднасць Хто я? Дудар Да А... Лясная драма Не свае дзіла Я клічу вас... Палякам у дзень 3-га мая Як былі пад панам Гутарка Паўлюка Гутарка ў карчме... Ноччу ў сяле Могілкі Вот відзіця вы, дзеці... Тэатр Маладзікова гутарка</i>	<i>Н. Шахов, Из жизни І. Тамашэвіч, Езусу Цве- цінскаму скарга на Даўмантаў</i>	<i>А. Абуховіч, Узбійся ўгору, мой са- коле... А. Абуховіч, Шоў я ўчора ўночы з Глуска...</i>

Так у самым вялікім корпусе тэкстаў XIX ст.

Аднак нават у гэтае выданне ўключана не ўсё. Па нашых падліках больш за сто беларускамоўных тэкстаў XIX ст. можна лічыць ананімнымі (або з няпэўным аўтарствам). Сярод іх – паўтара дзясятка тых, якія сталі хрэстаматыйнымі (і класічнымі), але нягледзячы на клопаты некалькіх пакаленняў гісторыкаў літаратуры – іхняя атрыбуцыя ўсё яшчэ няпэўная (выклікае сумненні).

Вядома, можна не звяртаць увагу на шэраг пытанняў і адназначна сцвярджаць: *Энеіду навыварат* напісаў В. Равінскі, верш *Заграй, заграй*

хлопча малы – П. Багрым, камедыю *Пінская шляхта* – В. Дунін-Марцінкевіч, драматычную паэму *Адвячорак* – Г. Марцінкевіч, верш *Скажы, вяльможны пане* – І. Легатовіч, паэму *Мачыха* – Габрыэля Пузыня, паэмы *Тарас на Парнасе* і *Два д’яблы* – К. Вераніцын. Дарэчы, у пытаннях атрыбуцыі *Тараса* рана ставіць кропку, як гэта робяць аўтары “папулярнага нарыса” *Словы ў часе: Літаратура ад рамантызму да сімвалізму і нашаніўскага адрэджэння* Л. Баршчэўскі, П. Васючэнка і М. Тычына, сцвярджаючы, што “дзякуючы тытанічным намаганням выбітнага беларускага гісторыка літаратуры Генадзя Кісялёва і працы гісторыка-архівіста Віталія Скалабана, сёння гэтая важная праблема фактычна вырашаная, і малаверагодна, што доказы названых даследчыкаў калінебудзь могуць быць абгрунтавана абвергнутыя”¹. Якія доказы? Ці можа быць доказам спіс твора, падпісаны пэўным прозвішчам? Тым больш, што і спіс сам не захаваўся, а толькі інфармацыя М. Пятуховіча. Ці не паўтараецца тут гісторыя са спісам *Тараса на Парнасе*, падпісаным В. Дуніным-Марцінкевічам?

Для літаратуразнаўства, якое засноўваецца на аўтарытэтах, – аніякая аргументацыя не трэба. Калі ж мы адмаўляемся ад дыктату аўтарытэтаў – узнікаюць пытанні, адказаць на якія павінны гісторыкі літаратуры. Адказаць аргументавана: напрыклад, *Пінскую шляхту* напісаў В. Дунін-Марцінкевіч, бо гэта можна пацвердзіць дакументальна. І тады ні Н. Мячкоўская, ні А. Ільін, ні І. Запрудскі не змогуць запырачыць: В. Дунін-Марцінкевіч не мог напісаць гэты твор, бо ў камедыі адлюстраваны не ягоны светапогляд, бо ён не так ставіўся да шляхты, як аўтар *Пінскае шляхты*. А ў вядомых на сёння дакументах “нігде прымо не сказана, В.Дунин-Марцинкевич автор”.

Тое ж самае можна сказаць і пра паэму *Тарас на Парнасе*. Давядзе гісторык літаратуры, што К. Вераніцын меў літаратурны талент, дасць дакументальнае пацвярджэнне – і на адну загадку стане менш.

Здзіўляе няўвага і літаратуразнаўцаў, і гісторыкаў літаратуры да драматычнае паэмы *Адвячорак*. Першыя фактычна не прааналізавалі тэкст як мастацкі твор. Другія – проста прынялі ўскосную аргументацыю за ісціну. Сапраўды, на падставе трох кароткіх інфармацый [1. часопіс “Полымя” 1928, № 7, с. 218: у маёнтку Селігоры Лепельскага павета колісь захоўваўся рукапіс драмы Г. Марцінкевіча *Аказія падпалкоўніцам*; 2. М. Ларчанка, Л. Фіглоўская, *Новыя матэрыялы аб беларускай літаратуры XIX ст.*, “ЛіМ” 1939, 9 сак.: у Ленінградскім архіве нібыта маецца п’еса *Адвячорак* Сазановіча; 3. Д. Васілеўскі са спасылкаю на Р. Зямкевіча, “Наш край”, 1929, № 5): што нібыта ў Віцебску ставілі п’есу *Аказія пад палкоўніцамі*] чыста інтуітыўна было выведзена: драматычная паэма *Адвячорак: Аказія ў карчме пад Фальковічамі* з рукапі-

¹ Л. Баршчэўскі, П. Васючэнка, М. Тычына, *Словы ў часе: Літаратура ад рамантызму да сімвалізму і нашаніўскага адрэджэння*, Санкт-Пецярбург 2014, с. 122.

саў А. Рыпінскага з'яўляецца твораў Г. Марцінкевіча. Але ці дастаткова гэтага, каб замацаваць за Г. Марцінкевічам гэты твор? Дарэчы, В. Скалабан, які апублікаваў *Адвячорак*, прапаноўваў не спяшацца з канчатковымі высновамі адносна аўтарства¹.

Дыскусіі па праблемах атрыбуцыі ў нас фактычна яшчэ не было, хоць былі падставы для дыскусіі. У 1990-я гг. раз-пораз чуліся галасы пачаць такую дыскусію. Але літаратуразнаўцы не прыслухаліся: за лепшае лічылася друкаваць у хрэстаматых (у тым ліку школьных) і зборніках так, як прыходзіла ў галаву.

Часта здаралася, што нехта з гісторыкаў літаратуры, не здолеўшы аргументаваць дакументамі пэўную падзею літаратурнага працэсу, прапаноўваў вынікі сваіх даследаванняў як гіпотэзу, але ягоня калегі прымалі яе як ісціну. Укладальнікі хрэстаматый стварылі нам сваю літаратуру, літаратуру-міф. Школьнікам, студэнтам, чытачам прапаўнеца шмат у чым фальшывая гісторыя літаратуры.

Сітуацыю, якая склалася, выправіць цяжка, а можа, і немагчыма. Шмат каго пераканаць, што Паўлюк Багрым не з'яўляецца аўтарам славутага верша, не атрымаецца. І не толькі аматараў-краязнаўцаў, землякоў-крашынцаў, літаратараў, якія прысвяцілі майстру-кавалю свае творы, але нават і дасведчаных літаратуразнаўцаў, гісторыкаў літаратуры. Чалавечае мысленне часам настолькі кансерватыўнае, што не ўспрымае відавочнае.

Аднак майма надзею. Бо ўсё ж у паслясавецкую эпоху шмат у чым стройная раней сістэма літаратуразнаўчай іерархіі пачала разбурацца. У асяроддзі як спецыялістаў-філолагаў, так і аматараў прыгожага пісьменства пачуліся галасы-прапановы правесці рэвізію ўсяго даробку літаратуразнаўчае навукі. У дачыненні да XIX ст. гэта вылілася ў пастаноўку пытання новай атрыбуцыі. Варта пачаць вайну супраць правіла ўскосных сведчанняў.

1. Ускоснымі сведчаннямі кіраваўся Р. Падбярэскі, калі сцвярджаў, што беларускую *Энеіду* напісаў І. Манькоўскі.

2. М. Доўнар-Запольскі як галоўны аргумент у справе атрыбуцыі *Тараса* палічыў рукапіс твора з подпісам В. Дуніна-Марцінкевіча. Яму запырэчыў Е. Раманаў сваімі ўскоснымі сведчаннямі.

3. Я. Карскі на ўскосных сведчаннях пабудаваў сваю атрыбуцыю *Энеіды навыварат*.

4. М. Гарэцкі без усялякіх сведчанняў перарабіў Пётрака з Крашына ў Паўлюка Багрыма.

5. Ускоснае сведчанне А. Рыпінскага ("*Taras, opowiadka Konstantego Werenicyna*", але з пазнакаю, што Вераніцын – гэта псеўданім, пад якім выступае паэт з шляхецкага асяроддзя) сталася асноваю нараджэння

¹ В. С к а л а б а н, *Новыя матэрыялы з гісторыі беларускай літаратуры XIX стагоддзя* [у:] *Шляхам гадоў: Гісторыка-літаратурны зборнік*, уклад. Г. К і с л ё ў, Мінск 1990, с. 216.

класіка – аўтара двух ці не самых лепшых твораў XIX ст. – Канстанціна Вераніцына (у Я. Янушкевіча – Кастуся Вераніцына).

6. Згадкі (нават не ўскосныя сведчанні) гісторыкаў літаратуры прывялі да таго, што драматычная паэма *Адвячорак* стала прыпісваецца Г. Марцінкевічу.

7. К. Цвірка дадаў у пачат паэтаў XIX ст. Бондара Савасцея, бо, маўляў, так падпісаў паэт сваё *Віншаванне*.

8. В. Рагойша ў двух выданнях *Хрэстаматыі* даводзіў, што г. зв. макаранічныя вершы *Плач пакінутага каханай* і *За пенкнай паненкай аж душа суме* належаць А. Рыпінскаму, хоць той толькі падаў адзін з іх у кнізе *Беларусь* (другі ўзяты з *Хрэстаматыі* М. Гарэцкага).

9. Гэтыя ж самыя тэксты У. Мархель без усялякае аргументацыі далічыў да даробку Францішка Рысінскага.

Варта падрыхтаваць навуковыя выданні беларускамоўных літаратурных тэкстаў XIX ст. Хрэстаматый мы ўжо маем дастаткова. Тых хрэстаматый, дзе можна і трэба падаваць творы ў адаптаваным выглядзе. Але ўзнікае пытанне: на аснове чаго рабіць адаптацыю? Паводле тэкстаў, сапсаваных савецкім часам? Бо яны даступныя, а літаратура-знаўцаў, гісторыкаў літаратуры, якія маюць у сваім хатнім архіве копіі рукапісаў і першадрукаў, – у нас амаль няма.

Усё гэта даводзіць, што нягледзячы на пэўную вывучанасць літаратурнага працэсу на Беларусі ў XIX ст., застаецца шэраг крыніца-знаўчых і атрыбуцыйных пытанняў, якія павярхоўна акрэслены ў беларускім літаратуразнаўстве. Наяўнасць вялікае колькасць ананімных тэкстаў, сумненні ў правільнасці раней ужо атрыбутаваных твораў ставяць новыя задачы перад гісторыкамі літаратуры ў XXI ст.

Mikołaj Chaustowicz

Belarusian Anonymous Literature of the 19th Century: Problems of Source and Authorship

A b s t r a c t

Even though the literary process of the 19th century in Belarus has been analysed from various perspectives, there are still a great many questions that have not been examined in detail. It seems that a large number of anonymous texts and doubts about the authorship of already analysed works have presented new challenges a literary historian has to face in the 21st century.

Надзея Чукічова

Гродна

Сюжэт-“дзея” і сюжэт-“падзея” ў беларускай літаратуры XIX стагоддзя (*Энеіда навыварат* і *Тарас на Парнасе*)

Традыцыйна лічыцца, што эпоха эйдэтычнай паэтыкі ў гісторыі мастацтва завяршылася прыкладна да пачатку XIX стагоддзя. Да гэтага часу літаратурныя творы ствараліся ў цалкам прадвызначаных канонах межах па загадзя сфармуляваных правілах і кожны новы сюжэт уяўляў сабой, калі можна так назваць, тыповы сюжэт-“дзею” – чарговую інтэр-прэтацыю перанятага ўзорнага прасюжэту (“здзяйсняецца тое, што павінна здзейсніцца і не можа не здзяйсняцца”¹). А майстэрства аўтара заключалася ў яго ўменні пабудаваць арыгінальны твор на суадносінах строга акрэсленых форм і ўласных сюжэтных рашэнняў.

Стадыя гатовага сюжэту² ў новай беларускай літаратуры “ўвасоблена” *Энеідай навыварат*³, літаратурным перадтэкстам для якой сталі “перацыганеныя”⁴ пародыі на Вергіліеву *Энеіду*, выкананыя Мікалаем

¹ М. Бахтин, *Автор и герой в эстетической деятельности* [в:] М. Бахтин, *Эстетика словесного творчества*, изд. 2, Москва 1986, с. 163.

² Паняцце “гатоўны сюжэт” было ўпершыню ўведзена ў літаратуразнаўчую тэрміналогію Вольгаю Фрэйдэнберг у сярэдзіне 1930-х гг. Сутнасць яго заключаецца ў тым, што сюжэт мастацкага твора цалкам будзеца на падставе зададзенай архетыпнай схемы (кумулятыўнай альбо цыклічнай) з дапамогай папярэдне падрыхтаваных (нерухомых) матыўных блокаў. Кожны такі блок у працэсе ўзнаўлення павінен паўтараць свой эталон. Звычайна літаратурныя творы з гатовым сюжэтам уяўляюць сабой варыяцыю ці прамую апрацоўку іншага вядомага сюжэту, створанага раней. (Падрабязней гл.: О. Фрэйдэнберг, *Поэтика сюжета и жанра*, Москва 1997, с. 288–299).

³ Большасць сучасных беларускіх літаратуразнаўцаў, абапіраючыся на навуковую аргументацыю Г. Кісялёва (Гл.: Г. Кісялёў, *Жылі-былі класікі: хто напісаў паэмы Энеіда навыварат і Тарас на Парнасе*, Мінск 2005, с. 11–274), схіляюцца да меркавання, што *Энеіда навыварат* магла ўзнікнуць у канцы 10-х – 20-я гг. XIX ст. з-пад пяра памешчыка Духаўшчынскага павета Смаленскай губерні Вікенція Равінскага.

⁴ Найбольш ранні спіс паэмы І. Катлярэўскага меў загаловак *Перацыганенная Энеіда сь русскаго языка на малороссійскій 1794-го года октябры 11-го дня*. Гл.: Н. Дашкевичъ, *Старыйшій списокъ Малороссійской Энеиды И.П. Катляревскаго*, “Чтенія въ Историческомъ Обществе Нестора Лѣтописца” 1901, кн. XV, отд. 2, вып. 1-й, с. 36.

Осіпавым і Іванам Катлярэўскім. Бясспрэчна, беларуская паэма-“пераробка” складалася, шмат у чым абапіраючыся на вопыт расійскага і ўкраінскага прыгожага пісьменства. Сюжэт жа *Тараса на Парнасе*¹ ў параўнанні з сюжэтам-травестацыяй *Энеіды навыварат* у тагачасным літаратурным працэсе вызначаўся некаторай парадаксальнасцю. Пра такое парадаксальнае з’яўленне яго ў культурнай прасторы ўпершыню ў беларускім літаратуразнаўстве загаварыў напрыканцы 1980-х Алесь Яскевіч. Феномен *Тараса...*, на думку вучонага, заключаўся ў тым, што на ранняй стадыі літаратурнай традыцыі ўзнікненне падобнага высока ўмоўнага сюжэту, абсалютна не падобнага на большасць парадыйных [готовых. – Н. Ч.] сюжэтаў той пары, было ўжо само па сабе выключнай падзеяй². Канечне, з паэмай *Тарас на Парнасе* беларускае майстэрства літаратурнай вывучкі і сапраўды нечакана рушыла на складаны шлях пераадолення гатовага сюжэту-“дзеі” і стварэння на яго месцы сюжэту свайго, адметнага ў нацыянальна-культурным кантэксце – сюжэту-“падзеі”.

Але дзе шукаць гэты прагрэсіўны штуршок? Што змусіла новую беларускую літаратуру гэтак смела павярнуцца ў бок да сюжэту ў прамым і метафарычным сэнсе “негатовага”?

Каб даць адказ на пастаўленыя пытанні, мы ажыццявілі марфалагічную распрацоўку сюжэтаў абедзвюх паэм у адпаведнасці з прапанаванай Уладзімірам Пропам метадыкай функцыянальнага аналізу сюжэту³. Такая спроба змадэляваць сюжэты *Энеіды навыварат* і *Тараса на Парнасе* дазволіла правесці некаторыя паралелі ў спосабе і парадку

¹ Адна з рэдакцый *Тараса на Парнасе*, знойдзеная В. Скалабанам сярод архіўных папераў, дакладна пазначана 1855 годам, і згодна з усё тым жа Г. Кісялёвым (Гл.: Г. Кі с я л ё ў, *op. cit.*, с. 275–548) аўтарства паэмы належыць віцяблянину Канстанціну Вераніцыну. У розны час твор прыпісвалі Вінцэнту Дуніну-Марцінкевічу, Арцёму Вярыгу-Дарэўскаму, Вікенцію Равінскаму, Феліксу Тапчэўскаму, Ялегі Пранцішу Вулю. Між тым, аргументы на карысць аўтарства Канстанціна Вераніцына некаторыя літаратуразнаўцы (І. Запрудскі, М. Хаўстовіч) і зараз лічаць ускоснымі дапушчэннямі, а не засведчанымі фактамі.

² А. Яскевіч сцвярджаў: “гэта ўжо не сюжэт [курсіў наш. – Н. Ч.] нейкага аднаго твора, абранага для *парадзіравання*, <...> цяжка нават зразумець, які старажытны класічны эталон паслужыў зыходнай кропкай для паэмы. Іншымі словамі, гэта ва ўсім ужо *самастойны крок* маладой літаратуры”. Гл.: А. Я с к е в и ч, *Становленне беларускай художественной традиции*, Мінск 1987, с. 127.

³ Сутнасць гэтай метадыкі сюжэтнай марфалагізацыі заключалася ў наступным: у сюжэтах шэрагу чарадзейных казак (тэкставы корпус налічваў 100 твораў, змешчаных у вядомым зборніку казак Аляксандра Афанасьева) вылучаліся складковыя часткі, якія затым параўноўваліся паміж сабой і супастаўляліся ў сістэме кожнай казкі. У выніку высветлілася, што ў казковых сюжэтах існуюць пастаянныя і зменныя велічыні: “Пастаяннымі, ўстойлівымі элементамі казкі выступаюць функцыі дзейных асобаў, незалежна ад таго, кім і як яны выконваюцца”. Гл.: В. П р о п п, *Морфология волшебной сказки*, Москва 2001, с. 22). Колькасць персанажных функцый была абмежаванай, марфалагічную аснову казкі складала 31 функцыя актанта. Паслядоўнасць жа іх у лінейным казковым сюжэце была заўсёды аднолькавай. Так узнікла вядомая “формула Пропа” – універсальная марфалагічная мадэль жанру чарадзейнай казкі.

развіцця дзеяння і вырашэння канфлікту, а колькасны паказчык частотнасці выяўленых сюжэтных адзінак – геройных функцый¹ – засведчыў дынаміку прадуктыўнасці фальклорных сюжэтных “формул” у выспяванні новага тыпу аўтарскага сюжэту. У выніку назіранняў за сюжэтнай марфалогіяй паэм высветлілася, што пачатак аддалення ад гатовага сюжэту і выхад у сюжэт негатовы забяспечыла разгалінаванне яго праасновы, прычынай якому сталі ўнутраныя дэфармацыі сюжэтных кодаў (зместавае іх ўшчыльненне, аманімія), а таксама пэўныя зрухі ў сюжэтным сінтаксісе (інверсія, перастаноўка сюжэтных марфем).

Запынім увагу на канкрэтныя з’явы, якія здолелі істотным чынам трансфармаваць нерухомую сюжэтную структуру. Возьмем, напрыклад, тыповую для чарадзейнай казкі сітуацыю пазнавання. Сутнасць адпаведнай геройнай функцыі заключаецца ў выяўленні сапраўднага героя ці выкрыцці самазванца, прычым у механізм ідэнтыфікацыі звычайна ўключаны пэўныя атрыбутыўны код (кляймо), які дапамагае атаясамленню аб’екта². Прадуктыўнасць яе ў *Тарасе на Парнасе* павялічылася ажно ў 5 разоў (!) у параўнанні з *Энеідай навыварат*. Падобны дадатковы іспыт³ – праверка аўтарства здзейсненага подзвігу, калі

¹ *Геройнай функцыяй* У. Проп называюць важны для ходу дзеяння ўчынак дзейнай асобы. Гл.: В. П р о п п, *Морфология...*, Москва 2001, с. 22.

² Супаставіўшы два матывы – кляймення і пазнавання – з аналагічнымі матывамі ў міфах, У. Проп у *Гістарычных каранях...* сведчыў, што ў міфічных сюжэтах сувязь паміж пазнаваннем і кляйменнем з’яўляецца зусім неабавязковай. (Гл.: В. П р о п п, *Исторические корни волшебной сказки*, Москва 2000, с. 259). На думку вучонага, парныя функцыянальныя адносіны паміж гэтымі адзінкамі (ідэнтыфікацыйная *метка*, нанесеная дзеля таго, каб пазней *пазнаць* па ёй героя) сталі ў сюжэце казкі толькі ўстойлівым паэтычным прыёмам. У. Проп даводзіў, што шырока распаўсюджаны звычай кляймення “чужога” меў юрыдычнае значэнне ў абрадзе, калі ў родавае аб’яднанне прымалі новага члена. І ў чарадзейнай казцы фізічнае таўро, заўсёды крывавае, накладаецца на скуру героя таксама незадоўга да яго фінальнага шлюбу з царэўнай. Паўнапраўна ўвайсці ў іншы род суб’ект мог, перадаўшы ў новую сям’ю нешта, што яму неад’емна належыць (валасы, вопратку, атрыбут), але найперш праз акт змешвання крыві. Лічылася, што тоеснасць крыві – галоўная прыкмета паяднання паміж сем’ямі, і ўсякая штучна змяшаная і абавязкова выпітая сынамі родаў цяпер “агульная” для іх кроў здольна стварыць і ўмацаваць іх роднасць. Царэўніна пячатка на лобі ў пратаганіста – гэта таксама пераасэнсаваны казкай знак пераходу героя ў родавы саюз будучай жонкі. Але ў казкавым сюжэце такое кляймо можа быць пастаўлена на цела пратаганісту яшчэ (і, магчыма, найперш) дзеля таго, каб вылучыць героя, папраўдзе вартага рукі царэўны, з шэрагу дзейных асоб іншых тыпаў (антаганіста, самазванца).

³ Аснову кампазіцыйнай структуры класічнай чарадзейнай казкі складае іерархія трох іспытаў: папярэдняга (на атрыманне чарадзейнага сродку), асноўнага (на ліквідацыю пачатковай бяды/нястачы) і дадатковага (на ідэнтыфікацыю героя). Пры рэалізацыі ўсіх трох іспытаў у казкавым сюжэце асноўны іспыт заўсёды залежыць ад папярэдняга, дадатковы – ад асноўнага. Гл.: Е. М е л е - т и н с к и й [и др.], *Опыт структурного описания волшебной сказки* [в:] *Структура волшебной сказки*, отв. ред. С. Н е к л ю д о в, Москва 2001, с. 17–20.

пастаўленая царэўнай ці яе бацькам складаная задача паспяхова вырашана, і павінен быць названы непасрэдны выканаўца царскага загаду. Спосабаў адрозніць героя-пратэганіста ад героя-самазванца ў чарадзейнай казцы, паводле назіранняў У. Пропа, не так і шмат: сапраўднага героя ў абсалютнай большасці выпадкаў пазнаюць па крывавай метцы на целе (ране) альбо па папярэдне перададзеным яму царэўнай прадмеце (пярсцёнку, хустачцы). Без адметнага знака звычайна рэалізуецца толькі пазнаванне героя пасля доўгага з ім растання членамі яго сям'і (пазнаванне бацькамі дзяцей, сёстрамі братоў, жонкай мужа)¹.

Падобнай выражанай "падзеі" пазнавання ў *Энеідзе навыварат* нібыта не сустракаем, аднак ў сюжэце паэмы спробу ідэнтыфікаваць галоўную дзейную асобу можна ўгледзець ў сітуацыі першай сустрэчы Дыдоны з Энеем пры ўваходзе траянцаў у Карфаген. У царстве Дыдоны канстатуецца змена аблічча герояў. Цемнатварых абадранцаў гераіня абразліва прылічвае да вечна брудных смалакураў ці ад прыроды смуглых злодзеяў-цыган: "А імъ въ варотахъ тыкъ Дзидона, // И стала такъ на ихъ брехаць: // «Глядзи, якы жъ то *абадраны*. // Чи смоль вы съ Щутча визиць? // Ай [відавочна, у значэнні 'аль'. – Н. Ч.] Духанскіи вы цыганы. // Курей съ падклѣцьця крадзиць»"². Партрэт вартых жалю траянцаў у даўно не мытых кашулях і растаптаных лапцях ("Глядзи, якъ мы парасшарпались, / Ажъ соромъ свѣцитца насквозь; // Все лапци розна растаптались, // Рубахи чорныи, якъ вость"³) сведчыць пра здзейсненае імі доўгае і небяспечнае падарожжа. Але перад намі толькі знаёмства траянцаў з царыцай, у функцыянальных адносінах – прыбыццё персанажаў у іншае царства (царства будучай жонкі галоўнага героя). Выпадак не падыходзіць пад азначэнне ідэнтыфікацыі пратэганіста. Гэтак звычайна і ў чарадзейнай казцы: выпацканы ў сажу ці гліну (што ўзыходзіць да афарбоўвання неафіта, як выхадца з таго свету, у чорны ці белы колер) герой вяртаецца дамоў нікім не пазнаным і наймаецца вучнем да краўца альбо на службу прыдворным каралеўскім конюхам.

У *Энеідзе навыварат* з гурта верных сяброў-траянцаў, якіх складаюць адрозніць паміж сабой (параўн. казкавую дружыну пратэганіста "голос у голас, волас у волас"), Дыдона імкнецца вылучыць Энея па ўжо вядомых ёй "з газет" [з газет. – Н. Ч.] вонкавых маркерах – шыі, валасах, носе: "Яна вже чула про Янея, // Што зъ гулькою въ яго и шея, // Што волосъ въ галавъ скруцився, // Што носъ казюлькой раздваився; // То шупила, якей тутъ смакъ"⁴. Пазнаванне рэалізуецца тут, здавалася б,

¹ В. Пропп, *Морфология...*, Москва 2001, с. 57–58.

² *Энеида на изнанку* [у:] Е. Карскій, *Българусская Энеида на изнанку. Съ приложеніемъ текста сохранившихся отрывковъ*, Харьковъ 1908, с. 29.

³ *Ibidem*, с. 31.

⁴ *Ibidem*. Без лінгвістычнага каментара даволі складана меркаваць, пра што ідзе гаворка ў прыведзеным урыўку з беларускай *Энеіды*... У гэтым Вергілія, а таксама ў гэтых М. Осіпава і І. Катлярэўскага адпаведныя месцы, якія б маглі дапамагчы рэканструяваць дакладны сэнс гэтага фрагмента, адсутнічаюць.

у класічным казкавым варыянце – па кляйме. Аднак па трох названых “метках” карфагенская “царэўна” не можа адрозніць таго, пра каго чула. Далей сітуацыя вырашаецца праз ўскоснае выпрабаванне – герою нібыта аказваецца паслуга, даецца магчымасць праявіць сябе: “И в ось клявши яна якъ: // «Калибъ Яней вашъ схамянувся, // Да самъ ка мнѣ бы падвернувся, // Усячины бѣ тагды даставъ». // Ён шыкъ, якъ *словно зъ нѣба спавъ*”¹. У нечаканым з’яўленні Энея “з неба”, відаць, увасоблена здольнасць героя станавіцца нябачным², генетычна сінанімічная з уменнем пераўвасабляцца (у жывёлу, птушку і інш.), набытым неафітам у працэсе ініцыяцыі.

Так рэалізаваны казкавы архетып пазнавання ў *Энеідзе навыварат*. А якім жа бачым яго ў другой паэме?

У *Тарасе на Парнасе* выпадкаў ідэнтыфікацыі персанажа маем цэлых пяць. Супаставім іх з адзінкавым варыянтам адпаведнай геройнай функцыі, выяўленым у *Энеідзе*... Дзеся нагляднасці перад тэкставым фрагментам пададзім скарачаны выклад сутнасці персанажных паводзін:

1. *Тарас (не) пазнае Амура*: “Аж в ось адкулетка з’явіўся, // Ці то прышоў, ці прыляцеў // Хлапчынка нейкі круглалікі, // Увесь кудравы, быць баран, // І за плячмі ў яго вялікі // Прычэплен лук быў і каўчан”³;

2. *Тарас (не) пазнае Ф. Булгарына, М. Грэча, У. Салагуба*: “– Памалу, братцы, не давіце // Мой хвіллятон вы і “Пчалу” // <...> Таварыш поп-леч з ім ідзець // І нясці кніжкі пасабляець, // А сам граматыку нясець,

¹ *Ibidem*.

² Нешта вельмі блізкае маем і ў І. Катлярэўскага: “Тутъ плюсь Эней, якъ будто зъ неба: // «Ось-осьде я, колы вамъ треба! // Дидони поклонюся самъ». Гл.: И. Котляревский, *Виргилиева Энеида, на малороссійскій языкъ переложенная И. Котляревскимъ. Часть I*, Харьковъ 1842, с. 17. У М. Осіпава гэты сюжэтны момант таксама падлягае відавочнай травестацыі: “Идти онъ [Эней. – Н. Ч.] въ городъ такъ боялся, // Чтобъ тамъ не бытъ у всѣхъ смѣшнымъ; // Не безъ причины опасался, // Чтобъ не смѣялися надъ нимъ. // Венера-жъ то предъусмотрѣла, // И облакомъ его одѣла, // Гдѣ онъ какъ за заборомъ былъ. // Предъ нимъ все было на ладонкѣ; // А онъ прижавшись къ торонкѣ // *Невидимымъ отъ всѣхъ ходилъ*. // <...> Онъ здѣсь! [курсіў аўтара. – Н. Ч.] вскричалъ Еней тутъ смѣло. // *Вдругъ облако все ультъло*; // Пропалъ весь мракъ, исчезла мгла”. Гл.: Н. О. [Н. О. с. и. п. о. в.], *Виргилиева Энеида, вывороченная на изнанку. Часть первая*, Въ Санктпетербургѣ 1800, с. 34–38. Але параўнаем гэта месца ў Вергілія: “Воздухом темным тогда окружила Венера идущих [троянцев. – Н. Ч.], // Облака плотный покров вокруг них сгустила богиня, // Чтоб ни один человек ни увидетъ, ни тронуть не мог их // Иль задержать по пути и спросить о причине прихода. // <...> Входит он [Эней. – Н. Ч.] в город, *покрыт (о, чудо!) облаком плотным*, // В гущу вступает толпы, *незримым для всех оставаясь* <...> и тотчас же вокруг них разлитое // *Облако разорвалось и растаяло в чистом эфире*. // Встал пред народом Эней”. Гл.: В е р г и л и й, *Энеида*; пер. с лат. С. Ошерова, Москва 2001, с. 15–20.

³ К. В е р а н і ц ы н, *Тарас на Парнасе*, Мінск 2009, с. 10.

// Што у смінарынях абучаюць. // Вось нехта, сеўшы ў тарантасе, // На гару цягнецца трушком”¹;

3. *Тарас пазнае Мікалая Гогаля, Аляксандра Пушкіна, Міхаіла Лермантава, Васіля Жукоўскага*: “І быць як птушкі праляцелі // Чатыры добрых малайцы. // Народ-та відна, не такоўскі – // Сам Пушкін, Лермантаў, Жукоўскі // І Гогаль шыбка кала нас // Прайшлі, як павы, на Парнас”²;

4. *Тарас пазнае грэчаскіх і рымскіх багоў*: “Няптун на лаўцы чыніць сеці // І восці содзіць на шасты, // Пры ім жа, мусіць, яго дзеці // Дзюравы лапяць нераты”³, “Вось б’ецца Марс із Геркулесам”⁴, “Вось перад люстрам задкам мелець // І мажаць маслам валасы, // І нечым морду сваю беліць // Венера, знаць, дзеля красы”⁵, “Амур ўсё з дзеўкамі жартуець”⁶;

5. *Юпітэр (не) пазнае ў Тарасе літаратара*: “Глядзеў Юпітэр і дзівіўся, // І пад дуду ў ладошы біў, // Але й к Тарасу прыбліжыўся // І так-такі яго спрасіў: // – А ты адкуль-такі, прыяцель? // Чаго прыйшоў ты на Парнас? // Ты хто такі? Ці не пісацель?”⁷.

Ніводзін прыведзены прыклад з *Тараса...* дакладна не паўтарае падзеі пазнавання Энея. Найбольш набліжаны да яе нібыта першы з вылучаных варыянтаў ідэнтыфікацыі, калі герой не пазнае Амура. У якасці ўмоўнай фізічнай меткі Амура паўстае сапраўды выключны *вонкавы выгляд* персанажа (круглатвары кучаравы крылаты хлопчык), а таксама яго *незвычайная маёмасць* – лук і калчан. У другім фрагменце Ф. Булгарын і М. Грэх “выкрываюцца” не па партрэце і стылі паводзін (“<...> сівы, // Кароткі, тоўсты, быць чурбан, // Плюгавы дужа, некрасівы // Крычыць, як аглумлены, пан”⁸), а па сваіх “*высокіх дасягненнях*” – “хвілятону”, “Пчале” і граматыцы. Граф У. Салагуб увогуле пазнаецца па шыкоўным у параўнанні з пешымі літаратарамі *транспартным сродку* – па тарантасе. Трэці выпадак пазнавання, бадай, самы цікавы: герой ідэнтыфікуе кампанію “чатырох добрых малайцоў” проста так, *без усякага “таўра”*. Вонкава не пазначаная нічым адметным, “вялікая чацвёрка” вылучаецца сваёй шырокай папулярнасцю і публічным прызнаннем, прычым як сярод папличнікаў па літаратурным цэху, так і сярод просталюдзінаў – “Тарасаў”. У чацвёртай групе прыкладаў багоў з багінямі “выдаюць” Тарасу іх *заняткі і дзеянні*. І, нарэшце, апошні з прыведзеных прыкладаў адлюстроўвае *не зусім, мабыць, звыклых паводзіны* Тараса ў кампаніі з багамі і пісьменнікамі – яго заліхвацкія скокі. Гэта

¹ *Ibidem*, с. 11–12.

² *Ibidem*, с. 12–13.

³ *Ibidem*, с. 14.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, с. 15.

⁷ *Ibidem*, с. 18.

⁸ *Ibidem*, с. 12.

ўжо стандартны казкавы прыём: такім жа чынам на царскім балі павінен праявіць сябе справакаваны самазванец.

Усяго аднойчы ў сюжэце паэмы ідэнтыфікуецца сам галоўны герой – Тарас. Ва ўсіх астатніх прыкладах аб’ектамі пазнавання выступаюць іншыя персанажы: разам з пісьменнікамі і культурнымі дзеячамі (Ф. Булгарыным, М. Грэчам, У. Салагубам, М. Гогалем, А. Пушкіным, М. Лермантавым, В. Жукоўскім) апісваюцца і называюцца таксама багі (Амур, Сатурн, Няптун, Марс, Геркулес, Венера). У паэме *Тарас на Парнасе* падобнае пазнаванне для героя і для ходу дзеяння ўжо набывае істотнае значэнне. Да таго ж, адносна ўстойлівыя казкавыя нормы размеркавання геройных функцый па выканаўцах¹ пэўным чынам паслабляюцца: аўтар-апавядальнік пачынае на практыцы творча карыстацца свабодай выбару наменклатуры дзейных асоб, якой казачнік карыстаўся мала. Напрыклад, у казкавым сюжэце ідэнтыфікацыя пратаганіста ўваходзіць выключна ў кола дзеянняў царэўны, ціхмянай ці, наадварот, свавольнай. На герояў іншых катэгорый выкананне гэтай функцыі ніколі не ўскладаецца. У *Энеідзе навыварат* адзінкавае пазнаванне па традыцыі здзяйсняе патэнцыйная “царэўна” – Дыдона. А вось у *Тарасе на Парнасе* такой “царэўны” ў сюжэце няма, акрамя хіба той уяўнай, што засталася на Пуцявішчы (“Ды і сварыцца будзеццэ *жонка*, // Што я дасюлечка не йду”²). Тут пазнае галоўны герой – Тарас, а самога галоўнага героя, у сваю чаргу, ідэнтыфікуе Зеўс-Юпітэр, персанаж, кола дзеянняў якога складаюць адначасова і функцыі, замацаваныя за геройным тыпам бацькі неіснуючай царэўны (склікае літаратараў на вясёлы абед), і функцыі, характэрныя для памагатага (пасабляе Тарасу вярнуцца дамоў). Пазнаванне, такім чынам, выступае цяпер нібы адлучаным ад “свайго” героянага тыпу (царэўна), аднак яно не страчвае магчымасці быць актуалізаваным у межах функцыянальнага кола персанажаў іншых тыпаў.

Калі ў сюжэце казкі адсутнічае царэўна, то адпаведныя функцыі ўскладаюцца на іншага персанажа, звычайна на яе бацьку³. Сапраўды,

¹ Паводле У. Пропа, геройныя функцыі звычайна лагічна аб’яднаныя ў пэўныя шэрагі – колы персанажных дзеянняў. Па сукупнасці функцый, што выконвае той ці іншы казкавы персанаж, можна вызначыць, да якога з сямі актантаўных тыпаў (1 – антаганіст, 2 – дарыльнік, 3 – памагаты, 4 – царэўна і яе бацька, 5 – адпраўнік, 6 – пратаганіст, 7 – несапраўдны герой) ён належыць. Праўда, існуюць выпадкі, калі адзін персанаж ахоплівае некалькі колаў дзеяння (бацька, які адпускае сына і дае яму булаву, – адначасова з’яўляецца адпраўніком і дарыльнікам) альбо, наадварот, кола функцый аднаго актанта размеркавана на дзвюх і больш дзейных асоб (калі цмок забіты, пераслед пратаганіста ажыццяўляе маці цмока). Гл.: В. П р о п, *Морфология...*, Москва 2001, с. 72–77.

² К. В е р а н і ц ы н, *op. cit.*, с. 18.

³ З-за немагчымасці дакладна размежаваць колы дзеянняў царэўны і яе бацькі У. Проп прылічваў гэтых персанажаў да аднаго героянага тыпу са строга акрэсленым функцыянальным полем з шасці адзінак (задаванне складаных задач, кляйменне, выкрыццё, пазнаванне, пакаранне шкодніка і шлюб), адзначаючы,

пазнаванне, выкананае бацькам царэўны, які ў казцы найчасцей сумяшчаецца яшчэ і з адпраўніком, з'яўляецца найбольш лагічным вярнянтам пераразмеркавання геройных функцый. Пазнаванне ж, прадпісанае пратаганісту, – адметнае, непрымальнае для казкавага сюжэту рашэнне. Чатыры выяўленыя намі выпадкі пазнавання Тарасам другарадных дзейных асоб могуць быць кваліфікаваныя і як спроба ўвядзення ў сюжэт літаратурнага партрэта гэтых персанажаў. Усе дзейныя асобы, якіх сустракае на сваім шляху герой, проста атаясамляюцца ім з багамі і пісьменнікамі альбо падрабязна апісваюцца “голсам” Тараса з тым, каб неўзабаве быць ідэнтыфікаванымі ўжо чытачом. Традыцыйная казкая формула пазнавання героя, “клеймаванага” царэўнай, у сюжэце *Тараса на Парнасе* істотна пераасэнсаваная: атрыбутыўныя “меткі” (“хвіллятор”, “Пчала”, “граматыка”, тарантас і інш.) ужо прындыпова не маюць дачынення да абрадавага кляймення, а сама рэалізацыя сюжэтнай адзінкі *пазнаванне* перададзена ў кола дзеянняў іншага актанта. Але і ў такім разе сітуацыю з атаясамленнем убачаных Тарасам персанажаў з вядомымі літаратарамі і антычнымі багамі варта ўспрымаць разыграным аўтарам паэтычным прыёмам вымушанага “кляймення” дзеля наступнага пазнавання.

Прыгледзімся яшчэ да асаблівасцяў ушчыльнення зместавага аб'ёму некаторых сюжэтных “марфем” у *Энеідзе навыварат* і *Тарасе на Парнасе*.

У ходзе разгляду сюжэтнай марфалогіі паэм былі зафіксаваныя асобныя выпадкі, калі розныя геройныя функцыі выконваюцца аднолькавым чынам. Праўда, колькасць аманімічных адзінак у сюжэтах паэм мінімальная: калі не лічыць выпадку асіміляцыі пачатковага шкодніцтва і пераследу траянцаў антаганістам, – у *Энеідзе навыварат* іх усяго два; у *Тарасе на Парнасе* прыклады функцыянальных амонімаў наогул не выяўлены.

У сюжэце *Энеіды навыварат* некаторую марфалагічную дваістасць можна заўважыць найперш у экспазіцыйнай расстаноўцы сіл, эпічна распрацаванай як завязкавая матывіроўка¹ наступных важных падзей. Вось адпаведны сюжэтны блок з *Энеіды...*, які ўключае ў сябе сітуацыю непасрэднага з'яўлення антаганіста (багіні Юноны): “Якась Юнона была злая, // Отродзя паньскаго лихая, // Шукала все яго [Энея. – Н. Ч.] згубиць, // Въ кацель у пекло пасадзиць. // За то отъ вишь ты не влюбила, // Яго Вянера што радзила, // А дзядзька зробивъ указею: // Юнона хвасталась сваею, // А ёнъ Вянерину хваливъ, // Вянеръ й

між тым, што бацька найчасцей задае жаніхам складаныя задачы і загадвае пакараць выкрытага такім парадкам самазванца. Гл.: В. П р о п, *Морфология...*, Москва 2001, с. 73.

¹ Пад *матывіроўкамі* У. Проп разумеў прычыны і мэты, якія стымулююць персанажаў здзяйсняць тыя ці іншыя ўчынкі. Гл.: В. П р о п, *Морфология...*, Москва 2001, с. 69–70.

дульку падарывъ”¹. Падобнай матывіроўцы часта падпадае першая асноўная функцыя казкавага сюжэту – функцыя *бяды, шкодніцтва*.

Прапануем “прачытаць” прыведзены тэкставы фрагмент з пункту гледжання марфалогіі сюжэту. Юнона імкнецца прывабіць сваю ахвяру і займець уладу над ёю і яе маёмасцю (“дулькай”) з дапамогай непасрэднага прымянення чарадзейнага сродку. У якасці чарадзейнага сродку ў дадзеным выпадку выступае той “атрыбут”, які ў народным выкананні сапраўды лёгка замяніць табуіраваным сінонімам (Я. Карскі): “Юнона хвасталась сваею...”². Ахвяра-дзядзька не паддаецца на правакацыю Юноны і не “дапамагае” ёй, і сталая функцыя пасобніцтва атрымлівае не зусім традыцыйны казкавы выгляд: у тэксце выяўлены адмоўны спосаб яе рэалізацыі. Затое дзядзька адорвае сваёй “выключнай маёмасцю” іншую багіню – Венеру, чым выклікае гнеў і зайздрасць Юноны, якая неўзабаве адважыцца на пераслед і злачынства.

У гэтым эпізодзе паэмы магчымыя некаторыя сюжэтныя розначытання, звязаныя і з полісеміяй слова “дулька”. У пражскім рукапісе *Энеіды...*, перададзеным у 1837 годзе Восіпам Бадзянскім для Паўла Шафарыка падчас працы апошняга над *Славянскім народапісам*, урывак гучаў наступным чынам: “А дзядзька зробивъ указѣю // Юнона хвастала сваею, // А іон Вянѣрыну хваливѣ, // И дулку, вишь, ей падарывѣ”. У такім кантэксце слова *дулка* [у сапраўднасці *дулька*, бо мяккасць *-л-* страцілася пры транслітэрацыі тэксту В. Бадзянскім з лацінкі на кірыліцу. – Н. Ч.] можа быць прачытана як у метафарычным (*‘мужчынскі ‘гонар’*), так і ў прамым (*‘кукіш’*) сэнсе. Тады выходзіць, што дулю ў значэнні *‘нічога’* атрымлівае цырыца багоў Юнона, бо дзядзька аддае перавагу Венеры – багіні прыгажосці і кахання. Такая гульня словам істотна не змяняе мастацкую сітуацыю боскага трохкутніка “Юнона – дзядзька – Венера”, з пункту гледжання ўстойлівасці сюжэтных схем у выпадку з прамым значэннем “дулькі” – кукішам – аманімічная функцыя адорвання Юноны чарадзейным прадметам таксама мае адмоўную рэалізацыю. Матываваны такім чынам [у казцы матывацыя дзеянняў антаганіста звычайна замоўчваецца. – Н. Ч.] будучы *пераслед* Юнонай Энея (па сутнасці, Венеры) асіміляваны з завязкавым *шкодніцтвам*, і наступствам такой асіміляцыі маем выгнанне (вымушаную адпраўку) героя з дому. Герой ратуецца ад пагоні, і адсюль развіваецца асноўны канфлікт паэмы.

Рэканструюючы тэкст *Энеіды навыварат* на прадмет захавання ў ім структуры адычнай штрафы, у дачыненні да прыведзенага вышэй ўрыўку М. Хаўстовіч адзначае: “Апошняе чатырохрадкоўе значна перайначана, бо вельмі ж невыразна апавядаецца пра суд Парыса”³.

¹ *Энеида на изнанку...*, с. 19–20.

² *Ibidem*, с. 20.

³ М. Хаўстовіч, “*Энеида навыварат*”: спроба рэканструкцыі [у:] *Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры Белдзяржуніверсітэта*, пад рэд. М. Хаўстовіча, т. 5, Мінск 2004, с. 33.

Тэкст *Энеіды навыварат* і сапраўды не раз падпадаў рэдагаванню з боку шматлікіх яе пераказчыкаў, але якія тэкставыя карэкціроўкі варта прылічваць да выпадкаў рэдактарскіх “свавольстваў”, а якія – да аўтарскіх творчых інтэрпрэтацый эталона? І ці такі ўжо невыразны намёк на суд Парыса ў сюжэце беларускай паэмы?

У паэме Вергілія лютая нянавісьць Юноны да Энея выклікана даўняй крыўдай, нанесенай ёй Парысам, а таксама Ганімедам [выкравленым Юпітэрам прыгажунам, якому вярхоўны бог падараваў бессмяротнасць. – *Н. Ч.*], але гнеў багіні абумоўлены найперш яе прадчуваннем, што спраўдзіцца даўняе прароцтва Паркаў [у рымскай міфалогіі багінь лёсу. – *Н. Ч.*]: прадстаўніком траянскага роду будзе знішчаны горад Карфаген, які надзвычай палюбіўся і якім так апекавалася Юнона. І Эней, і Парыс, і Ганімед належалі да гэтага небяспечнага царскага роду Дарданаў. М. Осіпаў, пераймаючы Вергілія, наўмысна падкрэслівае блізкае сваяцтва трох названых герояў, прычым арыентуецца ўжо на нацыянальныя рэаліі: “[Юнона. – *Н. Ч.*] Юпітэра падозр’вала, // И къ Ганимеду ревновала, // Которой былъ Енею сватъ. // Парисъ по матушкѣ Енею // Былъ самой ближнею роднею; // А имянно: *крестовой братъ* [чалавек, з якім была заключана дамова на вечнае сяброўства, замацаваная абменам нацельнымі крыжыкамі. – *Н. Ч.*]”¹. Матывіроўка гняўлівага стаўлення Юноны да Энея быццам пацвярджаецца і ва ўкраінскай *Энеідзе*... (“Эней бувъ тяжко не по сердцю // Юнони, все ъи гнивывъ; // Здавався гирчійшый йій видъ перцю, // Ни въ чимъ Юноны не просывъ; // Но гирышь за те йій не любывся, // Що, бачышь, въ Трои народывся // И мамою Венеру звавъ”²), аднак тут Парыс становіцца “памерлым дзядзькам” Энею: “И що його покійный дядько // Парыс, Пріямово дытятко, // Путывочку Венери давъ”³. Парыс і насамрэч памёр раней за Энея: ён быў забіты ў Траянскай вайне, але дзядзькам (не родным, ды нават і не стрыечным) Энею прыходзіўся Прыам, бацька Парыса, але не сам Парыс. Беларускі ж аўтар, відавочна, следам за І. Катлярэўскім таксама згадвае нейкага “дзядзьку” (“А дзядзька зробивъ указею [у публікацыі з “Маяка” – оказею. – *Н. Ч.*]”⁴), не называючы пры гэтым дзядзькавага імя, а падкрэсліваючы толькі напалову боскае паходжанне галоўнага героя па мацярынскай лініі.

У антычным міфе пра суд Парыса над трыма багінямі (Юнонай, Мінервай і Венерай) фігуруе адзін невялікі, але важны прадмет – залаты яблык разладу з надпісам “Найпрыгажэйшай”, падкінуты на боскае вяселле пакрыўджанай багіняй Эрыдай. Менавіта гэты залаты яблык з садоў Гесперыд, аналаг маладзільных яблыкаў у чарадзейнай казцы⁵,

¹ Н. О., *op. cit.*, с. 14.

² И. Котлярёвскій, *op. cit.*, с. 6. Тут і далей цытуецца з захаваннем асаблівасцяў графікі арыгіналу.

³ *Ibidem.*

⁴ Е. Карскі, *op. cit.*, с. 20.

⁵ Падрабязней гл.: В. Пропп, *Исторические корни...*, Москва 2000, с. 255–257.

якія могуць даць уладальніку даўгалецце і бессмяротнасць, прысудзіць Парыс Венеры за тое, што яго пакахае самая прыгожая ў свеце жанчына. У Вергілія сам яблык нават не згадваецца: “Сатурна дочь не забыла // Суд Париса, к своей красоте оскорбленной презренье”¹. Затое пра яго не забыўся М. Осіпаў: “Юнонѣ больше перечоса // Парисъ когда-то досадилъ, // Когда у ней вдругъ изъ подъ носа // Съ насмѣшкой яблочко схватилъ”². А вось І. Катлярэўскі гэтую дэталю з вядомага яму сюжэту дадаткова напаўняе мясцовым каларытам: “Путывочку Венери давъ”³. Як вядома, “путывкой” называюць асенні сорт вельмі духмяных яблыкаў светла-жоўтага (!) колеру, які і зараз вырошчваецца пераважна ва Украіне і Беларусі. Аднак аўтар беларускай пераробкі тут ідзе значна далей – ён замяняе “путывочку” на “дульку”. Слова “дуля” ў беларускіх гаворках даволі часта ўжываецца ў значэнні ‘груша’. Падобнае сюжэтнае рашэнне – замена (яблык – путывка – дулька) і замоўчванне асобнага значнага сюжэтнага элемента першакрыніцы (імя дзядзькі) – прачытваецца ўжо не як вынік вуснага распаўсюджвання твора, а хутчэй як свядомая аўтарская спроба травестацыі мімаходзь згаданай у новым сюжэце гатовай сітуацыі суда Парыса, пры ўзнаўленні якой пэўным чынам зацямяецца семантычная аснова арыгінала.

Вернемся, аднак, да разгляду персанажных функцый з дваістым марфалагічным значэннем у сюжэце беларускай *Энеіды*...

Першым прыкладам адзінак-амонімаў якраз і ёсць падзея ад’езду Энея з Троі. Функцыя *адпраўкі* героя тут дадаткова падкарэктавана яшчэ і функцыяй яго *выратавання* ад ваяўнічых грэкаў: “Кашель ёнъ згребши науцѣкъ, // І, швидко зробивши чавнокъ, // Траянцами яго набівъ // И въ моря зъ ими ёнъ паплывъ”⁴. Прычынай супадзення рэалізацый дзвюх розных сюжэтных адзінак становіцца т. зв. міжфункцыянальны ўплыў. У адно спалучаюцца тыпалагічна разнародныя функцыі. Па сваёй прыродзе выратаванне звязана з вызваленнем персанажа ад пераследу і абазначае адпаведны *вынік* супрацьстаяння герояў, з’явіўшыся ў фінальнай пазіцыі падзейнага ланцужка. Адпраўка ж уяўляе сабой падзею *перамяшчэння*, пераадолення дзейнай асобай прасторавай адлегласці і сустракаецца найчасцей у пачатку развіцця супярэчнасці. Зліўшыся ў адно ў зыходна-стартавай пазіцыі ходу як выратаванне праз адпраўку, яны абазначаюць у *Энеідзе*... не проста ад’езд з месца падзей, а раптоўныя *ўцѣкі* галоўнага героя.

Тое маем і ў другім выпадку. Эол склікае вятроў “на паншчыну” і наказвае ім узняць на моры страшэнную буру, якая павінна знішчыць траянскі човен. Дзеянні вятроў таксама можна кваліфікаваць як семантычна двухзначныя: з аднаго боку, яны дапамагаюць выканаць цяжкую задачу, пастаўленую перад іх гаспадаром, з другога – наносяць

¹ В е р г и л и й, *op. cit.*, с. 5.

² Н. О. , *op. cit.*, с. 14.

³ И. К о т л я р е в с к и й, *op. cit.*, с. 6.

⁴ *Энеида на изнанку*..., с. 19.

шкоду ўцекачам. Функцыя дапамогі, пасобніцтва – гэта ілюстрацыя правільнасці альбо няправільнасці *рэагавання* персанажам на пэўныя выпрабаванні антыпода ці дарыльніка. Функцыя ж шкодніцтва выкарыстоўваецца ў сюжэце, каб ускладніць асноўны канфлікт дадатковым *іспытам* на шляху героя да шчаслівага фіналу. І падобная функцыянальная двухвалентнасць падзеі ўрагану ў традыцыйным складванні была нечаканай – вусна-паэтычны тэкст такога не ведае. Гіпатэтычна яе можна разглядаць як зародак тэкставай гетэрагласці, калі злучаюцца ў адно розныя факсіроўкі адной дзеі, вызначаючы стварэнне ў сюжэце адпаведных апавядальных эфектаў і “дыялог” некалькіх апавядальніцкіх варыяцый. У дадзеным выпадку буру мы бачым адначасова з двух назіральных пунктаў: як пасобніцтва (вачыма Эола) і як шкодніцтва (вачыма Энея); такое сумяшчэнне ў адной кропцы мастацкага эпизоду двух фокусаў паказвання падзеі дазваляе наратару прадпрыняць змену апавядальных планаў і ажыццявіць імгненны пераход да сюжэтнай лініі галоўнага героя – Энея.

Можна дапусціць, што праз узаемадзеянне сюжэтных элементаў якасна інакшай прыроды ў агульным наратыўным дыскурсе нясмела пачынае праяўляць сябе дадатковы апавядальны ўзровень. Гэта значыць, што мастацкі твор у межах адзінага вонкавага аўтарскага фокусу бачання рэчаіснасці дапускае ў сябе іншы фокус – унутраны. У *Энеідзе навыварат* зародкі самастойных субдыкурсаў некаторых дзейных асобаў (Энея, Юноны, Эола) ствараюць паміж сабой “нядоўгі дыялог”. У *Тарасе на Парнасе* такія зародкі ўжо вырастаюць у незалежныя “жывыя” галасы: тут адасабляюцца і ўступаюць ва кантакт два самастойныя тэкставыя ўзроўні – умоўна-аўтарскі (апавядальніцкі) і геройны¹.

Так, пачынаецца паэма зваротам аўтара-апавядальніка да чытача, у якім называецца галоўны герой і род яго заняткаў, указваецца дакладнае месца падзей, характарызуецца дзейная асоба і лад яе жыцця: “Ці знаў з вас, братцы, хто *Тараса*, // Што у *палесаўніках* быў? // На *Пуцявішчы*, ля *Панаса*, // Ён там ля *лазні* блізка жыў. // Што ж, чалавек ён быў *рахманы*, // Гарэлк’ і ў *губу* ён *не браў*, // <...> Зато ж *Тарас* балота зрання // Да *цёмнай* ночы *пільнаваў*”². Разгорнутая “атэстацыя” героя завяршаецца адкрытай перадачай “слова” ад апавядальніка-

¹ Назіранні за маўленнем апавядальных інстанцый у *Тарасе на Парнасе*, калі не ўлічыць факт “непрафесійнай” апрацоўкі і шматгадовага “рэдагавання” тэксту паэмы, неспадзявана могуць прывесці да некаторых непаразумеў і памылковых гіпотэз. У кампрамісных зводных спісах і папулярызаваных літаратурных варыянтах твора найчасцей фігуруе зусім іншы парадак стасункаў і ўзаемадзеяння маўленчых узроўняў апаведу. Мы пільнаваліся тэксту *Тараса на Парнасе*, набліжанага да “аўтэнтчнага” (Ю. Пацюпа): выпрацаванага на падставе супастаўляльнага тэксталагічнага аналізу самых ранніх з захаваных рэдакцый паэмы (маецца на ўвазе цытаванае тут выданне: К. В е р а н і ц ы н, *Тарас на Парнасе*, уклад. з тэкст. падрыхт. і камент. Ю. Пацюпы, прадм. Я. Янушкевіча, Мінск 2009).

² К. В е р а н і ц ы н, *op. cit.*, с. 8.

назіральніка да персанажа-ўдзельніка. Тарас як прамы суб’ект апавядання выступае на першы план у момант сваёй шараговай адпраўкі на паляванне “на самага Кузьму-Дзям’яна”, і наступныя падзеі адлюстроўваюцца праз геройны назіральны фокус ажно да выпадку сустрэчы з непазным Тарасам хлопчыкам-Амурам: “Стаяў я доўга і дзівіўся, // Разінуў ляпу і глядзеў. // Аж вось адкулетка з’явіўся, // Ці то прыйшоў, ці прыляцеў // Хлапчынка нейкі круглалікі, // Увесь кудравы, быць баран...”¹. А вось першая згадка з вуснаў кучаравага “вестуна” пра Парнас належыць ужо аўтару-апавядальніку, які павядзе далейшы рэй са слоў галоўнага героя, але ўсё ж сваім “голосам”: “– Адкуль, куды дарога гэта? – // Спытаў у хлопчыка *Тарас*. // – Дарога гэта з таго света // І ідзець проста на Парнас”². З гэтага моманту і амаль да канца апавядання факалізацыйны “канферанс” умоўна-аўтарскі: героі і падзеі апісваюцца ўжо не праз унутранае ўспрыняцце персанажа, а з пазіцыі вонкавага назірання.

Цікавай, аднак, уяўляецца тая акалічнасць, што тройчы ў гэксце паэмы аўтарскі голас бярэ я (мы)-форму самавыражэння. Адзін выпадак выяўлення такой формы заўважаем пры пачатковай перадачы апавядання ад аўтара Тарасу: “Бяда ў бару яго спаткала. // Вось як казаў *нам* сам Тарас”³. Другі выпадак, калі апавяданне ажыццяўляецца ад першай асобы, – “сакрэтная” характарыстыка вярхоўнага бога Юпітэра: “Хоць не *маё* то, праўда, дзела, // Не след бы, можа, *мне* й казаць, // Любіў ён цешыць грэшна цела, // Часамі й добра падгуляць!”⁴. Трэці раз мы сустракаемся з я-наратарам у заключнай згадцы пра галоўнага інфарматара: “Ён *мне* пра гэта раскажаў, // А я ў паперы напісаў”⁵. Гэта ёсць не што іншае, як скарачэнне дыстанцыі паміж аўтарам-апавядальнікам і яго героем, стварэнне т. зв. “зоны кантакту” між імі, у межах якой выбудоўваецца ўнутраная рэакцыя аўтарскага слова на “чужое” геройнае слова. Як некаторая ўсвядомленая апавядальная ўстаноўка такая з’ява мела істотнае значэнне і, найперш, у дачыненні да папярэдніцы *Тараса на Парнасе* – паэмы *Энеіда навыварат*, у якой аб’ектывізаваны аўтар-апавядальнік усё яшчэ аднаасобна раскажае пра падзеі, знаходзячыся як бы збоку, па-за межамі адлюстраванага ім свету.

Акрамя таго, у *Тарасе на Парнасе* быў зафіксаваны і прыклад тэкставай інтэрферэнцыі, які ўскосна сведчыць аб спробе размяшчэння інстанцыі аўтара-апавядальніка ўнутры мастацкай сістэмы твора. Вялікі натоўп, у якім “штурхаецца” цікаўны Тарас, у адзін момант раступіцца, каб прапусціць наперад “чатырох добрых малайцоў”: “Сам Пушкін, Лермантаў, Жукоўскі // І Гогаль шыбка *кала нас* // Прайшлі, як павы, на Парнас”⁶. Улічыўшы “прафесійную” прыналежнасць

¹ *Ibidem*, с. 10.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, с. 9.

⁴ *Ibidem*, с. 17.

⁵ *Ibidem*, с. 19.

⁶ *Ibidem*, с. 12–13.

удзельнікаў незвычайнага спаборніцтва ля падножжа Апалонавай гары, гіпатэтычна можна дапусціць, што ў дадзеным выпадку ці не ўпершыню ў беларускай літаратуры аб'ёмна і выразна праявіла сябе катэгорыя в о б р а з а а ў т а р а, які ўвайшоў у межы адлюстраванага свету на роўных правах з героямі. Момант сустрэчы са славутымі літаратарамі, прызнанымі майстрамі расійскай пісьменнасці, "агучаны" голасам з натоўпу ("кала нас"), і гэты голас належыць ужо не апавядальніку, а герою ля Парнаса, аднаму з літаратурных канкурэнтаў, які, думаецца, апынуўся там невыпадкова.

Голас Тараса-апавядальніка нібыта вяртаецца ў нарратыўны дыскурс у момант, калі, апраўдваючыся перад Юпітэрам, персанаж ад свайго імя назаве сябе і раскрые свае намеры: "– Ту! Не, паночак, я Тарас. // Палесаўнік я з Пуцявішча, // Чуць золак сяння я з двара, // Прыйшоў сюды я апаўдні 'шчэ. // Ды ўжо й дамоў бы мне пара"¹. Аднак папраўдзе не сам Тарас "бярэ" слова, а такую форму паведамлення пра сябе дае яму апавядальнік. Тут – апавядальніцкі дыскурс, у якім "рэпліка" Тараса выступае т. зв. аб'ектным словам: у выглядзе дыялагічнай фігуры выказвання. Тарасаў дыскурс яшчэ раз ненадоўга актывізуецца толькі напрыканцы апавяду, калі, падсілкаваўшыся боскай крупеняй, герой скіруецца дамоў: "І добрую краюшку хлеба, // Сказаўшы «еж», мне падала. // Крупеней я пасілкаваўшысь, // Усіх падзякаваў багоў; // Кашэль за плечы прывязаўшы, // Сабраўся йсці ужо дамоў..."². Прапанаваная чытачу гісторыя кампазіцыйна завяршаецца "голсам" апавядальніка: "Дык во як некалі *Тарас* // К багам забраўся на Парнас!..."³. Далей нейтральная інстанцыя апавядача, выражанага праз я-форму, спасылаецца на непасрэднага носьбіта выказвання – Тараса ("Ён мне пра гэта *расказаў*, // А я ў паперы напісаў"⁴), і такім чынам працэс нарацыі завяршаецца стылізацыяй народнага сказавага слова. Калі ўлічыць, што і пачыналася паэма стылізацыяй пад сказ ("Ці знаў з вас, братцы, хто Тараса..."⁵), то атрымліваецца гарманічная сіметрыя кампазіцыйна-дыскурснага ўладкавання апавяду.

Змена-“пераключэнне” двух асноўных апавядальных дыскурсаў у *Тарасе на Парнасе* паказвае на пачатак дынамічнага ўзаемадзеяння форм персанажнага маўлення ў новай беларускай літаратуры XIX стагоддзя і сведчыць на карысць значнай ускладненасці пабудовы ўнутранага свету ў паэме. І гэта было нязвыкла і надта смела. Выбар аўтарам паэмы тыпу выкладу мастацкага матэрыялу, які прадугледжваў эффект “інтэрферэнцыі дыскурсаў” (Вольф Шмід), атрымаў нязнанае дагэтуль у беларускай літаратуры мастацкае вырашэнне: відавочную свабоду перамяшчэння нарратыўных назіральных пунктаў.

¹ *Ibidem*, с. 18.

² *Ibidem*, с. 19.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, с. 8.

І тут мэтазгодна зноў вярнуцца да з’явы “рухомасці” сюжэтных архетыпаў у гатовым сюжэце. Пытанне, якое напрошваецца: калі ў паэчным сюжэце казкавыя функцыі дзейных асоб застаюцца больш-менш устойлівымі і цалкам вызначальнымі элементамі незалежна ад таго, каму прыпісана іх выкананне і якім спосабам яны рэалізуюцца, ці заўсёды захоўваецца трэцяе правіла пабудовы гатовага сюжэту – аднолькавая паслядоўнасць геройных функцый ў ходзе дзеяння?

Зафіксаваныя ў паэмах выпадкі функцыянальных перастановак сведчаць пра нестабільнасць асобных марфем у сюжэтнай кампазіцыі. І ў нас ёсць усе падставы меркаваць пра “няправільны” парадак геройных функцый у сюжэтах паэм не толькі як пра асобныя ваганні кампазіцыйнай сістэмы, але і як пра праяву індывідуальнай мастацкай творчасці.

Як вядома, назіранні У. Пропа адносна ўстойлівасці казкавай кампазіцыі, аб’яднання геройных функцый у пары ці групы дазволілі вучонаму на старонках *Марфалогіі чарадзейнай казкі* вывесці адно з азначэнняў чарадзейнай казкі як сюжэтнага ходу: “Марфалагічна чарадзейнай казкай можа быць названае ўсякае развіццё ад шкодніцтва ці нястачы праз прамежкавыя функцыі да вяселля ці іншых функцый, выкарыстаных у якасці развязкі. Канцавымі функцыямі часам з’яўляюцца ўзнагарода, набытак альбо наогул ліквідацыя бяды, выратаванне ад пагоні і г. д. [літарныя сімвалы функцый, уведзеныя У. Пропам у тэкст дзеля наступнага параўнання казкавых схем, пры цытаванні прапушчаны намі. – Н. Ч.]. Такое развіццё названа намі *ходам* [курсіў аўтара. – Н. Ч.]. <...> Вылучыць ход не заўсёды лёгка, але заўсёды магчыма”¹. Гіпатэтычна можна дапусціць, што рэалізаваныя персанажныя функцыі застануцца пазнавальнымі на любым этапе разгарнення “рухомага” (не-гатовага) сюжэту, але адразу ж паўстае яшчэ адно пытанне: ці зможам мы ў такім разе дакладна кваліфікаваць учынак дзейнай асобы без уліку яго становішча ў ходзе апаведу?

У гатовым сюжэце *Энеіды навыварат* строгі архетыпны парадак развіцця падзей з самага пачатку істотна не парушаны. Следам за стылізаванай ініцыятыўнай сітуацыяй, якая знаёміць чытача з галоўным героем (“Жывь-бывь Яней, дзяцюк хупавый, // Парнюк ниввошта украсивъ; // Хаць панъ, а вдався нялукавый, // Даступинъ, весяль, неспѣсивъ”²), адразу актуалізуецца *бяда* – антаганіст (“грэкі”) спальвае родны горад Трою. Сюжэт *Энеіды...* у рэчышчы сваёй “нерухомай” (В. Фрэйдэнберг) схемы вымагае, каб герой абавязкова выправіўся з дому. Сітуацыю траянскага пажару, як і аналагічную казкавую сітуацыю выгнання гняўлівай мачахай прыгажуні-падчаркі, варта кваліфікаваць як перадумову *адсылкі* пратаганіста ў дарогу. Менавіта непазбежнай адпраўкай траянцаў на чале з Энеем насустрач сапраўдным прыгодам і вызначаецца ход дзеяння сюжэту: з гэтага моманту

¹ В. Пропп, *Морфология...*, Москва 2001, с. 84–85.

² *Энеида на изнанку...*, с. 19.

непасрэдна пачынае дзейнічаць герой. У *Энеідзе навыварат* перад намі ўзмоцненая форма адсылкі – уцёкі. Так рэалізаваная ў паэме “страта” – першы элемент трохчленнага (страта – пошук – вяртанне) інварыянту цыклічнага сюжэту. Пачатковая страта героем Троі і вымушаная яго адпраўка ў адкрытае мора сведчаць найперш пра тое, што ўся падзейная структура далей будзе арганізавана ў адпаведнасці з вегетатыўным варыянтам цыклічнай схемы, дзе герой з’яўляецца пераважна пасіўным¹. Тое і маем у сюжэце *Энеіды навыварат*. Праўда, захаваны ўрываек з беларускай *Энеіды...* не ахоплівае трыумфальнага вяртання Энея назад у Трою, хоць такое вяртанне пры пабудове аналагічных сюжэтаў з’яўляецца непазбежным. Відавочна, прыбыццё ў спаленую Трою будзе замененае згодна з цвёрдым Зеўсавым рашэннем (“Дапрець Янеюшка да Рима // И будзиць тама ёнь царемъ”²) на семантычна эквівалентны фінальны прыезд ў іншы горад – Рым.

У сюжэце *Тараса на Парнасе* паслядоўнасць падзей у завязцы нібыта такая ж, як і ў *Энеідзе...* Ініцыятыўным звяном Тарасавага дыскурса таксама з’яўляецца *пачатковая сітуацыя*, але ўжо выражаная праз шараговую адпраўку персанажа да месца галоўных падзей і ў вызначаны ім самім час: “– На самага Кузьму-Дзям’яна // Пайшоў я ў наспы між імхоў...”³. Сама па сабе адпраўка Тараса ў пушчу не можа выступаць у якасці самастойнай сюжэтнай адзінкі (геройнай функцыі *адпраўкі*), паколькі яна не выяўляе *мэтаскіраванага* дзеяння персанажа. Звычайна для героя (“<...> заўжды ходзіць бор сцяргчы // І птушак біць з ружжа Тарас”⁴) перамяшчэнне ў аднамернай вузкай лакальнай прасторы без такой мэтавай устаноўкі нясе ў сабе толькі інфармацыю аб адпраўцы і не здольна зрушыць сюжэт з мёртвай кропкі гарманічнага “светавага” суладдзя. Застаецца рэалізацыйны варыянт “камандзіравання” Тараса ў доўгае незвычайнае падарожжа, які мае асноўнае значэнне ўжо не “хаджэння” героя ў няблізкі свет, а значэнне зыходнай кропкі, з якой пачынаецца аб’ектыўны Тарасаў аповед. Істотнай тут з’яўляецца толькі часавая прымеркаванасць і матывацыя апісаных у паэме падзей: на асенні Кузьмінкі⁵. У дынамічны стан мастацкую сітуацыю прыводзіць выпадак, які, экстрэмалізуючы прастору, вымагае пэўных метамарфоз і перайначванняў у сюжэце: пачуўшы птушку, герой спрабуе яе забіць, але знянацку натыкаецца на мядзведзя. Неспадзяваная сустрэча з лясным драпежнікам для Тараса азначае *бяду*. Як і Эней, напалоханы Тарас спрабуе *выратавацца* ад уяўнага пераследу лютым зверам. Ускочыўшы на зламанае дрэва, герой раптоўна правальваецца ў яму (вымушаная

¹ О. Фрейденберг, *op. cit.*, с. 226–228.

² *Энеида на изнанку...*, с. 27.

³ К. Вераніцын, *op. cit.*, с. 9.

⁴ *Ibidem*, с. 8.

⁵ На асенні Кузьмінкі (1 лістапада па ст. ст.), як вядома, вазілі на кірмаш свойскую птушку і ўпаляваную дзічыну, якая гэтай парой набывала прывабны для пакупніка выгляд, і таму яе можна было даволі выгадна прадаць.

адпраўка), пакідаючы месца дзеяння і тым самым абрываючы далейшае развіццё “зямнога” канфлікту. Традыцыйная для народнай казкі пачатковая катастрофа ў сюжэце паэмы таксама выкарыстана дзеля змены тапічнага арэалу героя (пераход з “гэтага” свету ў “той”), але адначасова і дзеля ўвядзення ў іншы апавядальны (ірэальны) план: пасля Тарасавага “падзення ў прорву” нарматыўны акт набывае форму мрой-ілюзіі.

Ужо ў сне адбываецца сапраўдная *мэтавая* адпраўка Тараса: персанаж скіроўваецца на пошукі невядомага “шайтана”-Парнаса. Матывіроўка такой адпраўкі разыгрываецца ў сюжэце паэмы сцэнай з непазнаным крылатым хлопчыкам. Праз пасярэдніцтва Амура, які адмаўляецца паказаць дарогу да загадкавага Парнаса, герой усведамляе, што яму вельмі хочацца ўбачыць той незвычайны цуд на супрацьлеглым канцы небяспечнага шляху. Усведамленне героем нястачы абавязкова выклікае пошукі. Адсюль пачынаецца і новы віток сюжэту.

У сучасным літаратуразнаўстве існуе меркаванне, што аўтар паэмы свядома падмяняе свяшчэнны Алімп (месца жыхарства антычных багоў на чале з Зеўсам) на гару Парнас (сімвал паэтычнага прызнання і асноўны цэнтр знаходжання бога прыгажосці і мастацтваў Апалона і музаў). Відаць, для аўтара назва ўзвышанасці – Алімп ці Парнас – не нясе ў сабе значнага асацыятыўна-рэагавальнага пасылу. Зрэшты, як і тое, які пантэон багоў знаходзіцца на яе вяршыні: у паэме адначасова суіснуюць “грэкі” (Бах, Геркулес, Венера, Геба) і “рымляне” (Сатурн, Амур, Марс), а бог багоў дык наогул паўстае ў двух варыянтах (як Зеўс і як Юпітэр). Важнай уяўляецца сама ідэя “ўзвышэння”, узыходжання галоўнага героя на літаратурны “Алімп” па прасторава-статуснай лесвіцы. У адрозненне ад Энея, які вандруе на чаўнаку ў монапросторы, не акрэсленай строгімі межамі, шлях Тараса палягае паміж трыма вертыкальна размешчанымі ў агульным макракосмасе светамі. Уцякаючы ад “зямнога” хароміны-мядзведзя, палесаўнік апускаецца ў *падзем’е*, дзе, пераадолеўшы дзесяць “гарызантальных” вёрст (“Прайшоў вёрст дзесяць, можа, й болей...”), апынаецца ля падножжа таго самага Парнаса. Менавіта з гэтага ўмоўнага медыятыўнага “парогу” паміж прасторами вектар Тарасавага руху ўзнімаецца ўгару, у *нябесную* сферу. Вяртанне Тараса на зямлю, якое ўвасабляе фінальны элемент згаданай вышэй архетыпнай цыклічнай схемы (страта – пошук – вяртанне), таксама быццам паўтарае, але ўсё ж адхіляецца ўбок ад “гатовай” формулы. Тарас, які напачатку аповеду сведчыць пра сябе: “Устаў я нешта *дужа рана*, // Здаецца, з першых пятухоў”¹, цяпер, вярнуўшыся з Парнаса, ставіцца зусім інакш да сваіх абавязкаў і ладу жыцця – “З тых пор Тарас ужо не ходзіць // Так *рана дужа* па барам”². Герой і яго ўнутраныя псіхалагічныя змены набываюць важнае значэнне для ўсёй сюжэтыкі

¹ К. В е р а н і ц ы н, *op. cit.*, с. 9.

² *Ibidem*, с. 19.

нацыянальнай літаратуры: у гэтым перад намі паўстае першая відавочная праява свядомага імкнення беларускага сюжэту да новага, хутчэй за ўсё, раманнага, тыпу фіналу.

У гатовым сюжэце кожная функцыя, якую выконвае дзейная асоба, павінна быць лагічна і паслядоўна звязанай з іншай функцыяй і абавязкова прымеркаванай да пэўнага адрэзку развіцця супярэчнасці, усе геройныя функцыі звычайна строга ўпарадкаваныя¹. А свядомая перастаноўка адзінкі-марфемы ў іншую пазіцыю сюжэтнага ходу з'яўляецца адным з важных фактараў унутранай яе трансфармацыі.

З'яву "няправільнага чаргавання" сюжэтных адзінак у працэсе развіцця супярэчнасці заўважаем і ў сюжэтах першых беларускіх паэм. У *Энеідзе навыварат*, напрыклад, падзея багатай "бяседы" траянцаў, наладжанай у гонар незвычайнага *выратавання* Энея, замыкае чарговы сюжэтны ход: "Яней, уцёкши такъ ать бѣдъ, // Састрыпаць заказавъ абѣдъ"². Функцыя "этапнай" *перамогі*, выконваючы ролю прамежкавага рэзюмэ ў развіцці канфлікту, дадаткова набывае значэнне канчатковага замацавання за героем пэўнага кавалка макрасвету – уласнага жыцця. А вось пачастунак пры такім замацаванні ўжо з'яўляецца прыкметай таго, што пастаўленая мэта героем канчаткова дасягнута (прыкметай *ліквідацыі бяды*), і гэта звычайна фіксуецца ў фінале апаведу. Акт калектыўнага харчавання, сумеснага спажывання ежы і пітва з'яўляецца адной з самых старажытных форм завяршэння антаганізму паміж чалавекам і варожымі яму праявамі і істотамі навакольнага свету, своеасаблівай ахвярай-адплатай вышэйшым сілам за дапамогу ў барацьбе. На агульным банкце "пераможцы" сустракаюцца з падпарадкаванай імі ў ходзе выпрабаванняў часткай космасу, прапускаюць гэты космас праз сябе, і адначасова самі паўнаўартасна ўваходзяць у яго ў якасці трыумфатараў³. У выпадку з Энеем элемент багатага застолля чамусьці выведзены наперад, у канец першага сюжэтнага ходу.

А рэч, аказваецца, у тым, што вынік разгульнага вяселля рэалізуе часовае растанне з галоўнымі дзейнымі асобамі: "Усячыны панасыци-

¹ Саму сюжэтна-функцыянальную мадэль казкавага апаведу У.Проп вызначаў наступным чынам: "чарадзейная казка ёсць аповед, пабудаваны на *правільным чаргаванні* прыведзеных функцый у *разнастайных відах* [курсіў наш. – Н.Ч.], пры адсутнасці некаторых з іх для кожнага апаведу і пры паўтарэнні іншых". Гл.: В. П р о п, *Морфология...*, Москва 2001, с. 91. Гэта, аднак, не азначае, што ў чарадзейнай казцы функцыі ў межах аднаго сюжэтнага ходу ніяк не пакідаюць свайго адносна сталага месца. Напрыклад, пераслед героя часам можа пераносіцца ў завязку і выступаць як пачатковае шкодніцтва (мачаха здзекуецца з падчаркі, тая ўцякае з дому). Факт змены становішча адзінкі пры разгортванні канфліктнай сітуацыі можа быць патлумачаны найперш "чысцінёй" пабудовы самога жанру чарадзейнай казкі: познім паходжаннем сюжэту ці ўплывам з боку няказкавых апавядальных форм (легенды, падання, вуснага бытавога апавядання).

² *Энеида на изнанку...*, с. 25.

³ М. Б а х т и н, *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*, Москва 1990, с. 310–311.

балісь // И на палацяхъ спаць паклалісь”¹. Яно патрэбна апавядальніку дзеля таго, каб перарваць асноўны ход дзеяння, імгненна перанесці назіральны фокус з “зямлі” на “неба” і звярнуцца да новай сюжэтнай лініі – лініі Зеўса і Венеры. Багіня *вяртаецца* са святочнага кірмашу (“У Вшестви, видишь ты, была”) і даведваецца пра нягоды люблага сына. Так, сітуацыя вяртання старэйшай герайні (Венеры) прадугледжвае папярэдняю яе адсутнасць побач з малодшым героем (Энеем) – і перад намі сюжэтная адзінка, якая ў казкавым сюжэце звычайна належыць да т. зв. падрыхтоўчай часткі, – *растанне*. Растанне малодшых членаў сям’і са старэйшымі заўсёды падрыхтоўвае надыход бяды (пайшлі бацькі на працу, а ў гэты час прыляцелі гусі-лебедзі і панеслі хлопчыка). Традыцыйнае *пачатковае* растанне дзейных асоб у *Энеідзе*... пераносіцца *далёка назад*, у пазіцыю пасля праходжання героем першага іспыту. Геройная функцыя, якая выкарыстана на зусім не ўласцівым для яе адрэзку сюжэтнай кампазіцыі, звычайна падпарадкоўваецца (цалкам ці часткова) суседнім адзінкам і, вымушана ўступаючы з імі ў непасрэдны кантакт, пэўным чынам прыпадабняецца да гэтых адзінак ці зусім выцясняецца імі з сюжэтнай схемы. Знікаючы з падзейнага раду, такая марфема пакідае, аднак, як памяць пра сябе, пэўную колькасць інфармацыі, здольнай да прыстасавання ў новых функцыянальных умовах. Геройная функцыя растання (Энея з Венерай), змяніўшы сваё становішча ў сюжэтным ходзе, тым не менш, цалкам захоўвае архетыпнае сюжэтнае значэнне – стварае зручны момант для нанясення шкоды (спальвання Тройі).

У сюжэце *Тараса на Парнасе* таксама маем сцэну банкету. Аднак тут – сітуацыя зусім іншая. Каманда распачынаць абед, на які, відаць, і былі запрошаны сустрэтыя Тарасам літаратары, не можа лічыцца функцыяй, хоць яна, нібыта загад, і ўведзена ў кола дзеянняў галоўнага бога: “Зевес то з печи схамянуўся, // Зяўнуў і дужа пацягнуўся // І кажаць: «Есці ўжо пара!»”². Заўважым, што ў *Энеідзе навыварат* мы таксама сустракалі “загады”, але сфармуляваныя як просьбы-дамоўленасці: Юнона адсылала Эола ўтапіць Энея, абяцаючы яму “салодкую красуню”, Эней за гарэлку і грошы дамаўляўся з Нептунам аб выратаванні ад смерці, Дыдона прапаноўвала Энею свае руку і сэрца ў абмен на шыкоўнае застолле. Толькі аднойчы функцыя загаду была рэалізавана праз выпытванне герояў Дыдонай, і такая паслабленая форма іспыту ўласціва чарадзейнай казцы. Зеўсаў жа “загад” уяўляе боскую “волю” без зваротных “паслуг” у адрас выканаўцы. Такое “даручэнне” не патрабуе ад героя адказу, дакладней, прадугледжвае адзіна магчымы станоўчы варыянт рэагавання (падпарадкаванне, паслухмянасць), і адпаведна, страчвае семантыку іспыту – функцыя перастае быць выпрабавальнай. Сапраўды, у сюжэце *Тараса на Парнасе* распараджэнне Зеўса аб пачатку абеду азначае зусім не загад.

¹ *Энеида на изнанку...*, с. 26.

² К. В е р а н і ц ы н, *op. cit.*, с. 15.

А што ж ў такім разе з пункту гледжання сюжэтнай марфалогіі ўяўляе сабой ініцыятыва вярхоўнага бога наладзіць вясёлую гулянку для нябесных жыхароў? Сам абед варта разглядаць як дапаможны элемент дзеля звязкі функцыі беспадстаўных прэтэнзій несапраўднага героя (Тараса) з функцыяй яго пазнавання. Скокі Тараса на боскім свяце – гэта своеасаблівы рэдукаваны (без задавання складанай задачы) іспыт на ідэнтыфікацыю героя, традыцыйны для чарадзейнай казкі (хто з жаніхоў прапануе лепшы строй для нявесты). У казку такі дадатковы іспыт, нагадаем, уведзены дзеля пазнавання сапраўднага героя, які выканаў складаную задачу царэўны, але чамусьці застаўся невядомым. У сюжэце *Тараса на Парнасе* дудар ў працэсе гуляння заводзіць вясёлую полечку. Знаёмая Тарасу мелодыя, як своеасаблівы “рэзанатар” роднасці, змушае галоўнага героя забыцца пра ўсё на свеце і, пусціўшыся ў скокі, выкрыць сваё напאўлегальнае становішча на боскім балі: “Ніяк Тарас наш *не сцярапеў* // І з лаўкі ён, што ёсці духу, // Скакаць на хату *паляцеў*”¹. Імпліцытная правакацыя героя паўтараецца тройчы: праз “мяцеліцу” (“Узяўшы хустачку, Венера // Пайшла *мяцеліцу* скакаць”²), “казака” (“Нептун з прыгожанькай наядай // Пайшоў ўпрысядку *казака*”³) і “плясуху” (“Калі ж зайграў дудар *плясуху*”⁴). Пры гэтым патраенне іспыту, як нярэдка і ў казцы, нарастальнае: два разы герой нібыта вытрымлівае, а трэці раз усё ж узнімаецца “з лаўкі”.

Зыначаная паслядоўнасць геройных функцый – яшчэ адна ілюстрацыя іх своеасаблівай “эмансіпацыі”, на гэты раз – ад свайго фіксаванага месца ў сюжэце. Прамыя парушэнні падзейнага ланцужка паказваюць, што сюжэт пабудаваны ўжо не шляхам машынальнага паўтору ўзорнага парадку геройных учынкаў у разгарненні канфлікту, а, наадварот, шляхам адмаўлення такога парадку. І тады ідэя ўнутранага сюжэтнага руху гіпатэтычна можа быць зведзена да ўскладнення ўзаемадзеяння падобных паўтараў і адмаўленняў.

Асобныя прыклады ўшчыльнення і аўтарскай “гульні” са зместам сюжэтнай адзінкі, з’явы функцыянальнай аманіміі і інверсіі, а таксама свядомая аўтарская ўстаноўка на шматдыскурснасць аповеду ў *Тарасе на Парнасе* засведчылі працэс адмаўлення ў “негатывым” сюжэце абсалютнай падпарадкаванасці персанажнай функцыі “свайму” геройнаму тыпу, сталаму становішчу ў сюжэтнай кампазіцыі і адзінаасобнаму апавядальніку. У такім трохвектарным зруху і бачыцца прагрэсіўны паварот нацыянальнага сюжэту ад сюжэту-“дзеі” да сюжэту-“падзеі” з яго ўсвядомленым нарошчваннем семантычнага поля героя. І здзейснена тое не проста як самастойны крок за межы свайго нерухомага эталона, а як зухаватая спроба адрыву ад сюжэтнага канону. Гэта дае ключ да тлумачэння выключных “дэтанацый” структуры (У. Проп),

¹ *Ibidem*, с. 18.

² *Ibidem*, с. 16.

³ *Ibidem*, с. 17.

⁴ *Ibidem*, с. 18.

своеасаблівых уздымаў і правалаў, якімі абавязкова суправаджаецца ў літаратурным працэсе з’яўленне новых сюжэтаў і жанраў.

Nadzeya Chukichova

Plot-“Action” and Plot-“Event” in Belarusian Literature of the 19th Century (*The Aeneid on the Wrong Side* and *Taras on Parnassus*)

A b s t r a c t

The subject of the present study is the language of the first Belarusian poems – *The Aeneid on the Wrong Side* and *Taras on Parnassus* as well as the process of creating a national plot in new Belarusian literature in the 19th century. The cause of the evident plot deformation is found in the significant category shift which occurred in the very essence of the poem’s plot system. The “ready” plot of *The Aeneid on the Wrong Side* is all of a sudden broken by specific phenomena substantially changing the plot model, which seemed to be absolutely rigid and unchangeable. This way an alternative structure is formed which is to be treated at this stage of the literary evolution as an embryo of a new plot type – “non-ready.” The poem *Taras on Parnassus* brought Belarusian professional literature on a complex track of plot emancipation, having modeled it and having placed an absolutely new plot, which seems significant in the national and cultural context, in the position of a traditional rigid plot. The examples of sense condensation of plot units, functional homonymy and inversion as well as author’s conscious communicative positioning are analysed in the article as markers of gradual shifting of the plots of *The Aeneid on the Wrong Side* and *Taras on Parnassus* from their rigid models.

Katarzyna Drozd

Warszawa

Ruski Maksima Hareckiego: Kilka uwag o języku narracji i konstrukcji opowiadania

Maksim Harecki niewątpliwie przyczynił się do rozwoju białoruskiej prozy na początku XX wieku. Walery Maksimowicz następująco ocenił znaczenie M. Hareckiego w białoruskim procesie literackim: „У грамадска-літаратурным працэсе пачатку ХХ ст. творчасць М. Гарэцкага займае адно з першых месцаў. З імем і лёсам пісьменніка звязана цэлая эпоха ў літаратуры – эпоха кардынальнага перагляду грамадскіх і эстэтычных пазіцый, пераацэнкі каштоўнасцяў, існавання мноства пунктаў погляду на адну і тую ж праблему, палемічнасці, суровай крытычнасці і патрабавальнасці пісьменнікаў у адносінах да рэчаіснасці і да самога чалавека”¹.

M. Harecki wzbogacił białoruską literaturę zarówno o tematykę wojenną jak i nowy typ bohatera². Tematyka wojenna wynikała bezpośrednio z doświadczeń samego autora, który w latach 1914–1917 walczył na frontach I wojny światowej³. Badacze twórczości M. Hareckiego w nurcie wojennym podkreślają ostrą krytykę walki zbrojnej, a także wysoki humanitaryzm autora w sposobie przedstawienia stron konfliktu, w tym zaznaczenie, że ofiarą wojny jest każda z walczących stron⁴. Warto przywołać słowa Iwana Czyhryna, który pisał: „Вайна ў творах на ваенную тэму пісалася Максімам Гарэцкім з пункту гледжання на яе беларускага народа, ягонага лёсу ў мінулым і на канкрэтным гістарычным рубяжы, успрымалася і ацэньвалася вачамі сапраўднага прадстаўніка народа”⁵.

Taki punkt widzenia twórczości M. Hareckiego uzasadnia w pewnej mierze sposób doboru przez pisarza bohaterów, szczególnie w opowiadaniach o tematyce wojennej. Znajdziemy w nich bowiem specyficzny schemat polegający na tym, że osoby o różnym statusie społecznym (od chłopca w opowiadaniu *Litouski chutarok*, przez wysokiego rangą wojskowego w utworze

¹ В. М а к с і м о в і ч, *Беларускі мадэрнізм эстэтычная самаідэнтыфікацыя літаратуры пачатку ХХ стагоддзя*, Мінск 2001, с. 119.

² Patrz więcej: М. Г а р э ц к і, *Успаміны, артыкулы, дакументы*, Мінск 1983, с. 144.

³ А. А д а м о в і ч, *Класік беларускай літаратуры* [у:] М. Г а р э ц к і, *Збор твораў у чатырох тамах*, т. 1: *Апавяданні 1913–1930*, Мінск 1984, с. 11.

⁴ Patrz więcej: Д. Б у г а ё ў, *Максім Гарэцкі*, Мінск 2003, с. 119–122.

⁵ І. Ч ы г р ы н, *Паміж былым і будучым: Проза Максіма Гарэцкага*, Мінск 2003, с. 60.

Generał, aż po szeregowego żołnierza w opowiadaniu *Ruski*) przedstawione są na tle wydarzeń wojennych. Zmieniają się więc bohaterowie, okoliczności zaś – I wojna światowa – pozostają stałe.

Zgodnie z przywołaną wyżej tezą I. Czyhryna zróżnicowanie bohaterów służy przede wszystkim ukazaniu szerszej perspektywy oceny rzeczywistości, dokonywanej przez cały naród białoruski. W takim ujęciu owo zróżnicowanie ma charakter wtórny, bowiem motywem przewodnim utworów M. Hareckiego jest wojna i jej destrukcyjna siła. Warto zatem przyjrzeć się dokładniej tym utworom i zweryfikować zasadność tej tezy w oparciu o język opowiadania.

Do cyklu utworów wojennych M. Hareckiego zalicza się opowiadanie *Ruski* napisane w 1915 r. Należy zaznaczyć, że ze względu na bohatera jak i sposób jego przedstawienia szersze grono czytelników mogło zapoznać się z opowiadaniem dopiero w latach 70. XX wieku¹. W centrum utworu znajduje się żołnierz armii carskiej przebywający z powodu choroby w szpitalu. Bohater nie jest nazwany z imienia i nazwiska, identyfikowany jest tylko poprzez emblematyczną narodowość, którą sam w atakach choroby wykrzykuje oraz poprzez miejsce zamieszkania (Mohylewsczyczna). Pozwala to więc na wysunięcie wniosku, że autor tym samym zwraca uwagę na uniwersalność postaci i okoliczności, które wpłynęły na jej działanie, pozostając jednak w kręgu rzeczywistości rosyjskiej.

Warto jeszcze powrócić do emblematycznej narodowości nadanej bohaterowi przez Austriaka. Odzwierciedla bowiem ona postrzeganie żołnierzy armii carskiej – niezależnie od narodowości – jako masy, w zasadzie odnarodowionej. Odwołanie się Ruskiego, w scenach szpitalnych, do narzuconej mu narodowości może świadczyć o pogodzeniu się z takim spostrzeganiem bohatera przez innych.

Już w pierwszym akapicie zostaje przywołany powód hospitalizacji bohatera – choroba płuc. Ta wstępna informacja natychmiast zostaje poddana w wątpliwość i pojawia się sugestia potrzeby zmiany oddziału w przypadku tego pacjenta na oddział dla osób nerwowo chorych. Autor przy tym podkreśla, że słabość mężczyzny pozostaje w wyraźnym konflikcie z jego wyglądem, sugerującym doskonałą kondycję. Już tutaj ujawnia się więc podstawowa cecha narracji – kontrast, który stanowi główną oś konstrukcyjną opowiadania: „На выгляд гэта ёсць даволі здаровы мужчына. Ён сярэдняга росту, добрага складу, шыракаплечы, і грудзі ў яго звычайныя. На твары ніякай хваравітасці не відаць, – пэўна ж, калі ўважаць на тое, што чалавек прыехаў не з гасцей, а з акапаў. І толькі ў вачах гаротніка ё штосьці такое, што выдае цяжкую хваробу, і муку, і безнадзейнасць. Вочы ў яго праваліліся, зрабіліся маленькімі. Галоўнае ж, яны страшэнна змарнаваныя, нейкія змятыя, сцёртыя. Трэба прыгледзецца да іх, і тады відаць у іх боль”².

¹ А. А да м о в і ч, „*Браму скарбаў сваіх адчыняю...*”, Мінск 1980, s. 66–67.

² М. Г а р э ц к і, *Рускі* [у:] М. Г а р э ц к і, *Збор твораў у чатырох тамах*, т. 1: *Апавяданні 1913–1930*, Мінск 1984, с. 154–155.

Epitety, użyte przez M. Hareckiego do określenia wyrazu oczu, są nietypowe dla tego typu opisów (zmięte, starte). Autor celowo wykorzystuje określenia z innego obszaru użycia, by uwydatnić i podkreślić brak chęci do życia bohatera. Ciekawe jest także skupienie uwagi autora na ogólnym wyglądzie zewnętrznym bohatera i skonstruowanie go właśnie z wyrazem oczu. To oczom kultura nadaje wyjątkową rolę ze względu między innymi na fakt, że pozostają tylko w ograniczonym stopniu kontrolowane przez człowieka. Z oczami związane jest także przekonanie, że są odbiciem duszy człowieka, prawdziwym lustrem, w którym można dojrzeć prawdę o nim samym. M. Harecki wydaje się potwierdzać tę tezę.

W oparciu o kontrast M. Harecki opisuje również cechy charakteru Ruskiego, podkreślając jego naturalne predyspozycje i zarazem przeciętność. Po raz kolejny więc autor, akcentując cechy bohatera nie wyróżniające go spośród innych osób, zwraca uwagę na uniwersalność postawy i fakt, że takim bohaterem może być każdy, kto podobnie jak Ruski znajdzie się w określonych okolicznościach. Założenie munduru w związku z mobilizacją nie wpłynęło na zmianę naturalnych predyspozycji Ruskiego. Zmiana okoliczności życiowych nie spowodowała przemiany w bohaterze. Ekstremalne warunki wojenne nie wydołyły z Ruskiego umiejętności dostosowania się do nowej sytuacji. Z informacji podanej przez autora wynika, że Ruski powinien dostosować się do nowych warunków: „З пэўнасцю можна сказаць, што да вайны, лепей кажучы, да мабілізацыі – Рускі быў звычайным земляробам Магілёўскае губерні: быў здаровы, але крышку павольны; здольны ад прыроды, але цёмны, грубы. Апануты па-салдацку, ён нічым не змяніўся, толькі прытарнаваўся да свайго новага жыцця”¹.

To właśnie niezdolność dostosowania się do warunków wojennych, porzucenia dawnego trybu życia i dysonans pomiędzy oczekiwaniami przełożonych i innych żołnierzy pośrednio pchnął bohatera do tragicznego w skutkach czynu. M. Harecki przywołując obrazki z życia, jakie wiódł Ruski do momentu mobilizacji, podkreśla jego przywiązanie do ziemi, oddanie czynnościom rolniczym, wręcz pasję i satysfakcję z ich wykonywania. Wojna odebrała to człowiekowi i zmusiła do adaptacji w nowych warunkach. Jednak, jak widać z toku wydarzeń opowiadania, nie każdy jest w stanie dostosować się do zmian, jakie zaszły na skutek wojny. Czynności, którym oddaje się Ruski podczas postoju jego oddziału, świadczą o tęsknocie za utraconym spokojem i dotychczasowym życiem: „I на пазіцыі, у часе доўгага і спакойнага стаяння ў зацішку малаважнага фронту, болей за другіх сваіх таварышаў любіў Рускі туляцца па пустых, кінутых сялянскіх дварах і поркацца там шукаючы пажытку.

Увечары, першым змрокам, ішоў ён цягацца па зрытым акопамі палях, знаходзіў пустое бульбянішча – капаўся там сваёю маленькаю пехацінскаю лапатачкаю дзеля якога дзiesiąтку непадабраных гаспадаром і свіннямі бульбін”².

¹ *Ibidem*, s. 155.

² *Ibidem*.

W przytoczonym powyżej fragmencie zwracają uwagę określenia charakteryzujące aktualne położenie oddziału. M. Harecki z jednej strony poprzez użycie wyrazów „доўгае і спакойнае стаянне ў зацішку” („długi i spokojny postój w zaciszu”) podkreśla przerwę w działaniach wojennych i ciszę, jaka jej towarzyszy, co jest nietypowe jak na warunki wojenne. Natomiast zestawienie wyrazów „малаважны фронт” („małoważny front”) jest bezpośrednią oceną dotyczącą wojny wypowiedzianą mimo że przez narratora, to z perspektywy właśnie takich osób, jak Ruski, które oderwano od codziennych obowiązków i zmuszono do radykalnej zmiany dotychczasowego życia i sposobu myślenia¹. Z drugiej zaś wieczorne czynności, jakim oddaje się bohater, świadczą o tęsknocie za utraconym dotychczasowym trybem życia i brakiem zainteresowania z jego strony wojną. Ponadto bezludna przestrzeń w wymiarze wojennym obrazuje konsekwencje walk. Puste, opuszczone pola, po których włóczy się Ruski, są bezpośrednim świadectwem niedawno rozegranych walk i przechodzącego frontu. Ludność cywilna w obawie o własne życie opuściła domostwa. Cisza i pusty krajobraz w tym fragmencie wymownie oddają tragedię położenia mieszkańców terenów objętych działaniami wojennymi. Mimo że w utworze nie ma bezpośrednio walk, nie padają strzały, poza tym jednym oddanym przez Ruskiego, a wojna wydaje się odległa i abstrakcyjna, to jej ciężar, poprzez język narracji, cały czas jest obecny. Użycie zaś przez bohatera narzędzi o innym przeznaczeniu niż rolnicze potęgują uczucie tęsknoty za utraconym życiem. Forma deminutywna nazw tychże narzędzi stwarza kontrast pomiędzy ich rzeczywistym przeznaczeniem a zastosowaniem w polu. Do pracy na roli wymagane jest odpowiednio dobrane oprzyrządowanie. Posłużenie się przez Ruskiego narzędziami wziętymi z oddziału do prac na polu podkreśla tylko jego tęsknotę za pracą na roli.

Silna więź łącząca bohatera z ziemią i spowodowane tym zachowanie jest przyczyną braku akceptacji przez innych żołnierzy z oddziału. Mimo wykluczenia z grupy Ruski nie zmienił swoich nawyków: „Хаця яму за гэта дакаралі, не кідаў свайго блукання ў цёмным полі, і тая памаўзлівасць згубіла яго”².

Użyty powyżej czasownik „блукать” świadczy o potrzebie kontaktu z rzeczami, które stanowią namiastkę życia prowadzonego do momentu mobilizacji. Właśnie potrzeba obcowania z ziemią, doglądania pola jest jednym z elementów, które przyczyniają się do tragedii bohatera. Ruski, codziennie spacerując po polach, z jednej strony choć na trochę obcuje

¹ Nasuwa się tu analogia z utworem M. Hareckiego *На імперыялістычнай вайне*, gdzie główny bohater wprost stawia pytanie, jakie korzyści odniesie jego kraj walcząc w imię cudzych interesów: „Усё гэта цяпер згіне, як згіну, можа, і я сам... ва славу... ва славу... чаго? Вызвалення «малых» народаў? А ці вызваліцца мой народ? Што яму дасць гэтая вайна? Лепей не думаць...” Patrz: M. Г а р э ц к і, *На імперыялістычнай вайне (Запіскі салдата 2-й батарэі Н-скай артылерыйскай брыгады Лявона Задумы)* [у:] М. Г а р э ц к і, *Збор твораў у чатырох тамах*, т. 3, Мінск 1984, с. 136.

² М. Г а р э ц к і, *Рускі...*, с. 155.

z namiastką utraconej rzeczywistości. Z drugiej zaś wojna towarzyszy bohaterowi poprzez odczuwany strach z powodu oddalenia się od oddziału i tym samym narażenia się na spotkanie z wrogiem: „Троху спалоханы, асцярожна плёўся ён назад, заткнуўшы лапатачку за пояс і маючы ў адной руцэ кацялок з накапанаю бульбаю, а ў другой – стрэльбу на ўсякую неспадзяванку”¹.

Poprzez przedmioty, w jakie został wyposażony bohater, M. Harecki oddaje jego rozdarcie i sprzeczność pomiędzy tym, czego pragnie – życie rolnika – i tym, co wymuszają okoliczności wojenne. Stąd też ziemniak – jako płód ziemi w jednym ręku, a strzelba jako atrybut wojny – w drugim.

Przyspieszenie akcji następuje w momencie spotkania Ruskiego z żołnierzem wrogiej armii – Austriakiem. W nieoczekiwanym spotkaniu zwraca uwagę cała gama uczuć, którą przeżywają obaj żołnierze w bardzo krótkim czasie. Od strachu po próbę zdobycia wzajemnego zaufania. M. Harecki przeżywane skrajne emocje oddaje poprzez czasowniki (“прысели” – „usiedli”), epitety (“лагодна” – „łagodnie”, “смела” – „śmiało”), a także znaki interpunkcyjne takie jak wykrzykniki i wielokropki ilustrujące przeżywane emocje: „Толькі ўзняўся ён на невялічкі ўзгорчак, як знянацку ашаламеў: перад ім стаяў аўстрыяк... Абодва разам прысели да зямлі: Рускі прысеў ад страху, а той, мусіць, таксама. Дзелася адзін момант, а здалося дужа доўга. Аўстрыяк тады першы кажа:

– Руськый! Я маю горілку...

– Я табе нічога не зраблю! – адказаў Рускі зусім лагодна і смела ўстаў і пайшоў да яго бліжэй”².

Niezwykłe ciekawym fragmentem z punktu widzenia języka narracji jest opis zachowania żołnierzy dwóch wrogich armii. W opisie tym M. Harecki również posłużył się kontrastem, który wynika z języka ciała żołnierzy a określeniami użytymi do nazwania Austriaka i Ruskiego. Niewątpliwie sprzeczność ta ma na celu podkreślenie, że osoby te są dla siebie wrogami, ponieważ tak ułożyły się okoliczności i zdecydował przypadek. Wojna z góry wymusza wzajemną wrogość i ślepe posłuszeństwo zwierzchnikom, by móc bez zastanowienia realizować rozkazy i w imię ich zbijać rzekomych wrogów: “Аўстрыяка таксама падняўся, разы два ступіў і падаў руку. Ворарі прывіталіся, як даўныя сябры. Потым ізноў селі, толькі ўжо побач – і стрэльбы паклалі, кожны пры сваім баку”³.

Zwraca także uwagę zachowanie żołnierzy. Komunikacja werbalna w pewien sposób jest utrudniona⁴, ale podzielenie się wódką, chlebem i tytoniem w warunkach wojennych jest niewątpliwie gestem życzliwości. Były

¹ *Ibidem*.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, s. 155–156.

⁴ Jak zwraca uwagę Aleś Makarewicz, tytułowy bohater jest Białorusinem, zaś spotkany żołnierz wrogiej armii to Ukrainiec: „Тут адзін – украінец, а другі – беларус; кожны з іх быў падданым чужой для яго дзяржавы, змагаўся за чужыя для яго народа палітычныя інтарэсы”. Patrz: А. М а к а р э в і ч, *Праблема жанравых мадыфікацый у беларускай прозе XIX – пачатку XX ст.*, Магілёў 1999, s. 123.

bowiem to niezwykle cenne towary. Żołnierze więc nie wykazują względem siebie wrogości, a wręcz przeciwnie – zrozumienie i współczucie z okoliczności, w jakich się spotkali: „Хаця блізу зусім не гаманілі, бо языкі варочаліся туга, дый мала чаго яны разумелі ў словах той таго, але так выйшла неўзабаве, што выпілі аўстрыякаву гарэлку, заелі яго падсітным хлебцам і закурылі па кручонцы з махоркі Рускага. Гарэлкі было – адно толькі званне: па чарцы, можа, ці па дзве на брата. Пілі нагбом – спярша аўстрыяк, а тады Рускі. Калі зрабілі ўсё і трэба было расхадзіцца, пачулі нейкую прыкрасць”¹.

Punktem zwrotnym we wzajemnej relacji jest właśnie moment rozstania. Jednocześnie M. Harecki wprowadza do narracji niepokój wynikający z kontrastu pomiędzy deklaracją żołnierzy a zachowaniem Ruskiego, a także nagłym i niespodziewanym strachem Austriaka. Wypadkowa tych elementów jest zwiastunem tragedii, która niebawem się rozegra: „Аўстрыяк быццам трохі, нябачна, замаркоціўся. Але падаў руку. Рускі паціснуў яе. І звярнуліся ў свае бакі.

Аўстрыяк адыходзіў шпарчэй. Рускі павалюхаў марудна і няскладна, як мядзвездзь”².

W narracji wraz z analizą sytuacji, w jakiej się znalazł Ruski, związana z koniecznością rozstania, pojawiają się czasowniki. Ich rolą jest nie tylko dynamizacja akcji, lecz także zaakcentowanie, że myśl zrodzona w głowie Ruskiego pojawiła się nagle, a przecież wspomniane było w opisie cech charakteru, że jest to osoba nie należąca do bystrych, raczej o powolnych procesach myślowych. Wydarzenia od tego momentu rozgrywają się niezwykle szybko: „Ён хапаўся ўцяміць, ці ўсё добра ён рабіў. І калі раптам бліснула яму ў галаве, і ён, каб не спазніцца і каб пасля не шкадаваць, што быў варонаю, ён, ужо ступіўшы разоў дзесяць, сказаў сам сабе: «Э, што ж я за ваяка». І не сказаў, толькі бліснула яму так у галаве... Павярнуўся, зляжыўся стрэльбаю і без дум паціснуў пальцам:

– Так!”³

Czasowniki dominują także w opisie śmierci Austriaka. M. Harecki oddaje tym samym nieodwracalne zmiany zachodzące w człowieku po postrzale, które w konsekwencji prowadzą do śmierci. Podkreśla utratę kontroli nad własnym ciałem. Mimo że czasowniki zazwyczaj dynamizują opis, tutaj – w chwilach dzielących Austriaka od śmierci – zatrzymują kadr. Ukazują powoli, sekunda po sekundzie, agonię: „Аўстрыяк спачатку зарыўся носам і бразнуў бляшчанаю пляшкаю, з якой пілі гарэлку, аб сваю стрэльбу. Потым перавярнуўся дагары тварам – і вельмі жалосна і з працягам застагнаў”⁴.

Warto zwrócić uwagę na ostatnie słowa wypowiedziane przez umierającego Austriaka, który wspomina o żonie i dzieciach. Wypowiedzi tej

¹ М. Г а р э ц к і, *Рускі...*, s. 156.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

towarzyszają emocje, oddane poprzez wielokropki, które świadczą także o trudności, z jaką słowa te są artykułowane. M. Harecki tym samym pokazuje konsekwencje wojny. Tragedia wojny to nie tylko śmierć osób, które zginęły na skutek walk, to także dramat pozostawionych rodzin. Walczący żołnierze na froncie to synowie, ojcowie, mężowie: „Што ж цій москаль наробыв... Застанэцца мая жынка і діты...

Безнадзейная крыўда чулася ад яго; апошнія словы ледзь выдыхнуў, бо ўжо канаў. Раскінуў рукі і ногі”¹.

W zachowaniu Ruskiego po śmierci Austriaka można dostrzec zapowiedź problemów psychicznych. Z jednej strony przeszukuje rzeczy Austriaka w poszukiwaniu cennych w warunkach wojennych przedmiotów. Tym samym więc wyraża swój stosunek do zabitego, brak współczucia i dystans do śmierci na wojnie. Z drugiej zaś czynności, jakie wykonuje po znalezieniu listu – a więc przedmiotu podkreślającego wymiar ludzki, bo odwołującego się do uczuć i tego, co zabrała mobilizacja – świadczą o utracie pewności siebie i przeżywanym rozterkach. Wydaje się, że poprzez znaleziony list Ruski dostrzegł człowieka w Austriaku: „Рускі перахрысціўся над мёртвым і палез у яго кішэню ў штанах. Выцягнуў адтуль пакамечаны ад доўгага часу і замаслены ліст у канверце. Болей нічога не было, і ён расчаравана ці незадаволена падраў яго на колькі частак. Абдумаўшыся, падняў іх з зямлі, каб пасля скурыць. І зноў кінуў. Аж рукі трохі дрыжэлі, і было брыдка, што так блазнуе, быццам не ворага забіў, а якога свайго. Смялей памацаў у яго за пазухаю, ува ўсіх кішэнях і ў шапцы і ізноў нічога добрага не знайшоў. Аглядаючы яго боты, ці варта здзіраць, глянуў незнарок у цямноту ночы, спалохаўся...”².

Zabicie Austriaka przyczyniło się do zmiany w postawie Ruskiego. Pobudki, którymi kierował się pociągając za spust, a więc chęć zaimponowania kolegom z oddziału, zmiana wizerunku w ich oczach okazały się złudne. Ruskiego posądzono o znalezienie broni, a nie zastrzelenie wroga. Sam zaś czyn spowodował porzucenie przez Ruskiego dotychczasowego chodzenia po polach. Przestał więc robić to, co sprawiało mu przyjemność, co do momentu mobilizacji było całym jego życiem. Wojna i decyzja, którą wymusiła okazała się tragiczna w konsekwencjach. Przejawem braku akceptacji własnego działania jest układanie się przez Ruskiego w pozycji analogicznej do zabitego Austriaka³: “Толькі чалавек з гэтага часу перамяніўся. Быў дужа маркотны, кінуў брадзіць па дварах і бульбоўніках, упадабаў ляжаць на зямлі з раскінутымі нагамі і рукамі...”⁴.

¹ *Ibidem*.

² *Ibidem*, s. 157.

³ A. Makarewicz zachowanie Ruskiego skomentował następująco: “У свядомасці Рускага, магчыма, узнікае і іншы вобраз: ён уяўляе сябе на судзе. У кожным асобным кантэкстуальным выпадку ўяўлення суд можа быць розным: суд свядомасці «аўстрыяка», суд уласнага сумлення, Божы суд і інш. На гэтым судзе Рускі, канстатуючы сваю прыналежнасць да дзяржавы, якая выпхнула яго на вайну, даказвае, што інакш ён зрабіць не мог: не атрымалася адпусціць «аўстрыяка», бо ён усё ж бачыўся яму ворагам”. Patrz: A. Makarëwicz, *op.cit.*, s. 122.

⁴ М. Г а р э ц к і, *Рускі...*, s. 157.

W opowiadaniu podkreślony jest także stosunek lekarzy do objawów choroby u Ruskiego. Medycy lekceważą objawy psychiczne koncentrując się tylko na płucach, bądź też zarzucając symulację choroby. Tym samym człowiek z piętnem wojny wyrytym w psychice pozostaje sam. Leczone są tylko fizyczne skutki zachowania Ruskiego, ale nikt nie zagłębia się, gdzie leży przyczyna takiego stanu. Kilkukrotne powtórzenie słów, jakimi bohater został nazwany przez Austriaka świadczy o emocjach, które towarzyszą wypowiedzi i ograniczonej świadomości. Odwołanie się do narodowości wydaje się też usprawiedliwieniem zbrodni. Austriak – Ruski to w końcu wrogowie a więc zabójstwo w warunkach wojennych nie jest przestępstwem¹: „Другі доктар, старшы, на прозвішча Квяткоўскі, а родам, як кажуць, з-пад Баранавіч, старанна лечыць яму грудзі рознымі ўдыханнямі і паветранымі ваннамі, а на яго нервы зважае мала і быццам не чуе, калі таго пачынае забіраць хвароба:

– Я рускі! Я рускі! Рускі, рускі!..

– Ну-ну-ну, гэта не столь важна, – гаворыць старшы доктар Рускаму, пераходзячы на другіх хворых і раненых”².

Warto zwrócić uwagę na narratora występującego w opowiadaniu zaznaczającego swoją obecność pod koniec utworu. Jest to narrator wypowiadający się w 1 os. liczby pojedynczej, naoczny świadek wydarzeń odbywających się w szpitalu³. Narrator wypowiada negatywną ocenę dotyczącą zachowania Ruskiego. Tym samym podkreśla, że człowiek powinien, bez względu na okoliczności, kierować się sumieniem, ponieważ jedna zła decyzja może przekreślić dotychczasowe życie i wpłynąć na przyszłość. To także przestroga, że każdy wybór dokonany tu i teraz ma swoje konsekwencje

¹ Na aspekt wykrzykiwanej narodowości zwraca uwagę M. Muszynski: “Салдат спрабуе апраўдацца перад самім сабой, суцішыць дакоры сумлення. <...> Гэтым воклічам хворы хоча далучыць сябе да тых, хто ваюе за Расею-матухну, «за веру, цара і айчыну», хто бароніць яе інтарэсы. Асабістая, персанальная віна салдата тут як бы падзелена на ўсіх воінаў рускай арміі пароўну. Яна становіцца віной калектыўнай”. Patrz: M. Мушынскі, *Максім Гарэцкі [у:] Гісторыя беларускай літаратуры XX ст. у 4 тамах*, пад рэд. І. Навуменкі, т. 1, Мінск 2003, с. 390.

² М. Гарэцкі, *Рускі...*, s. 157.

³ O narratorze i typie narracji wspomniany już A. Makarewicz pisał: “У *Рускім* форма адлюстравання рэчаіснасці апасродкаваная: праз расповед апавядальніка, які назірае вынікі анамальнага праяўлення псіхікі, што раструшчана ваеннай рэчаіснасцю. Апавядальнік, які назірае вынікі негатыўнага псіхічнага зруху ў свядомасці “хворага на грудзі салдата-беларуса”, пераказвае здарэнне, якое з’явілася прычынай псіхічнай неўраўнаважанасці гэтага салдата. <...> Рэтраспектыўныя эпідоды маюць выразную кампазіцыйную будову: непасрэдная перадрэтраспектыўная характарыстыка Рускага, экспазіцыйная частка (перадгісторыя), рэтраспектыўнае разгортванне гісторыі і яе фінал. Але такія падзейная выразнасць і кароткасць гісторыі маюць пэўнуюсэнсавую зацеменнасць, якая з’яўляецца прычынай недагаворанасці, нявыказанасці і аб’ектыўнай невыказанасці з боку першаапавядальніка. Расказчыку гэтай гісторыі вядома аб ёй не больш таго, што ён распавёў, бо ён мае мінімум рэтраспектыўнай інфармацыі, атрыманай ад непасрэднага ўтваральніка і ўдзельніка гісторыі”. Patrz: A. Макарэвіч, *op.cit.*, с. 121–122.

w przyszłości: “Я на свае вушы чуў ад Рускага аб тым, як ён забіў беднага аўстрыяка, і спярша таксама не паверыў: ці мала хітрых бестый бывае паміж салдат”¹.

Z poczynionej analizy wynika, że M. Harecki nie tylko pokazuje tragedię wojny w wymiarze biorących w niej udział żołnierzy. Postawa Ruskiego i jego wybór pośrednio dokonany pod wpływem presji otoczenia świadczy o złożonych relacjach panujących w armii, gdzie człowiek musiał zmierzyć się z tęsknotą za domem, ale także z nowym środowiskiem, w jakim się znalazł, nie zawsze mu sprzyjającym. Wojna więc i konsekwencje, jakie niesie, zostaje oczywiście potępiona. Równie silnie zarysowany jest problem przywiązania chłopca do ziemi i prowadzonego trybu życia². Ruski jest gospodarzem i tylko kontakt z ziemią daje mu poczucie bezpieczeństwa i stabilizacji. Wojna odebrała mu to, co kochał robić i potrafił robić. Mimo zmiany warunków życia i ekstremalnej sytuacji, w jakiej się znalazł, nie zdołał porzucić swych przyzwyczajzeń narażając się tym samym na drwiny ze strony kolegów. Brak poczucia akceptacji i bezpieczeństwa z kolei pośrednio pchnął go do zabójstwa – choć żołnierza wrogiej armii, to przedstawianego również jako ofiarę okoliczności, a nie żadnego zwycięstwa wroga.

Katarzyna Drozd

Russian by Maxim Harecki: a Few Remarks about the Language and Structure of the Story

A b s t r a c t

Maksim Haretski had a big influence on the development of Belarusian prose of the early twentieth century, among others, by enriching the subject of both war and a new type of hero. The war theme stemmed directly from the experience of the author himself, who in the years 1914–1917 fought on the fronts of World War I. In the short story *Russian* written in 1915 the author shows the mentality of a peasant, his attachment to the land and lack of skills to adapt to the new reality of war, all seen against the extreme conditions of war. All these factors affect the dramatic decision of the hero and contribute to the tragedy. Even though there is no direct description of combat in the story, the language of the narration makes the topic of war constantly present. Using contrast, not only did the author assess the war negatively, but he also managed to above all present the complexity of the human psyche and the motivation behind certain actions.

¹ М. Гарэцкі, *Рускі...*, с. 157–158.

² M. Harecki interesował się problemami wsi. Wielokrotnie wieś i chłopcy byli przedmiotem analizy jego utworów: “Вёска была для Гарэцкага ўсім – пакутамі і радасцю, цемраю і святлом, прыніжанай, забітай і праўдашукальніцай. І яе, лічыў ён, трэба абараняць, выводзіць у людзі, у шырокі свет, на шлях волі і творчасці”. Patrz: М. Лазарук, А. Семяновіч, *Гісторыя беларускай літаратуры. XIX – пачатак XX ст.*, Мінск 1998, с. 493.

Karolina Gendek

Warszawa

Wielkie miasto Białystok: Proza urbanistyczna Sokrata Janowicza

Sokrat Janowicz w swojej twórczości skupia się na analizie mieszkańców pogranicza polsko-białoruskiego, ale społeczność podlaska nie jest jedynym bohaterem powieści i miniatur pisarza. Drugim, równie istotnym jawi się miasto Białystok. Nieczęsto bywa ono tematyzowane w literaturze, do nielicznych pisarzy poświęcających mu swoją uwagę należą, między innymi Krzysztof Giedroyc w *Listach z dolnego miasta* czy Ignacy Karpowicz w *Niehalo*. Elżbieta Konończuk w jednym ze swoich artykułów bada utwory wymienionych pisarzy, a także zbiór miniatur S. Janowicza *Trzecia pora*, nazywając je pasażami tekstowymi¹.

Wskazany typ wypowiedzi, stanowi propozycję terminologiczną zasugerowaną przez Elżbietę Rybicką i jest nawiązaniem do *Pasaży* Waltera Benjamina. Jeden z pierwszych utworów w nowoczesnej literaturze traktujący o doświadczaniu miasta autorstwa Tytusa Czyżewskiego określono mianem „antysielanki”. Badaczka zwraca uwagę na brak w dotychczasowej nomenklaturze literaturoznawczej odpowiedniego określenia charakteryzującego literacki zapis przechadzki po mieście, miejskiego odpowiednika sielanki. Termin „pasaż” łączy teksty zróżnicowane gatunkowo, których punktem wspólnym jest nie tylko miejska tematyka, ale także sposób organizacji wypowiedzi czy świadome modelowanie postawy odbiorców wobec procesów związanych z modernizacją. Samo słowo „passage” pochodzi z języka francuskiego i oznacza przejście, przechodzenie oraz fragment, cytat, wycinek tekstu, co trafia w sedno specyfiki tekstów literackich zakwalifikowanych do wspomnianej kategorii. Przejściowość pasaży literackich wiąże się tematycznie z sytuacją przechadzki, będącej punktem wyjścia w utworze, impulsem wywoławczym do stworzenia tekstu, a także ujawnia się w warstwie kompozycyjnej, ponieważ poznawanie miasta jest doświadczeniem dokonywanym w ruchu. Natomiast fragmentaryczność przejawia się w opisie otwartym na wielogłosowość miasta, tworzącym kolaż „cytatów z rzeczywistości”².

¹ E. Konończuk, *Białostockie pasáže tekstowe Sokrata Janowicza, Krzysztofa Giedroycia i Ignacego Karpowicza* [w:] *Podlasie w literaturze – literatura Podlasia po 1989 roku: nowoczesność, regionalizm, uniwersalizm*, Białystok 2012.

² Zob.: E. Rybicka, *Modernizowanie miasta. Zarys problematyki urbanistycznej w nowoczesnej literaturze polskiej*, Kraków 2003, s. 165–167.

Pasaże tekstowe mogą mieć charakter opisowy, narracyjny, refleksyjny, realizowane są w rozmaitych gatunkach od poematu prozą po reportaż. Rybicka określa przejściowość jako cechę konstytutywną pasaży, co w związku z metaforycznością tego pojęcia, może być problematyczne w rozstrzygnięciu, czy dany tekst można do tej kategorii zakwalifikować. Badaczka zaznacza jednak, że nie wydaje jej się konieczna ścisła normatyżacja, ponieważ sama forma wypowiedzi w swoim źródłosłowie zakłada przekraczanie granic¹. Jakkolwiek podejście to może prowadzić do pewnych niejasności, ułatwiłoby z pewnością zadanie literaturoznawcom, analizującym utwory S. Janowicza. Jego twórczość od zawsze sprawiała krytykom problem z określeniem jej przynależności gatunkowej. Jak wspomina we wstępie do *Trzeciej pory*, Waldemar Smaszcz, małe prozy pisarza nazywane już były jako nowele, miniatury, opowiadania, proza pisana wierszem, czy wiersz pisany prozą. I tak zbiór *Zapomnieliska* nazwany został miniaturami lirycznymi, w zapowiedziach wydawniczych znajdował się w dziale *Poezja polska XX wieku*, natomiast już *Małe dni* i *Wielkie miasto Białystok* pisane w podobnej stylistyce opatrzone mianem opowiadań². W końcu na potrzeby znalezienia odpowiedniej nazwy dla miniatur lirycznych pisarza stworzono określenie „sokratki”, które jako termin weszło już do teorii literatury, jego użycie jednak ogranicza się wyłącznie do utworów pisarza. Rozpatrywanie zbioru miniatur *Trzecia pora* przez pryzmat prozy urbanistycznej, a właściwie anty-urbanistycznej i spojrzenie na niego w kontekście pasaży tekstowych pozwoliłoby na włączenie literatury pisarza z Krynek w szerszy kontekst literacki, wychodzący poza najczęściej analizowane aspekty skupione wokół kwestii tożsamości narodowej białoruskiej mniejszości na Podlasiu.

Problematykę urbanistyczną rozpoczął Charles Baudelaire w 1986 roku esejem *Malarz życia nowoczesnego*. Traktował on wędrówkę po mieście jako doświadczenie, będące wynikiem potrzeby obserwacji, które daje niezastąpioną możliwość studiowania ludzkich zachowań i poszukiwania inspiracji do dalszej twórczości. Dziś Elżbieta Rybicka określa pasaż tekstowy – literacki zapis miejskiego doświadczenia jako formę reprezentatywną dla współczesnej kultury. Jest bowiem ona według autorki sposobem na zbadanie kulturowej natury rzeczywistości miasta, przestrzeni wpływającej na podmiotowość człowieka i może dlatego wciąż żywo go interesującej, co znajduje wyraz w obszernym zbiorze utworów, poruszających urbanistyczną tematykę³.

Poznanie miasta w czasie spaceru jest aktem dokonywanym w ruchu. Tempo życia jego ulic, a także dynamika niekończących się transformacji znajduje odzwierciedlenie w warstwie narracyjnej. Przemiana zarejestrowana w *Trzeciej porze* polega na ewolucji przestrzeni miejskiej przyjmującej napływ wiejskiej ludności. S. Janowicz za pośrednictwem obrazków, małych

¹ *Ibidem*, s. 166.

² W. Smaszcz, *Scalanie pamięci* [w:] S. Janowicz, *Trzecia pora*, Białystok 1983.

³ Zob.: E. Rybicka, *Modernizowanie miasta...*, s. 170–171.

scenek, zasłyszanych rozmów czy podpatrzonych zdarzeń oddaje subtelne detale towarzyszące wspomnianym przekształceniom. Nawet banalne zdarzenia mogą stać się tematem historii, oddającej pewien fragment społecznych przemian.

E. Rybicka wyróżnia wykształcone w modernizmie poetyki: paraboliczną, percepcyjną, konstruktywistyczną i dokumentu społecznego, w ramach których można oddać doświadczenie nowoczesności i praktykę bycia w mieście. Każda z nich w odmienny sposób ujmuje wyzwania związane z modernizacją. Według badaczki, chociaż zmiany cywilizacyjne zachodzą nieprzerwanie, literatura nowoczesna funkcjonuje w tym samym polu doświadczeń modernizacyjnych i posługuje się tym samym językiem, reprezentowanym przez wspomniane wcześniej formy: paraboliczną, zapisu doświadczenia percepcyjnego lub dokumentu społecznego. Autorka wiąże największe szanse na oddanie specyfiki miasta z poetyką percepcyjną, która w swoim najbardziej radykalnym nurcie starała się odnaleźć sposób dotarcia do niezapośredniczonego doświadczenia miejskiej przestrzeni. Stanowi ona próbę wyjścia poza systemy symboliczne. Natomiast utwory S. Janowicza należą do grupy tekstów parabolicznych i w sprzeczności z zasadami poetyki percepcyjnej, wychodzą ponad rejestrację faktyczności, celowo wprowadzają kategoryzacje wartościujące. Cechą charakterystyczną pasaży o charakterze parabolicznym jest ujmowanie doświadczenia miejskości na poziomie aksjologicznym, jako upadek tradycyjnych wartości, odsunięcie perspektywy metafizycznej, rozkład więzi społecznych i kryzys tożsamości. Wszystkie te elementy odnaleźć można w *Trzeciej porze*. Podobnie, jak w pozostałych utworach S. Janowicza, miasto jest agresywne, zagarnia kolejne tereny i kształtuje mentalność mieszkańców, którzy upchani w ciasnych, szarych blokach prowadzą powierzchowne i nieważne życie. Pisarz interpretuje Białystok jako współczesny Babilon, symbol wykorzenia. S. Janowicz tworzy antyurbanistyczny portret miasta, które staje się w jego ujęciu źródłem moralnej degrengolady, środowiskiem życia bezmyślnych nowomieszczan, będących dla autora synonimem miałości, wyrachowanej kalkulacji i karierowiczostwa. Lęki wobec nowoczesności i miasta, czyli przestrzeni nieodłącznie z nią związanej, są u pisarza z Krynek typowe dla antyurbanistycznego nurtu w literaturze i źródła niepokoju pokrywają się z wyliczeniem E. Rybickiej piszącej o parabolicznej poetyce wyrazu w odniesieniu do próby opisu zmieniającego się świata.

Miniatury zebrane w *Trzeciej porze* nie są oczywistym przykładem urbanistycznej paraboli ze względu na nietypową dla niej konkretyzację opisywanego miejsca. Autor nie tworzy opowieści o bezimiennym mieście, nazwa Białystok pada nawet w tytule jednego z opowiadań. Istotne jest jednak w tym przypadku to, że miasto nie pełni funkcji jedynie lokalizacyjnej. Na pierwszy plan wysuwa się jego funkcja symboliczna o silnym nacechowaniu moralistycznym, opisująca współczesną rzeczywistość. Autor oscylując pomiędzy przestrzenią rzeczywistą a uniwersalną, kształtuje miasto w sposób wykraczający poza dosłowną poetykę realistyczną.

Bohater miniatur S. Janowicza realizuje koncepcję charakterystyczną dla *flâneura*, która łączy chodzenie, patrzenie, pisanie¹. Doświadcza on miasta w dwojaki sposób: poprzez obserwację lub w trakcie uczestnictwa w miejskim widowisku, traktując ulice jako scenę, gdzie rozgrywa się codzienny spektakl z uczestnictwem mieszkańców. *Trzecia pora* to zbiór miniatur, w którym wyróżnić można przynajmniej dwie konwencje mówienia o mieście. Pierwsza, znana czytelnikom z chociażby *Doliny pełnej losu*, reprezentuje formę dokumentu społecznego i w sposób bezpośredni neguje obserwowane stosunki międzyludzkie. Druga zaś bliska jest prozie poetyckiej i stanowi unarracyjnienie zmysłowego doświadczenia miasta, przepełnionego smutkiem i tęsknotą za przeszłością. Narrator miniatur jest obserwatorem codziennego życia w Białymstoku. Mimo tego, że sam czuje się odrębny od reszty społeczności, doskonale rozumie jej motywy i sposób percepcji. Wobec stylu życia, jaki rejestruje na co dzień, przepełnia go wzgarda, zbiorowy portret mieszczaństwa w jego oczach to zbiorowość ludzi oscylujących gdzieś na granicy człowieczeństwa. Bohater snujący się ulicami miasta jest przeraźliwie osamotniony, ponieważ w niczym i w nikim nie może dostrzec podzielanych przez niego ideałów: szczerości, autentyczności, odwagi. Wyobcowanie odczuwa zarówno wśród ludzi jak i w otoczeniu nieprzyjaznego mu miasta, naznaczonego prowizorycznością i nieudolnie zamaskowaną wiejskością, która w tym kontekście nabiera cech smutnej parodii.

Zderzenie wiejskości i miejskości w Białymstoku dostrzegalne jest na każdym kroku, znajduje ono wyraz zarówno w formie przestrzennej, jak i w sferze społecznej. Częstą zasadą kompozycyjną miniatur S. Janowicza bywa kontrast, w tym przypadku pomiędzy przestrzenią miejską a naturą. Zilustrowaniem tego zjawiska jest opowiadanie *Miasto*. Jego narrator to chłop zmuszony w swojej codziennej trasie na pole mijać zatłoczone ulice. Hałas ulicy płoszy jego kłacz, Bułankę. Zbiorowisko przechodniów i uczestników ruchu określa mianem tłumu. Opisy w obrazowy sposób przedstawiają przenikanie się dwóch antynomicznych płaszczyzn: mężczyzna ze swoim „wiejskim”, niepasującym do reszty otoczenia zajęciem wkracza w miasto, burząc naturalny dla niego szybki rytm, a ono wnika w niego już na poziomie kontaktu fizycznego, spaliny poprzez pory w skórze przedzierają się do ciała, drapią w gardle. Rolnik spotyka na swojej drodze człowieka, mierzącego pole magnetyczne, który strofuje go słowami: „Ej! Panie ładny! <...> Pan chyba ze wsi, nie wie, jak się obchodzić z płachtą na wozie”². Na te słowa mężczyzna momentalnie czerwienieje, tłumacząc, że nie skończył politechniki. Samo słowo „wieś” wypowiedziane w centrum miejskiego ferworu budzi wstyd, podobnie jak język białoruski zasłyszany na miejskim weselu, prowadzi do konsternacji wśród gości. Miga zielone światło na reflektorze i Bułanka posłusznie włącza się do ruchu. Mimo wyraźnego wymiaru komicznego

¹ A. Hofman, *Flâneur. Pamięci lustro nowoczesności*, „Literatura na Świecie” 2001, nr 8–9, s. 343.

² S. Janowicz, *Trzecia pora...*, s. 59.

opisywanej scenki, dominuje w niej poczucie absurdalności i nieprzystawalności dwóch odmiennych światów, które w wyniku cywilizacyjnych zmian zostały zderzone na wspólnej miejskiej przestrzeni.

Przeświadczenie o upadku tradycyjnych wartości towarzyszy nieustannie obserwatorowi życia codziennego w mieście. Przeciwwagą dla opanowującego społeczeństwo nihilizmu są idee, o których traktują początkowe miniatury w *Trzeciej porze*. Zbiór otwiera utwór *Modlitwa*. Mówi on o białoruskim słowie, stanowiącym ekwiwalent Ojczyzny. Język dzieciństwa to mowa przekazana przez matkę, zawierająca gromadzoną od pokoleń wiedzę, smutną, lecz prawdziwą mądrość. Stanowi ona źródło nauki, szczęścia, pokory. Jest przyjacielem, który w odróżnieniu od ludzi, nigdy nie opuści w czasach złych. Autor w słowach modlitwy zdobywa się na wyznanie, będące peanem na cześć rodzimego języka:

Tobie tylko, słowo białoruskie, kłaniam się i wierzę.
Boże mój!
Religio moja!¹

Podobnie utwór *Ojczyść* wynosi na piedestał impresje związane z dzieciństwem, uśmiech matki, bliskość przyrody, ikonostas na ścianach. Wszystkie te elementy składają się u narratora w jedną całość – Ojczyznę. Podkreśla on, że nie traktuje jej jako zbiorowego obowiązku, ponieważ w podejściu tym nie ma miejsca na uczucia. Dla niego słowo Ojczyzna pojawia się na myśl o domu.

W lirycznej miniaturze *Wierzę* narrator przedstawia życiowe credo, akt wiary. Wymienia emocje, pozwalające na doświadczanie pełni istnienia, takie jak miłość, smutek, spokój, gniew. To dzięki nim sumienie nie zapada w letarg, a człowiek może doświadczyć głębi ludzkiej egzystencji, zarówno tej możliwej do poznania za pośrednictwem intelektu, jak i tej mistycznej, nieodgadnionej, wiecznej. Na końcu utworu pada stwierdzenie:

I w świat –
Wierzę!²

które w kontekście dalszych wywodów, bardziej przypomina wyraz pragnienia niż stanu faktycznego.

O upadku tradycyjnych wartości mówi wprost jeden z bohaterów krótkiego opowiadania pod tytułem *W drodze* o wyraźnie alegorycznym charakterze. Dwóch mężczyzn: główna postać i nienazwany z imienia inżynier jadą szybko limuzyną, wymieniając od czasu do czasu parę zdań. Przyroda miga za oknem, odległa i trochę niebezpieczna. Samochód pędzi szosą, jego reflektory oślepiają wszystko przed sobą, kierowca omal nie zderza się z furmanką. Rozmowa schodzi na temat moralności. Inżynier mówi o tym, że człowiekowi, który raz już kogoś oszukał nie należy wierzyć.

¹ *Ibidem*, s. 23.

² *Ibidem*, s. 24.

Zapada cisza. Narastające zubożenie prowokuje bohatera-narratora do zabrania głosu. Dotąd cichy i nieangażujący się wygłasza monolog: „w pewnym momencie życia człowiek zaczyna mówić, że nie ma prawdy, nie ma między ludźmi ani poczucia sprawiedliwości, ani koleżeństwa. Zaczyna mówić, że nie ma do czego dążyć. Że trzeba tylko myśleć o sobie... <...> kiedy człowiek tak mówi, to znak, że przestaje sobie dawać radę z życiem i poddaje mu się. Zaczyna płynąć z prądem. <...> będzie się pluskać tam, gdzie płytko, z dzieciarnią... Naokoło, wie pan, przeważają topielcy i dlatego nie nadają się do dalekich zapływów. Naokoło mówi się o oszukaństwie: każdy albo został, albo zostanie oszukany”¹.

Wątki poruszone w wypowiedzi bohatera są stałym motywem w twórczości S. Janowicza, które autor traktuje w sposób wyjątkowo emocjonalny. Wyrażają one zdecydowany sprzeciw wobec bylejakości życia i płynięciu z prądem. Gorsza od upadku moralności jest zgoda na taki stan, zaakceptowanie postępującej degradacji relacji pomiędzy ludźmi i traktowanie jej jako naturalnej istoty rzeczy. Główna postać pozostaje osamotniona ze swoimi ideałami i nie znajduje zrozumienia u swojego rozmówcy, wobec którego wspomniany monolog wytworzył dystans. Inżynier snuje w ramach odpowiedzi niemającą w związku z tematem opowieść, powtarzając ją w kółko, a narrator określa ją jako „bełkot zmęczonego”. Pod koniec wspólnej drogi bohater czuje się również znużony. Porównuje podróż z życiem i zestawienie to prowadzi do wniosku, że człowiek idzie przez nie samotnie, nawet mając u swojego boku drugą osobę, ponieważ współczesność wytworzyła pomiędzy ludźmi barierę nie do przebicia. Polega ona na odejściu od idealizmu w stronę pragmatyzmu, który prowadzi do zachowań egoistycznych, w skrajnych momentach przypominających zwierzęcą walkę o przetrwanie. Ludzie żyjący wyłącznie w sferze materialnej, odchodząc od metafizyki wpadają w letarg, półsen. U Janowicza oprócz postawy drwiącej i krytycznej, występuje także podejście melancholijne, pełne smutku, rezygnacji i tymi właśnie emocjami przepełniony jest narrator opowiadania *W drodze*. Nic bowiem nie jest w stanie zatrzymać degradacji interakcji społecznych powstałej w procesie nowoczesnych przemian, wywołujących migrację mieszkańców wsi do większych miast.

Kolejny aspekt funkcjonowania człowieka w mieście w interpretacji S. Janowicza – odejście od perspektywy metafizycznej, zostaje podejmowany w zbiorze *Trzecia pora* wielokrotnie. Narrator najczęściej odtwarza tok myślenia krytykowanych postaci, pokazując ironicznie ich postrzeganie świata i system wartości, co obrazuje przykład narracji w opowiadaniu *Dyrektor*: „Mają własny samochód. Prawdę mówiąc odeszły już w przeszłość przeżycia, od których wyraca się wątroba: zwłaszcza odkąd Geniek został dyrektorem. Julii zostało urodzić dziecko, dziewczynkę; moda jest mianowicie na dziewczynki <...> Pozostało im zdobyć czteropokojowe mieszkanie przy Alei Rewolucji. <...> Żyją szczęśliwie”².

¹ S. Janowicz, *Trzecia pora...*, s. 67–68.

² *Ibidem*, s. 42.

Pod maską sukcesu i dobrobytu kryje się emocjonalna i duchowa pustka. Bohaterowie opowiadań S. Janowicza zdradzają, oszukują, cieszą się z upadku innych, nikomu nie ufają i we wszystkich widzą wroga. Atmosfera wzajemnej podejrzliwości tworzy poczucie osaczenia i życia w klatce. Jednak uczestnicy opisywanych wydarzeń nie osiągają poziomu samoświadomości umożliwiającego im zdanie sobie sprawy z przyczyn własnego zmęczenia. Jak zostało powiedziane w opowiadaniu *Suprun*, wielka mądrość wiąże się z wielkim smutkiem, a mieszkańcy nie chcą dopuszczać do siebie negatywnych odczuć. Braki emocjonalne zastępują dobrami materialnymi, mającymi za zadanie dać chwilowe ukojenie i poczucie sensu własnych działań. Inaczej nie byłoby w stanie wytłumaczyć sobie codziennej gonitwy w pracy, wzajemnych donosów i intryg. Poczucie, że tak postępują wszyscy oraz potrzeba pomnażania majątku sprawiają, że mieszkańcy miasta zatracają realne spojrzenie na rzeczywistość, na własne życzenie pozbawiając się człowieczeństwa. Zamiast autorefleksji wolą dorabiać się i bawić, kiedy po ciężkim dniu pracy mogą wreszcie odpocząć w swoich ostentacyjnie okazałych domkach na przedmieściach miasta. W jednej z miniatur nieśpieszny spacerowicz podgląda życie nowobogackich w willach położonych na peryferiach. Narrator kontrastuje przyjemnie brzmiące, delikatne nazwy ulic, takie jak *Uroczka*, *Kwiecista*, *Jagodowa* z prymitywnym sposobem spędzania czasu przez ich mieszkańców, którzy „rzną w karty” lub „szukają osłody w samopodleniu, zalewając wódką gardła”¹.

S. Janowicz prezentuje miejskie życie poprzez doświadczenie ulicy. To ona jest sceną, na której mieszkańcy odgrywają przed narratorem swoje codzienne przedstawienia. Stanowi przestrzeń ekspozycji, w której mieszkańcy prezentują swoje nowomiejskie wizerunki, mające na celu ukrycie prawdziwej twarzy w ramach ulicznego spektaklu. Czasem awans społeczny umożliwia aktorom odgrywanie nowych ról. Nie czują się jednak w nich pewni siebie i łatwo zdradzają ukrywane oblicze przed narratorem, który będąc uważnym obserwatorem z łatwością oddziela prawdę od fałszu. Istotą tej specyficznej sceny autor opisuje w miniaturze *Ulica świętecznego miasta*:

„Ulica – targowisko wyobrażeń skrzętnie ukrywanych za pazuchą i przyniesionych teraz ukradkiem, bo kto wie, może nastał już ten czas, w którym je docenią.

Ulica – z murszejącymi starymi domami, na ich dziąsłach nowe i olśniewająco białe – tylko oddech nieświeży.

Ulica – ponurzona we mgle, jak beznadzieja myśli i stunogi marsz, pochód w niepamięć.

Ulica – legiony nieszczęśliwych na pokaz. Idą, idą...”

Już same próby nowych, przybyłych ze wsi mieszkańców wytworzenia iluzji miejskiego pochodzenia świadczą o kryzysie tożsamości. Anonimowa przestrzeń kusi perspektywą ukrycia w jej żywiole swojego prawdziwego, wypieranego rodowodu. Tę cechę metropolii autor przedstawia w jednozna-

¹ *Ibidem*, s. 115.

cznie złym światle, nie starając się zarysować możliwych pozytywów wynikających z dowolności w kreowaniu swojego wizerunku i autoidentyfikacji. W tej bowiem kwestii, tak jak zawsze, wypowiada się w obronie nacji, a nie przesłanek kierujących decyzjami poszczególnych ludzi.

Podpatrywaniem ulicznego spektaklu z przyjemnością oddaje się Jerzy – bohater opowiadania *Wielkie miasto Białystok*. Włóczęc się po mieście, rozmawiając ze znajomymi, odwiedzając restauracje i bary szuka sposobu na zabicie czasu. Dla spotkanych przypadkowo chwilowych towarzyszy swojej przechadzki nie ma litości, beznamiętnie skanuje ich wizerunki, trafiając bezbłędnie w sedno: „Ulicą Sienkiewicza idzie Wala <...> Ma już tę trzydziestkę, ale zagrywa jakby jutro szła zdawać maturę. Taki fason. A niby – cóż jej więcej zostało”¹?

Albo: „Na ulicy Wesołowskiego niespodzianka – Nina w ciemnych okularach. Gdzie się podział jej kwitnący wygląd? Skąd się tu wzięła w Białymstoku? Czemu nie jest w Katowicach, gdzie podobno studiowała na politechnice? Nie wygląda na przyjezdną, w rękę trzyma siatkę, w siatce coś okrągłego, zawiniętego w papier. Kapusta, kupiła główkę kapusty na obiad, może na parę obiadów”².

Jerzy jest beneficjentem awansu społecznego, który do swojego dotychczasowego otoczenia odnosi się z chłodną niechęcią. Nikt dla nowoprzybyłych mieszkańców Białegostoku nie bywa surowszym sędzią niż byli sąsiedzi. Bohater drwi ze spotykanych na ulicznej scenie postaci, ponieważ jest w stanie zdemaskować ich zabiegi, dążące do wtopienia się w miejski krajobraz. To przykład typowego mieszczanina, który jednak rości sobie ambicje do bycia kimś więcej, mimo że trudno znaleźć ku temu obiektywne przesłanki. Cechy wyeliminowane przez niego w drodze nabierania sprawności w miejskiej mimikrze, szczególnie drażnią go u innych. Sam jednak nie zauważa własnej pretensjonalności, skłonności do odbywania pseudofilozoficznych dysput o niczym. Ulica to miejska scena pełna ocenianych i oceniających. Ludzie świadomie zgadzają się na trwanie pod obstrzałem cudzych spojrzeń, chcą pokazać innym wizerunek nowych siebie i samemu w niego uwierzyć. Z kwestią tą związany jest tytuł opowiadania, który ironicznie nazywa Białystok wielkim miastem, podczas gdy reguły życia społecznego wskazują raczej na prowincjonalne miasteczko.

Ważnym aspektem kreacji głównego bohatera jest również rola przechodnia, do której autor sprowadził miejską tożsamość. Jerzy nie chce się zatrzymać, krąży od restauracji do sklepu, nie mogąc pozostać dłużej w jednym miejscu. Dom traktuje równie tymczasowo, jak i pozostałe lokalizacje. Jego egzystencja pozbawiona jest trwałego fundamentu, jej podstawę stanowi ruch. Postać spacerowicza pełni funkcję alegorii kondycji miejskiego człowieka, dla którego „życie staje się <...> przechodzeniem – bez celu, i mijaniem – obok. «Filozofia przechodzenia» daje mu wprawdzie wolność, ale

¹ Tamże, s. 143-144.

² Tamże, s. 144.

z drugiej strony wykorzenia, czyniąc zeń wciąż przemieszczający się punkt widzenia. Ten ruchomy status przechodnia sygnalizuje jego nomadyczną, nieustaloną i niezwiązaną z miejscem tożsamość¹.

Poruszany przez S. Janowicza problem kryzysu zadomowienia obejmuje wykorzenie mieszkańców miasta na poziomie zarówno narodowym, jak i rodzinnym. Zjawisko społecznego osamotnienia, odcięcia korzeni, poczucia bezdomności doświadcza bohater opowiadania *Tania*, który w pewnym momencie dochodzi do wniosku, że „miasta istnieją widocznie dlatego, że nie ma gdzie podziąć ludzi, którzy nie mają ziemi, swego domu albo rodziny czy współczujących przyjaciół”².

Miasto jest przez autora postrzegane z perspektywy wsi. Zespół miejskich wartości nie funkcjonuje zatem samodzielnie, a w relacji podrzędnej, jako dyskredytowany element opozycji. Jak zauważa E. Rybicka, miasto i wieś nie stanowią jedynie przeciwstawieństw w wymiarze przestrzennym, istotą różnicy są wiążące się z nimi odmienne systemy wartości: cudzoziemczyzna i swojskość, cywilizacja i natura, nowoczesność i tradycja. W antyurbanistycznym spojrzeniu autora miasto traktowane jest jako symbol cywilizacyjnych zmian. Jego demonizacja polega, między innymi na wykreowaniu świata miejskiego determinizmu, który dominuje nad aktywnością ludzi. Stworzenie obrazu, w którym przeważa deprawujący charakter miejskiej aglomeracji, ma na celu obronę rodzimej tradycji³. Świat prawdziwy, świat autentycznych relacji nierozzerwalnie związany jest z wiejskością, z dzieciństwem, z rzeczywistością, która odeszła do przeszłości. W najbardziej pesymistycznych miniaturach narrator wręcz tworzy wizję stąpania człowieka współczesnego po mogiłach: nadziei, którą zniszczyło poczucie bezsensu i uczuć, pogrzebanych pod warstwą bólu. Obok nich stoją groby przyjaźni i człowieczeństwa, dalej zakopana leży godność ludzka, przy której klęknie przechodzień, „z policzkami płonącymi od wstydu, z oczyma pożyczonymi od psa”⁴. Nie zatrzyma się natomiast obok mogiły marzeń i wiary. Na zgłiszczach świata starych wartości powstaje nowe, nieludzkie miasto.

Przestrzeń miejska stanowi twór wykreowany przez człowieka, żeby „żyć intensywniej”. Dlatego wymyślono godziny, minuty, wszelkie przyrządy mierzące czas i wagi, „nie mówiąc już o szklanych ślepiach regulatorów ruchu na skrzyżowaniach naszego stulecia”⁵. Miejski człowiek dąży do separacji od natury. Oddziela się od niej mechanizmami, mającymi za zadanie ujarzmić i uporządkować pierwotny chaos. Autor uważa działanie to za zuchwałość. W strachu przed własną zbędnością ludzie pragną wymyślać coraz nowsze sposoby, aby dowieść o swojej użyteczności, która w oczach narratora jest równie niepotrzebna jak pieniądze czy maszyny. Według S. Janowicza, tworzenie coraz to nowszych sposobów istnienia staje się bezcelowe

¹ E. Rybicka, *Modernizowanie miasta...*, s. 209–210.

² S. Janowicz, *Trzecia pora...*, s. 191.

³ E. Rybicka, *Modernizowanie miasta...*, s. 48.

⁴ S. Janowicz, *Trzecia pora...*, s. 26.

⁵ *Ibidem*, s. 25.

w zderzeniu z tym, że samej istocie bytu zupełnie nie zależy na sensowności świata. Istnienie, niezależnie od ludzkich koncepcji będzie tym samym, niezmiennym od wieków byciem: „ojca w synu, ziemi w ludziach, materii w elektronach”¹. Ludzka krzątanina i krótkowzroczne spojrzenie skoncentrowane na doczesności są śmieszne w obliczu nieskończoności. Miasto oddała zarówno od wymiarów egzystencjalnych, jak i od zwykłego bycia z drugim człowiekiem.

Jednym z najbardziej dotkliwych następstw rozrastania się metropolii jest rozpad więzi rodzinnych, który reprezentuje w tekście korespondencja opuszczonych matek do mieszkających już w Białymstoku dzieci. Utwór *Syneczek do szkół pojechał* jest listem starej kobiety, męczoney przez koszmary, w których jej dziecko powraca do domu i nikt nie otwiera mu drzwi. Jego treść przepełniona jest troską i lękiem. Oddaje on strach prostych ludzi wobec nowoczesności, który w tym przypadku przejawia się jako nieufność wobec elektryczności, niebezpiecznego ruchu drogowego, zatłoczonych ulic pełnych potencjalnych złodziei. Miasto jawi się kobiecie miejscem wrogim i pełnym niebezpieczeństw, zamieszkanym przez obcych. Niepokój potęgowany jest brakiem odpowiedzi ze strony syna. Matka nie dopuszcza jednak do świadomości perspektywy opuszczenia. Jedynie osoba z zewnątrz, drwiący listonosz, ma odwagę, żeby nazwać rzeczy po imieniu: „Listonosz mówi, że pewnikiem żadnego listu jeszcze nie napisałeś, to i nie nadchodzi. Ale ja mu nie wierzę. Słyszałam jak śmiał się do sąsiadki: o Witusiu ciągiem myślą, paczkę za paczką mu wysyłają, a młodemu w to graj. Jakby trochę chłodu i głodu zaznał, zaraz by napisał. Tak się śmiał listonosz”².

W tego typu korespondencjach najbardziej poruszające wrażliwość czytelnika jest zestawienie ignorancji ze strony dzieci z niegasnącą nadzieją ich bliskich i wręcz błagalne prośby o kontakt. Listy pełne są zwrotów, jak w utworze *Świekra pisze*: „Stęskniłam się za wami, najdroższa synowo Olu, synku mój Hryszo i wnusiu złociutki Henieczku, napisałbyś mi choć raz liścik swoją małą rączką”³.

Nawet jeśli, gdzieś w głębi rodzice wyczuwają faktyczną przyczynę braku odpowiedzi, chowają dumę i nie zaprzestają prób odnowienia więzi, ponieważ dzieci są dla nich najważniejsze. Prędzej gotowi są wziąć winę na siebie, jak robi to tytułowa świekra, niż posądzić o złe intencje swoje córki czy synów: „Oleńko! Jak się miewasz, jak zdrowko, jak żyjesz? Dlaczegoż to nic nie pieszysz? Pewnie naprzykrzałam ci się bardzo? Wybacz, może co i źle zrobiłam, nie miej do mnie żalu”⁴.

Narrator przedstawia widzianą rzeczywistość w sposób dynamiczny, uwzględnia ulotność doznań. Metodologię poporządkowaną rytmem przejścia znaleźć można także w *Pasażach* Waltera Benjamina, gdzie dyskurs naukowy ustępuje miejsca mistyce i subiektywizmowi, dąży ku miejskiej

¹ *Ibidem*, s. 26.

² *Ibidem*, s. 32.

³ *Ibidem*, s. 35.

⁴ *Ibidem*.

epifanii. Podobnie podejście obserwatora, socjologa w *Trzeciej porze*, pragnącego zbadać zachowania ludności przybyłej z okolicznych wsi, przechodzi w postawę medytującego poety, doznającego atmosfery miasta. Wtedy zjadliwa krytyka ustępuje miejsca stoickiej melancholii, nigdy jednak nie urasta do poziomu zachwyty. Jeśli istnieją miejsca budzące sympatię miejskiego spacerowicza, są to z trudem utrzymujące się relikty przeszłości, przypominające o dawnych latach, nadgryzione zębem czasu, nieuchronnie ustępujące miejsca nowemu, skazane na zniszczenie.

Mimo niechęci narratora wobec zmieniającej się przestrzeni miejskiej, w wyniku zamieszkiwania jej podlega ona oswojeniu, co znajduje odzwierciedlenie w krystalizacji konkretnych miejsc. E. Konończuk przywołuje myśl Michela de Certeau, który powiedział, że fragment danego otoczenia staje się dla człowieka miejscem wtedy, gdy zacznie on postrzegać je jako „zwiniętą treść”, zawierającą w sobie opowieść gotową do odczytania¹. W zbiorze miniatur S. Janowicza znaleźć można przykłady takich miejsc, rozwijających przed narratorem swoje historie. Perswazyjne zabiegi autora mające na celu zdyskredytowanie w oczach czytelnika miejskiej przestrzeni zostają w tym przypadku wstrzymane, odejściem od tej reguły są przedstawienia nielicznych enklaw, służących wartościującemu kontrastowi. Przykład stanowi miniatura *Ulica Kościelna*. Tytułowe miejsce to dla narratora symbol czegoś sakralnego, uroczystego, nasiąkniętego historią, zmuszanego ustąpić przed nowymi alejami, których sterylność jest przerażająca. Są one pozbawione duszy, puste. Porównuje się je do kobiet tak czystych, że aż nierealnych, w których ludzie kochają się bez pamięci. Bez pamięci, ponieważ miejsca te pozbawione są własnej historii i niszczą historię pozostałych części miasta. Przestrzeń poddana jest zabiegowi personifikacji. Ciało ulicy Kościelnej ulega przemocy alei Pierwszego Maja, która w brutalny sposób ją rozcina i pędzi dalej. Walkę nowego ze starym przedstawiono dynamicznie, w biegu. Dla osiągnięcia tego efektu autor gromadzi czasowniki wyrażające ruch. W środku tego wyścigu znajduje się narrator:

Aleja gna dolinę.
Przebiegam dolinę².

Spacerowicz podlega rytmowi nadawanemu mu odgórnie przez tempo miasta. Biegnie, ponieważ ma wrażenie, że wszystko wokół porusza się z dużą prędkością. W miniaturze występuje także kościół, wykrzywiony od dudnienia zatłoczonej ulicy oraz „realnoje uczyliszcze” zmuszone „uczepić się” ulicy Warszawskiej. Struktura miasta przypomina tutaj krajobraz naznaczony w niektórych miejscach mikrotrzęsieniami ziemi, powodującymi wybrzuszenia na asfalcie czy zapadanie się budynków. Narrator z nostalgią wyraża swoje przywiązanie do opisywanej przestrzeni i zarazem do przeszłości: „Wiatr na ulicy Kościelnej. Kocham wiatr na ulicy Kościelnej – dobry,

¹ E. Konończuk, *Białostockie pasáže tekstowe Sokrata Janowicza...*, s. 12.

² S. Janowicz, *Trzecia pora...*, s. 112.

zwłaszcza jesienny, kiedy wiatry innych ulic są jakby cyniczne. A ten niedzisiejszy... Nie z bandy”¹.

Intymny stosunek do miasta pojawia się u narratora wobec tych przestrzeżeni, za pomocą których przychodzą do niego obrazy z przeszłości. Takie doświadczenie umożliwiła mu, między innymi, wizyta w starym sadzie państwa Haneckich, u których będąc dzieckiem kupował jabłka. Wspomnienia wywołane spacerem są jak żywe i wiążą się dla bohatera z dużym przeżyciem emocjonalnym. Smak dawnych jabłek na moment powrócił, jednak ta podróż w czasie dla narratora nie należała do radosnych. Wiązała się bowiem ze smutkiem nieuchronnego przemijania, które nagle opanowało obserwatora².

Bodźcem do wspomnienia dawnych czasów jest dla narratora także ulica Sosnowa – bohaterka kolejnego opowiadania. Podczas spaceru odwiedza on okolice, gdzie znajdowała się szkoła mechaniczna, w której wiele lat wcześniej zdobywał zawód. Otoczenie radykalnie zmieniło swój charakter. Stare budynki stały na wpół zburzone, a unoszący się zapach przywodził na myśl zarośnięte pogorzeliska. Narrator w swojej podróży doświadcza miasta wszystkimi zmysłami, oprócz dominujących opisów widzianych budynków i ludzi, uliczny obserwator zwraca uwagę także na zapachy i dźwięki towarzyszące niegdyś dobrze znanym okolicom. Pozostałości dawnych budynków zabierają bohatera w świat wspomnień, tutaj przypomina sobie twarze zmarłych przedwcześnie przyjaciół. Teraz okolice dawnej szkoły stały się „peryferyjnym zbiorowiskiem różnych niepotrzebności”. Narratorowi ciężko pogodzić się z przekształcaniem dzielnicy fabrycznej w blokowisko. Patrząc na stare budynki, znane z dawnych lat, zagubione wśród nowopowstałych „nienaturalnych osiedli”, nie może uwolnić się od wszechogarniającego poczucia przemijania. Rozkopane miejsce budowy to kolejny, obok cmentarza obraz, mający symbolizować odejście starej epoki: „W resztkę mojego minionego świata, którą ryją kłapouche buldożery, i – jak żurawie – obsiadły dziko wysokie dźwigi, przeważnie żółte, nieme jak wskrzeszona cywilizacja u Holmara von Ditfurtha...”³

Procesy modernizacyjne wywołujące, między innymi migracje ze wsi do miast i upowszechnienie miejskiego stylu życia wprowadziły zmianę wzorów kultury związanych z kultywacją tradycji, przywiązaniem do genealogii i ujmowaniem tożsamości jako zakorzenionej w miejscu. S. Janowicz, mając na uwadze dobro nacji i przetrwanie mniejszości interpretuje mechanizmy te ujmując je w ramy negatywnych kategoryzacji. Wykorzeniająca i pozbawiona historii przestrzeń Białegostoku, tożsamość wygnanego przechodnia, czy „straszego mieszczanina” traktowane są jako alegorie nowoczesności. Janowicz, tradycjonalista za pośrednictwem zbioru *Trzecia pora* pragnie uświadomić swoim czytelnikom negatywną stronę cywilizacyjnych przeobrażeń, niedostrzeganą według niego przez większość społeczeństwa,

¹ *Ibidem*, s. 111.

² *Ibidem*, s. 127.

³ Tamże, s. 114.

które w niej uczestniczy. Od krytyki i ironii bardzo blisko do smutku i melancholii, autor bowiem zdaje sobie sprawę z nieodwracalności zachodzących procesów.

Karolina Gendek

The Great City of Białystok. Urban Prose of Sokrat Janowicz

A b s t r a c t

This article examines works by Sokrat Janovich's considered in the context of urban prose. It describes the image of Białystok created by the writer and analyses the reasons for which it was shaped in a certain manner. It explains the parabolic meaning resulting from experiencing the city, which is a scene of a changing world and axiology. It shows the contrast between the countryside and urban areas and presents systems of values attached to them. It addresses the problem of uprooting and processes of the assimilation of the Belarusian minority which are criticised by the author.

Ганна Храпуновіч
Віцебск

Гатычная традыцыя ў рамане Людмілы Рублеўскай *Скокі смерці*

Гатычная літаратура ўзнікла ў другой палове XVIII стагоддзя ў Англіі і была падхоплена хваляй рамантызму. Яе назва пайшла ад архітэктурнага стылю – готыкі. Традыцыйна падзеі гатычнага рамана адбываюцца ў сярэднявечных старых замках, напоўненых таямніцамі. Гатычны раман угрунтаваны на вострым і разам з тым прыемным адчуванні жаху; у ім апавядаецца звычайна нейкая рамантычная гісторыя, напоўненая містыкай (сямейнымі праклёнамі, прывідамі, палацавымі таямніцамі, загадкавымі хваробамі, таямніцамі нараджэння ці смерці і г. д.). Часамі росквіту гатычнай літаратуры лічыцца перыяд з 1765 па 1850 год. Тады гэтым жанрам захаплялася ўся Еўропа, асабліва Англія. Узорамі, у пэўным сэнсе эталонамі гатычных раманаў да нашых дзён лічацца раманы Ганны Радкліф.

Даследчык жанру гатычнага рамана Мантэгію Самерс прапанаваў спіс характэрных прыкмет, якія на яго думку, найчасцей сустракаюцца ў гатычных раманах: 1) звышнатуральныя сілы і іх наведванне звычайных людзей са злачыннай мэтай; 2) з'яўленне прывіду і дзіўная (незвычайная) хвароба; 3) замагільныя з'явы; 4) жывыя наўцы; 5) вяртанне з магілы; 6) выкананне клятвы; 7) непахаваная душа; 8) загадкавае прадказанне¹.

Да вылучаных з'яў з улікам развіцця жанру ў сучасных умовах варта яшчэ аднесці наяўнасць у творах вампіраў. Вялікая колькасць гісторый пра вампіраў у вачах сучаснага чытача стала візітнай карткай неагатычнай літаратуры. Дзякуючы Брэму Стокеру, тыповы вампір з фальклорнай пачвары ў белым саване ператварыўся ў эlegantнага бледнага арыстакрата-спакушальніка. У многім з дапамогай кінематографа зараз вобраз вампіра і граф Дракула ў прыватнасці сталі ўлюбёнкамі чытачоў і глядачоў.

Што да тапаграфічных і імагалагічных канонаў гатычнага рамана, то большасць даследчыкаў прытрымліваецца думкі, што ў гатычным рамане падзеі абавязкова адбываюцца ў замку ці на яго руінах

¹ П. Хэйнінг, *Комната с призраком: английская демоническая повесть* [online], http://royallib.com/read/heyning_piter/komnata_s_prizrakom.html#0 [дата доступу: 20.11.2015].

і прысутнічае нягоднік, які або адпачаткова выклікае антыпатыю, або паступова раскрывае свой драпежны твар¹.

Традыцыі гатычнага рамана аказваюць уплыў і на сучасную беларускую прозу; іх вывучэнне дазваляе выявіць крэатыўны патэнцыял жанру і прозы-рэцэпіента ўвогуле. *Скокі смерці* Людмілы Рублеўскай – сучасны варыянт еўрапейскага гатычнага рамана. Назва твора падсвечвае яго тэму, указвае на прыналежнасць да канкрэтнай жанравай традыцыі. Тэма смерці вечная ў культуры і літаратуры. У выяўленчым мастацтве яна была дамінантнай у XV стагоддзі. Вялікая колькасць фрэсак, алтарнага жывапісу, скульптур, кніжных мініяцюр, ксілаграфіі ўтрымлівала ў сабе такія вядомыя сюжэты, як *Трое наўцоў і трое жывых*, *Трыумф смерці*, *Мастацтва паміраць*, *Скокі смерці*. Смерць заўсёды асацыіравалася з таямнічасцю. Непрадказальнасць, непазбежнасць, нечаканасць і часам нязначнасць прычын, што прыводзяць да смерці, выводзілі разуменне смерці за межы чалавечага ўспрымання.

У рамане Л. Рублеўскай сэнсава важны менавіта сам сюжэт скокаў смерці. Вобраз смерці адпачаткова меў расплывістыя контуры: гэта і апакалепсічны коннік з касой, і труп ці дэман, а ў XV стагоддзі смерць набыла выгляд чалавечага шкілета. Скокі смерці (фр. *Danse macabre*) – сярэднявечнае выяўленне персаніфікаванай смерці, якая вядзе да магілы ў танцы прадстаўнікоў усіх пластоў грамадства – знаць, духавенства, купцоў, сялян, мужчын, жанчын, дзяцей, што сімвалізуе хуткаплыннасць быцця, бо ўсе мы роўныя перад смерцю²: “Ляціць шалёны карагод... трымаемса мы ўсе за рукі, жывыя і нябожчыкі, і кіруе нашымі скокамі нехта нябачны і бязлітасны, прагнучы ўлады”³.

Такая эпідэмія непарарыўных танцаў палохала людзей Сярэднявечча, бо яны не маглі законамі логікі растлумачыць гэту з’яву і ўспрымалі яе як пакаранне за грахі. На самай справе рэальныя скокі смерці ў тыя часы адбываліся часта, і гінула ў іх вялікая колькасць людзей. Скокі смерці былі своеасаблівай псіхалагічнай рэакцыяй на эпідэмію чумы. Чума, як і смерць, забірала ўсіх, нягледзячы на ўзрост і сацыяльны статус, таму людзей ахоплівала паніка, і менавіта ў гэты час праблема знішчэння індывідуальнасці ў чалавеку перарастала ў праблему дэфармацыі калектыўнай свядомасці, вельмі часта гэта суправаджалася масавым псіхозам. Сведчанне гэтаму – хронікі. Напрыклад, вядомыя два ліпеньскія скокі ў Страсбургу, калі жыхары святкавалі дзень Святога Віта танцамі, нягледзячы на эпідэмію чумы. Тыя скокі перараслі ў харэю – псіхічнае захворванне, што назвалі “скокамі Святога Віта”. Яно характарызувалася пераважна неспакоем цягліц канечнасцяў, тулава і галавы, у выніку чаго адбывалася многа адвольных скарачэнняў, яны былі разнастайнымі, адбываліся непарарыўна і ў стане

¹ *Ibidem*.

² Л. Р о м а н ч у к, *Демонизм. Зверь Апокалипсиса: мифы, версии, реалии*, Москва 2012, с. 255–256.

³ Л. Р у б л е ў с к а я, *Скокі смерці*, “Дзеяслоў” 2005 № 6(19), с. 71.

спакою, і ў стане актыўным. Па вялікім рахунку, такія сімптомы ўласцівы ўсім “скокам смерці”. Такія ж скокі былі зафіксаваны ў Страсбургу і 14 ліпеня 1418 года за восем дзён да свята Марыі Магдаліны. Праз сто гадоў, 14 ліпеня 1518 года, у Францыі, як сведчаць хронікі, адна жанчына выйшла на вуліцу і стала таньчыць, і гэта працягвалася некалькі дзён. Да канца першага тыдня да гэтай жанчыны далучыліся 34 мясцовыя жыхары, пасля іх колькасць павялічылася да 400 удзельнікаў. Гэты гістарычны эпізод атрымаў назву “танцавальная чума”, ці “эпідэмія 1518 года”. Скокі смерці фігуральна і літаральна – эпідэмія псіхозу.

Лічыцца, што слова *макабр* вядзе паходжанне ад Іуды Макавея, які навучыў іудзеяў маліцца за душы памерлых. У французскай Блуа *макавейскім паляванні* называлася *дзікае паляванне* несупакоеных мёртвых душ за кім-небудзь з жывых. Такім чынам, існавала сувязь паміж скокамі смерці і народнымі вераваннямі ў наўцоў, якія таньчаць і паляюць за жывымі¹.

Л. Рублеўская пры напісанні рамана, відаць, улічвала вопыт беларускай савецкай готыкі – аповесці Уладзіміра Караткевіча *Дзікае паляванне караля Стаха*, што нагадвала бліскучую стылізацыю пад творы Ганны Радкліф, дзе містычныя, на першы погляд, жахі аказваюцца параджэннем чалавечай подласці і злосці. Дарэчы, элементы готыкі прысутнічалі і ў рамане У. Караткевіча *Чорны замак Альшанскі*, у якім таксама жахі і таямніцы знаходзілі матэрыялістычнае вытлумачэнне.

Сюжэт *Скокаў смерці* Л. Рублеўскай заснаваны на адмысловым гатычным хранатопе і таямнічай атмасферы, у якой разгортваецца дзеянне рамана. Падзеі адбываюцца ў сярэднявечным Старавежску, горадзе, які разрываюць на кавалкі суседзі. Кожны з іх прагне сарваць з гарадской ратушы белы сцяг з чырвоным коннікам, падначаліць сабе непакорны горад. Па сваіх функцыях хранатоп ратушы адэкватны хранатопу замка. Апрача знешняй небяспекі, горад знаходзіцца і ва ўнутранай небяспецы, бо перажыў эпідэмію чумы, якая забрала большую частку насельніцтва Старавежска. Але на гэтым выпрабаванні для месцічаў не закончыліся: на змену чорнай смерці прыйшло шаленства або, як гаварылі людзі з навакольных вёсак, *Божая кара*: “Яны круціліся ў вар’яцкім карагодзе вакол ратушы ўжо дзясятую гадзіну. Неба зрабілася чырвоным, як распаленае жалеза. Цяжкі дым вогнішчаў, якімі адпалохвалі пошасць, слаўся па бруку, нібыта душы, што дарэмна праглі перад сьмерцю апошняга прычасьця, не хацелі пакідаць зямлю...”².

Адлюстраванне герояў у моманты душэўна-эмацыянальных крызісаў, што мяжуе з паталагічнымі станами псіхікі (вар’яцтвам, маніякальна-дэпрэсіўным псіхозам, суіцыдальным крызісам), традыцыйна

¹ *Ibidem*, с. 255–256.

² Л. Рублеўская, *op. cit.*, с. 17.

вызначаюць як складнікі гатычнай прозы. Хранатоп у рамане Л. Рублеўскай блізкі да хранатопу замка, прысутнічае ў творы і персанаж-нягоднік. Гервасі Бернацоні, змрочны лекар Вялікага літоўскага князя, са знешняй абыякавасцю назірае за жажлівымі падзеямі ў Старавежску: “Бескарысна, – Гервасі Бернацоні, лекар Вялікага князя, што прыехаў разам з біскупам, абыякава скрывіў тонкія вусны. – Я бачыў падобнае шмат разоў. У Фларэнцыі гэта называецца скокі сьвятога Гюі. У Эльза-се – скокі сьвятога Віта. У Кёльне шаленцы зьвярталіся да сьвятога Ёгана... Тутэйшыя, ліцьвіны, заклікаюць сьвятога Юр’я... Я называю гэта скамі сьмерці. Звычайна такое здараецца, калі пошасьць забірае больш за палову жыхароў места”¹. Больш за тое, Бернацоні па-свойму задаволены тым, што адбываецца з жыхарамі горада: “І ўвогуле, чаго вы так пераймаецеся? – працягваў Гервасі. – Я разумею, у гэтай краіне такое ўпершыню... Вы ня ведаеце, што гаварыць новай пастве... Але каб ня скокі, было б горай. Пошасьць і шаленства – справядлівае пакараньне за гардыню. І своечасовае”². Дапаўняе вобраз класічнага гатычнага нягодніка згадка пра дванаццаць таямнічых гадзіннікаў, якія Бернацоні заўсёды возіць з сабой: “А ў Бернацоні гадзіннікі, як у каралеўскіх палацах, – падобныя да маленькіх храмаў, аздобленых рознымі фігурамі... І цэлых дванаццаць. Тахкаюць, нібыта кузьні хохлікаў. Калісьці біскуп ня супраць быў адзін займець. Але хіба пражскі прыхадзень падорыць... Ня вымяняў і на велізарны аметыст у аправе з белага золата (у біскупа была свая слабасьць да прыгожых рэчаў). Але цяпер, калі біскуп ведае моц гэтых гадзіннікаў, нізавошта не згадзіўся б трымаць такі ў сваім доме”³.

Гукі, што даносяцца з ратушы, нібыта падганяюць карагод асуджаных месцічаў у смяротным танцы. Намёк на страшную сілу гадзіннікаў Бернацоні праходзіць праз увесь аповед у рамане. Катэгорыя звышнатуральнага адыгрывае ў рамане значную ролю. Сюжэт у рамане цесна звязаны з катэгорыяй часу, якая часта тлумачыцца праз катэгорыю прасторы. У адпаведнасці з аўтарскай воляй час то запавольваецца, то нечакана паскараецца, то згортваецца ў спружыну. Час, які выкарыстоўваецца ў рамане ў такой форме, становіцца таксама крыніцай звышнатуральнага. Письменніца лёгка пераносіць падзеі са змрочнага Сярэднявечча ў сучаснасць. Высьвятляецца, што ўсе пададзеныя раней у рамане падзеі – гэта сны галоўнай гераіні Ганны Барэцкай. Мазаічнасць і накладанне часавых пластоў у іх складаным узаемадзеянні з разнастайнымі прасторавымі структурамі надаюць раману напружанасць і дынамізм, ператвараюць твор у раман жахаў і таямніц.

Перарывістасць часавых планаў, узаемапранікненне элементаў мінулага, сучаснасці і мяркуемай будучыні ўскладняюць ўзбудняюць

¹ *Ibidem*, с. 18.

² *Ibidem*, с. 19.

³ *Ibidem*, с. 20.

паказ унутранага свету персанажаў: галоўная гераіня, здаецца, перажывае два жыцці. Адна Ганна – няўдалая журналістка, няўдалая жонка, чалавек, што не можа знайсці сваё месца ў жыцці: «Мяне няма», як сьцьвярджае адзін філосаф. Чаму ж тады мне так дрэнна? Таму, спадарыня, што табе трыццаць гадоў. Што ты ўсё жыццё кідаеш тое, што варта ратаваць. Таму што можна пачаць з унітазаў, а скончыць вежай чатырнаццатага стагоддзя”¹.

Акцэнтаванне аўтарам крызіснага стану псіхікі галоўнай гераіні лічыцца традыцыйнай прыкметай і гатычнай, і “постгатычнай прозы”. Другая Ганна, Анэта Ляскевічанка – гэта дзяўчына з сярэднявечнага горада Старавежска, адна з тых, хто выжыў пасля *скокаў смерці*. Бернацоні схаваў яе ў гарадской ратушы і выкарыстоўваў для эксперыментаў з гадзіннікамі. Анэта не спадзявалася застацца сярод жывых: “Я была ў карагодзе... Я думала, што памру... І не хацела паміраць. Мяне цягнулі... Я падала... А потым – вырвалася”².

Знешне Ганна – класічная гераіня гатычнага рамана. Яна таксама нагадвае і Надзею Яноўскую з аповесці Караткевіча *Дзікае паляванне караля Стаха*. Увесь гатычны антураж, звязаны з Ганнай Барэцкай, пісьменніца выкарыстоўвае ў парадыйным ключы, хоць сны, якія бачыць гераіня, ёсць праекцыі яе душэўных станаў і спробаў знайсці сваё я. Парадыйным ў сэнсе надання новага значэння традыцыйным прыёмам гатычнай прозы. Фантастычныя элементы і таямнічая атмасфера дазваляюць Л. Рублеўскай дасягнуць максімальнага эстэтычнага эфекту пры спалучэнні розных часавых і прасторавых пластоў. Як і ў традыцыйным гатычным рамане, у *Скоках смерці* Л. Рублеўскай, шмат таямнічага, істотную ролю ў аповедзе адыгрываюць ракавыя супадзенні, незвычайныя пераўтварэнні і містыфікацыі. Так, галоўная гераіня, здаецца, амаль забыла пра былога мужа, рэстаўратора Юрася Дамагурскага, але па волі лёсу яны сустракаюцца зноў праз адзінаццаць год. Пасля загадкавай смерці іх агульнага знаёмага Аркадзя Баркуна яны выконваюць просьбу ягонай жонкі: агульнымі намаганнямі спрабуюць давесці да канца пачатую Аркадзем справу. Аркадзь выкупіў гістарычны помнік – сярэднявечную ратушу ў Старавежску (супадзенне ці прадказальны паварот?) – і хацеў стварыць там турыстычны комплекс. Ён знайшоў дванаццаць гадзіннікаў Бернацоні. Па легендзе, механізм гэтых гадзіннікаў быў наладжаны такім чынам, што ад іх гуку павінен быў разбівацца шклянны посуд, з гадзіннікамі была звязана і нейкая страшная гісторыя, быццам у ратушы калісьці замуравалі сьмерць разам з імі. Аркадзь планаваў захаваць гістарычны помнік даўніны і ўзбагаціцца. Прычым, на першым месцы ў яго было ўзбагачэнне. Шмат увагі нададзена ў творы адлюстраванню быту сучаснага чалавека з мітуснёй, неўладкаванасцю, зменай асобасных прыя-

¹ *Ibidem*, с. 25.

² *Ibidem*, с. 27.

рытэтаў, ростам прагматызму ў чалавечых стасунках. Сям'я Баркуноў, расійскі алігарх Калыванаў пададзены як новыя гаспадары жыцця, што ігнаруюць маральныя нормы. Па мерках літаратуры старога часу – гэта нягоднікі, ва грамадскіх мерках новага часу – варыянты сучасных маральных нормаў.

Ганна павінна была напісаць невялікую кніжачку, якая б уключала біяграфію Аркадзя, гісторыю пра ратушу і пра гадзіннікі. Юрась павінен быў адрамантаваць гадзіннікі і прымусіць іх біць шкло на забаву турыстам. Аповед абраны Л. Рублеўскай так, што смерць Аркадзя застаецца таямніцай, знойдзеныя Ганнай запісы пра гадзіннікі нараджаюць пачуццё трывогі. Аўтар вельмі ўмела маніпулюе настроймі чытачоў, падключае гумар, іронію, рамантычныя эпізоды, як, напрыклад, эпізод сустрэчы двух былых закаханых. З дапамогай канструктыўных элементаў гатычнага рамана Л. Рублеўская імкнулася перадаць нюансы душэўных перажыванняў герояў, акцэнтаваць характар іх асобнага развіцця. Ганна і Юрась разам знаходзяць разгадкі і прыходзяць да высновы, што гадзіннікі вельмі небяспечныя. Справа ў тым, што Бернацоні стварыў сапраўдную машыну смерці, бо гадзіннікі, калі іх размясціць у пэўным парадку, сваімі гукамі траўміравалі псіхіку і свядомасць людзей, а гэта значыць, што Бернацоні меў прамое дачыненне да арганізацыі *скокаў смерці*. Роля нягодніка канчаткова была раскрыта, але з вялікім спазненнем у часе.

Таямніцы паступова знікаюць у рамана Л. Рублеўскай, большасці з іх, як і ў *Дзікім паляванні караля Стаха У. Караткевіча*, знаходзіцца пераканаўчае зямное тлумачэнне. Калі містыка адыходзіць на другі план, то твор набывае выразныя рысы дэтэктыўнага рамана (забойства Аркадзя расследуецца аматарамі, інтрыгоўны момант у творы – смерць Стэлы Дамагурскай і спробы ворагаў Юрася схаваць гэты факт ад яго). Л. Рублеўская па-майстэрску акцэнтуючы чытацкую ўвагу то на таямніцах, то на іх раскрыцці, то на злчынствах, то на іх выкрыцці. Элементы гатычнага і дэтэктыўнага рамана цесна пераплятаюцца, дапаўняюцца элементамі рамана філасофскага, заснаванага на пытаннях межаў і магчымасцей чалавечага пазнання, добра і зла, пачуцця і абавязку. У *Скоках смерці* ключы да разгадкі таямніц даюць сны Ганны Барэцкай. Так, для таго, каб зразумець, як працуюць гадзіннікі Бернацоні, Ганна ўспамінае ўсё, што бачыла Анэта, яе дваінік з Сярэднявечча, у ратушы, калі лекар праводзіў эксперыменты ў яе прысутнасці з гадзіннікамі. Ганна і Юрась знішчаюць гадзіннікі і прадухіляюць трагічны падзеі ў будучым, ратуюць тым самым чалавецтва ад аднаго з варыянтаў масавага замбіравання.

Нібыта ўсёмагутны лекар Гервасі Бернацоні лічыў, што ён з дапамогай гадзіннікаў кіраваў смерцю, але сам не пазбег яе пасткі. Ён прызнаваўся Анэце: “Вакол мяне скача сьмерць... – горка прамовіў Бернацоні, зноў зьвяртаючыся нібыта да самога сябе. – Я ператварыў яе ў сваю службу, пасадзіў на ланцуг, як злога сабаку, і яна здабывала мне

патрэбнае... А можа, гэта яна трымала мяне на ланцугу? Колькі можна беспакarana слугаваць сьмерці? Пераступі праз тысячы тысячаў наўцоў – і аб нейкага, тысяча першага, спатыкнешся. Я загадаю спакоўваць мае гадзіннікі, донна. Дзякуючы табе, яны больш ніколі ня схібяць. Ты паедзеш са мной”¹.

У класічным гатычным рамане герой ці гераіня ўрэшце станавіліся шчаслівымі, сустракалі ці набывалі каханне. У *Скоках смерці* адсутнічае класічны шчаслівы канец. Псіхалагічны двайнік Ганны часоў Сярэднявечча Анэта Ляскевічанка ўсё жыццё правяла ў манастырскіх сценах і толькі перад смерцю пабачыла таго, каго кахала ў маладосці. Ганна Барэцкая, што захоўвала і пасля разводу вернасць каханню, ведае, што Юрась уступіў у няроўную барацьбу з нягоднікамі і таямніча па іх віне знік, але насуперак так званаму здароваму сэнсу яна спадзяецца на сустрэчу: “Юрась не прыйшоў. Раніцай я пачала шукаць яго... Ніхто ня ведаў, куды ён падзеўся. Ягоная маці паведаміла, што ён сапраўды сабраў увечары рэчы і пайшоў да мяне («знайшоў жа, да каго, хіба мала на ягоны век хапіла няўдаліц», – чыталася ў заплаканых вачах маці). Сваякі звярнуліся ў міліцыю... Але Дамагурскага так і не знайшлі, як не знайшлі забойцу Аркадзя. Я спрабавала ў адчайных пошуках выйсці на гаспадароў Людвісарава, але дарэмна. Калыванаў зьехаў, даходзілі чуткі, нібыта ў Расіі яго спрабуюць засудзіць за грашовыя махінацыі. Баркунова ўдава таксама зьнікла, ня зладзіўшы ані саракавінаў па забітым мужы, ані музея яго імя. Рэстаранчыкі і крамы на пляцы ў Старажеску абслугоўваюць дальнабойшчыкаў, а вежа стаіць пустая, пазірае сьляпымі вокнамі-вачніцамі, як паднятая з саркафагу мумія. Колькі я блукала вакол Людвісарава, спрабуючы нешта даведацца... Але там цяпер заўсёды цёмна і бязлюдна, нібы ў пустым склепе. Юрась знік бясьсьледна. Я дасюль яго чакаю”².

Л. Рублеўская асэнсоўвае ў рамане актуальныя ў нашы дні праблемы адчужэння людзей у грамадстве, хаатычнасці і разарванасці чалавечай свядомасці, крызіснага стану асобаснага самавызначэння на мяжы тысячагоддзяў. Нягледзячы на тое, што большасці людзей уласціва боязь смерці і заўсёднае адчуванне блізкасці, гераіня *Скокаў смерці* перакана, што хоць мы ўсе і роўныя перад смерцю, але наша жыццё знаходзіцца толькі ў нашых руках, як у нашых руках знайсці сабе моцную духоўную апору: “Часам, калі я ўключаю тэлевізар, не магу адагнаць думкі, што дзесьці побач з убачаным цікаюць гадзіннікі Бернацоні... Ляціць шалёны карагод... Трымаемса мы ўсе за рукі, жывыя і нябожчыкі, і кіруе нашымі скокамі нехта нябачны і бязьлітасны, прагнучы ўлады. Але я ведаю, што заўсёды можна ўтрымацца ад шалёных скокаў. І не абавязкова для гэтага трэба хавацца ў сваю ракавінку. У кожнай ракавінцы – гучыць мора, у кожным камяні і ў кожнай

¹ *Ibidem*, с. 23.

² *Ibidem*, с. 71.

валошцы – жыве Беларусь”¹. Справядлівасць меркавання Ганны часткова пацвярджаецца лёсам Анэты Ляскевічанкі, якая ў прамым сэнсе слова здолела вырвацца са скокаў смерці. Ганна ўрэшце знайшла свой шлях процістаяць *скокам смерці*, процістаяць масавай безасабовасці: ён у захаванні гістарычнай памяці і аднаўленні гістарычнай справядлівасці, праўды.

Раман *Скокі смерці* Л. Рублеўскай унаследаваў традыцыі гатычнага рамана. Доказам таму з’яўляюцца спосабы стварэння эфекту замкнутай прасторы, выбар хранатопа, наяўнасць персанажа-нягодніка, герайні з хваравітай псіхікай, прысутнасць містыкі і мноства таямніц, што ўплываюць на лёсы людзей і патрабуюць разгадкі. У адрозненне ад аўтараў гатычных раманаў, беларуская пісьменніца шырока выкарыстоўвае гумар і іронію, адмаўляецца ад шчаслівага завяршэння гісторыі кахання галоўнай герайні. *Скокі смерці* правамерна назваць своеасаблівым мастацкім эксперымантам Л. Рублеўскай, заснаваным на творчым успрыманні кананічнай жанравай формы шляхам яе дапаўнення элементамі дэтэктыўнага, гістарычнага, філасофскага і сацыяльна-бытавога раманаў.

Hanna Khrapunovich

Gothic Tradition in the Novel *Death Dance* by Ludmily Rublevskaya

A b s t r a c t

The novel *Death Dance* by Ludmily Rublevskaya reminds of classic gothic novels, which is visible in the ways it creates the effect of a closed space, the choice of the chronotope, the presence of a typical character, i. e. a villain, mysticism and mysteries as well as in the choice of a person with unstable mentality as the main character. Unlike other authors of gothic novels, the Belarusian writer commonly uses humour and irony. *Death Dance* is an example of creative rethinking of the genre canon, with external signs of the genre preserved and the internal structure changed.

¹ *Ibidem*, с. 71.

Język

Вераніка Бандаровіч

Мінск

Фарміраванне беларускай музычнай тэрміналогіі

Станаўленне слоўнікавага складу той ці іншай сферы дзейнасці адбываецца неадлучна ад развіцця грамадства, а ў прыватнасці канкрэтнай галіны навукі ці мастацтва, абумоўліваецца лінгвістычнымі і экстралінгвістычнымі фактарамі.

У многім падзеямі ў грамадска-палітычным і культурным жыцці беларускіх земляў, упывам як з Захаду, так і з Усходу тлумачыцца складанасць і разнастайнасць пласта музычнай лексікі¹ старабеларускай мовы.

Першыя звесткі пра музычную культуру на беларускіх землях адносяцца да глыбокай даўніны. Знойдзеныя археолагамі рэшткі некаторых прымітыўных музычных інструментаў сведчаць пра існаванне ў старажытнасці духавых і самагучальных інструментаў: гліняных бразготак, касцяных дудчак з адтулінамі². “Шматлікія даследаванні распаўядаюць пра тое, што музычныя прылады, а пазней музычныя інструменты, займалі ў жыцці народа вялікае месца, выконвалі разнастайныя функцыі: вытворчую, сігнальную (камунікатыўную), магічную, забаўляльную, эстэтычную”³.

Са з’яўленнем на беларускіх землях першых дзяржаўных утварэнняў (IX ст.) двары князёў становяцца культурнымі асяродкамі, а музыка займае важнае месца ў жыцці двара. У той перыяд створаны быліны, песні-паэмы, якія выконвалі на гусях так званыя баяны. Вялікую ролю ў развіцці беларускага музычнага мастацтва адыграла прыняцце хрысціянства. Царква стала магутным палітычным і культурным цэнтрам. Разам з хрысціянствам у X–XI стст. на беларускіх землях з’явілася царкоўная музыка.

Першыя беларускія аўтары культавай музыкі – Ефрасіння Полацкая, Клімент Смаляціч, Аўрамій Смаленскі. Яны складалі словы і мелодыі малітваў, трапароў, кандакоў, акафістаў, былі заснавальнікамі музычнай асветы⁴.

¹ У старажытны перыяд развіцця беларускай мовы больш карэктна гаварыць не пра музычную тэрміналогію, а менавіта пра музычную лексіку: гэты пласт толькі пачынаў фарміравацца.

² А. С к о р а б а г а т ч а н к а, *Народная інструментальная культура Паазер’я*, Мінск 1997, с. 14.

³ А. С к о р а б а г а т ч а н к а, *Інструментазнаўства*, Мазыр 2000, с. 12–13.

⁴ М. К у л і к о в і ч, *Беларуская музыка: Кароткі нарыс гісторыі беларускага музычнага мастацтва*, Нью-Ёрк 1953, с. 15–16.

У перыяд Вялікага Княства Літоўскага, калі фактычна закладваўся падмурак прафесійнай музычнай культуры Беларусі, тут суіснавалі самыя розныя рэлігіі: ад хрысціянства ва ўсёй шматграннасці яго канфесій да іудаізму і ісламу. Усе яны мелі свае музычныя традыцыі і адыгрывалі пэўную ролю ў станаўленні музычнага мастацтва на Беларусі¹. Царква запрашала на службу замежных музыкантаў-прафесіяналаў. У навучальных установах музыка і спеваы былі абавязковымі дысцыплінамі.

У праваслаўным асяродку развівалася мастацтва харавых спеваў, бо вакальная музыка – неад’емная частка набажэнства.

Да нашых дзён захаваліся некаторыя помнікі праваслаўнай музыкі – рукапісныя ірмалой (зборнікі царкоўных гімнаў). Значную ролю ў стварэнні нотных рукапісаў, захаванні і распаўсюджванні праваслаўнай музычнай традыцыі адыгралі царкоўныя брацтвы, пры якіх дзейнічалі друкарні, школы, дзе на досыць высокі ўзровень было пастаўлена навучанне харавым і сольным спевам.

Каталіцкі касцёл спрыяў развіццю інструментальнай музыкі. Каталіцкі і ўніяцкі храмы выконвалі ролю своеасаблівых канцэртных залаў, дзе вернікі мелі магчымасць далучыцца да музыкі высокіх прафесійных традыцый.

Пратэстанцкая царква прынесла ў беларускую культуру дэмакратычныя традыцыі, што выражалася ў тым ліку і ў калектыўным выкананні харалу прыхаджанамі (а не прафесійнымі музыкантамі, як у каталіцкіх храмах). Музычнае мастацтва пратэстанцкай традыцыі распаўсюджвалася дзякуючы друкаваным зборнікам – канцыяналам – першым на Беларусі нотадрукам, якія выдаваліся ў пратэстанцкіх друкарнях у Бярэсці, Нясвіжы, Вільні і іншых гарадах. Першы з іх – канцыянал Яна Зарэмбы, выдадзены ў Бярэсці ў 1558 г. на сродкі Мікалая Радзівіла Чорнага².

Сярод вядомых помнікаў беларускага музычнага мастацтва XVI–XVII стст. *Віленскі сшытак* – зборнік п’ес для лютні, складзены ў Вільні ў канцы XVI – пачатку XVII стст., *Полацкі сшытак* (*Ягелонскі рукапіс № 127/56*), дзе змешчаны вакальныя (канцоны, лірычныя песні, канты) і інструментальныя творы (танцы заходнееўрапейскага і мясцовага паходжання). Творы XVI–XVII стст., што дайшлі да нашага часу, у асноўным ананімныя, але вядомы і шэраг аўтарскіх, якія належаць праму высокапрафесійных кампазітараў – Цыпрыяну Базыліку, Вацлаву з Шамотула, Войцаху Длугараю.

Тэорыю музыкі распрацоўвалі аўтар славутай *Мусікійскай граматыкі* Мікалай Дылецкі, які шмат зрабіў і для культуры Расіі, а таксама А. Мезенец: ён удакладніў сістэму нотазапісу ў царкоўных пеўчых

¹ В. Дадзіёмава, *Гісторыя музычнай культуры Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст.*, Мінск 1994, с. 8.

² *Ibidem*, с. 10.

кнігах. Широка вядомы былі працы музыканта-тэарэтыка Жыгімонта Ляўксміна.

Такім чынам, у спецыялізаванай літаратуры і пачалі закладвацца асновы беларускай музычнай тэрміналогіі.

З XVIII да пачатку XX ст. у сувязі з забаронай у афіцыйным ужытку беларускай мовы фарміраванне музычнай тэрміналогіі было перапынена. Аднак назвы, звязаныя з народнай музычнай культурай, працягвалі функцыянаваць у вусна-паэтычнай творчасці, жывой народнай мове.

Пасля зняцця забароны друкаваць выданні на беларускай мове ў пачатку XX стагоддзя ўзнікла неабходнасць у распрацоўцы тэрміналогіі па розных галінах ведаў: пасля вялікага перапынку ў пісьмовай гісторыі беларуская мова стала абслугоўваць усе сферы грамадскага жыцця краіны. Гэты час можна лічыць пачаткам фарміравання сучаснай беларускай музычнай тэрміналогіі. У перыядыцы з'явіліся першыя артыкулы, што адлюстроўвалі становішча і падзеі музычнай культуры Беларусі. Прафесійнае музычнае мастацтва ў той час толькі пачынала развівацца, таму і тэрмінаў з гэтай сферы даследчыкамі выяўлена ўсяго крыху больш за сотню¹. Прычым большасць – уласнабеларускія. Аднак недахоп лексічных сродкаў адчуваўся, прычым як у музычнай сферы, так і ў іншых. Патрабавалася папаўненне лексікі новымі словамі.

Для стварэння і папаўнення тэрміналогіі розных сфер дзейнасці ў 1921 годзе была сфарміравана Навукова-тэрміналагічная камісія, на базе якой пазней быў заснаваны Інстытут беларускай культуры. Галіновыя тэрміналагічныя секцыі пры гэтым інстытуце падрыхтавалі 24 выпускі беларускай навуковай тэрміналогіі, у тым ліку беларускі музычны слоўнік. Аўтарам яго стаў Юльян Дрэйзін.

Дзейнасць Ю. Дрэйзіна – музыказнаўца, публіцыста, перакладчыка, педагога – прыпадае на 1925–1930 гады. Юльян Мікалаевіч працаваў у Інстытуце беларускай культуры, Беларускім музычным тэхнікуме, быў членам Беларускага таварыства драматычных пісьменнікаў і кампазітараў.

У 1925 годзе Ю. Дрэйзін стаў сябрам-карэспандэнтам музейнай падсекцыі Інбелкульта, што складалася з васьмі пастаянных камісій і сямі секцый, якія мелі характар навуковых таварыстваў. Адно з такіх таварыстваў заснавала ў лютым 1925 года секцыю мастацтва, падзеленую на падсекцыі – тэатральную, музычную і выяўленчага мастацтва.

Найважнейшай працай у Інбелкульце для Ю. Дрэйзіна стала складанне слоўніка *Музычныя тэрміны*, аднаго з выпускаў *Беларускай навуковай тэрміналогіі* (1926). У слоўніку Ю. Дрэйзіна знайшла адлюстраванне тэрміналогія яго часу. Шэраг тэрмінаў у наш час не

¹ Н. Навічэнка, *Да пытання развіцця беларускай музычнай тэрміналогіі* [у:] *Тэрміналагічны зборнік '83*, Мінск 1985, с. 35–36.

ўжываецца. Асноўная ж частка шырока выкарыстоўваецца ў прафесійнай музычнай культуры. Слоўнік уключае таксама распаўсюджаныя ў сусветнай музычнай культуры пазначэнні, у асноўным італьянскія. Пры стварэнні слоўніка Ю. Дрэізіна працаваў двума метадамі: па-першае, знаходзіў іншамоўнаму тэрміну беларускамоўны эквівалент, па-другое, пры адсутнасці адэкватных беларускамоўных тэрмінаў утвараў неалагізмы. Аўтар прытрымліваўся “інтэрнацыянальнага” падыходу, працуючы над слоўнікам. Гэта значыць, лічыў, што тэрміны, якія набылі інтэрнацыянальнае значэнне не павінны перакладацца на беларускую мову. Такая пазіцыя неадназначна ўспрымалася ў навуковым грамадстве. Ю. Дрэізіна абвінавачвалі ў тым, што ён мала ўтварае неалагізмаў. Даследчык жа абгрунтоўваў гэта тым, што з мноствам неалагізмаў тэрміналогія многім была б незразумелая.

Такім чынам, сёмы выпуск *Беларускай навуковай тэрміналогіі* (1926) – руска-еўрапейска-беларускі слоўнік музычных тэрмінаў – гэта першы вопыт стварэння падобнага слоўніка ў той час. Аўтару ўдалося аператыўна зрабіць адбор і апрацоўку музычнай тэрміналогіі, дастаткова прафесійна стварыць яе слоўнікавую базу¹.

Ю. Дрэізіна быў не адзін, хто займаўся стварэннем музычнай тэрміналогіі ў 20-я гады ХХ стагоддзя. Так, у 1923 годзе выйшаў падручнік А. Грыневіча *Навука спеваў*, таксама з’яўляліся публікацыі ў перыядычных выданнях.

У 1994–1999 гадах былі выдадзены якасна новыя слоўнікі, з сучаснай музычнай лексікай.

Асаблівасць *Слоўніка музычных тэрмінаў* (1994), складзенага В. Антаневіч, – арыентацыя на еўрапейскую музычную тэрміналогію, сістэмнасць, яснасць і паслядоўнасць у распрацоўцы слоўнікавага артыкула. Гэта фактычна слоўнік іншамоўных тэрмінаў, што ўтрымлівае больш за 1800 адзінак.

У 1999 годзе выйшаў *Музычны слоўнік беларуска-рускі. Музыкальны слоўнік русско-белорусский*, які склалі даследчыкі Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Задуманы як тэрміналагічны, ён ператварыўся ў тлумачальны слоўнік энцыклапедычнага тыпу і змяшчае (на адной мове) каля 3200 тэрмінаў (гэта ў чатыры разы больш за слоўнік Ю. Дрэізіна).

Складальнікі гэтага лексікаграфічнага выдання адзначаюць, што і цяпер музычная тэрміналогія недастаткова распрацаваная і знаходзіцца на стадыі станаўлення. Пры падрыхтоўцы слоўніка яны захоўвалі традыцыі выкарыстання беларускай музычнай тэрміналогіі ў падручніках, публікацыях, сродках масавай інфармацыі, пачатак якой паклаў Ю. Дрэізіна.

¹ Н. С т а с ю к, *Дзейнасць Юльяна Дрэізіна па падрыхтоўцы беларускага слоўніка музычных тэрмінаў*, “Роднае слова” 2010, № 4, с. 94–97.

Лексіка-семантычная характарыстыка тэрміналогіі

Асаблівасцю мастацтвазнаўчай тэрміналогіі лічыцца тое, што яна павінна адначасова задавальняць патрабаванні навуковага характару і быць даступнай шырокай публіцы. Гэта адна з прычын таго, што старажытная музычная лексіка і сучасная тэрміналогія не ўяўляюць сабою строгае сістэмы.

Р. Галайская (даследчыца старажытнага рускага інструментарыя) адзначае, што “элементы сістэматызацыі матэрыялу па прыкметах “музыка”, “орудия музыки” прысутнічаюць ужо ў гласарыях XIII–XIV стст.”¹. Падагульняючы звесткі пра старажытнарускі інструментарый, заснаваныя на дадзеных гістарычных крыніц, навукоўца канстатуе, што інструментальная група складалася з чатырох класаў інструментаў: I. Хардафоны (струнныя). II. Аэрафоны (духавыя). III. Мембранафоны (ударныя). IV. Ідыяфоны (самагучальныя)². (Гэта класіфікацыя актуальная і на сучасным этапе: Э. Хорнбостэль і К. Закс падзяляюць музычныя інструменты паводле крыніцы гуку на самагучальныя, ударныя, духавыя і струнныя).

Помнікі старабеларускага пісьменства таксама адлюстроўваюць элементы сістэматызацыі назваў, звязаных з музыкай. У тэматычным пласце музычнай лексікі прасочваецца пэўная іерархія. Словы, што яго складаюць, адлюстроўваюць сістэму паняццяў, звязаных з музыкай, якая склалася на той час у свядомасці носьбітаў старабеларускай мовы. Аднак сувязі паміж найменнямі, што ўтваралі старажытны музычны лексікон, былі не вельмі трывалымі.

Усе лексемы тэматычнай групы музычнай лексікі старабеларускай мовы валодалі агульнай “музычнай” семай і аб’ядноўваліся агульным родавым найменнем **музыка**. Даную тэматычную групу мэтазгодна падзяліць на чатыры пласты: назвы музычных інструментаў і іх частак; назвы дзеянняў, звязаныя з успрыманнем і выкананнем музыкі; назвы асоб у адносінах да старажытнага музычнага мастацтва; назвы музычных твораў і жанраў. Кожная з гэтых груп мае сваю ўнутраную класіфікацыю, што грунтуецца на семантычных і словаўтваральных (дэрывацыйных) сувязях паміж лексічнымі адзінкамі. У той жа час некаторыя назвы, якія належалі да розных лексіка-семантычных груп данага пласта, таксама звязваліся семантычна і дэрывацыйна. Гэта значыць, маючы шырокі аб’ём значэння, словы маглі адначасова ўваходзіць у некалькі груп музычнай лексікі (**гудьба** абазначала як агульнае паняцце ‘музычны інструмент’, больш вузкае ‘любы струнны інструмент’, так і музыку, ігру на музычным інструменце, **звонь** – падвясны інструмент у выглядзе пустога конуса з падвешаным усярэдзіне

¹ Р. Г а л а й с к а я, *Музыкальные инструменты русского народа в исторических памятниках*: Автореф. дис. <...> канд. искусствоведения, Ленинград 1974, с. 7.

² *Ibidem*, с. 19-20.

ўдарнікам, а таксама гук, які ствараецца такім інструментам пры ўдары, пераноснае значэнне – ‘вяшчальнік’).

Некаторыя адзінкі музычнай лексікі былі цесна звязаны з лексічнымі адзінкамі іншых тэматычных груп: з лексікай немужычнага гучання, лексікай іншых відаў мастацтва, псіхічнай, інтэлектуальнай дзейнасці чалавека, лексіка-семантычнай групай руху і фізічных дзеянняў. Напрыклад, да агульнаўжывальнай і музычнай лексікі адносяцца словы **гримети** (‘моцна гучаць’, у тым ліку маюцца на ўвазе і музычныя інструменты: “**Рўскіи трўбы гримѣли, а татарскіи якь онемѣли**”¹, **гўчати** (‘гусці, грымець’; ‘гаманіць’; ‘рыкаць’; ‘крычаць’. У дачыненні да музычных інструментаў дзеяслоў выкарыстаны ў наступным кантэксце: “**шволоки гўстые горѣ закрыли, голос трўбы гўчал**”². Назоўнікі, аб’яднаныя значэннямі ‘музычны жанр або твор’ (**акафистъ, гимнъ, кантыкъ**), ‘зборнік песнапенняў’ (**ирмологий, осмогласникъ, триодъ**) можна аднесці як да рэлігійнай, так і да музычнай лексікі.

Такім чынам, у залежнасці ад ступені суаднесенасці з пластом музычнай лексікі выяўленыя словы можна раскласіфікаваць па трох групах: 1) найменні, семантыка якіх цалкам карэлявала з музычным лексіконам (**лютня, мўзыка, песня**); 2) найменні, якія ўваходзілі ў склад музычнай лексікі толькі асобнымі значэннямі (**звонъ, игра, канонъ**); 3) найменні, якія сітуацыйна адносіліся да музычнай лексікі (**инструментъ, строй, гримети**).

Высновы пра старажытную музычную лексіку як пэўным чынам упарадкаваную сукупнасць элементаў можна зрабіць на падставе аналізу літаратурных крыніц, дзе сустракаюцца словы з музычнай сферы або розных пісьмовых помнікаў аднаго перыяду. Так, уяўленне пра сістэму паняццяў музычнага мастацтва і іх абазначэнні можна атрымаць з *Лексікона* Памвы Бярынды. Прыклад: “**Свериль: Пицалка, мўзика невеличка нахшталтъ лютне...**”. З яго відаць, што пад словам **мўзика** магло ў старажытнасці мецца на ўвазе агульнае паняцце ‘музычны інструмент’. А **свериль** і **пицалка** – гэта ўжо канкрэтныя прылады. Такім чынам, у прыкладзе абазначаны родавае і відавья паняцці.

Дарэчы, родавае паняцце маглі выражаць больш за дзясятак слоў. Так, на базе *Гістарычнага слоўніка беларускай мовы* і яго картатэкі выяўлена дванаццаць лексічных адзінак-сінонімаў рознага паходжання для выражэння агульнага паняцця ‘музычны інструмент’. Гэта **гўдъба, гўсли, игра, мўзыка, мўсикня, негинота, органъ, инструментъ, начинье, орўдне, сосўдъ, строй**.

¹ Цыт. па: С. Ш а м б и н а г о, *Повести о Мамаевом побоище* [у:] *Сборник отделения русского языка и словесности*, Санкт-Петербург 1906, т. 81, с. 183.

² Рукапіс Расійскай нацыянальнай бібліятэкі, Санкт-Петербург, Ф. IV. 688, с. 476: *Летаписецъ то естъ кроиника, з розных многих а досветчоных авторов и историков диялектом русским естъ зложона* (*Хроника* М. Бельскага пачатку XVII ст.).

Можна прывесці і пары слоў, дзе адносінамі сінаніміі звязваліся як найменні спрадвечнага паходжання (напрыклад, **вiтi** і **iгрaтi** ў значэнні 'выконваць на любым музычным інструменце'), так і спрадвечныя і словы з іншамоўнымі каранямі (**пlяcaтi** – **тaнцoвaтi**, **гүчaтi** – **бpимeтi**).

Многія словы з часам мяняюць свае значэнні.

Гэты працэс характэрны і для беларускай музычнай лексікі.

Так, навукоўцы сцвярджаюць, што дзеяслоў **iгрaтi** выкарыстоўваўся ў старажытнасці ў дачыненні не да ўсіх груп інструментаў. Р. Галайская звяртае ўвагу на тое, што "значэнне старажытнага тэрміна неадэкватнае сучаснаму, апошні значна шырэйшы па сэнсу, бо ўжываецца з усімі музычнымі інструментамі. У старажытнасці прымяненне яго абмяжоўвалася хардафонамі і аэрафонамі"¹. Гэты тэзіс пацвярджаецца і пры аналізе кантэкстаў з беларускіх пісьмовых помнікаў.

Яшчэ адзін прыклад: у адносінах да наймення струннага інструмента **кiнiрa** ў П. Бярынды ўжыты дзеяслоў **шүмeтi**: "**Кiнiрa: Цитaрa, гaрфa, в^с кiнiрy шүмaццe, нa гaрфaхү бpмкaючү**"². Сучаснае ж **шумець** у беларускіх лексікаграфічных крыніцах у дачыненні да музыкі не выяўлена.

У **Гiстaрычным слоўнiку беларускай мoвы** словы **гүсляpү**, **гүслüникү** тлумачацца як 'вядзьмар', 'чараўнік' і адзначаюцца ў наступных кантэкстах: "**нeхaй же ce мeжнi вaмнi нe знaйдүтү, штo бy м'блү пeрeнaшaтнi пpeзү oгoнү сынa свoгo, aбo цoркү свoю, aннi в'бшчнкү, aннi гүслüникү aннi тeжү штoбy нi вoрoжнлү, aннi чaрoвннкү**"³. (Прыведзены кантэкст дазваляе зрабіць выснову пра пэўнае адрозненне ў старажытнасці асоб пад назвамі **вeшчнкү**, **гүслüникү**, **чaрoвннкү**, хоць дадзеныя словы абазначалі блізкія паняцці.); "**Нaтүрy нi фoртүны мoгүтү бyтү тыe... жeс сa нe нaрoднл з рoднчoв бeзeцнүх нeшлювнүх дeднчoню хoрoбoю зaрaжoнүх, нa т'блe шпeтeнүх з гүслaрoв aбo чaрoвннкoв**"⁴.

Абедзве назвы асоб, відаць, звязаны з назоўнікамі **гүсла** 'чары', роднасным дзеслову **гүдeтi**. Апошні ж паслужыў утваральнай асновай для назвы **гүслi**. Такім чынам, лексемы **гүсла**, **гүсляpү**, **гүслüникү** і **гүдeтi**, **гүслi** этымалагічна тоесныя⁵.

¹ Р. Г а л а й с к а я, *op. cit.*, с. 16.

² *Лексиконъ славеноросскай имень толкованіе, Всечестным отцемъ Кір Памвою Берындюю... згромаженный*, Куцеін 1653, с. 287.

³ *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, Вильна 1867, т. 3, 137, 1631.

⁴ Рукапіс бібліятэкі Акадэміі навук Літвы, RKF – 255, с. 373б: *Зборнік павучэнняў сярдзіны XVII ст.*

⁵ *Этимологический словарь славянских языков: Праславянскі лексічэскі фонд*, Москва 1974–2001, т. 7, с. 178.

У. Гашоўскі адзначае, што лацінскія дзеясловы *cantare* і *canere* абазначаюць не толькі паняцці ‘пець’, ‘іграць’, ‘утвараць гукі’, але і ‘варажыць’, ‘заклінаць’. Наогул жа ў многіх еўрапейскіх мовах сустракаюцца выразы тыпу “чароўная ігра”, “зачараваны гукамі”¹.

У сучаснай жа беларускай мове слова *гусляр* абазначае асобу, якая іграе на гуслях, а таксама спявае пад звон гусляў².

Такім чынам, калі прасачыць гісторыю слоў, з цягам часу ў семантычным аб’ёме многіх лексічных адзінак, якія са старажытнасці захаваліся ў сучаснай мове, адбыліся наступныя змены:

- павелічэнне колькасці значэнняў: *званок, пішчык, струна, труба*;
- памяншэнне колькасці значэнняў: *арган, піск*;
- страта “музычнай” семы: *більца, пёрка*;
- пераход у разрад размоўнай лексікі: *пішчалка, свіцелка, скрыпіца*.

Як для музычнай лексікі старабеларускай мовы, так і для беларускай музычнай тэрміналогіі на першым этапе фарміравання (пачатак XX стагоддзя) была характэрная **варыянтнасць**. Так, па некалькі фанетыка-арфаграфічных варыянтаў нярэдка мелі запазычаныя назвы (*арфа, арва, архва, гарфа; тигра, цитра, цытра*). Гэта, дарэчы, дадатковае сведчанне іх іншамоўнага паходжання, бо пэўнае арфаграфічнае афармленне ў моўнай практыцы яшчэ не замацавалася.

Адно і тое ж слова часам запазычвалася рознымі шляхамі, у выніку чаго ў мове суіснавалі розныя ў плане фанетычнага і марфалагічнага афармлення лексічныя адзінкі (*мўзыка – мўсикня, кимвалы – цимбалы*).

Выяўлены і словаўтваральныя варыянты: *сўрначъ – сўрначей, скрипка – скрипица, дўдникъ – дўдаръ*.

Прывядзём таксама прыклады варыянтнасці ў беларускай музычнай тэрміналогіі пачатку XX ст.: *аркестр – аркестра, дырыжор – дырыгент*. “Варыянтнасць атрымлівалася таксама ў выніку ўжывання рускіх і беларускіх тэрмінаў адначасова: *выкананне – выпайненне*”³. Неўнарманнасць арфаграфіі – прычына таго, што на першым этапе фарміравання беларускай музычнай тэрміналогіі многія тэрміны мелі фонамарфалагічныя варыянты: *бемоль – бэмоль, гімн – гымн, дыпазон – дыпазон, філармонія – філярмонія*.

З цягам часу ў музычнай тэрміналогіі з ліку варыянтаў для абазначэння паняццяў заставалася мінімальнае колькасць. Аднак некаторыя да сёння жывуць у народнай мове: *звоннік* (дыялектны сінонім да *званар*).

¹ В. Гошовский, *У истоков народной музыки славян. Очерки по музыкальному славяноведению*, Москва 1971, с. 42.

² Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 т., т. 2, Мінск 1978, с. 99.

³ Н. Навічэнка, *Да пытання развіцця беларускай музычнай тэрміналогіі...*, с. 38.

Структурная характарыстыка тэрмінаў і асноўныя спосабы іх утварэння

Як у пачатку станаўлення музычнай тэрміналогіі, так і на сучасным этапе яе развіцця словаўтваральныя магчымасці музычнага тэрміна абмежаваны і падпарадкаваны пэўным заканамернасцям.

Лексічныя адзінкі з музычнай сферы, асабліва тыя, што не ўваходзілі адначасова ў іншыя тэматычныя аб'яднанні, мелі вузкі семантычны аб'ём і набліжаліся да тэрмінаў, адрозніваліся невысокай словаўтваральнай актыўнасцю. Ад найменняў музычных інструментаў утвараліся, як правіла, назвы музыкантаў і прыметнікі. Так, ад лексем **звонъ** утварыліся прыметнік **звонový** – 'прызначаны для вырабу (ліцця) званоў', прыметнік **звонový**: "сталсе стѹнны⁵ бо⁵ где была сѣча великаа и поражаа немалаа з вебѹ сторои, иж ѡт делного, и гаковничного стрѣланиа ѡт звонвог бразкѹ и звонѹ и ѡт крикѹ людског, земла дрижала"¹; субстантыў **звонникъ**: "Приходила до мене пани Немила Бѣлчина оповѣдаючи, ижъ ей заставилъ звонникъ Олексеи поестъ на тафтѣ зеленой золотомъ шитъ"².

Аднак на конт словаўтварэння некаторых груп найменняў, звязаных з музыкай, не існуе адзінага пункта гледжання. Калі аналізаваць лексічныя адзінкі спрадвечнага паходжання, то некаторыя даследчыкі матывуюць найменні выканаўцаў музыкі назвамі музычных інструментаў, іншыя лічаць іх аддзеяслоўнымі ўтварэннямі. Між іншым, назвы многіх музычных інструментаў і выканаўцаў на іх маглі ўзнікаць адначасова. Паколькі для выканання музычнага твора аднолькава значная і наяўнасць інструмента, і асобы, якая на ім іграе. Пацвярджэнне гэтай думкі тое, што запазычваліся ў музычнай сферы звычайна назвы інструментаў разам з назвамі выканаўцаў на гэтых інструментах.

Важную ролю ва ўтварэнні намінацый, звязаных з музычнай сферай, адыгралі гукапераймальныя асновы (**бубенъ**, **бубнити** ад асновы – **бу-**; **гучати** – аснова – **гу-** і інш.).

Высокай словаўтваральнай актыўнасцю валодалі дзеясловы. Некаторыя назвы музычных інструментаў спрадвечнага паходжання матываваны дзеясловамі і ўтварыліся пры дапамозе суфіксаў (**пища-лка**, **клепа-л-о**). Ад дзеясловаў з дапамогай прыставак і суфіксаў звычайна ўтвараліся назоўнікі са значэннем апрадмечанага дзеяння, словы для выражэння пачатку або заканчэння, шматкратнага дзеяння (**завривати**, **допети**, **игривати**).

Некаторыя аддзеяслоўныя назоўнікі з кніжнаславянскім суфіксам **-ниј-** мелі размоўныя варыянты са словаўтваральным фармантам **-н'ј-**

¹ Рукапіс Расійскай нацыянальнай бібліятэкі. – Санкт-Петербург, F. IV. 688, с. 386б: *Летаписецъ то естъ кроиника, з розных многих а досветчонных авторов и историков диялектом русским естъ зложона* (Хроника М. Бельскага пачатку XVII ст.).

² *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею для разбора древних актов*, Вильна 1865–1915, т. I–XXXIX, т. XVII, 2, 1539.

або з характэрным для беларускай мовы падаўжэннем зычнага (**спеванне – спеванье, трубенне – трубене, пенне – пенье – пене**). Заўважаны кніжна-размоўныя паралелі з рознымі прэфіксамі (**вострубити – за-трубити**).

Адзначаецца суіснаванне аднакаранёвых намінацый, якія адрозніваліся словаўтваральнымі фармантамі і семантычным аб'ёмам пры наяўнасці агульнай семы: для дзеясловаў **петы – спевати** агульнымі значэннямі былі 'спяваць', 'ухваляць, славіць'; для слоў **воспети – вспети** 'спець'.

Пры ўтварэнні лексем са значэннем дзеючай асобы ў старажытнасці, як і на сучасным этапе, быў актыўны суфікс **-никъ-** (**дудникъ, звонникъ, пиццалникъ**). Назвы выканаўцаў утвараліся таксама з дапамогай суфіксаў **-ачъ** (**играчъ, трубачъ**), **-аръ** (**дударъ**), **-акъ** (**спевакъ**).

Трубач, дудар, спявак – у сучаснай беларускай мове па-ранейшаму ўжываюцца пры абазначэнні асоб з гэтымі суфіксамі.

З лацінскай мовы, часта праз пасрэдніцтва польскай, ды і з польскай непасрэдна ў беларускую трапіў шэраг запазычанняў з канцоўкай **-иста** (**органиста, лютниста, цыгариста, корнетиста**).

Сёння ж самы прадуктыўны з іншамоўных сродкаў пры ўтварэнні назваў асоб – суфікс **-ист (-ыст)**: **цымбаліст, гітарыст, флейтыст**.

Сярод старажытных намінацый сустрэлася лексічная адзінка з канцоўкай **-истый (бўвеністый)**, што з'явілася ў выніку ад'ектывацыі назоўнікавых утварэнняў на **-иста**. Дадзеная словаўтваральная мадэль была прадуктыўная яшчэ ў 20-я гады ХХ ст. "Пастановай 1933 г. «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу» формы тыпу **арганісты** былі скасаваныя і замененыя расейскімі формамі на **-ист – арганіст, камуніст**"¹. У некаторых гаворках беларускай мовы назоўнікі са значэннем асобы на **-исты** ўжываюцца па-ранейшаму.

Для выражэння паняцця 'жанчына-артыстка' ўжываліся словы з суфіксамі **-к-**: **скоморашка**; **-иц-**: **танцовница**; **-ин-**: **пророкня**.

Сярод старажытных найменняў, якія адносіліся да музычнай сферы, ёсць **састаўныя лексічныя адзінкі**. Іх узнікненне звязана з патрэбай канкрэтызаваць, дэталізаваць прадметы і з'явы: **сопль пастырскі, фўяра пастўшская**. Некаторыя састаўныя назвы з'явіліся ў беларускай мове ў выніку калькавання іншамоўнай, якая не мела аднаслоўнага старабеларускага эквівалента. Так, жыдоўскае *asor* перакладаецца і падаецца ў пісьмовых помніках як **інструментъ о десяти стрўнахъ**.

Найбольш распаўсюджаная ў старажытнасці, як і сёння, мадэль утварэння састаўных найменняў тэрміналагічнага характару – назоўнік у назоўным склоне + прыметнік ці прыметнік + назоўнік у назоўным

¹ А. Х р о м ч а н к а, *Назоўнікі на -исты / -ысты ў беларускай мове*, "Роднае слова" 1993, № 9, с. 27.

склоне (песнь псалтырная, сосуды псаломские, музыкальный инструментъ).

У помніках старабеларускай мовы выяўлена некалькі састаўных найменняў музычных інструментаў з галоўным словам **трѹба**: **трѹба роговая, рожаная**: “грекове заправдѹ през глос роговое трѹбы седмѹ тысячѹ валечныхѹ напротивкѹ гекторови приказали сѹ зъехать”¹; “...вспевайте гѹби во гѹслахѹ в гоѹслахѹ и голосе псалтырномѹ, во трѹбахѹ кованыхѹ голосом трѹбы рожаное...”²; **трѹба дѹбасная**: “люди тыи его што за Велею посели игрывали на трѹбахѹ дѹбасныхѹ”³; **трѹба долгая**: “радиви кнѹз справивши з жомойдским, кѹрсовским и литовским воѹском, зшиковал всѹхѹ и росправил гѹфы порадне и хорѹгви и трѹбачов з долгими жомонтскими трѹбами, на своихѹ мѹстцахѹ...”⁴; **трѹба смертельная**: “Звычай абовѹи был ѹ Крола, же кгда мѹи кого смѹртю скарати, Возного зѹ трѹбою котораѹ для тол смертелною сѹ называла, преѹд ворота посылаѹ”⁵.

Паходжанне тэрмінаў

Па паходжанні словы, што ўтвараюць тэматычную групу музычнай лексікі, неаднародныя.

Падмурак названага пласта – агульнаславянскія найменні (гѹдѹети, гѹсли, играчѹ). Вялікая колькасць слоў трапіла ў старабеларускую мову з іншых моў у сувязі з шырокімі культурнымі і эканамічнымі кантактамі прадстаўнікоў розных краін і беларускіх земляў. Найбольш старажытнымі лічацца запазычанні грэка-лацінскага паходжання, якія трапілі ў старабеларускую мову непасрэдна з грэчаскай або праз пасрэдніцтва царкоўнаславянскай мовы ў сувязі з прыняццем хрысціянства і візантыйскага царкоўнага абраду. Так, большасць элементаў лексіка-семантычнай групы назваў, аб’яднаных значэннем ‘музычны твор або жанр’, – найменні рэлігійных песнапенняў грэчаскага паходжання (**акафістѹ, антифонѹ, нрмосѹ**).

Храмы розных канфесій у старажытнасці выконвалі ролю важных культурных цэнтраў, дзе зараджаліся традыцыі прафесійнага музычнага мастацтва. Поліканфесійнасць Вялікага Княства Літоўскага стала прычынай таго, што ў старажытныя пісьмовыя крыніцы трапілі назвы музычных жанраў, выканаўцаў музыкі, музычных інструментаў, характэрныя для набажэнстваў розных веравызнанняў.

¹ Рукапіс Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя В.І. Вярнадскага НАНУ, ДА/п 157, с. 58: *Аповесць аб Троі пачатку XVI ст.*

² Рукапіс Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі ў Маскве, № 335, с. 986: *Псалтыр XVI ст.*

³ *Летаніс па спісу Красінскіх канца XVI ст.* [у:] ПСРЛ, Санкт-Петербург 1907, т. XVII, с. 66.

⁴ Рукапіс Расійскай нацыянальнай бібліятэкі, Ф. IV. 688, с. 517: *Кроініка славяноў руская о панствах рускх, полских и литовских (Хроніка М. Стрыйкоўскага пачатку XVII ст.)*.

⁵ *Гісторыя або правдивое выписаніе ст. Іоанна Дамаскіна, о житіи святых преподобных отецъ Валаама і Осафа и о наверненіи індіанъ*, Куцеін 1637, с. 436.

Распаўсюджанне ідэй Рэфармацыі, знаёмства насельнікаў беларускіх земляў з заходняй культурай паспрыяла пашырэнню свецкага мастацтва. Разам з новымі тэндэнцыямі і рэаліямі ў беларускую мову траплялі запазычанні для іх абазначэння.

Першае месца сярод запазычанняў XV–XVII стагоддзяў займаюць паланізмы. Найчасцей праз пасрэдніцтва польскай мовы ў беларускую траплялі лацінізмы (ляментъ, цымбалы, цитра), запазычанні з раманскіх моў (лютня, флетня, штортъ), германізмы (арфа). Увогуле ў старабеларускім музычным лексіконе больш за 31 % слоў іншамоўнага паходжання.

Беларускую музычную тэрміналогію XX стагоддзя даследавала Н. Навічэнка. Яна згрупавала тэрміны паводле паходжання наступным чынам: агульнаславянскія, усходнеславянскія, уласнабеларускія, калькі, запазычаныя з заходнееўрапейскіх моў адаптаваныя, запазычаныя з заходнееўрапейскіх моў неадаптаваныя, запазычаныя з іншых моў¹.

Агульнаславянскіх музычных тэрмінаў няшмат. Найперш да іх адносяцца назвы музычных інструментаў (бубен, гуслі, дуда, звон і іншыя).

Значную групу ў беларускай музычнай тэрміналогіі складаюць тэрміны агульнаўсходнеславянскага паходжання (сярод іх *валачобнік*, *балабон* 'званок на шыі ў жывёлы', *балалайка*).

Уласнабеларускія словы ўтвараюць самую шматлікую групу беларускіх музычных тэрмінаў праславянскага паходжання. Большасць іх – дыялектныя назвы беларускіх музычных інструментаў, іх частак, партый спевакоў пры выкананні беларускіх народных песень: *душнік* 'рэзанатарная адтуліна ў цымбал', *бразготкі*, *жужалка* 'дзіцячая цацка з костачкі, якая ўтварае гудзенне', *куцык* 'калок у скрыпцы, на які намотваецца струна' і іншыя².

У сучаснай беларускай музычнай тэрміналогіі значная колькасць тэрмінаў запазычаныя. Многія з іх трапілі ў беларускую мову праз рускую і польскую. "Запычанне ў беларускай музычнай тэрміналогіі <...> грунтуецца перш за ўсё на збліжэнні з інтэрнацыянальнай тэрміналогіяй"³.

Запычаныя тэрміны можна падзяліць на адаптаваныя і неадаптаваныя. Да адаптаваных адносяцца тыя, што фанетычна аформлены паводле законаў беларускай мовы. Найбольш такіх запазычана з італьянскай мовы: *адажыя*, *лібрэта*, *баркарола* і іншыя. Многія словы прыйшлі з грэчаскай мовы: *тон*, *канон*, *гімн*, *какафонія*, – а таксама з французскай: *ансамбль*, *вадэвіль*, *дысананс*, *канкан*. Выяўлены і лацінізмы: *опус*, *рэквіем*, *квінта*, – запазычанні з іспанскай мовы: *танга*, *хабанера*, – з польскай: *гурт* (спевакоў), *кракавяк*, *мазурка*.

¹ Н. Навічэнка, *Тыпы беларускіх музычных інструментаў паводле іх паходжання* [у:] *Тэрміналагічны зборнік '89–90*, Мінск 1992, с. 13.

² Н. Навічэнка, *Тыпы беларускіх музычных інструментаў паводле іх паходжання...*, с. 15.

³ *Ibidem*.

Многія пашыраныя запазычанні – інтэрнацыянальныя тэрміны. Яны перш за ўсё сфарміраваныя на грэчаскай або лацінскай аснове: *балет, партыя, прэлюдыя*.

Асобную групу ўтвараюць неадаптаваныя запазычанні, прадстаўленыя ў асноўным італьянскімі тэрмінамі. Яны сустракаюцца ў асноўным у нотных і спецыяльных тэкстах па музыцы ў выглядзе слоўных указанняў. Гэта, як правіла, прыслоўі, што абазначаюць характар выканання музычнага твора, яго метр, памер, сілу гуку, фразіроўку, інтанацыю.

Некаторыя назвы народных інструментаў і спевакоў запазычаны з цюркскіх (*барабан, кобза*) і іншых моў.

Veranika Bandarovich

Formation of the Belarusian Musical Terminology

A b s t r a c t

The music-related vocabulary of the Old Belarusian language is a complicated and varied layer of words, which is due to the influence of both linguistic and extralinguistic factors. The given thematic group is characterised by close links with the current vocabulary and other thematic groups. It is characterised by a wide variety and the availability of numerous synonymous means of different origin for the denotation of the same concept. The words forming a part of the music-related vocabulary were not an unsystematic totality, but a well-ordered totality with unstable links, which reflected the system of the concepts about music, formed in minds of Old Belarusian language's native speakers. A lot of denominations are characterised by monosemantic, derivative inactivity and limitations of usage. It helps to make a reference to a variety of terms. A considerable part of the words discovered in the Old Belarusian language is used in the modern Belarusian literary language and is an integral part of musical terminology of the modern Belarusian language.

Nina Barszczewska

Warszawa

Zachowania językowe mieszkańców Podlasia w warunkach bilingwizmu: Charakterystyka socjolingwistyczna*

Powszechny proces globalizacji i narastające znaczenie języków prestiżowych, a w szczególności języka angielskiego, w pewnym stopniu marginalizuje języki narodowe, a nawet może prowadzić do ich wymarcia. Dotyczy to przede wszystkim tych języków i gwar, których zakres posługiwania się przez mieszkańców jest ograniczony, a oddziaływanie na inne języki jest niewielkie. Określony język (dialekt, gwara) o mniejszym znaczeniu, obsługujący zakres podstawowych pojęć w głównej mierze takich grup społecznych, jak społeczeństwo wiejskie, ustępuje miejsca bardziej prestiżowemu językowi, który jest używany przez władze, inteligencję, duchowieństwo czy przez środki masowego przekazu. W społeczności wielojęzycznej bardzo ważną cechą jest wyodrębnienie funkcji pełnionych przez języki, co jest niezwykle istotne w przypadku występowania dyglosji. Takie zróżnicowanie funkcji języków o charakterze dyglosyjnym najjaskrawiej obserwuje się obecnie w Europie na Białorusi, Ukrainie, Górnych i Dolnych Łużycach oraz w Irlandii¹.

Ze wszystkich języków słowiańskich na czoło języków zagrożonych zdykowanie wysuwa się język białoruski. Obecna sytuacja języka białoruskiego i jego gwar wynika z międzywojennej i powojennej polityki państwa polskiego w odniesieniu do języków mniejszości narodowych, a także z polityki językowej władz białoruskich, które skutecznie przeprowadzając rusyfikację zepchnęły ten język do roli języka drugorzędowego. Te działania oraz wszelkie zaszczości historyczne, jak również czynnik geopolityczny – położenie Białorusi między dużo większymi krajami: Rosją i Polską miały istotny wpływ na zahamowanie rozwoju i zmniejszenie prestiżu zarówno białoruskiego języka literackiego, jak i gwar. „Z drugiej jednak strony polskie władze, tworząc swoisty «rezerwat» ściany wschodniej, pomogły ocalić i zachować wspomniane gwary, nawet wśród najmłodszych pokoleń. Dopiero w latach 70. XX wieku ten *status quo* został zachwiany”².

* Artykuł opracowany do projektu *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia* finansowanego w ramach programu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2016.

¹ У. Кошчанка, *Дзяржаўнае шматмоўе ў краінах Еўропы* [w:] *Беларусь – XXI стагоддзе: нацыянальна-культурнае развіццё*, Мінск 2004, s. 325–328.

² M. Gawryluk, *Sytuacja językowa na pograniczach Białorusi*, „Acta Albaruthenica” 2007, t. 6, s. 135.

Najważniejsze zmiany różnicujące badane gwary na obecnym pograniczu polsko-białoruskim miały swój początek tuż po zakończeniu II wojny światowej i ustaniu procesów migracyjnych. Zarówno w Polsce, jak na Białorusi językiem oficjalnym, czyli państwowym nie był język prymarny używany przez ludność białoruską. Na Białorusi język białoruski, mimo statusu państwowego, ustępował miejsca językowi rosyjskiemu. W Polsce natomiast przyswojenie języka polskiego było i jest niezbędnym warunkiem awansu społecznego ludności migrującej z białoruskich wsi do polskich miast. Proces ten zapoczątkował zjawisko bilingwizmu, czyli naprzemiennego posługiwania się językiem prymarnym i urzędowym, państwowym. Interferencja pomiędzy nimi doprowadziła do powstania różnych odmian tego samego języka w społeczeństwie oraz różnych sfer jego użycia. Język białoruski w Polsce nie cieszy się prestiżem ani popularnością także ze względu na wąski zakres użycia na Białorusi, gdzie występuje wyraźna dominacja języka rosyjskiego w różnych sferach życia¹. Natomiast na Podlasiu w szerokim użyciu są jeszcze dobrze zachowane lokalne gwary.

Gwary wschodniosłowiańskie na Podlasiu

Zachodnią granicę występowania gwar wschodniosłowiańskich na terytorium Polski wyznacza wschodni zasięg występowania *mazurzenia* (wymowy spółgłosek ś, ź, ć, ź jako s, z, s, ʒ). Gwarowy język białoruski obejmuje swoim zasięgiem północno-wschodnią część Podlasia. Elżbieta Smułkowa w oparciu o mapy zawarte w *Atlasie gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*² określa zachodnią granicę występowania gwar białoruskich następująco: „nad Kanałem Augustowskim do Biebrzy w okolicy Sztabina, Biebrzą do ujścia Brzozówki, skąd po zachodniej stronie rzeczki biegnie ona lasami na południowy wschód od Knyszyna do Supraśli w okolicy Wasilkowa, Supraślą do Narwi, której prawym brzegiem odchyła się nieco na wschód od rzeki między Łapami i Surazem, przecinając ją koło wsi Zawyki. Na terenie między Narwią a Bugiem linia wskazuje zachodni zasięg gwar typu wschodniosłowiańskiego, przechodzi między Brańskiem a Bielskiem Podlaskim, skąd meandrami, nieco na zachód od Siemiatycz, dochodzi do Bugu”³.

Omawiane gwary są zróżnicowane pod względem fonetycznym: od akających i dziekających / ciekających na północ od rzeki Narew poprzez pas gwar przejściowych białorusko-ukraińskich do ukraińskich nad Bugiem.

Największe rozbieżności wśród językoznawców zajmujących się nazewnictwem dialektów i gwar wschodniej Białostoczczyzny powoduje problem

¹ Zob.: N. Barszczewska, *Zakres użycia języka białoruskiego na przełomie XX–XXI wieku*, „Acta Albaruthenica” 2014, t. 14, s. 87–98.

² *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny* (dalej: AGWB), t. I, pod red. S. Glinki, A. Obrębskiej-Jabłońskiej, S. Siatkowskiego, Warszawa 1980.

³ E. Smułkowa, *Polsko-białoruski kontakt językowy* [w:] E. Smułkowa, *Białorus i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 374. Zob. również: S. Glinka, *Granica językowa i przykłady zróżnicowania fonetycznego gwar białoruskich Białostoczczyzny*, „Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN” 1969, r. III, z. 5.

gwar przejściowych. Szczególnie wyznaczenie granicy między gwarami białoruskimi a ukraińskimi wywołuje wiele dyskusji, na przykład E. Smułkowa wyróżnia pas gwar przejściowych¹ białorusko-ukraińskich między Narwią a Bugiem², natomiast Michał Sajewicz wyznacza ostrą granicę między gwarami białoruskimi a ukraińskimi³.

W polskiej literaturze dialektologicznej z konsekwentnym odróżnieniem obydwu terminów jako pierwszy wystąpił w 1933 roku Mieczysław Małecki. Według niego, gwara mieszana to taka, w której obecne cechy tej samej prasłowiańskiej cechy językowej w różnych leksemach zgadzają się z systemem jednej albo drugiej gwary. W gwarach przejściowych jedna z cech rozwijała się według systemu A, a druga według B. To rozróżnienie nie rozwiązuje jednak problemu, ponieważ przeprowadzone zostało tylko na podstawie cech fonetycznych. Jeśli dodamy cechy fleksyjne czy leksykalne, wtedy definicja M. Małeckiego wydaje się niepełna⁴.

Doprecyzowaniem obydwu terminów zajął się następnie Mieczysław Karaś, w którego ocenie w gwarach mieszanych niekonsekwentnie oraz przypadkowo występują cechy dwóch lub większej liczby dialektów, natomiast w przejściowych autor podkreśla konsekwencję i prawidłowość rozwoju cech językowych. W odróżnieniu od M. Małeckiego, M. Karaś traktuje gwary przejściowe i mieszane jako dwa różne etapy rozwoju na pograniczu językowym⁵.

Specyfikę językową wschodniej Białostoczczyzny najbardziej trafnie obrazuje definicja E. Smułkowej. Gwary przejściowe „są to gwary położone między wyraźnymi masywami dialektalnymi tego samego lub co najmniej dwóch odrębnych języków, których jednoznaczne obiektywne zakwalifikowanie do jednego z sąsiadujących dialektów (języków) napotyka poważne trudności lub zgoła nie jest możliwe ze względu na stopniowe terytorialne narastanie cech charakterystycznych, których współobecność decyduje dopiero o przynależności gwary do określonego dialektu lub języka”⁶. W odróż-

¹ E. Smułkowa, *Pojęcie gwar przejściowych i mieszanych na polsko-białorusko-ukraińskim pograniczu językowym* [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 336–348; *Propozycja terminologicznego zawężenia zakresu pojęć: „gwary przejściowe” – „gwary mieszane”* zob.: E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 349–354.

² E. Smułkowa, *Szkic systemów fonologicznych ruskich gwar Białostoczczyzny wschodniej* [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 91.

³ M. Sajewicz, *O białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostoczczyźnie*, „Rozprawy Slawistyczne” 1997, nr 12, s. 91–107; t e n ż e, *Nasza mowa prosta, czyli o białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostoczczyźnie*, „Над Бугом і Нарвою – український часопис Підляшшя” [online], http://nadbuhom.pl/art_2375.html [dostęp 30.01.2015].

⁴ E. Smułkowa, *Zagadnienia polsko-białorusko-litewskiej interferencji językowej na ziemiach północno-wschodniej Polski*, „Z polskich studiów slawistycznych”, seria VII, Warszawa 1988, s. 402.

⁵ E. Smułkowa, *Pojęcie gwar przejściowych i mieszanych...*, s. 338.

⁶ E. Smułkowa, *Propozycja terminologicznego zawężenia zakresu pojęć...*, s. 350.

nieniu od mieszania się gwar, „przejściowość jest wynikiem długotrwałego wspólnego rozwoju gwar na styku języków bliskopokrewnych; idiolekty mieszane powstawać mogą wszędzie tam, gdzie prestiż jednego z języków i utylitaryzm powodują dwujęzyczność lub w jej konsekwencji całkowite przechodzenie na język sekundarny, stopniowo coraz lepiej przyswajany”¹. Mieszkańcy wschodniej Białostoczczyzny, którzy posługują się przejściową gwarą białorusko-ukraińską nie są dwujęzyczni, czyli nie rozmawiają raz po białorusku, a raz po ukraińsku².

M. Sajewicz natomiast wszystkie gwary pomiędzy Bugiem a Narwią z oparciem wschodnim o Puszczy Białowieską traktuje jako północno-zachodnie gwary ukraińskie, które dzielą się na zachodnio- i wschodniopodlaskie. Mianem gwary przejściowej określa tylko takie terytorium, na którym liczba indywidualnych cech jednej gwary równa się liczbie cech gwary drugiej³. W oparciu o *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny* badacz określił wyraźną granicę między gwarami białoruskimi i ukraińskimi na Podlasiu. „Na wschodnim odcinku granica ta przebiega w linii prostej od przecięcia się rzeki Narwi między wsiami Bińdziuga i Rybaki. Na odcinku zachodnim gwary ukraińskie wychodzą poza Narew, obejmując takie miejscowości, jak Białowieża, Teremiski, Pogorzelce, Budy, Skupowo, Bernadzki Most, Ochrymy, Kapitańszczyzna, Kasjany, Porosłe, Bińdziuga i Suszcza, w których występuje akanie, dziekanie i ciekanie, miękka wymowa spółgłosek przedniojęzykowych przed *e* i *i*. Na zachód od tej linii położone są takie wsie, jak Topiło, Orzeszkowo, Lipiny, Dubiny, Nowosady, Borysówka, Grodzisko, Krzywiec, Waśki, Hajdukowszczyzna, Rybaki i Odrynki. Wymienione tu miejscowości leżą już w obszarze gwar okających. Nie występuje tu również zjawisko dziekania i ciekania, ponieważ wszystkie spółgłoski przedniojęzykowe i wargowe uległy przed *e* stwardnieniu. <...> Gwara białoruska niekiedy już w zaniku, istnieje niewątpliwie w takich miejscowościach, jak Hoźna, Ostrówki, Koźliki, Bogdanki, Czerewki i Zawyki, ale w Narwi, Trześciance, Rybołach i Wojszkach jest już gwara ukraińska”⁴.

Najczęściej do gwar sąsiednich infiltruje leksyka, znacznie rzadziej cechy fonetyczne i morfologiczne, ponieważ jest to dużo dłuższy proces. Według M. Sajewicza, przeniknięcie nawet 50% ukraińskiej leksyki do gwary białoruskiej nie wpłynie jednak na zmianę jej charakteru. Jeśli jednak białoruska gwara przejmie z ukraińskiej twardą wymowę spółgłosek przed *e*, wówczas gwarze białoruskiej będzie groziło powolne zanikanie⁵.

Najbardziej istotne ruskie cechy językowe w gwarach między Narwią a Bugiem wcześniej omówił Władysław Kuraszkiewicz, który podzielił je na dwie grupy: na gwary typowo północnoukraińskie w powiecie siemiatyckim i w południowych częściach powiatów bielskiego i hajnowskiego oraz przej-

¹ E. S m u ł k o w a, *Pojęcie gwar przejściowych i mieszanych...*, s. 344.

² *Ibidem*, s. 340.

³ M. S a j e w i c z, *O białorusko-ukraińskiej granicy językowej...*, s. 99.

⁴ *Ibidem*, s. 101.

⁵ *Ibidem*, s. 98.

ściową gwarę białorusko-ukraińską (gwarę archaiczną, będącą w zaniku), wciśniętą klinem między gwary białoruskie i ukraińskie w okolicy Puszczy Białowieskiej i nieco szerszą podstawą przy polsko-ruskiej granicy językowej¹. Granicę występowania gwar ruskich W. Kuraszkiewicz określił następująco: „na zachód od Zabłudowa i Bielska Podlaskiego wsie: Złotniki, Doktorce, Strabla, Husaki, Stacewicze, Orechowicze, Stryki, Augustowo, Pili-ki, Dziecinne Dubno, Nurzec, dalej wzdłuż rzeki Nurczyk: Grabarka, Pakanie-wo, Żerczyce, Zalesie i wysuwają się na prawym brzegu Bugu aż poza Siemiatycze: Baciki Dalsze, Haćki, Zajęczniki, Rogawka, Cecele. Na zachód od tych wsi już tylko wyspowo występuje ruska gwara we wsiach Świridy i Malesze na północ od Brańska”².

Podlaskie pogranicze białorusko-ukraińskie jest świadectwem tego, że trudno jest przeprowadzić klasyfikację gwar peryferyjnych i jednoznacznie odnieść je do konkretnego języka. „Rozgraniczenie mowy mieszkańców o charakterze białoruskim i ukraińskim dokonywane jest poprzez pokazanie przebiegu izoglos ukazujących cechy dyferencjalne charakterystyczne dla poszczególnych języków³. Tradycyjnie wyróżnia się sześć izofon wyznaczających tę granicę. Są to:

- zasięg występowania akania oraz ciekanie i dziekanie (cechy charakterystyczne dla języka białoruskiego);
a także cechy ukraińskie:
- dyspalatalizacja spółgłosek przed *e* i *i* (izofony ukazujące dyspalatalizację spółgłosek wargowych przed *e*, dyspalatalizację spółgłosek zębowych przed *e* oraz dyspalatalizację spółgłosek zębowych przed *i*);
- szósta izoglosa ukazuje zasięg miękkiej wymowy dawnego *c'*, np. ukr. *xłopec'* wobec biał. *xłop'ec*.

Spośród sześciu cech cztery przebiegają w podobnej linii, a mianowicie prowadzi ona mniej więcej wzdłuż rzeki Narwi, następnie biegnie na południe i przechodzi koło Hajnówki. Linia ta pokrywa się również z granicą zasięgu szeregu innych cech językowych – morfologicznych i leksykalnych⁴.

Specyfikę gwar białoruskich na Podlasiu szczegółowo opisał Mirosław Jankowiak⁵. Ciekawy jest fakt, że granica między gwarami akającymi i okającymi niemal dokładnie pokrywa się z historyczną granicą między Wielkim Księstwem Litewskim a Koroną. „Zachodnia granica przebiega wzdłuż rzeczki Brzozówki aż do jej źródeł, potem idzie na Wasilków, Michałowo do Białowieży. Granica ta jest dość ostra, najwięcej wahań obserwuje się w części południowej. Niewielka wyspa akająca leży na półd. zach. od Białego-

¹ W. Kuraszkiewicz, *Tendencje białoruskie i ukraińskie w gwarach okolic Puszczy Białowieskiej* [w:] W. Kuraszkiewicz, *Ruthenica*, Warszawa 1985, s. 38–48.

² W. Kuraszkiewicz, *Najważniejsze zjawiska językowe ruskie w gwarach między Bugiem a Narwią* [w:] W. Kuraszkiewicz, *Ruthenica*, Warszawa 1985, s. 21–22.

³ AGWB, t. 1, s. 122 oraz Mapa 1.

⁴ M. Jankowiak, *Gwary białoruskie w Polsce* [w:] N. Barszczewska, M. Jankowiak, *Dialektologia białoruska*, Warszawa 2012, s. 153.

⁵ *Ibidem*, s. 143–156.

stoku, tworzy ją wieś Baciuty (p. 53) i kilka wsi sąsiednich¹. Na terenie akającym leżą m. in. takie miejscowości, jak: Dąbrowa Białostocka, Sokółka, Narewka, Białowieża. Na tym samym terenie występuje też jakanie. Na terenie akającym w trójkącie utworzonym przez Lewkovo Duże, Siemionówkę, Białowieżę występuje dyspalatalizacja spółgłosek wargowych przed *e*, co prowadzi do wymowy typu *maš'ok, vas'ela, vasn'a*.

Z kolei w czworokącie utworzonym przez wsie Żółtki, Nowodworce, Zawyki, Czerewki, Koźliki, Topolany między rzekami Supraśl i Narew występują gwary okające i dziekające / ciekające. Dalej na południe we wsiach Ryboły i Trześcianka zachowana jest wymowa *d' / t'*. Równoległe z tą izoglosą przebiegają też izoglosy dyspalatalizacji spółgłosek zębowych przed *e* oraz północnego zasięgu miękkiej wymowy dawnego *c'*. Zasięg dyspalatalizacji spółgłosek zębowych przed *i* występuje na południe od Bielska Podlaskiego i Hajnówki i obejmuje m. in. wsie Orla, Mochnate, Czeremcha, Niemirów².

W gwarach białoruskich sąsiadujących z gwarami mazowieckimi występuje mazurzenie (wsie Krasnoborki, Kropiwnica, Milewskie, Rybnik, Kruszewo). Mazurzenia brak w nowej gwarze mazowieckiej powstałej na substracie białoruskim w powiecie sejneńskim. Zdaniem Tadeusza Zdancewicza, mimo że „gwara leży na pograniczu zwartej polskiej obszar językowy, pod wieloma względami należy już do gwarowego typu polskiej wyspy na południe od Wilna. Występują w niej liczne wpływy białoruskie a także litewskie”³.

W oparciu o wymowę *o* nieakcentowanego i mazurzenie Stanisław Glinka wyodrębnił 4 typy gwar białoruskich (akająca niemazurząca, akająca mazurząca, okająca niemazurząca, okająca mazurząca), które dzielą obszar Podlasia na dwie części: północno-wschodnią i południowo-zachodnią⁴.

Podobny podział pod względem zróżnicowania morfologicznego zaobserwowała E. Smułkowa: „Nasilenie odrębności morfologicznych przypada bowiem na teren północno-wschodni (gwary akające) obejmujący powiaty: sokólski, dąbrowski, południowo-wschodni skrawek augustowskiego i wschodnią część białostockiego. Tutaj właśnie obserwujemy takie cechy jak: końcówka *-e* w G. sg. f. twarodematowych (typ *vad'e* wobec połud.-zach. *vad'y*); końcówka *-e* w N. pl. m. i f. twarodematowych, co rozszerza się również na północ.-zach. gwary okające; sakanie; wymowa cząstki zwrotnej *-s'a* jak *-so, -s'o* (w gwarach okających *-s'e*)”⁵. Powyższe przykłady potwierdzają przynależność badanych gwar do południowo-

¹ AGWB, t. 1, s. 124 oraz Mapa 2.

² *Ibidem*, Mapa 1.

³ T. Z d a n c e w i c z, *Radziuszki, pow. Sejneński* [w:] *Teksty gwarowe z Białostoczczyzny z komentarzem językowym*, pod red. A. O b r ę b s k i e j - J a b ł o Ń s k i e j, Białystok 1972, s. 15.

⁴ S. G l i n k a, *Granica językowa i przykłady zróżnicowania fonetycznego gwar białoruskich Białostoczczyzny*, „Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych Polskiej Akademii Nauk”, Warszawa 1969, z. 5, s. 36–45.

⁵ E. S m u ł k o w a, *Przykłady zróżnicowania morfologicznego gwar białoruskich Białostoczczyzny* [w:] E. S m u ł k o w a, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 131.

zachodniego dialektu białoruskiego, w części południowej przechodzącego w przejściowy białorusko-ukraiński¹.

Na tym obszarze występują wpływy języka polskiego, np. czas przyszły złożony *b'udu rab"iu*; wobec ogólnobiałoruskiego *b'udu rab"ic*; szerzenie się sufiksu *-ak* na oznaczenie istot niedorosłych (*žereb"ak, c'el"ak, jehń"ak*) przy liczbie mnogiej (*žarab"ata, c'el"ata, jehńak"e*)².

Podział Białostoczczyzny na trzy części: zachodnią, północno-wschodnią i południową występuje również pod względem zróżnicowania leksykalnego³. Pęk izoleks o zasięgu zachodnim przebiega z północy na południe zgodnie z granicą fonetyczną i oddziela leksemy wschodniosłowiańskie od polskich, np. *per'evesło – pas, p'oźńa, stern'a – rž'ysko, tok – klep"isko, žm"eńa – garść*, chociaż granica ta nie jest ostra i pozostaje dość szeroki pas, gdzie występują kalki nazw wschodniosłowiańskich w okolicznych polskich wsiach i w polskiej mowie ludności dwujęzycznej, np. *przewiąsło* i *rozrzucać* 'podorywać'⁴.

Pęki izoleks o zasięgach północno-wschodnim i południowym odzwierciedlają zróżnicowanie gwar wschodniosłowiańskich. Pęk izoleks kierunku północno-wschodniego (*s'v'eren* wobec południowego *špixl"er, m'ak'in'a – poł'ova, v'ejal'ka – š'opel'ka*) jest zbieżny z podziałem na gwary akające i okające⁵. Natomiast pęk izoleks o zasięgu południowym (*kt'uńa* wobec północnego *humn'o, adr'yna, stern'a – p'oźńa, rž'ysko, r'ozpłuha – barazn'a*) przebiega wzdłuż rzeki Narew i na południowy wschód do Białowieży, tak jak granica między gwarami dziekającymi / ciekającymi i z zachowanymi *d' / t'*⁶.

Zachowania językowe społeczności bilingwalnej

Opisując społeczne zjawiska językowe, możemy stosować dwie metody: synchroniczną w celu charakterystyki aktualnego stanu języka (dialektów, gwar) i/lub diachroniczną, opisującą różne etapy zmian w perspektywie czasowej. Obydwie metody są uwzględniane i stosowane w studiach nad społecznymi zjawiskami komunikacyjnymi, choć językoznawstwo diachroniczne poprzez zastosowanie historycznego aspektu daje większe możliwości poznawcze. „Językoznawstwo historyczne ukazuje etapy zmian rozmaitych zjawisk języka lub całych systemów językowych. Językoznawstwo opisowe zaś, tworząc aktualne modele działania systemów językowych, ustala funkcje poszczególnych zjawisk w opisywanych systemach”⁷.

Dzięki połączeniu sił lingwistów i socjologów zdołano stworzyć wspól-

¹ *Ibidem*, s. 132.

² *Ibidem*.

³ E. S m u ł k o w a, *Słownictwo z zakresu uprawy roli w gwarach wschodniej Białostoczczyzny na tle wschodniosłowiańskim*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968, s. 177–188 oraz vol. 2 *Mapy* 23–25.

⁴ *Ibidem*, s. 177–179.

⁵ *Ibidem*, s. 179–181.

⁶ *Ibidem*, s. 181–183.

⁷ S. G r a b i a s, *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin 1997, s. 56.

ny model socjolingwistycznego opisu zachowań językowych. Podstawowym założeniem, na którym oparła się socjologia języka jest istnienie ścisłej współzależności między strukturą społeczności językowej a zbiorem wszystkich form językowych używanych przez daną społeczność¹. Metoda ta służy językoznawcom do badań nad niejednorodną strukturą językową, a socjologom do wyjaśnienia czynników wpływających na zmianę zachowań językowych. Bez wyjaśnienia przyczyn powstawania innowacji, zmian norm i reguł językowych niemożliwym wydaje się wytłumaczenie i udowodnienie jakichkolwiek tendencji, zarówno historycznych, jak i współczesnych.

„Najważniejszą konstrukcją teoretyczną, pozwalającą budować obraz <sieci komunikacyjnej> określonego społeczeństwa, (na którą składają się języki używane przez daną wspólnotę komunikatywną – chodzi o różne systemy językowe, albo o społecznie lub regionalnie uwarunkowane odmiany tylko jednego języka – i sytuacje skorelowane z użyciami tych języków), jest pojęcie sytuacji językowej. Jej częściami składowymi są: rozmówcy, typ więzi społecznej łączącej rozmówców (układ ról społecznych [wg J.A. Fishmana], temat rozmowy i oprawa sytuacyjna)”². Sytuacje językowe można podzielić na: typowe, powtarzające się oraz indywidualne. W przypadku rozmowy członka społeczności lokalnej, na przykład ze wsi z osobą obcą z jej kręgu kulturowego następuje tzw. przesunięcie sytuacyjne³. Ten termin zarezerwowany został dla zjawiska zmiany języka lub jego odmiany spowodowanej zmianą sytuacji między współrozmówcami.

Dodatkowe kryterium zostało wprowadzone dla opisanie i ustalenia reguł językowych. Reguły takie, według Stanisława Grabiasa, nabywamy nieświadomie w procesie socjalizacji od pierwszych dni życia i one właśnie stanowią o „kompetencji socjolingwistycznej”. Pojęcie to jest intuicyjną wiedzą o sposobach i czasie użycia języka w zależności od warunków wypracowanych przez społeczeństwo i narzuconych jego uczestnikom⁴.

Biorąc pod uwagę powyższe argumenty, można stwierdzić, że za kompetencją socjolingwistyczną dzieci stoją rodzice. To oni, świadomie lub nie, podejmują decyzje o wyborze języka, w którym zwracają się do swoich dzieci i tym samym mają decydujący wpływ na ich język prymarny. Zazwyczaj językiem tym jest język ojczysty rodziców lub język urzędowy państwa, w granicach którego urodziło się dziecko. Dość częste są sytuacje, kiedy dziecko wychowywane jest jednocześnie w dwóch językach, a nawet wzrasta w wielojęzyczności, jak w przypadku emigrantów oraz mniejszości narodowych zamieszkujących najczęściej tereny przygraniczne, które są bogate pod względem kulturowym i językowym.

W przypadku zachodniego pogranicza Białorusi może to być język polski i/lub białoruski albo gwara białoruska na terenach wiejskich, czasem

¹ J. S t r a c z u k, *Język a tożsamość człowieka (w warunkach społecznej wielojęzyczności)*, Warszawa 1999, s. 19.

² S. G r a b i a s, *Język w zachowaniach społecznych...*, s. 57.

³ *Ibidem*, s. 58.

⁴ *Ibidem*, s. 59.

też język litewski oraz nakładający się na ten konglomerat językowo-kulturowy dodatkowo język rosyjski, natomiast na Podlasiu – język polski i/lub białoruski albo gwara białoruska na północ od rzeki Narew, natomiast na południe od niej – gwara przejściowa białorusko-ukraińska stopniowo przechodząca w ukraińską.

Bilingwizm wytwarza się na terenach o mieszanym składzie etnicznym i oznacza posługiwanie się na co dzień przez daną grupę społeczną czy jednostkę dwoma różnymi językami. Zmusza do tego konieczność współżycia na co dzień przedstawicieli co najmniej dwóch narodowości.

W Polsce liczne gminy zamieszkałe przez co najmniej 20% mniejszości narodowej skorzystały z możliwości wprowadzenia języka mniejszości jako języka pomocniczego w urzędach. Na Podlasiu język białoruski jako pomocniczy wprowadzono w 5 gminach: Hajnówka (gmina miejska i wiejska), Orla, Narewka i Czyże¹, jednak, jak wynika z wypowiedzi przedstawicieli urzędów gminnych, na razie funkcjonuje on tylko w formie ustnej.

„U nas jość, što można zajści i navet padannie pisać, čy što, to można na białaruskaj movie i jany nam atkažuć na takoj že samaj. Jašče pakul što nichto nie pisaŭ, a ja dumaju napišu, kali chtoś prydzie da mianie paprosić, to sprabujem. Jany tam dastajuć za heta hrošy, bo wiedajecie, dziesiać pracent buoľš majuć našyja pracaŭniki s taho tytułu, što jany, kali chto pradstaviu takaje paśvietčannie, što končyŭ licej białaruski, bo tam užo ni treba, kap fiłałohiju zakončyŭ, vyšejšuju adukacyju, ale chopić białaruski licej i dastaje dadatak. Toj dadatak užo dastajut try hady, tak što ŭdałosia, udałosia heta pierahałasavać. Tak što ŭ nas można ŭ hminie s koźnym tutaj čynoŭnikam havaryć pa-białarusku, jon pavinien atkazać pa-białarusku, nu, i tak narmalna heta zastała na try hady” (Lewkowo Nowe 2013, Jan Cieľuszecki, lat 68).

Po białorusku lub w miejscowej gwarze można było rozmawiać z urzędnikami w gminach również przed oficjalnym wprowadzeniem języka białoruskiego jako pomocniczego. Jednak umocowanie języka pomocniczego w aktach prawnych likwiduje obawy przed zaistnieniem sytuacji, gdy któryś z urzędników odmówi załatwienia sprawy po białorusku, a także stwarza możliwości zatrudniania osób ze znajomością języka białoruskiego.

„Jeśli chodzi a dvuchmoŭnyja, skazać, tutaj u gmini machčymaści, to jany jest, patamu što Rada Gminy pryniała uchvału pra jazyk dadatkovy, urzędovy, biłaruski, i heto ŭže jest zalegalizovane praŭno <...> Nihledzia na toje, čy je, čy nima takaja pastanova Rady Gminy, to i tak, jak pryšoŭ čaławiek, katory havoryt pa-svojemu, jon ni mieŭ prablemoŭ. My z im havaryli, tak jak treba, patamu što, no baľšynstvo pracoŭnikuoŭ, to jany ŭsie ssiul, tak što heta mova ŭže ni jest čużaja, ni jest problemom i majem teš sporo ludziej, katory pakončyli liceji białaruskije, chociaź na sionniašni dzień ni pryšlo ani adno padannie, ani adzin problem, katory chtoś chacieŭby, kob my jako gmina zanialisia i raspatryli na białaruskaj movi. Jeśli byľoby, to toże dumaju, heta

¹ Zob.: N. B a r s z c z e w s k a, *Język białoruski w Polsce – historia i stan obecny*, „Acta Polono-Ruthenica” 2009, t. XIV, s. 339–351.

nima problemaŭ, bo majem naŭčanie języka ũ našuj školi, jest učycielnicy, katory z wielkim doświatčeniom, katory mohut spakuojnie nam pamachčy” (Narewka 2013, Mikołaj Pawilcz, wójt gminy Narewka).

“My vvieli jezyk biełaruski do užendu, što v užendzie ũ nas možna havaryć pa-biełarusku i pa-polsku. No tože ja choču skazać, što jak rablu n'abar da raboty, to ja pišu, što by chtoś oryjentavavsia ũ našom jazykovi – nie biełaruskim, no potočnie užyvanym na hminie, bo to, słuchajcie, pryjedzie s kanca Polščy chtoś – ja nic nie maju, ale von prydzie, i von budzie plevaŭ i vorčaŭ, jak chtoś prydzie do hminy, bo ũ nas prychodziat i havorat. No, jak časom prydzie chtoś i tam nie znaje, to kažu: «Havarycie po-svojmu, ja š ponimaju, to što vy nie znajecie, že ja z Mochnatoho». – «Aha». No i vže načynaje normalnie. Tak i to, tak že to ũviali, kap možna było tutaj havaryć, bo ružnie – ja je, i možna hovaryć, a ja mohu odyści, a chtoś prydzie, chto skaže, že: “Stop, pa-biełarusku nie možna”. Takže vvieli” (Mochnate 2013, Olga Rygorowicz, wójt gminy Hajnówka).

Gorzej przedstawia się sytuacja z wprowadzeniem nazw miejscowości w języku białoruskim. Dotychczas takie nazwy występują tylko w gminie Orla i już wywołały wiele kontrowersji dotyczących przede wszystkim formy zapisu. Problem polega na tym, że ludność miejscowa o tożsamości białoruskiej posługuje się gwarami o cechach ukraińskich, co powoduje duże rozbieżności między lokalną wymową nazw miejscowości a zapisem w białoruskim języku literackim.

“To teź hovorat, že to Orla vviała, ale vona tolko pa-biełarusku napisała, a nie ũviała tyi nazvy, što byli. Bo Orla, to nie Orla, kaliś nazyvali Vorla. To nichaj, jak uže vvodzić, to vvodzić tyi staryja nazvy, a to poprostu no tolki s polskoho pieraviali na biełaruski i napisali” (Mochnate 2013, Olga Rygorowicz, wójt gminy Hajnówka).

Podobnego zdania są niektórzy mieszkańcy z innych gmin, np. z gminy Czyże: „Navezuvavšy do tych dvumoŭnych nazv, to jest kolejny proces taki, kotory nam robit kryvdu. Dlatoho že tyja nazvy, kotory teper vvodiaćcia, vony vynikajut jakby z ustavy. Taja ustava trochu jakby nakidaje, ale ne do końca teš pilnuje toho, konsenkventna ne je v svojuom vdroženiu. Prykład Vuorla, kotora vveła tyja nazvy pomiešany kompletno, možna skazaty, ne adekvatny do toho, što je v tereni. <...> Samaja Vuorla – tut to jest problem zapisati toje, bo tut je dyftong, ale to je Vuorla, a ne Orla. Orla to jest Orla i popuolsku, po-biłorusku, i po-ukraińsku to jest Orla faktyčno, ale v literaturnych movach, a v hovuorci našuj je Vuorla, to zapišyete Vuorla. I to je jak by muoj pohlat no toj temat. To jest fałšovanie, utrvalanie toj nepravdy, to ne možna tak robity. Ja nigdy s tym ne sohłašusia, što to je dobre. <...> Zapišemo, zachovajmo tuju nazvu tože, kop byv autentyčny zapis toj wymovy, ale ne možna fałšovati” (Szostakowo 2013, Mirosław Stepianiuk, 53 lata)

Miejscowa ludność uważa, że nazwy dwujęzyczne nie ułatwią życia, a wręcz obawia się negatywnych konsekwencji: „Nie vvieli my dvujezyčnych nazv, nie vvieli. Havaryli my iz našymi ludźmi: na wioskach i z Radoju. I havorat, že to nie najpilniejša sprava. <...> Ludzi mnie na wioscy havorat: «Pani

vojt, uže tutaj tak na nas łukašenkajut, to skažut, že uže sašiem my prału-kašency». Ludzi nie chočut, kažut: «My chočam narmalnie żyć, žep chtoś nas tutaj nie različyvaŭ, ni havaryŭ». Nu, bačym, što ŭčora znoŭ padajut, že na Litvie znoŭ pozamaloŭvali nazvy na polsko-čyrvony kolor. Tak že chočem pračakać trochu, bo havorat, že to nie najpilniejšaja sprava” (Mochnate 2013, Olga Rygorowicz, wójt gminy Hajnówka)»

Podobnie zareagowali również mieszkańcy gminy Narewka: „Jeżeli chodzi o dwużeczność nazwy miejscowości, to heta ni chacieli my rabić sami na Radzie Gminy, chacieli zapytacce mieškańcoŭ u časie zebraniŭ, no i šmat, zdedyčowane bałšynstvo, što šče ni cipier, ašče paždžem, ašče za-bačym, jak innyje, no kap nie być pieršymi. Pytannie, što heto nam daść. Takije wątpliwości, katory mieli, no i jany pry hałasavanni byli, možna ska-zać, pšeniesiony. Tak što dumaju, hety prablem šče ni dašpieu, šče jon parad žycharami našej gminy” (Narewka 2013, Mikołaj Pawilcz, wójt gminy Narewka).

Dwużeczność polega na umiejętności sprawnego posługiwania się dwoma językami (ojczystym i drugim) oraz łatwym przechodzeniu z jednego języka na drugi w różnych sytuacjach i z różnymi rozmówcami. Jeśli ten wymóg nie jest spełniony, wówczas mamy do czynienia nie z dwużecznością, lecz ze znajomością języka obcego. Kompetencje językowe nie są stałą cechą, lecz mogą się zmieniać. Dwużeczność często jest źródłem powstawania języków mieszanych i kalk językowych¹.

W przypadku stosowania przez daną społeczność dwóch lub kilku języków albo odmian tego samego języka zachodzą między nimi specyficzne korelacje, które Charles A. Ferguson określił w 1959 r. mianem dyglosji, którą następnie skonkretyzował J.A. Fishman: „Dyglosja tym różni się od bilingwizmu, że reprezentuje całościowe społeczne zorganizowanie, trwające co najmniej przez trzy pokolenia, tak że każdy z dwóch języków ma swoje jasno określone <...> i zastosowane funkcje”².

Bilingwizm to naprzemienne posługiwanie się dwoma lub więcej językami, natomiast dyglosja to świadome i zamierzone rozdzielanie ich funkcji. Bez podziału ról poszczególnych języków dyglosja nie ma sensu istnienia, bo gdy w jednej ze sfer życia społecznego używane są dwa języki, wtedy wygrywa bardziej prestiżowy³.

Zjawisko takie istnieje na pograniczu polsko-białoruskim i najlepiej charakteryzuje stosunek społeczeństwa do języka. O sferze używania oraz wartości języka decyduje właśnie społeczeństwo, wskazując miejsce języka na wysokim albo niskim poziomie. Po obu stronach polsko-białoruskiej granicy, zarówno dla mniejszości białoruskiej w Polsce, jak i większości na Białorusi własny język często nie stanowi wartości. Świadczą o tym wypowiedzi mieszkańców wsi, którzy określają go jako „gruby, nieprzyjemny, chłopski”.

¹ W.T. M i o d u n k a, *Dwużeczność, walencja kulturowa i tożsamość emigracji polskiej w świecie*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. LXVI, Kraków 2010, s. 57.

² J. S t r a c z u k, *Język a tożsamość człowieka...*, op. cit., s. 19.

³ *Ibidem*.

Inni, a na Podlasiu prawdopodobnie większość użytkowników gwar białoruskich, w ogóle nie zwracają uwagi na rolę języka, który dla nich nie jest wartością samą w sobie i jest traktowany wyłącznie jako sposób komunikacji. „Dla członków grupy etnicznej jej kultura, język, obyczaje i wzory są czymś tak zrozumiałym, prostym i naturalnym, iż nie mogą być przedmiotem refleksji”¹. Z drugiej jednak strony odrębność językowa wskazuje na poczucie wspólnoty w tej samej grupie językowej (gwarowej), dlatego że różnice językowe „pomagają” odróżnić „swoich” od „obcych”, a więc ten aspekt staje się tym samym podstawą wykształcenia się świadomości narodowej.

Odrębnym zagadnieniem jest kwestia języka narodowego i stosunku ludności do niego. Istnieje wiele odmian socjolektów, żargonów, gwar i dialektów obsługujących różne sfery życia człowieka. W różnych sytuacjach posługujemy się różnorodnym zasobem słownictwa, inaczej zwracamy się do urzędnika, inaczej rozmawiamy w obrębie rodziny. Bez względu jednak na różnice wynikające z odmienności konkretnej sytuacji we współczesnych naukach obowiązuje określone podejście, które reguluje zależności między konkretnymi sytuacjami. „Jednostka używa swojej kompetencji językowej jako członek danego społeczeństwa <...> zatem podlega regułom zachowań językowych, właściwym danej grupie społecznej, do której należy”².

Język narodowy, aby spełniać normy i warunki języka standardowego (kodyfikującego), musi charakteryzować się kilkoma podstawowymi cechami, które ujawniają się w następujących procesach społecznych:

- łączenie – świadome identyfikowanie się użytkowników odmian dialektalnych ze społecznością narodową;
- odróżnienie – przeciwstawienie innym językom;
- nadawanie prestiżu,
- tworzenie możliwości oceniania zachowań językowych³.

Na Podlasiu ludność wschodniosłowiańska najczęściej identyfikuje się z narodowością białoruską: „Tutaj pieraważna biłarusy byli, i navet Hajnaŭka, bo z Hajnaŭki maja mama, značy, dakładna ciapier to jość Hajnaŭka, a hulica, skażam, Dolnaja nazyvajecca (kaliś wioska była Dolnaja nazyvałasia, i maja mama z Dolnaha), i to sama Hajnaŭka była apsalutna biełaruskaja. Tam jak pačałasia pramysłovaść, to jechali z usiul, s cyetaj Polščy, o, tam i mazurye jechali, chto tuolki, i navet jest dzielnica Mazury, akurat u Hajnaŭcy, dzie pasialiłasia najbuolš hetych mazuruoŭ” (Lewkowo Nowe 2013, Jan Ciełuszecki, lat 68).

Zdarzają się jednak osoby kwestionujące narodowość białoruską w oparciu o lokalne cechy gwarowe charakterystyczne dla języka ukraińskiego: „Ja skažu tak, že ja išov do školy v šejsiat deviatum roci, praktyčno vsie lude v takich gminach, jak Čyžye, Hajnovka, Vuorla, Narva, Dubičy Cerkovne, kruhom hovoryli v toj hovuorci, značyt, ja dzisiaj znaju, že to je

¹ W. P a w l u c z u k, *Białorusini jako grupa etniczna*, „Studia Socjologiczne” 1968, nr 2, s. 37.

² S. G r a b i a s, *Język w zachowaniach społecznych...*, s. 15–16.

³ *Ibidem*.

hovuorka ukraińska. <...> Nichto nam ne skazav, kim my je tak napravdu do kuńcia, bo hovoryli nam i našym bat'kam, že biłorusy, skoro tak, nu, biłorusy. Trudno tak, nichto nat tym ne zastanaviavsia, a ne było takiej elity, intylogen-cji, kotora tuju temu pudnimała p u tuom časie. Očevišcie, BHKT funkciono-vało, robiło svoje i tuolko. No, ale ja akurat šče pisav, jak dovud vypełniali, kvestionariuš, treba było napisati narodowość. Mievšy vusimnacceť liet, ja šče byŭ kompletnie nešviadomy ničoho. Więc pisav: narodowość biłoruska, bo učymoś biłoruskocho i hovorot nam, biłorusy, no to pisau biłoruska. Na studia składaŭ papery, teš treba było vypełniti i teš treba było upisati naro-dowość i teš upisau biłoruska, ale to byv ostatni moment, ostatni ras, koli ja upisav toje. Dłataho, že jak ja pojšov na studja, a končav u Lublinie universy-tet, ja zotknuvsia s čym innym, z ludima, kotory hovoryli podobnie jak ja, a wcale od nas ne pochodili, kotory mieli innuju tuju świadomość nacjonal-nu, ináčej odnosiliś do tej movy, zobačyli raźniciu u toj movi. Začaŭ ja tody čytati razny, skažem, i naukovy opracovania movny razny i pomału taja świa-domość budovałasja. To štoś ne tak, my ne hovorym tutaj biłoruškoju movo-ju. Ne do kuńcia my chyba je biłorusami. Historyja jest takaja, že to praktyčno do počatku dwaćciatoho stolietia nas vpisyvali jako małorusy tutaj, bo tak było u tych spisach” (Szostakowo 2013, Mirosław Stepaniuk, 53 lata).

Większość socjolingwistów podkreśla społeczne znaczenie języka – nie tworzą go bowiem jednostki, a jeśli już tworzą, to w ramach zbiorowego użytkowania i norm wypracowanych przez społeczeństwo.

Te konkluzje potwierdzają badania przeprowadzone na terytoriach wiejskich zamieszkałych przez Białorusinów. W ich języku (dialekcie, gwa-rze) zabrakło leksemów niemających desygnatów w codziennym bycie, a więc słownik ich obsługuje sferę codziennych kontaktów oraz życia zgod-nie z rytmem przyrody. Wynika to z jednej strony z wielkiego przywiązania do przyrody i życia według jej zasad, a z drugiej – powodowane jest szczelnie zamkniętą grupą etniczną, które żyła i żyje zgodnie z niepisanyim tradycyj-nym kodeksem, przekazywanym z pokolenia na pokolenie¹.

Z pokolenia na pokolenie zauważa się jednak coraz większą asymilację ludności wschodniosłowiańskiej, najczęściej poprzez małżeństwa mieszane: „Sa Skupava čy z Janova, skažam, jaho žonka, a juon sam palak, nu, i tutaj miešany takije dzieci, ali dzieci ũže palaki, <...> chodziať da kaścioła, ni cho-dziať u carkvu. A cikava, što ot, skažam, pamier pieršy toj bačka, katolik, to pachavała žuonka jaho na pravasłaŭnych mohiłkach, bo kaže: ja budu chacie-ła taksamo z im być, nu, to pachavała na pravasłaŭnych, i sama ũžo pamierła, razam lažać na pravasłaŭnych mohiłkach. O, takije ũ nas sprawy” (Lewkowo Nowe 2013, Jan Ciełuszecki, lat 68).

„Asymilacja Białorusinów z większością polską dokonuje się jako kolejne wytracanie trzech elementów dystynktywnych. Po pierwsze ZIEMI, rozumianej jako życie w związku z przyrodą i pracą na roli. Migracja do miast

¹ Zob.: W. P a w l u c z u k, *Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tra-dycyjnej*, Warszawa 1972, s. 240.

sprawia, że element ziemi zostaje zatracony. JEZYK, jako drugi element budujący samoświadomość grupową i indywidualną, z tych samych przyczyn ulega stopniowemu wytrąceniu. Drugie, a już na pewno trzecie pokolenie emigrantów do miast ztraca język ojców. Na straży odrębności pozostaje trzeci, najtrudniejszy do przełamania, element WIARA, jaką jest prawosławie¹.

„ – A tut pravosłaŭny tolko żyvut.

– Biełarusy, ci chto heta? Ci tutejšyja?

– Nu, to ja znaju, jak by pravosłaŭny nazyvajem my. Tut tak, jak by ŭ vas u Biełorusi, to takii samy ž my” (Krywiatycze 2013, Teodor Czykwini, 82 lata).

Zamieszkiwanie podlaskich wsi przez ludność katolicką i prawosławną uczy tolerancji religijnej i szacunku wobec wyznania sąsiada.

“Matka nas tak navučyła, że czy to pravosłaŭny kryś, czy to katalicki, stale šapku znimi. U nas hetaho nie było, što ty pravosłaŭny, czy ty katolik. U mianie nie było vyrużnienia żadnogo, czy to kryś. Ja zachodžu, ja ŭ kaścieli i na šlubach byŭ, heta čuŭsa, tak jak v cerkvi. <...> A to matka tak mnie naučiła z malekości” (Kruszyniany 2013, Anatol Kirmuć, 83 lata).

Stosunek mieszkańców Podlasia do ojczystej gwary

Na Podlasiu świadomość narodowa nie kształtowała się według kryterium językowego. „Zasadniczą rolę odegrało wyznanie. Nie ma przy tym znaczenia, czy ktoś jest wierzący, czy obojętny pod względem religijnym. Decyduje raczej wychowanie w określonym środowisku. Tak więc mówiący na co dzień gwarą białoruską katolicy Sokółki i Dąbrowy Białostockiej uważają się za Polaków, prawosławni spod Bielska Podlaskiego czy Siemiatycz – przeważnie za Białorusinów, chociaż gwara ich ma wiele cech ukraińskich. Zdąrza się, że ktoś mówi po polsku, uważa się za Białorusina, a pochodzi z rodziny posługującej się gwarą ukraińską”².

Niezależnie od zachodzących procesów asymilacyjnych, na Podlasiu stan gwar wschodniosłowiańskich jest jeszcze dobrze zachowany. Znamienne jest to, że miejscowa ludność nie potrafi przypisać swojej gwary ojczystej do konkretnego języka. Najczęściej pojawia się sformułowanie, że ich mowa jest *prosta*, a oni rozmawiają *po prostu, po swojemu*. Dotyczy to różnych gwar, zarówno zbliżonych do języka ukraińskiego, jak i białoruskich, z zachowanym akaniem oraz ciekaniem / dziekaniem, na przykład we wsiach Mościcha i Rudaki w powiecie sokólskim.

“Jak nazywajecca havorka, jakoju vy havorycie?

– No, pa-prostamu. Tak by pa-rusku.

– Usie paramietry havorki etaj – biełaruskija ŭsio-taki.

– Biełaruska to musi trochi inačaj. My da škoły i ŭ škole – tam pa-polsku. Ale vypijem, to pa-svojmu” (Mościcha 2013, Andrzej Sobecki, 63 lata).

„ – My – pa-prostu havorym. My nie pa-biełarusku, ni pa-rusku, tyko pa-prostu.

¹ E. Czykwini, D. Misiejuk, *Dwujęzyczność i dwukulturowość w perspektywie psychopedagogicznej*, Białystok 1998, s. 28.

² AGWB, t. 1., s. 10.

- I bački vašy tak razmaŭlali, i dziady?

- Tak, i dziedy, i pradziedy. My ni pa-biełarusku" (Rudaki 2013, Hienadź Karawajczyk, 55 lat).

Podobnie w okajacej gwarze o cechach ukraińskich we wsi Czyże w powiecie hajnowskim:

„- Jak vy nazyvajecie tut hetuju movu?

- Ni biełoruška, ni ŭkraińska, ni ruška. My tak: i po-ukraiński ne hovorym, i po-biełoruški, a čom takaja mova, tak jak o to my toper hovorymo.

- I tut vopšče, možna skazati, što poviat naš i čut'-čut' inakšy akcent movy jest.

- Ot Osuoŭka, dva kilometry, tam uže inačej: «ne» - hovorym tverdo, a vže v Osovci - «nie», o, dva kilometry. Tut Zbuč hovoryt tak jak my - tože dva kilometry.

- A More vže za Zbučom - uže chodyv, buv - uže bolš po-ukraiński. Uže stosujecia do ukraińskiej movy bolš.

- A uže tuda bolš vže na poŭnoč - na «ci», uže tam «pašoŭ», ciekajut uže - bolš na biełoruške" (Czyże 2013, Jan Stepaniuk - 86 lat, Teodor Winiarski - 98 lat, Bazyli Adamiuk - 80 lat).

Ludzie dostrzegają różnice językowe w poszczególnych wsiach, niejednokrotnie położonych bardzo blisko siebie: „Druha wioska - inakša mova, u Mochnatum - inačej. Tuta što wioska, to inakša mova. Svoja mova, o, jak u nas to - «myło», a ŭ Mochnatum - «miło». «Miło» to «miłość» po-mojomu: chłopeć i dzieučyna - miłość, kochajućcia tam. Nu, a to każda wioska svoja, ale my fsio ponimajemo. A tam uže Oreškovo - ukrainci, po-ukraiński hovorat uže - «robyty», «chodyty», «ščo», uže tak. Ne kaže: «Kot košku pohnaŭ», ono «kit kyšku pohnaŭ». O takaja, u nas tutaka każda wioska innu movu svoju maje" (Dubicze Osoczne 2013, Nadia Czurak, 82 lata).

W pasie gwar przejściowych białorusko-ukraińskich podkreślają, że ich mowa nie jest ani białoruska, ani ukraińska. Pojawia się nawet określenie, że jest to język... prawosławny, język ich rodziców i dziadków. Z zalem również podkreślają, że pokolenie ich dzieci i wnuków mówi już po polsku, chociaż miejscową gwarę rozumie. Świadczy o tym tekst ze wsi Krywiatycze w powiecie bielskim:

„- Na Biełarusi i tutaka, to š u vas inačej hovorat, a ŭ nas - inačej hovorat. U vas po-biełoruški, a my - čort znaje, jakaja mova: ny biełoruška, ny ukraińska, ny takaja. Jak naučyliš, tak hovorym. Tak byvaje, że ŭ nas o ŭ Mory (More - wioska) to inačej hovorat, ružniaćcia. Trochu rozružniajućcia jakoś nekotory, że vony prytyškajut jazykom jakoś delikatniej. U nas tverdo tak hovorat, a tam jak by do biełoruskoho podobny.

- A jak nazyvajecie tuju havorku?

- Nu, ja znaju, nazyvajut pravosławna mova takaja. Koliš našy dziatki tak hovoryli i baćki, i my tak hovorymo, a našy vže dyety i vnuki, to vže ne hovorat po-našomu, po-pravosłaŭnomu, no po-polski hovorat. Uže pryždžajut vnuki, to hovorat po-polski, po-našomu ne hovorat.

- Navat z vami pa-polsku?

– Nu, i z namy, ale my z imy ne hovorym po-polški, ano vony ponimajut uže što-to, jakoje tam slovo” (Krywiatycze 2013, Teodor Czykwin, 82 lata).

Określanie ludności ze względu na gwary

Ludność wiejska, składająca się na mniejszość „białoruską” świadoma jest zróżnicowania językowego Podlasia. Nie dzieli ona jednak tego terenu na część białoruską i ukraińską, ale opiera ów podział na innych przesłankach. „Za tego typu kryteria mogą służyć mianowicie cechy charakterystyczne poszczególnych gwar. Mieszkańcy sąsiedniej wsi dziękującej i ciekającej mogą być określani przez nosicieli gwary z przeprowadzoną dyspalatalizacją spółgłosek *dziekałami* (por. *z'e* ‘gdzie’) lub *cieprukami* (por. *c'ap'er* ‘teraz’). Zano-towano także nazwę *d'ekało* na określenie tych osób, które wymawiają twardo spółgłoski przed samogłoską *e*. Nawet inna wymowa zaimka może być podstawą do określenia mieszkańców danej okolicy jako *sztokmanów* (por. *što* ‘co’) lub *szczokmanów* (por. *ščo* ‘co’).

Ludność akająca i dziękająco-ciekająca spod Narewki, Lewkowa Starego czy Białowieży określa mieszkańców okolic Hajnówki, Bielska Podlaskiego, Orli i Kleszczel *Podlaszami* (gw. *Padlasz*). Zwraca uwagę przede wszystkim na „twardą wymowę” Podlaszów (dyspalatalizacja spółgłosek przed *e*, często też przed *e* i *i*), a także na okający charakter ich gwary. <...> Mieszkańcy okolic Bielska Podlaskiego, Dubicz Cerkiewnych i Orli, a więc miejscowości wchodzących niegdyś w skład Korony, określają siebie jako *Korolowców* (por. *korol* „król”), a mieszkańców tych ziem, które wchodziły dawniej w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, jako *Litwinów*. *Litwinami* (gw. *Litwyny*) dla mieszkańców Dubicz Cerkiewnych czy Orli są zarówno białorusko-języczni mieszkańcy okolic Narewki, jak też mieszkańcy wsi puszczańskich leżących na wschód od linii kolejowej Czeremcha – Hajnówka, gdzie występuje, podobnie jak w Dubiczach Cerkiewnych, okanie i twarda wymowa spółgłosek przed *e* i *i*¹.

„ – Vy siabie jak miascovyje žychary adroznivajecie at padlaskich, at Padlašša?

– A tak, my tutaj, u nas inačaj havorat, a tam uže na Padlašy «de», tak na «de» – bude, toje humno – to kłunia ũ nas. U nas – kłunia, u ich – humno.

– A jak vy akreślivajecie hetyje ziemli, bo «my» każacie, «u nas», heta jaki rehijon?

– Nu, tyja Pudlasie na nas nazyvajut lićvinami. U nas jest takaja miše-nina: i trochu polskoho, i dzieś i biełaruskoho, takaja prostaja jakajaś mo-va. Tak, pa-tutejšamu.

– Bo vy svaju movu jak-niebudź nazyvajecie, na jakoj havorycie, ci nie?

– Nichto tut jaje ni nazyvaje. Tyje pudlašye uže na nas kažuć «lićviny». Ale ja viedaju, czy my tak havorym, jak lićviny, u nas takaja mišanina prosta, gvara takaja, o.

¹ M. Sajewicz, *Białorusko-ukraińska granica językowa na Białostoczczyźnie* [w:] M. Sajewicz, *Derywacja sufiksalna osobowych nazw subiektów w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostoczczyzny. Deverbativa deadiectiva*, Lublin 2002, s. 37.

- A bački taksama vašy na takoj movie razmaŭlali?
- Tak, tak, tut tak at pradvieku takaja mova.
- Zašiody razmaŭlali tak, pry ũsich uładach?
- Nu, tak. Nu ũže dzieš tam do ũžendu, to ciaper ũže tam i pa-polsku havorym, jak dzieš tam trebo štoš, čy ũ dochtara, čy ũ hminie, to tut usie takije samyje sidziat u hmini, jak z wiosok hetych, to možna i tak havaryć. No jak choćut vany vže havorat pa-polski, ni panimajut našej movy, to ũže i my za imi havorym.

- Ale ũ hminie možna spravu załatvić na...
- na svajoj movie. Na svajoj movi fsie tut panimajut, bo fsie tutejšy.
- A jak treba napisac zajavu, to na jakoj movie pišacie?
- Nu, to pa-polsku ũže. Jak štoš tam treba ũže da ũžendaŭ, to to pa-pol-sku pišut.

- A dzie prachodzić miaža pamiž havorkami?
- Jak vam skazać, vana prachodzić by za rečkaju ũže, bo tut o Laŭkovo šče, to tak havoryt, jak my tut usie.

- Za jakoj rečkaju?
- A tam, a ũže pa kraj Leŭkova rečka tam, hety Achrymy, to ũže bolš by zakidajut, akcent taki bolš na pudłaški havorat. Ali ni ũsie, je takije, što dzieš tam može šče s Pudłaša tut pachodziat, to vany tak havorat, ale bolš ũže tudy zakidajut tak o. I ũže tudy za rečku ũže, to nazyvajucca «Pudłaše». Rečka Narva, Narva” (Michnówka 2013, Waleria Skiepkó, 72 lata).

Okrešlanie ludności okajacej podlaszami, a akajacej litwinami jest došć powszechne i występuje w różnych miejscowościach.

„ - Viadomo, že ũ nas za rekoju inacej hovorac. <...> Za Narvoju. I na ich nazyvajuc zarećañcy. Ani vže «jany», vže bolš tak, pravda, jak tut put Svisłoć, jak tam pud Hrodno hovorac, tam vže na Biełorusi hovorac, tam takaja mova. A ũ nas tut trocha tak miakko, pot biełoruski vže jazyk.

- I jak ludziej nazyvajuc?
- Tam zarećañcy, tamtyja, što żyvut z druhocho boku pušcy, tam o wioski jak Krynica, Kryvec, to onie podłaše nazyvajut. Bo to onie pod lesom żyvut. A na tych o nazyvajut, što v nas, to lićviny, bo onie tut żyvut o za lesom. No tak, tak” (Lewkowo Stare 2013, o. Leonid, otrzymał święcienia kapłańskie 44 lata temu).

„ - Litviny to na nas havorać, a my nazyvajem na ich padłašye. Padłašye, to znaćyć tudy s-pad Bielska, tam padłašye, ũže za pušćaju” (Lewkowo Nowe 2013, Konstanty Ciełuszecki, 67 lat).

„Rozmawianie po litewsku” w lokalnych gwarach oznacza posługiwanie się białoruską gwarą akajacą i jest reliktem zachowanego w świadomości mieszkańców Podlasia podziału ziem wchodzących w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony – ówczesna granica polityczna niemal dokładnie pokrywa się z obecną granicą językową dzielącą teren Podlasia na dwie części: akajacą i okajacą.

„ - V toj miejscowości inacej trochu zatiahajut, napšykłat, o tam za torom pud hranicu, to tam ũže bolš tak po-litoŭsku.

– Pad litoŭskuju hranicu ci biełaruskuju?
 – Pud biełarusku, biełarusku. I tak i nazyvajut ich tutaj uže – litviný.
 – A litviny vas jak nazyvajuć?
 – Ne viedaju, jak tam nas nazyvajut, ale siuda dalej, v toj bok to – ŝtokmaný. U nas mova takaja pravoslavna, a tam u ich to mova inna trochu. Bolš cieniujut, bo v nas tut takije tverdy rozmovy, a tam tak bolš cieniujut. Miachše tak. A vže tuda na Levkovo pud Narvu, pud Narevku, to tam uže «chadzicie», «rabicie» – o tak v druhi bok cieniujut” (Dubicze Cerkiewne 2013, Jan Bagrowski, 60 lat).

Oprócz podziału na *ŝtokmanów* i *ŝczokmanów* uzależnionego od wymowy zaimka *co* (*szto* i *ŝczo*), na tych drugich zanotowaliśmy określenie *matany*.

„ – A hetaja Arlanka atkul jana vyciakaje?

– Vona s Čochuoŭ, Čochi o, až iz Jielanki, tam neveliki ličyty ruoŭ taki o, i stul o, i ŝčo dalej, tutaka o ŭ nas muost, my zvem mostki, to značyt druha ide is Tochyłoŭcioŭ i s Korytysk, i stuol, jak my tože zvem, s tych ŝtokmanuoŭ o, i vony tutaka koło Rutki łončaćsia dvie.

– Vy kažacie ŝtokmany, heta jakaja wioska?

– Ŝtokmany, to uže Korytyski, Kornino, Mochnate, Novo Berezovo, tudy Zbuč, Čyže. Ŝtokmany – vony značyt, ich mova inna, choruoŝča mova, miakša, a my tverdy takije, matuny, značyt matajem, že o.

– A litviny, to jakija wioski?

– Kuraŝovo, Polična, u tuju storonu, tudy za Kliŝčeli o, inna gvara” (Rutka 2013, Leoniuk Mikołaj, 76 lat).

W pamięci lokalnej społeczności żywe są ciągle obrazy tragicznych wydarzeń wojennych oraz z okresu powojennego powstałych na podłożu narodowościowym, które doprowadziły do pojawienia się określenia *metieźniki* ‘buntownicy’ na ludność polską, natomiast Polacy wobec miejscowej ludności używali epitetu *kacapy*.

„ – A chto żyvie ŭ hetych susiednich wioskach?

– Takii samey, jak i mi. Nema tut żadnych nazvoŭ na to: zbučlane, kuraŝye. Nu, uže ŭ nas je zespuł, to Čyžovlanie nazvali.

– Čuli takuju nazvu kacapy?

– A to kacapy, to polaki nazyvali nas.

– A jak vy palakaŭ?

– Metieźniki. Bo słuchajcie, dietki, bo tag było. Moja tiota, tam koło Semiatič była wioska, Laskouŝčna wioska, a osada była Siemiatičy. Moho tata sestra była tam замуžom. I jak tam tyi polaki roŝsumieliŝ, to tych pravoslavnych ryezali jag baranuoŭ nožami. Siemjami vyrezovali: malutki diety – ciełu simju prydut i vyryžut. O, moja tiota była u tom miesnoŝti i v ije było dva syny. To tyi syny – Jaška i Vania perechovalisia v nas, uže tam u Rakovič, o. Nas polaki ne lubiat, odnym słovom, bardzo ne lubiat. A teper pomieŝany rodziny naŝy ŭsie.

– A ŭ vaŝaj wioscy adny biełarusy ci mieŝany?

– Nema v nas mieŝaniny. O, teperka dužo poŭmirali, ŝto chatuoŭ pustych poŭstavało. To tak de može pokuplali, ale v nas innei nema, bo tam w Osuoŭ-

ci – wioska o dva kilometry od nas, nu, to tam v Osuoŭci maŭaja wioska, ale tam i subuotniki, i jehovy, i polaki” (Czyże 2013, Zina Mazało – 77 lat, Michał Mazało – 83 lata).

Niektóre fragmenty powyższej wypowiedzi *...polaki roššumielis, to tych pravosławnych ryezali..., ... tam i subuotniki, i jehovy, i polaki* świadczą o nierozróżnianiu narodowości i konfesji, co w dużej mierze wynika z faktu, że na Bielszczyźnie i Hajnowszczyźnie ludność wschodniosłowiańska jest przede wszystkim wyznania prawosławnego i religię katolicką utożsamia z narodowością polską.

– Dyk a tut u Krušynianach heta tatarskaja miačeć josć, a jašče što, kaścioł, carkva?

– Carkva ũ nas jest pravosławnaja, a kaścioł u Krynkach.

– Bo jakaja tut ludnaść?

– Kališ byli čtery: byli żyde, tatory, pravosławnyje, kataliki. A cipierajka, cipier dyk o kataliki i pravosławny” (Kruszyniany 2013, Lidia Kirmuć, 81 lat i Anatol Kirmuć, 83 lata).

Edukacja dawniej i dziś

Wykształcenie miejscowej ludności w bardzo dużym stopniu pozostaje w ścisłej zależności z wiekiem respondentów. Najstarsze pokolenie najczęściej ma niepełne podstawowe, natomiast średnie i młode – wyższe.

Ludzie chętnie w rozmowach powracali do czasów swojej młodości i opowiadali o uczęszczaniu do szkoły. Z tych opowieści wyłania się również obraz zmian dokonywanych w szkolnictwie ze względu na charakter władzy (granica państwowa na tym terenie często się zmieniała), jak i polityki w zakresie edukacji mniejszości narodowych.

Wieś Rudaki w powiecie sokólskim początkowo znajdowała się w granicach Białorusi – wspomina Hienadź Karawajczyk, który uczęszczał do polskiej szkoły, ale uczył się też języka białoruskiego i rosyjskiego.

“ – A ũ szkołu vy ũžo ũ jakuju chadzili? U polskuju, ci ũ biełaruskuju?

– A što, to heta ũpiarot hranica była, heta wioska była pat Biełarusiu. A ja, ja ũže hety – ũ polski. Da ja pieršy da szkoły chadziŭ da Łasinian, taja wioska. Nu, to tam da čvartej klasy było. At pieršaj da čvartej, a ũže da piataj to aš da Krušynian – siem kilometry. <...> Ja ašče začaŭ tut ety biełaruski i ruski. Vosim klas tady było. Značyt, nie było hetych ũže himnazij, što tam cipier. To ja i vosim klasuv i skončyŭ ũže: i biełaruski, i ruski. ũže ja musi ũ šostuj, to ũže chto chacieŭ, to moh zrezyhnać. Ja dumaju, tyle było, to ja ũže daŭčusa tut tych biełaruski i ruski” (Rudaki 2013, Hienadź Karawajczyk, 55 lat).

Również w szkołach powiatu bielskiego prowadzono naukę języka białoruskiego. Pani Zinaida Iwaniuk wspomina, że oprócz przedmiotu literatury białoruskiej i języka po białorusku wykładano jeszcze matematykę:

– Ja pušła do szkoły tutaj v Chrabołach. Nie, tohdy była szkoła v Hačkach naša. To značy do szkoły chodiła šyeć liet, bo to šeścioletnia była, a potum ũže treba było puŭti do Bielska, treba szkołu potstavovu skuońčyti do siedmiu

klas. Siedem liet, siedmiolatku. No, pušla do škoły z bjałoruskim jenzykem naučania.

– I tohdy vsio było po-biełorusku, tak?

– To značy ne vsio, ale matematyka była po-biełorusku. Vže w średniuj školi, a ja narazi šče o siomuj klasi kažu. Jak zašli, to zaraz dyktando zrobiła naučycielka, kob zobačyci, jaki poziom, a ja š po-biełorusku nic my ne znali. I pometaju, što my ne wiedali, što dva rodzaje „i” wystempuje v biełoruskim, ono tuolki vsio rosyjskie pisali. Ale to chutko jakoś chvatiłosie, bo to bardzo zbližone zreštoju tyje jazyki.

To była siedmjklasowa škoła potstavova, no i potum štyry liet liceum. Tak, ne było žadnoho gimnazjum. Takže, i zdaje sie, što vernemsia zнову do tamtoho, bo to, co zrobili s tym gimnazjum, to vogule było do ničoho.

– A koli to tak było, što pravie vsie pšedmioty byli po-biełorusku v liceum?

– Pravie vsie nie. To ž ja učyłasie. Jak ja pryšla, to, proše, piisiat druhi ruok byv. To vłašnie biełoruski i matematyka, to było po-biełorusku. Niestety, rešta to nie. Vsio było po-polsku” (Chraboły 2013, Zinaida Iwaniuk, 75 lat).

Na Hajnowszczyźnie, podobnie jak i na Bielszczyźnie, a więc pod względem językowym na terenach przejściowych białorusko-ukraińskich także prowadzono w szkołach naukę języka białoruskiego, co obecnie jest krytykowane przez osoby o tożsamości ukraińskiej:

„Ja išov do škoły v šejsiat deviatom roci, praktyčno vsie lude v takich gminach jak Čyžye, Hajnovka, Vuorla, Narva, Dubiče Čarkovne, kruhom hovoryli v toj hovorci, značyt, ja dzisiaj znaju, že to je hovorka ukraińska. I praktyčno skažu, že żadnej asymiliciji, żadnej polonizaciji do toho času ne było. Bo jak ja išov do škoły, to vsie učni v školi toj hovoryli v toj hovorci. Učyciel pryježdžav i začynav vieści lekciji... Peršu klasu u mene usio pa-biełarusku. I było tak, že ja idu do škoły, a mnie havorać tak: budziem paznavać rodnuju movu. No, ale dla mene to ne była rodna mova, bo ja havaryv doma inačej. I ot počatku učyli nas literaturnoj biełaruskoj movy, aryfmetika, fiskulturnaja zaradka. V peršoj klasie ja ne miev navet polskoho, ja poznavať azbuku, a ne alfabet. Druha klasa prychođit, vvodiat u nas język puolški i teš hovorat: ot tej pory będziecie się uczyć języka ojczystego. Kolejny ojczysty. Prychođit rosyjski, kolejny ojczysty, międzynarodovy, no i tak nas, možna skazati, prebovali idektrenovati. Prymušali nas, kop my prenumerovali «Nivu», «Zorku» čytali, ne było innej opcji” (Szostakowo 2013, Mirosław Stepaniuk, 53 lata).

Nie zawsze stosunek do mniejszości narodowych jest równorzędny z traktowaniem młodzieży narodowości polskiej. Tak było dawniej, jak wynika z wypowiedzi mieszkanki powiatu sokólskiego:

„Chadzili da škoły i polskija dzieci, i my – pravasaŭnyja chadzili. Ličylisa i my polskija, i jany polskija. Ale my svajo, a jany svajo! Vo tak. Da ich lepej <...>, bo ich nacyja. A naša uže druhaja. Adny chvalili, druhija hanili. I cipier adnych chvalać, druhija haniać” (Rudaki 2013, Karawajczyk Wiera, 86 lat).

Podobny stosunek do mniejszości narodowych zauważalny jest również obecnie i stanowi istotny problem dla władz gminnych:

„To š našy nie majut miłaści da biełarusav, to ja vam šče chaču skazać tak. Pieršoho vžešnia padajem my, kolki budzie ućycca biełaruskoho jazyka. Vony dumajut, i my dumajem. My dumajem, bačym, aha, tolki płaciat za odnoho dzicia. My prosim naučycieli: majecie zmobilizavać dziciej do biełaruskovo jazyka, i naučyciele to robiat, bo na odnoho bolš. Jak zrobili, hminy porabili, že bolš načało ućycca biełoruski jazyk, tam v ministerstvie ad novaha hoda, za štery miesiacy zobačyli, jakije hrošy idut, ad novoho hoda – ras i, jak zadužo dziciej ućycca, to mienša subvencyja. A jak mienš dziciej – bolša subvencyja. I my to pierakazvali dla našoho deputata Evhienija Čykvina toje, von zbierav od nas tyi dane. I to adrazu na praciahu roku, dzie ũže fsio pryhotovane i ũchvalene, dajut poprostu pa finansach nam, treplut. I to što? To jest do mniejšości? Nie, to nie pomohajut. Pomimo, že – tak, toje što dajuc nam na dzicia, to vialiki hrošy, ale to nie zasłuha nas biełarusaŭ, uvažaju, to jest litvinaŭ, niemcav zasłuha. Ale to, što zrabili teras i s tym pšesunieńciem, to, naptevno, uvažaju, žeby agraničyc nam, bo jak tak možna na praciahu hadoŭ zmienivać subvencyi” (Mochnate 2013, Olga Rygorowicz, 60 lat, wójt gminy Hajnówka).

Integracja językowa na Podlasiu

Na pograniczu polsko-białoruskim na Podlasiu zauważalne są procesy integrujące ludność białoruskojęzyczną z polskojęzyczną¹. Obserwuje się coraz częstsze przechodzenie na język polski w rodzinach, w których pojawia się na przykład synowa nie znająca języka białoruskiego:

„ –Teras to ũžo pa-polsku havorym! Bo synova pa-polsku!

– A syn pa-svojemu ũmieje havaryć?

– Tak, umieje. Tylko syn umieje, i ja! A ũžo jana, synova, to ũžo jana tak pa-polsku, to ja toža ũžo pa-polsku havaru! Baćki našy pa-prostu havaryli!

– A wiedajecie, jak vaša havorka nazyvajecca?

– Prosty jazyk poprostu i tyle!” (Ostrów Północny 2013, Olga Kozioł – 83 lat, Iwan Źamojda – 85 lat).

Nauka w polskiej szkole również sprzyja przechodzeniu na język polski w życiu codziennym:

„My jusz teraz wiencej po polsku tak, ale jeszcze byli mniejszymi, do szkoły nie chadzili, tak po-prostu havaryli, takim jazykam. A ũže potym do szkoły, to jusz po polsku, f szkole po polsku. A jusz teraz młodsze pokolenie to juź w ogóle po polsku mówi” (Mościcha 2013, Stanisława Sobecka, 86 lat, Jadwiga Sobecka – młodsza).

„Maładyja pašli ućycca ũ Białystoku, i ũže jany pa-polsku havorać. Razmiejuć heto, bo tut vychavalisa, ale ũže pa-prostu jany tak nie havorać. Jak da chaty pryjeduć, to pa-prostu havorać da baćka, da matki, a jak u Bia-

¹ Zob.: N. B a r s z c z e w s k a, *Новыя тэндэнцыі ў беларускіх гаворках*, „Studia Białorutenistyczne” 2013, t. 7, s. 199–215.

łystokie, to uže po-polsku havorać. A nam uže starym hety jazyk, jak stanieš havaryć pa-polsku, to miašajecca: i prosta, i polska, i niewiadoma jakaja. Kaša atrymoŭvajecca. Kaša moŭnaja” (Ostrów Północny 2013, Mikołaj Hurynowicz – 69 lat, Zosia Jurczenia – 85 lat).

Do małych dzieci rodzice lub dziadkowie także często zwracają się tylko po polsku:

„Teper uže ūvogule mało xto hovoryt po-našomu. Bo jak uže pojavajutsia małyje diieti i odne pokolenie, potum następane, to uže bapcia šczytaie swoim obowiąskom, može ne každa, što treba do dytiata hovoryty po-puolśku” (Orla 2013, Nina Nesterowicz, 80 lat).

Powoduje to pojawianie się licznych polonizmów w wypowiedziach również starszego pokolenia, a nawet mimowolne przechodzenie na język polski:

„Dzieci to już nic nie znając pa-prostu! Tylko ūsio pa-polsku! A my, nam tedy nie ma s kim, jak ja sama jedna mieškam i co z dvoma dzieci, teź nie razmavia pa-prostu da dzieci! Tak že” (Starowlany 2013, Nadzieja, 70 lat).

Zdarzają się przypadki przypominania bliskim osobom, że nie powinny wyrzekać się mowy ojczystej:

– Nu, jak chtoś pryjedzie s Krušynian, pšykładovo, jon žyvie ū Biełastoku, jon zrabiuša takim panočkam. Jon da mianie pa-polsku, a ja da jaho pa-svojemu. «Nu, – kažu, – słuchaj, što ty, – kažu, – što ty placieš, – to š ty, – kažu, – z wioski, kalego moj, razam tego”. I začynaje pa-našamu havaryć.

– Pieraciahnuli na svoj ład i skład.

– «Nu, – kažu, – nu, słuchaj». My tak havaryli z malenkosci i dalej, nu, dzieš tam u biury, czy dzieš tam chto faktyčnie pryjedzie taki, že nu, ale moj kumpal pryjechaŭ, kažu, i ty jašče tego?

Nu, moj taksama ūnučak uže budzie ū hetym miesiacy viasiele, jana katalička, a jon pravasłaŭny. No, ale na dobro pavinna, a jak tam budzie ū ich? Mondry čalaviek pavinien śviatkavać i heta i heta śviata, pavinien” (Kruszyniany 2013, Anatol Kirmuć, 83 lata).

W Orli w powiecie bielskim pojawiła się nawet konstatacja, że wraz z pokoleniem dzisiejszych emerytów odejdzie w zapomnienie ich gwara wschodniosłowiańska, która przetrwała dzięki tylko braku znajomości przez miejscową ludność innych języków:

„My ne znali navet inakšej movy, to jak my mohli hovoryti. Ja pomniu koliš, jak była v piatuj klasi, to mene skierovali do sanatorium v Limanovie Zdroju. Daleko to było. To peršy raz jaš pojiechała tak daleko od domu, od baťkuoŭ i to było na try mieseci, i tam była szkoła. I z mene načali našmichatsia, što ja ne ūmieju, nepravilno hovor. I ja ryšyła, što ja ne budu odzyvatysia, i ja ne odzywałaš ne do diti, ne do učyteluoŭ, ne do nikoho. Pisali pišma tutaj do baťkuoŭ, što ja ne ūčusia, što ja kiepśko zachovujusia. Nu, a ja pryniała takuju metodu obrony, samoobrony v zasadzie. I potum uže pryjechała siuda, pomniu, to uže była zima, i ja takaja dumna v školi, što ja uže po-puolśku ūmieju hovoryti buolš, jak ostalnyje, što vy tam ne ūmiejete po-puolśku, a ja uže po-puolśku, ja uže naŭčyłasja” (Orla 2013, Nina Nesterowicz, 80 lat).

Do najważniejszych czynników integrujących E. Smułkowa zalicza:

- wykształcenie i pracę w mieście związaną nieodłącznie z pogłębieniem znajomości języka ogólnopolskiego, co prowadzi do wzrostu jego prestiżu w całej społeczności oraz jest świadectwem awansu społecznego;
- wyznanie katolickie utożsamiane z polskością, podczas gdy prawosławie ma właściwości dezintegrujące, sprzyjające zachowaniu odrębności narodowej, co może pociągać za sobą większą zachowawczość językową;
- współpracę i przystosowanie polegające na obopólnej zależności: „przystosowanie prowadzi do współpracy, a każda współpraca wymaga przystosowania”¹; najczęstszą postacią przystosowania jest akomodacja – tolerancja połączona z ustępstwami i prowadząca do wytworzenia wspólnych wartości i norm (np. współistnienie na Podlasiu dwóch systemów: polskiego i białoruskiego czy polskiego i litewskiego, ich powolne zbliżanie się oraz wymienne stosowanie kodów, czyli dwujęzyczność, a także czynna interferencja rozumiana jako proces i rezultat tego procesu); z kolei asymilacja prowadzi do odrzucenia swoich zasad i norm oraz przyjęcia nowych (świadome odejście części społeczeństwa od systemu białoruskiego na rzecz wariantu regionalnego lub ogólnego języka polskiego), co prowadzi do zaniku jednego systemu na rzecz drugiego oraz jednojęzyczność (wariant regionalny języka polskiego lub nowa gwara polska, a także interferencja, ale tylko jako rezultat); zależność między stopniem opanowania polszczyzny przez ludność mówiącą gwarami wschodniosłowiańskimi a zakresem interferencji wynika z: umiejętności swobodnego przechodzenia z jednego systemu do drugiego (rezultaty interferencji sprowadzają się do występowania znanych cech białoruskich w polszczyźnie i polskich w białoruszczyźnie) lub posługiwania się kodem mieszanym, gdy mówiący dąży do mówienia po polsku, lecz jego proces myślowy przebiega w gwarze rodzimej (gwara / język mieszany)².

Wpływ jednego języka (dialektu, gwary) na inny występuje najczęściej w zakresie leksyki. Niektóre jednostki leksykalno-semantyczne utrwalają się w sąsiadującej gwarze. Wówczas niejednokrotnie mają miejsce zmiany zachodzące w wymowie bliskich systemowo i terytorialnie języków (dialektów, gwar). Zapożyczenia wchodzą do systemu leksykalno-semantycznego gwary i powodują zmiany na poszczególnych jego płaszczyznach (leksykalnej, semantycznej, morfologicznej, fonetycznej), tworząc jednakże system gwarowy dostatecznie przejrzysty.

¹ E. Smułkowa, *Sytuacja socjolingwistyczna i proces konwergencji języków na Braślaw-szczyźnie w świetle badań terenowych (1997–2007)* [w:] *Braślawszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 1, *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, pod red. E. Smułkowej, Warszawa 2011, s. 122.

² *Ibidem*, s. 400-404.

Wpływ języka polskiego na białoruski system gwarowy zauważalny jest przede wszystkim w dziedzinie leksyki. Świadczy to o tym, że leksemy infiltrują szybciej niż pewne cechy fonetyczne czy morfologiczne. W gwarach badanych miejscowości (Bobrowniki, Chomentowce, Sokolany, Koźliki, Wojszki) w temacie związanym z narodzinami człowieka występują m. in. następujące polonizmy: *c"onża, ź'ecko, kab"ety, porod'ova (b'apka)*. Niemałe znaczenie mają czynniki ekstralingwistyczne (radio, telewizja, prasa, szkoły), które sprzyjają szybszej infiltracji leksemów z języka polskiego do gwar białoruskich¹.

Słownictwo ma niewątpliwie największe możliwości przenikania, dlatego w gwarach peryferyjnych jest znaczna liczba synonimów i dubletów strukturalnych. Nie wywołuje ono jednak poważniejszych zmian jakościowych w ich systemach. Zmiany takie wywołuje przenikanie istotnych cech fonetycznych.

W gwarach przejściowych białorusko-ukraińskich na Podlasiu zauważalna jest tendencja poszerzenia dyspalatalizacji spółgłosek przed samogłoskami szeregu przedniego. Jak podkreśla M. Sajewicz, przeniknięcie „z gwary ukraińskiej do białoruskiej takiej cechy jak twarda wymowa spółgłosek przed *e* stawia automatycznie pod znakiem zapytania białoruskość tej gwary²”. Autor uważa, że w przypadku przemieszania się cech starych, systemowych, które zadecydowały w przeszłości o uformowaniu się na określonym obszarze odrębnego języka, może dojść w systemie gwary peryferyjnej do poważnych zmian jakościowych, a nawet do zmiany przynależności językowej gwary³.

Zanotowane przykłady hybrydalnych mikrotoponimów białorusko-ukraińskich w białorusko-ukraińskich gwarach przejściowych na Podlasiu (*Horoźiska, Verxkryn"ica, Zver'yn'ec*)⁴ wyraźnie świadczą o występowaniu w jednym leksemie kilku cech typowych dla języków białoruskiego i ukraińskiego, dlatego nie można jednoznacznie zaliczyć tych leksemów do jednego z dwóch języków. W takiej sytuacji mówimy o przejściowości gwary.

Niektóre gwary peryferyjne, a w szczególności ich przynależność do konkretnego języka wciąż jest przedmiotem dyskusji prowadzonej w oparciu o wiedzę uzyskaną w wyniku badań synchronicznych, która okazuje się niewystarczającą do jednoznacznego zaklasyfikowania ich do konkretnego języka, dlatego niezbędne jest uściślenie kryteriów klasyfikacyjnych. Według Kazimierza Dejny, przy określaniu powiązań gwary przejściowej z tym czy

¹ N. B a r s z c z e w s k a, *Białoruski system gwarowy pięciu wsi na Białostocczyźnie (na materiale leksykalnym związanym z narodzinami dziecka [w:] W kręgu kultury białoruskiej*, Olsztyn 1994, s. 159–186.

² M. S a j e w i c z, *O białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostocczyźnie*, „Rozprawy Sławistyczne” 1997, nr 12, s. 98.

³ *Ibidem*, s. 98-99.

⁴ Zob.: N. B a r s z c z e w s k a, J. G ł u s z k o w s k a, T. J a s i ń s k a, E. S m u ł k o w a, *Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, t. 1–2, Warszawa 1992.

innym językiem etnicznym trzeba posługiwać się raczej metodami językoznawstwa historyczno-porównawczego, niż opisowego. Warto więc rozpocząć takie badania na terenach występowania przejściowych gwar białorusko-rosyjskich i białorusko-ukraińskich po obu stronach granicy, włączając do zespołów badawczych dialektologów z sąsiadujących krajów. „Do tego konieczne jest zastosowanie metod dialektologii, która wyzyskując dane dialektograficzne o zasięgu cech gwarowych, ślady cech gwarowych w dawnych zabytkach oraz rekonstrukcje stanu pierwotnego uzyskane metodami językoznawstwa porównawczego, a także uwzględniające dane fizjograficzne, demograficzne, polityczne, kulturowe i warunki rozwoju poszczególnych ugrupowań ludnościowych, bada diachronicznie przebiegające procesy wyodrębniania się na pewnych częściach terytorium etniczno-językowego osobnych dialektów, formujących się dzięki wytwarzaniu się w języku odosobnionego ugrupowania ludności jemu tylko właściwych innowacji w rozwoju poszczególnych elementów języka etnicznego”¹.

Współczesny stan mowy mieszkańców obszarów peryferyjnych jest rezultatem przyczyn zarówno wewnątrzsystemowych, jak i pozajęzykowych. Punktem wyjścia w opisie gwar peryferyjnych powinien być stan dawny – w przypadku współwystępujących na danym pograniczu gwar powstałych w różnych okresach historycznych należy przyjąć jako wyjściowy stan prastowiański. Kolejne miejsca w opisie powinny zająć obcojęzyczne zjawiska językowe o charakterze powszechnym i trwałym świadczące o interferencji językowej i w konsekwencji decydujące o przejściowym charakterze danych gwar. Należy również określić stosunek mieszkańców badanego terenu do swojego języka oraz języka sąsiadów, uwzględniając przy tym czynniki integrujące ludność zamieszkującą dany obszar².

Wyjaśnianie faktów notowanych na różnojęzycznym pograniczu wymaga od badacza szczególnie uważnej i wszechstronnej analizy tych zjawisk, uwzględniającej nie tylko aspekt czysto lingwistyczny, ale i uwarunkowania zewnętrzne (historyczno-polityczne, etniczno-narodowościowe, wyznaniowe, kulturowe), które w warunkach wielojęzycznego pogranicza odgrywają rolę znacznie poważniejszą w kształtowaniu faktów językowych niż na terenach jednolitych pod względem językowym³.

Istniejące kompletne synchroniczne opisy wielu języków słowiańskich pozwalają również na prowadzenie badań porównawczo-typologicznych – ustalenie elementów gwar dwóch języków, które są całkowicie lub przynajmniej częściowo ze sobą identyczne, i oddzielenie ich od elementów zasadniczo różnych. „Identyczność porównywanych elementów musi być oczywiście

¹ K. D e j n a, *Językowa przynależność gwar brzesko-pińskich* [w:] *Języki i literatury wschodniosłowiańskie*, Łódź 1976, s. 18.

² F. C z y ż e w s k i, *Granice polityczne a granice językowe – propozycje metodologiczne (na przykładzie gwar pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego)* [w:] *Język i kultura białoruska w kontakcie z sąsiadami*, Warszawa 2001, s. 63–69.

³ B. N o w o w i e j s k i, *Z metodologii badań pogranicza językowego północno-wschodniopolskiego* [w:] *Słowiańskie pogranicza językowe*, Warszawa 1992, s. 103.

identycznością rzeczy istotnych. Otóż to, co jest w języku istotne, to właśnie funkcja jego części, przedstawiona przez językoznawstwo opisowe. <...> Porównanie typologiczne to porównanie funkcji elementów języka, ich stosunku do elementów własnego systemu. Typologicznie identyczne są zatem te elementy dwóch języków, które – każdy w swym systemie – mają tę samą funkcję lingwistyczną, tj. zajmują to samo miejsce w tekście i w systemie i wykazują tu i tam tę samą frekwencję”¹. Takie badania mogłyby ukazać strukturalne podobieństwa i różnice między gwarami poszczególnych języków na pograniczach Białorusi (w tym na pograniczu polsko-białoruskim) na poziomie systemu fonologicznego, semantycznego, syntaktycznego i stylistycznego.

Nina Barszczewska

Language Behavior of Inhabitants of Podlasie in Bilingual Environment: Sociolinguistic Perspective

A b s t r a c t

The current state of speech of residents of peripheral areas results from both intersystem and extralinguistic factors. In the Podlasie region the linguistic awareness has not been shaped only by the linguistic criterion. East Slavs most often identify themselves with the Belarusian nation. There are, however, cases where the Belarusian nationality is questioned due to the local language varieties typical of the Ukrainian language. It is possible to observe an ongoing process of stronger assimilation of East Slavs through actions aimed at integrating them into Polish-speaking communities. Religion, in this case Eastern Orthodoxy, is a factor causing disintegration.

¹ T. Milewski, *Językoznawstwo*, Warszawa 1965, s. 205.

Марыля Хаўстовіч
Варшава

Прамова Мялешкі і Ліст да Абуховіча: Праблемы перакладу на сучасную беларускую мову

Прамова Мялешкі і Ліст да Абуховіча – два творы беларускай сатырычнай літаратуры XVII ст., падобныя ў жанравым-стылёвым, гісторыка-этнічным і моўна-выяўленчым планах, уяўляюць каштоўнасць не толькі для даследчыка даўняе літаратуры Беларусі, але таксама і для палітолага, і этнографа, і гісторыка з-за шырока прадстаўленых у творах культурна-побытавых і сацыяльна-грамадскіх звестак. Безумоўна, цікавыя гэтыя творы і для ўсіх тых грамадзян Беларусі, хто вывучае мінулае беларускае дзяржавы, шукае доказы самабытнасці беларускага этнасу на пачатковых этапах яго станаўлення, пацвярджэння культурнай адрознасці ад бліжэйшых суседзяў ці проста жадае пазнаёміцца з маральна-этычнымі нормамаі сваіх продкаў. У прадмове да перакладу *Прамовы Мялешкі* на сучасную беларускую мову Іван Саверчанка падкрэслівае, што гэты твор – першы ў доўгім ланцугу беларускіх твораў з заклікам абараняць уласныя нацыянальныя каштоўнасці – маральныя, эстэтычныя, грамадскія, дзяржаўныя, палітычныя: “Пісьменнік выразна сфармуляваў ідэю непарушнасці беларускіх сямейных і побытавых традыцый, адзначыў іх высокую каштоўнасць для ўсіх часоў і ўсіх пакаленняў”¹.

Гэтыя творы ўжо некалькі дзесяцігоддзяў складаюць важную частку даўняе беларускай літаратуры, яе раздзел пад агульнаю назваю “палітычная сатыра XVII ст.”, і вывучаюцца не толькі на філалагічным факультэце, але і ў школе разам з прадмовамі Францыска Скарыны і *Песняй пра зубра* Міколы Гусоўскага. Але калі апошнія два аўтары і іх творы добра засвоеныя сучасным беларускім літаратуразнаўствам, то *Прамова Мялешкі і Ліст да Абуховіча* з-за адсутнасці грунтоўнага моўнага каментарара застаюцца фактычна не прачытанымі і не асэнсаванымі.

Цягам XX ст. у беларускіх выданнях гэтыя творы друкаваліся на мове арыгіналу з пэўным рэдактарскім каментаром. У апошнія гады з’явіліся тры пераклады на сучасную беларускую мову: у 2007 годзе І. Саверчанка ва ўкладзенай ім кнізе *Старажытная беларуская літаратура (XII–XVII стст.)* змясціў уласныя пераклады *Прамовы*

¹ І. Саверчанка, *Прамова Мялешкі* [у:] *Старажытная беларуская літаратура (XII–XVII стст.)*, Мінск 2007, с. 571.

Мялешкі і Ліста да Абуховіча¹; у 2012 годзе Алесь Бразгуноў і Віктар Корань апублікавалі пераклады абодвух твораў у другім томе *Залатой калекцыі беларускай літаратуры*². Прыкладна ў гэты ж час у сеціве з'явіўся пераклад-стылізацыя паэтки Анкі Упалы *Прамовы Мялешкі*; яго можна лічыць прыкладам дынамічнай эквіваленцыі. Спрабуючы перадаць чытачу XXI ст. камічны дух твора, паэтка ўспрымае мову арыгіналу як “мяшанку”, а таму актыўна выкарыстоўвае сучасную беларускую “трасянку” дзеля свайго перакладу-стылізацыі. Такім чынам, *Прамова Мялешкі, кашталяна Смаленскага, на сойме ў Варшаве ў 1589 годзе* ператвараецца ў *Рэч Мялешкі, кашталяна Смаленскага, на засяданні правіцельства ў Варшаве ў 1589 гаду*³. Такі падыход можа здацца вельмі смелай інтэрпрэтацыяй моўных асаблівасцей *Прамовы*, аднак ён, без сумневу, прыцягвае ўвагу і можа зацікавіць самага непадрыхтаванага чытача. Але нават у такім арыгінальным вырашэнні цяжкасцяў перакладу Анка Упала пакідае неадаптаванымі некаторыя гістарызмы, не замяняе іх паняццямі новага часу, а ў каментары тлумачацца словы, замена якіх немагчымая: *дрыгант, машталер, каралеўшчызна*.

Даследчыкі беларускае літаратуры А. Бразгуноў, В. Корань і І. Саверчанка выканалі традыцыйныя пераклады. На жаль, навукоўцы не падаюць, якія канкрэтныя спісы вядомых твораў яны выкарысталі ў сваёй працы. Можам толькі выказаць меркаванне, што І. Саверчанка перакладаў паводле тэкстаў, сабраных Змітром Даўгялам⁴. (Звернем увагу, што ў перакладзе маюцца неабгрунтаваныя адыходы ад арыгіналу, напрыклад: “каша грэчневая” замест “кашы рыжовай”). А. Бразгуноў і В. Корань выкарыстоўвалі дзеля перакладу розныя апублікаваныя спісы помнікаў.

Тлумачэнні рэдактараў і перакладчыкаў *Прамовы Мялешкі і Ліста да Абуховіча* маюць пераважна характар гістарычнага каментарара: тлумачыцца, пра каго ідзе гаворка, пра якія падзеі, канкрэтызуюцца месцы. Менш паслядоўна падаюцца звесткі пра мову твораў. Не тлумачацца шматлікія словазлучэнні, якія з'яўляюцца ўстойлівымі і маюць пераноснае значэнне (напрыклад: “чорт в лідвях за поесом”; “зублем не выкуришь”; “як сліжа ў Неман упустіць”; “сядзіць высока, гаворыць глыбока”) і састарэлыя словы (“ратай”, “кордик”, “кеп”, “гологусые куры”, “дрыгант”, “дидко”, “козакины”, “розъпорки”, “плюдрики”, “малмазія”, “машталер”).

¹ *Старажытная беларуская літаратура (XII–XVII стст.)*, Мінск 2007, с. 572-575, 578-581.

² *Залатая калекцыя беларускай літаратуры ў 50 тамах*, т. 2: *Літаратура XVII–XVIII стагоддзяў*, Мінск 2012, с. 110-117.

³ Анка Упала, *Рэч Мялешкі* [online] <http://prajdzisvet.org/texts/prose/rech-mjaleshki-kashtaljana-smalenskaga-na-zasjadanii-pravitselfstva-u-varshave-u-1589-gadu.html> [доступ: 20.05.2015].

⁴ З. Даўгяла, *З беларускага пісьменства XVII ст.*, Менск 1927, с. 27–45.

Даследаванні Прамовы Мялешкі і Ліста да Абуховіча пачаліся амаль 200 гадоў таму: Прамова Мялешкі ўпершыню ў друку з’явілася ў 1822 г. у перакладзе на польскую мову Юльяна Урсына Нямцэвіча¹. Вядомы гісторык пазначыў, што пераклад зроблены ім “z rękopismu Józefa Hr. Sierakowskiego”.

У 1851 г. гісторык польскае літаратуры Міхал Вішнеўскі ў VIII т. *Historii literatury polskiej* у раздзеле *Język i literatura Białoruska* апублікаваў Прамову Мялешкі паводле спісу з бібліятэкі Храптовічаў у Шчорсах (“wujęta z rękopismów kanclerza Chreptowicza w Szczorsach”)². Пэўна, гэтым жа самым спісам карыстаўся і Міхайла Каяловіч, які надрукаваў твор у нумары часопіса “Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи” ў 1862 г. (“Заимствована изъ фамильного архива графовъ Хрептовичей въ Щерсахъ”)³. Адкуль у 1865 г. Мікалай Кастамараў перадрукаваў Прамову Мялешкі ў *Актах, относящихся к Истории Южной и Западной Россіи*⁴.

У XX ст. Вацлаў Ластоўскі “дабыў” два спісы твора ў Вільні. Першы паходзіў з архіву Турава-Пінскай архібіскупіі. Ён пісаны кірыліцай у XVII ст. На адвароце пазначана: “Roku 1663 mca july 20 dnia. Mowa kasztelana Smolenskiego Mieszki miana roku 1589 na Sejmie w Warszawie. Pisałem Michał Bielski Strażnik Wojewodztwa Brzeskiego”⁵. Другі, пісаны лацінкай XVIII ст., які В. Ластоўскі атрымаў ад В. Святаполк-Мірскага, застаўся неапублікаваны і сёння ён невядомы.

У 1920-я гг. грунтоўна вывучаў помнікі даўняй беларускай пісьменнасці Зміцер Даўгяла. У выніку параўнання ён прыходзіць да высновы, што пераклад Ю. Нямцэвіча ўтрымлівае шмат дадаткаў, якіх мы не сустракаем у іншых копіях, лексічныя змены (ужыванне фармальна падобных слоў), а таксама дадатковых слоў, якія змяняюць сэнс фразы. Найбольш адчувальныя адрозненні датычацца акурат тых месцаў твора, дзе гучаць непрымальныя для носьбіта польскай культуры абвінавачванні ды прапановы выгнаць тых, хто ўлез у краіну “protywku prawu naszymu”. Гэты момант асабліва падкрэслены пры публікацыі Прамовы ў “Вѣстнику Юго-Западной и Западной Россіи”, у якім наогул шмат было артыкулаў, якія мелі на мэце давесці еднасць усходніх славян: “Въ польскомъ переводе, последния слова переделаны

¹ J. U. Niemcewicz, *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce*, Warszawa 1822, t. II, s. 475–479. Пантэлеймон Куліш выкарыстаў гэтую публікацыю дзеля перакладу твора на ўкраінскую мову. Апублікаваны ў часопісе “Основа” (1862, кн. 6, с. 13–16).

² M. Wiszniewski, *Historja literatury polskiej*, t. VIII, Kraków 1851, s. 480–484.

³ *Речь Ивана Мълешка, “Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи: Историко-литературный журналъ”, 1862, т. 2, с. 91–97. У рэдакцыйнай прадмове паведамляецца, што М. Каяловіч знайшоў “верную копію” ў архіве аднае “приходской церкви минской епархіі”.*

⁴ *Акты, относящиеся к Истории Южной и Западной Россіи*, Санкт-Петербург 1865, т. 2, с. 188–190.

⁵ В. Л а с т о ў с к і, *Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі*, Мінск 2012, с. 446–449.

по-своему, вместо «и такого чортополоха (т. е. поляков переселяющихся или пришедших в русские края) а и немцами выгнаты што до нас влезли против праву нашему» переделано «Jabym mówił, czas tych polasków z Niemcami powycinać od Porucznika do rady, a co do nich wlazło przeciwno prawu naszemu»¹. Як пераклад на польскую мову, сцвярджае З. Даўгяла, копія Ю. Нямцэвіча “найбольш удалая з боку зразумеласьці”, з’яўляецца найбольш аддаленай ад трох іншых копіяў і ў беларускім мовазнаўстве можа мець ролю толькі другасную, г. зн. быць прыдатнай толькі пры асвятленні некаторых незразумелых момантаў у іншых спісах *Прамовы*. Аднак такое меркаванне таксама не можа лічыцца цалкам аб’ектыўным, бо нават выкарыстоўваючы пераклад Ю. Нямцэвіча адно як дапаможны сродак, можна знайсці хібы гэтага перакладу. Праілюструем гэта з дапамогай такіх радкоў “прими ж к нему двоих литвинов на страж, бо и сам дидко не упильнуеть!”

Значэнне фразы “бо и сам дидко не упильнуеть” немагчыма ўстанавіць, пакуль невядомым застаецца значэнне слова “дидко”, якое можна знайсці ў гістарычным слоўніку: “Дидко (або Дедко) – 1. Памяншальнае ад дедъ у 3 зн. Дѣдъ: старец. 2. міфалагічны апякун могілак, нячыцік. *Деминъ: бѣсъ, чорт дѣдко*(Бяр., 268)².

Магчыма, можна канстатаваць сувязь паміж другім значэннем слова “дидко” і традыцыйным абрадам памінавання продкаў Дзядамі.

Апрача гэтага, слова “дидко” рэгулярна замяняе сінанімічнае “чорт” ва ўкраінскай мове і выступае ў такім фразеалагізме: “чорт (дідко) лисий – грубо, ніхто або ніщо. Межи ними й дідко лисий не розбере справи”³.

Для перакладу на сучасную беларускую мову А. Бразгуноў і В. Корань выкарыстоўваюць выраз “і сам чорт не ўпільнуе”, таксама ставячы знак роўнасці паміж словамі “чорт” і “дідко”, нягледзячы на больш вузкае значэнне апошняга. Гэта можа лічыцца апраўданым, бо сэння лексема “чорт” з’яўляецца надзвычай актыўнай у фразеалагізмах экспрэсіўнага тыпу. І. Саверчанка пакідае гэтае слова без каментаря⁴, а С. Гаранін тлумачыць яго як “дамавы”. Аднак зусім недарэчным здаецца рэдакцыя гэтага месца ў Ю. Нямцэвіча: “sam ojes, mówią oni, nie upilnuje was”. Пераклад “дидко” як “ојса” матываваны іншым значэннем слова “дзедка”: “памянш.-ласк. да дзед”⁵.

З. Даўгяла рашуча выказваўся на карысць версіі, апублікаванай В. Ластоўскім, аднак для перакладаў на сучасную беларускую мову цікавымі з’яўляюцца і публікацыі XIX ст., а публікацыя М. Вішнеўскага, хіба, можа лічыцца найбольш поўнай. Невялікімі, але вельмі істотнымі дэталямі адрозніваюцца ўсе публікацыі *Прамовы*: у В. Ластоўскага

¹ Речь Ивана Мелешка, “Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи. Историко-литературный журналъ”, 1862, т. 2, с. 91.

² Гістарычны слоўнік беларускай мовы, т. 8, рэд. І. Жураўскі, Мінск 1987, с. 92.

³ Словник фразеологізмів української мови, рэд. В. Винник, Київ 2003, с. 304.

⁴ Старажытная беларуская літаратура..., с. 573.

⁵ Гістарычны слоўнік беларускай мовы..., т. 8, с. 92.

“подстилай же их на ноч”; у М. Кастамарава “подстилай же што ноч” і ў М. Вішнеўскага “podstelaǰže ich szto nocz”.

Адрозненні можна знайсці і ў публікацыях аднаго і таго ж рукапісу. У “Вѣстнику” “каралеўнаю” называецца “Аннулька”, а ў М. Вішнеўскага – “Уршуля”. Ці захоўвалася ў бібліятэцы Храптовічаў больш за адзін спіс *Прамовы*, ці названыя адрозненні – вынік працы рэдактараў устанавіць даволі праблематычна.

З шматлікіх адрозненняў у спісах *Прамовы* на старабеларускай мове хацелася б звярнуцца да пытання ўжывання прыналежага займенніка “нашу” ў адносінах да двух геаграфічных абшараў, якія аўтар, відавочна, лічыць сваёй Радзімай – Літвы і Русі. У розных варыянтах маем: “а Литву и Русь нашу любительно миловал” (В. Ластоўскі), “але Литву и нашу Русь любительно миловалъ” (Міхал Каяловіч, М. Кастамараў), “ale Litwu naszu i Ruś lubitelno miłował” (М. Вішнеўскі).

Важным пры перакладзе з’яўляецца не толькі правільнае вызначэнне, з якой крыніцы рабіць пераклад, але і вызначэнне стылю. Тут беларускія літаратуразнаўцы не разыходзяцца і вызначаюць яго як барочны, тыповы для таго часу ў агульнаеўрапейскім кантэксце. Аргументуючы такое вызначэнне, А. Суша сцвярджае: “Аўтары намагаліся як мага больш ускладніць сваю мову, насыціць яе вытанчанымі моўнымі формамі, каб зрабіць большае ўражанне на чытача і паказаць сваю адукаванасць”¹.

Такія прыёмы, несумненна, уласцівыя і для *Прамовы*, і для *Ліста*, дзе часам кніжны стыль, запазычаныя з грэцкай мовы словы суіснуюць разам з грубаватымі прымаўкамі з беларускага фальклору. В. Корань разглядае творы як прыклады сатырычна-карнавальнага мыслення эпохі Барока², і лічыць, што элементы *кніжнага стылю* ўводзяцца ў тэкст *Прамовы* з мэтай стварэння камічнага эфекту, карнавалізацыі.

У радках з *Прамовы*: “политыки не знали, а у рот правдою, як солею в очи кидывали”, “сэнтэнтый тых не бывало: правым сердцем просто говорили” суіснуюць беларускія прымаўкі і запазычаная тэрміналогія. У некалькіх выпадках такое сумяшчэнне дадаткова падкрэсліваецца рыфмаванасцю слоў, алітэрацыяй і асанансам. Гэтыя прыёмы дазваляюць сцвярджаць наяўнасць у тэксце эўфанічных фразеалагізмаў³: “zofia filozofiu radiła”, “z mudrych oratorow nie budet rataiow”. Запазычаныя словы пішуцца з памылкамі: “сукня хвалендышова” (тыповая

¹ *Беларуская літаратурная спадчына: Анталогія, у дзвюх кнігах*, кн. першая, Мінск 2011, с. 189.

² В. К о р а н ь, *Элемент карнавальнага мыслення ў сатырычных творах эпохі Барока (на прыкладзе ПРАМОВЫ МЯЛЕШКІ І ЛІСТА ДА АБУХОВІЧА)* [у:] *Беларуская пісьмовая спадчына ў кантэксце еўрапейскага культурна-гістарычнага працэсу XI–XIX стагоддзяў: вытокі, традыцыі, уплывы: Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі*, Мінск 2010, с. 331–333.

³ І. С а в е р ч а н к а, *Пазьтыка і семіётыка публіцыстычнай літаратуры Беларусі XVI–XVII стст.*, Мінск 2012, с. 388.

замена запазычанага *ф* спалучэннем *хв* у беларускіх гаворках), “куры гологудые”, ад першапачатковых “*sukno z falendyszu*”, “*kałakuckie kury*”. Звернемся да азначэння “гологуды-калакуцкі”. Азначэнне гэтае з’яўляецца і ў спісах *Ліста да Абуховіча* – “*petuch gałaguckiу, петух галагуски*”; і ў трох спісах *Прамовы Мялешкі* – “гологудые кури, гологузые куры, *hołohuznyie kury*”, а таксама “*kałakuckie kury*” ў перакладзе на польскую мову Ю. Нямцэвіча¹. У *Лісце да Абуховіча* гэтае азначэнне выступае ў складзе параўнання – “*Nadułsie w senti kak petuch gałaguckiу. A praudy nie pytaу*”, а ў *Прамовах Мялешкі* – у прамым значэнні: “*I to wielmi strasznaia szkoda hołohuznyie kury chowaty, ich dostatkom warуtu, i inneie ptaszki smażyty*”. Нават з першага погляду зразумела, што гаворка тут ідзе пра свойскую птушку, якая толькі ў XVII ст. з’явілася ў гаспадарцы беларусаў, бо “*za moieу ramiety prysmakow hetych nie bywało*” – кажа невядомы аўтар *Прамовы*.

Гэтае месца *Прамовы* і *Ліста* пэўным чынам асветлена ў каментарых у сучасных анталогіях. А. Бразгуноў і В. Корань, абавіраючыся на прыметнік “гологузый”, падаюць такія варыянт тлумачэння: “галагуцкі (галанскі) певень” і “галазадых, г. зн. галандскіх мясных курэй”². У выданні А. Сушы “гологузья куры” становяцца “гамбургскімі”, а каментара адносна пэўна з *Ліста* няма наогул³. Гэты момант насцярожвае хаця б з тае прычыны, што даследчыкі не пагаджаюцца між сабою ў канкрэтызацыі наймення гэтых птушак.

Звернем увагу на тое, што ў сучаснай літоўскай мове ёсць назойнік, які падаецца аднакарэнным з гэтымі незразумелымі прыметнікамі – “*kalakutas*”, што значыць, “індык” (параўн. з версіяй Ю. Нямцэвіча “*kałakuckie kury*”). Больш за тое, у гістарычным слоўніку беларускай мовы знаходзім: “Калакутъ наз. Индык. Гусей старыхъ двадцать пять, калакутовъ куры двѣ, кокошка одна, волоскихъ куровъ: куръ одынь”⁴. У некаторых спісах *Прамовы* на месцы прыметніка “*kalakucki*” з версіі Ю. Нямцэвіча з’яўляецца іншае сугучнае слова “гологудые (гологузые – *holohuznyie*)” – можна меркаваць, што некаторыя перапісчыкі проста не ведалі такое птушкі як індык або называлі яе інакш, замяняючы незразумелае слова на падобнае па форме і больш славянскае, тым самым несвядома ствараючы новае словазлучэнне “бясхвостая курыца”. Менавіта з гэтага словазлучэння выводзяцца спробы даследчыкаў расшыфраваць дадзеныя азначэнні ўсіх спісаў як некаторую рэдкую пароду курэй (мясных, гамбургскіх ці галандскіх), і нават пэўняў, хоць у *Лісце* выступае толькі “галагуцкі певень”, а не “гологуды”. У стылізаваным перакладзе “з мяшанкі” Анкі Упалы таксама адбылася замена гэтых слоў: “Яшчэ адзін страшны ўрэд: галахвостых курыц разводзіць, варыць іх памногу і другіх пціц жарыць”.

¹ J. U. Niemcewicz, *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce...*, s. 478.

² *Залатая калекцыя беларускай літаратуры ў 50 тамах...*, с. 112, 115.

³ *Беларуская літаратурная спадчына...*, с. 678.

⁴ *Гістарычны слоўнік беларускай мовы...*, т. 14, с. 239.

Мікола Янчук, называючы XVII стагоддзе часам росквіту польскае культуры і залатым векам польскае літаратуры, мяркуе, што ў гэты час быў створаны вобраз шляхціца – ідэал розуму, цнатлівасці і асвечанасці, што мела на сабе адзнакі барочнай гіпербалізацыі. У адказ на створаную традыцыю, каб падкрэсліць праблемы сучаснага яму грамадства, Іван Мялешка выстаўляе сябе “наіўным і грубаватым прастачком”¹, што не прычыць меркаванню Мікалая Сумцова, які сцвярджае, што “Мялешка” – гэта не прозвішча, а толькі вытворнае ад дзеяслова “малоць”, г. зн. займацца пустаслоўем, гаварыць абы-што². Такое амплу дазваляе аўтару выкарыстоўваць найбольш выразныя сродкі з гаворак сялян, адначасна ствараючы пародыю на высокасвецкі стыль, ужываючы фармальныя звароты, схему пабудовы дзелавой пісьменнасці, кніжную лексіку.

Згадкі пра *Ліст да Абуховіча* ў друкаваных выданнях XIX ст. маюцца толькі ў працах Міхала Балінскага³ і Уладзіслава Сыракомлі⁴.

М. Балінскі пераказаў твор па-польску са значнымі, праўда, скарачэннямі, паведамляючы, што карыстаўся ён спісам на пінскім дыялекце⁵. Шматлікія пропускі ў параўнанне з іншымі публікацыямі *Ліста* могуць тлумачыцца няведаннем М. Балінскім мовы арыгіналу ці фізічным станам копіі *Ліста*, бо прапушчаныя месцы застаюцца праблемнымі да сённяшняга дня.

Зрэшты, такія скарачэнні не прычыць агульным мэтам прадымовы М. Балінскага: ён, па-першае, з дапамогаю *Ліста* адно толькі ілюструе жыццёпіс ваяводы Піліпа Абуховіча, дзённік якога займае першую частку выдання. Па-другое, М. Балінскі мае цалкам іншае меркаванне адносна асобы ваяводы і не згаджаецца з Цыпрыянам Камунякам, аўтарам *Ліста*: “Cyprian Komoniaka inaczej Komoneńko, szlachcic także Nowogródzkiego, werydyk stary, człek rubaszny i jakto powiadają z głupia frant zaczął więc dalej gorzko z Pana Filipa przedrwiwać i dziwne rzeczy nań wypisywać”⁶.

Тым не менш, гэты пераказ-пераклад цікава параўноўваць з іншымі публікацыямі *Ліста*, якія былі зроблены ўжо ў XX стагоддзі.

Хоць М. Балінскі і казаў пра “wielie kopii”, але на сённяшні дзень вядомыя тры спісы *Ліста да Абуховіча* (захоўваюцца ў Кракаве, Вільні і Адэсе). З іх З. Даўгяла – першы даследчык, які вывучыў, прааналізаваў і апублікаваў рэдакцыі *Прамовы Мялешкі і Ліста да Абуховіча* – найбольш поўнай лічыць адэскую копію *Ліста*, бо яна мае большую

¹ М. Я н ч у к, *Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры*, Менск 1922, с. 89.

² Н. С у м ц о в, *Речь Ивана Мелешка, как литературный памятник*, “Киевская старина” 1894, май, с. 196.

³ М. B a l i ń s k i, *Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku*, Wilno 1859, s. VI–IX.

⁴ L. Kondratowicz (W. Syrokomla), *Dzieje literatury w Polsce*, t. III, Warszawa 1875, s. 169.

⁵ М. B a l i ń s k i, *op. cit.*, s. VII.

⁶ М. B a l i ń s k i, *op. cit.*, s. VIII.

колькасць як асобных слоў, так і выказаў, якія не сустракаюцца ў іншых копіях, і – апрача гэтага – напісаная лацінкаю, якая лепш перадавала фанетычныя асаблівасці старабеларускай мовы, чым кірыліца¹.

Ці дастаткова мець адну рэдакцыю твора для добрага перакладу – з старабеларускай мовы на сучасную беларускую? Каб адказаць на гэтае пытанне, прапануем разгледзець некаторыя праблематычныя выпадкі спісаў і перакладаў. Варта параўнаць наступныя радкі ў спісе віленскім (1), адэскім (2) і кракаўскім (3):

1. *цюнецъ мой былъ зъ сынами въ местечку Полонной зъ курми на торгу*².
2. *ciwuniec moy z rykuniei byw z syrami na torhu lenney maietności toiey*³.
3. *циунец мой з рыкуню быв з сынамі на торгу у лонной маетности моей*⁴.

Ва ўсіх прыведзеных варыянтах захоўваецца сэнсавая цэласнасць фразы, але відавочна, што пры перапісванні ў віленскай копіі было памылкова прачытанае слова “сырамі”, і заменена на “сынамі”, і пры перакладзе А. Бразгуноў, В. Корань і І. Саверчанка слушна выкарыстоўваюць адэскі варыянт, пашыраны яшчэ і спрадвечнаю назваю жаночага занятку, гаваркім словам, запазычаным з літоўскай мовы “рыкуня”, што значыць даглядчыца свойскай жывёлы ў маёнтку

Каб прааналізаваць наступнае разыходжанне ў тэкстах (*въ местечку Полонной – u lenney maietności – у лонной маетности*), неабходна сказаць, што Піліп Абуховіч меў ва ўласнасці мястэчка Палоннае. У каментары да тэксту ў некаторых выданнях чытаем: “вёска Палонная належала П.К. Абуховічу; размешчана над р. Рутаю на шляху ад Наваградка ў Карэлічы (за 3 км ад Карэлічаў)”⁵.

Мястэчка ўзгадваецца яшчэ раз некалькі радкоў ніжэй:

1. *Маючы; грэблю в маентности Полонной сыпат позволяю.*
2. *Swi maiuczy hrebliu u maietnosci pol onou syrat pozwalaju.*
3. *Маючы дванадцать пехоты грэблю у маетности Полонной, сыпати позволяють.*

А. Бразгуноў і В. Корань выкарыстоўваюць кракаўскую і адэскую версію: *ў маёй леннай дзедзіне* (у першым выпадку), *і калі маеш столькі, – дазваляю табе насыпаць грэблю ў Палоннай* (у другім). Падобным чынам робіць у сваёй публікацыі і Алесь Суша⁶.

Прыведзеныя радкі не ствараюць перашкоды пры разуменні твора, аднак месцаў больш забытых (калі не сказаць зусім мала-

¹ З. Даўгяла, *op. cit.*, с. 4–13, 27–33.

² В. Ластоўскі, *op. cit.*, с. 576.

³ З. Даўгяла, *op. cit.*, с. 31.

⁴ *Хрэстаматыя на старажытнай беларускай літаратуры*, скл. А. Коршунаў, Мінск 1959, с. 363.

⁵ *Залатая калекцыя беларускай літаратуры...*, с. 116.

⁶ *Беларуская літаратурная спадчына...*, с. 240.

зразумелых) і ніяк не пракаментаваных у *Лісце* даволі шмат. Звернемся да некаторых з іх.

Радкі адэскай копіі “*hodia Franca witat*”, (у віленскай копіі “ой, пане, годі вы такъ як слижа у Неман упустить, не завтра тое вже будеть”) перакладзены А. Бразгуновым і В. Коранем так: “ой, пане! Годзе прыдумляць, як слижа ў Неман упусціць”, а пры рэдапрыхтоўцы С. Гараніна – “годі фронцавітат” з каментаром: “хопіць франціца!” І дзеяслоў “фронцавітат”, і параўнанне “як слижа ў Неман упусціць” не ўжываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, не маюць блізкіх па гучанні адпаведнікаў і таму ствараюць перашкоду пры разуменні твора.

Вытлумачыць кампаратыўны фразеалагізм “годі вы такъ як слижа у Неман упустить” можна наступным чынам. *Сліж* – дыялектная назва рыбы з атраду карпавых, якая сёння ў класіфікацыі заменена назваю *галец*. Гэтая рыба была даволі папулярнаю на ўсіх славянскіх землях і апроча згаданых назваў, вядомых і ў іншых славянскіх мовах (а таксама ў літоўскай мове пад уплывам беларускай), мела даволі шмат іншых назваў, сярод якіх – голы ўюн. *Уюны*, гэта таксама рыбы атраду карпавых; уюны і гальцы вельмі падобныя, а – што важна – народная фразеалогія захоўвае рад параўнанняў уюна і спрытнага чалавека (спрытны, як уюн; вяртлявы, як уюн; выкручваецца, як уюн).

Аднак усе гэтыя разважанні застаюцца адно толькі подступамі да разгадкі значэння метафары, і абсалютна не тлумачаць наступных за ім слоў: “не заўтра ўжо тое будзе – минут яго и трое люди!”¹ (ці: “не заўтра ўжо тое будзе! Минут его и тое люди!”²)

Яшчэ большыя цяжкасці выклікае розная ва ўсіх трох копіях цытата, прыпісаная Мялешку:

1. *niczoho na swieti hetaia chwila* (у адэскай);
2. *як нічога на семъ свеце за три хвили* (у віленскай);
3. *ничто на свети готая худела, що з болота чыницъ золото* (у кракаўскай).

У перакладзе А. Бразгунова і В. Кораня маем такую інтуітыўную інтэрпрэтацыю: “праўду кажу вам: па словах вельмі мудрых людзей, нішто на свеце тая хвіліна, якая сваімі падманнымі словамі і разважаннямі і гразь ператварае ў золата, а золата ў гразь”.

Тыя моманты, дзе ў віленскай копіі не хапае некалькіх слоў, звычайна ў кракаўскай супадаюць у напісанні з адэскай копіяй, аднак і тут ёсць выключэнні: “а ја такаіа особка, такі сзоўовік”, у кракаўскай копіі і ў перакладзе А. Бразгунова і В. Кораня гучыць так: “а што ён за асоба? То і поп – таксама чалавек!”³

У дадзеных радках кракаўская копія зноў мае перавагу над адэскай, бо ў ёй захоўваецца частка вядомай беларускай прыказкі: “на бязлюд-

¹ *Анталогія даўняй беларускай літаратуры XI–XVIII стагоддзя*, Мінск 2003, с. 680

² *Старажытная беларуская літаратура...*, с. 425.

³ *Літаратура XVII–XVIII стагоддзяў. op. cit.*, с. 116.

дзі і поп чалавек” (параўн.: рус. – “на безрыбье и рак рыба” і пол.– “na bezrybiu i rak ryba”).

Параўноўваючы копіі на старабеларускай з перакладам-пераказам М. Балінскага¹ на месцы “сыроў” і “сыноў”, знойдзем “сыры”, што пацвярджае “правільнасць” адэскай рэдакцыі. Параўнанне “*sedid, jak diawel u dupli*” ў пераказе М. Балінскага змяняецца і пашыраецца “*siedzisz, jak dzięcioł w dziupli, sporóchniałego drzewa*”. Іншае параўнанне – “*iak werebiow z wienika*” змяняецца на “*jak cietrzwi z mioteł*”. Немагчыма сказаць, чаму адбылася такая замена, у іншай польскай прымаўцы верабей і цецярुक наогул супрацьпастаўляюцца: “*lepszy wróbel w ręku, niż cietrzew na sęku*”.

Падсумоўваючы, звернем увагу яшчэ раз на галоўную перашкоду для стварэння добрага перакладу з старабеларускай мовы на сучасную, а менавіта: адсутнасць адзінай арыгінальнай крыніцы. Наяўныя спісы адрозніваюцца вялікай колькасцю дэталёў, і нават у спісах на старабеларускай мове (адэскі спіс *Ліста да Абуховіча і Прамова Мялешкі*, апублікаваная М. Вішнеўскім), у якіх захоўваюцца некаторыя фанетычныя асаблівасці, і якія можна назваць найпаўнейшымі з пункту гледжання лексікі і фразеалогіі не ўтрымліваюць усіх слоў і словазлучэнняў, не кажучы ўжо пра наяўнасць белых плям у тэкстах (нерасшыфраваных словазлучэнняў). Іншая праблема абумоўлена своеасаблівым стылем абодвух твораў. Створаныя ў эпоху Барока тэксты характарызуюцца ўскладненай мовай, спалучэннем нізкага і высокага стылю, моўнай гульні. Такі характар помнікаў складана перадаць, выкарыстоўваючы традыцыйныя метады.

Maryla Chaustowicz

Pramova Mialieshki (Speech of Meleshko) and List da Abukhovicha (Letter to Abuchowich): Problems of Translation into Modern Belarusian Language

A b s t r a c t

The article attempts to analyse translation problems of two examples of old Belarusian literature, i. e. *Pramovy Mialieshki* and *List da Abukhovicha*, into the modern Belarusian language. The difficulties can be divided into two groups: the choice of the source text (both works have been published repeatedly since the 19th century and have significant differences text-wise) and the necessity to convey stylistic features of the works in the target text.

¹ М. В а л і н с к и, *op. cit.*, s. VIII.

Katerina Kedron

Брно, Чэхія

Гендар у фразеалогіі: Утварэнне слоўніка як метада даследавання

Важнай задачай кампаратыўнай лінгвістыкі з'яўляецца стварэнне двух- (і больш) моўных слоўнікаў, якія дазваляюць выявіць агульныя ці арыгінальныя рысы тых ці іншых моў. Тэматычныя слоўнікі, якія ўключаюць дзве ці больш моў, могуць таксама выявіць адрозненні ў светапоглядах носьбітаў розных моў. У сувязі з гэтым асабліваю цікавасць уяўляе гендарная тэматыка ў галіне фразеалогіі, бо параўнальныя даследаванні такога матэрыялу, у тым ліку і ў славянскіх мовах, адносна рэдка адлюстроўваюцца ў лексікаграфіі. Пры гэтым сістэматызацыя фразеалагізмаў у некалькімоўным слоўніку можа дапоўніць вывады параўнальнага даследавання і выразна павысіць іх якасць.

У гэтым артыкуле будзе зроблена спроба паказаць, як працэс стварэння слоўніка можна выкарыстаць для вывучэння канкрэтнага моўнага феномена ў лінгвакультуралагічным аспекце. У дадзеным выпадку мы гаворым пра адлюстраванне гендарных адносінаў у фразеалогіі. Гэтае пытанне ў нашай працы аналізуецца на прыкладзе фразеалагічнага матэрыялу беларускай, польскай і чэшскай моў, які быў уключаны ў трохмоўны слоўнік гендарнай фразеалогіі¹. Мэтай артыкула з'яўляецца прадставіць характарыстыку моўнага матэрыялу, якую робіць магчымым яго сістэматызацыя ў рамках слоўніка. Дзеля гэтага неабходна апісаць працэс яго ўтварэння і падрабязней спыніцца на некаторых спецыфічных рысах укладання трохмоўнага фразеалагічнага слоўніка з гендарнай тэматыкай.

Фразеаграфічная практыка ў гендарным аспекце

Праца з гендарнай фразеалогіяй мае некалькі асаблівасцяў, якія неабходна згадаць у сувязі з пытаннем фразеаграфічнай практыкі. Перш за ўсё трэба сказаць, што фразеалагічны матэрыял моў, якія мы даследуем, пакуль што не ўключаўся ў тэматычныя слоўнікі гендарнай накіраванасці. Таму пры ўкладанні слоўніка аўтарцы даводзілася спадзявацца пераважна на дадзеныя вядомых фразеалагічных слоўнікаў

¹ Слоўнік рыхтуецца да выдання ў 2016 г.

(аднамоўных і двухмоўных)¹. У сувязі з гэтым асаблівую важнасць набылае пытанне спосабаў маркіравання ў іх гендарных фразеалагізмаў і розныя падыходы лексікаграфіі да гэтага пытання. У выніку спецыфікі падыходаў і адрозненняў, з аднаго боку, становіцца праблематычным вылучэнне фразеалагізмаў з гендарнай семантыкай² на фоне адзінак з агульначалавечым значэннем, з другога боку – утварэнне ў розных мовах раўназначных карпусоў фразеалагізмаў³.

Агульнай праблемай пераважнай большасці слоўнікаў, з якімі нам давялося працаваць, з’яўляецца атаясамленне ў дэфініцыях фразеалагізмаў мужчынскага полу з агульначалавечым. Гэта датычыцца як асобных фразеалагізмаў, так і цэлых груп ідыём, якія з нейкага боку характарызуюць мужчыну ці жанчыну. Напрыклад, у беларускім слоўніку Івана Лепешава (СФ) шырока прадстаўлены фразеалагізмы, якія адносяцца да семантычнага поля *п’янства* (*бачыць шклянога бога, браць у губу, глядзець у бутэльку, закідваць за каўнер, мокнуць у гарэлцы, наступаць на корак*). Дэфініцыі іх не даюць прамога ўказання на пол рэфэрэнта, але прыклады, прыведзеныя ў слоўніку, апісваюць менавіта мужчын (калі кантэкст датычыць канкрэтнай асобы), параўн., напрыклад, слоўнікавыя артыкулы *шкляны бог, бачыць шклянога бога*:

шкляны бог. Мн. не ўжыв. У ролі розных чл. ск. Разм. Іран. Гарэлка, спіртное. ... [Паэт] *меў* некаторую склоннасць да “шклянога бога”. Ластоўскі. Толькі давядзеца *яму* з шкляным богам павесці лады, дык ад першай чаркі мякчэй пакачанай ануцы робіцца: куды заўгодна круці – камечыцца. Калюга. *Не, не трыніў* на пару ты, не туды прывёў бог шкляны. Купала. *Са шкляным богам здраджвалі пані мельпамене многія ейныя служкі...* Трупа страчвала чальцоў, як рот на полі бітвы. Рублеўская. **Генік** аказаўся пусты, як вецер. *Да таго ж неўзабаве шкляны бог сціснуў яго за нос: спачатку радзячыню “выганяў” чырвоным віном, перайшоў і на гарэлку.* Лобач (СФ а: 102).

бачыць шклянога бога. Незак. Разм. Іран. Ужыв. пры дзейн. са знач. асобы. Выпіваць, напівацца спіртнога. ... *А то ў вас ёсць такі дзядзька Дзяніс, ён, мусіць, учора бачыў шклянога бога, бо крычаў: “Сваімі рукамі Бокуця задушу...”* Гурскі. **Убачыць шклянога бога.** Зак. Пакуль шклянога бога не ўбачыў, **Антось** казаў: - Ну што ж! Трэба ж пагрэцца. Калюга (СФ а: 122).

Пры такім падыходзе нельга зрабіць адназначную выснову, ці ўжываюцца гэтыя фразеалагізмы ў дачыненні да жанчыны, а калі яны характэрныя для абодвух палоў, то для апісання якога яны ўжываюцца часцей. Акрамя таго, цэлы шэраг фразеалагізмаў змяшчае кампаненты,

¹ Лексікаграфічныя крыніцы даследавання пералічаны ніжэй.

² Пад гендарнай семантыкай мы разумеем такое значэнне фразеалагізма, якое так ці інакш характарызуе жанчыну, мужчыну або іх адносіны.

³ У нашым артыкуле мы спынімся на гэтых двух пытаннях (у дачыненні да нашага матэрыялу і канкрэтных лексікаграфічных крыніц), якія, аднак, не з’яўляюцца адзінымі. Праблема адлюстравання гендарнай фразеалогіі ў лексікаграфіі за-слугоўвае больш падрабязнага аналізу ў самастойным даследаванні. Некаторыя далейшыя аспекты аналізуе, напрыклад, А. Пяршай у сваёй працы *Семантика пола: рэпрэзентацыя гендарных адношэнняў у фразеалогіі*, Вільнюс 2014.

якія так ці інакш указваюць на сувязь успрымання канцэпта *п'янства* менавіта з мужчынскім полам. Гэта могуць быць назвы мужчынскіх прафесій, імёны, атрыбуты мужчынскай вопраткі і інш. (напрыклад, *заліваць за гальштук*, *набрацца як Марцін за рубля*, *набрацца як Гапон сліў*, *п'яны як шавец, рамізік, каморнік*). Як ілюстрацыйны матэрыял слоўніка, так кампанентны склад многіх фразеалагізмаў, якія адносяцца да семантычнага поля *п'янства*, паказваюць на тое, што фразеалогія захоўвае ўспрыманне схільнасці да спажывання алкаголю выключна мужчынамі. На прыкладзе *Слоўніка фразеалагізмаў* І. Лепшава мы бачым тыповае стаўленне да гендарнага пытання, калі ўдакладненне інфармацыі полавай прыналежнасці фразеалагізма не лічыцца рэlevantным, пры гэтым такія дадзеныя вельмі важныя для вызначэння, у якім кантэксце могуць ужывацца фразеалагізмы.

Сярод іншых слоўнікаў выключэннем з'яўляецца *Slovník české frazeologie a idiomatiky (Přirovnání, Výrazy neslovesné, Výrazy slovesné)*. (kol. autorů) Praha, 1983, 1988, 1994, díl I–III.¹ У гэтым выданні аўтары ў рамках дэфініцый фразеалагізмаў сістэматычна вызначаюць пол рэфэрэнта. Параўн., напрыклад: (**muž vůči ženě**, zvl. v drobných pozornostech): *chovat se, zachovat se k někomu jako kavalír – (muž vůči ženě): doprovázet někoho, dělat někomu společníka* (Čermák [i in.]²: 322); важнасць такога падыходу да апісання значэнняў фразеалагізмаў цяжка пераацаніць, такія ўдакладненні з'яўляюцца вельмі карыснымі як для карыстальнікаў слоўніка, якія не з'яўляюцца носьбітамі чэшскай мовы і не могуць самі вызначыць, да якога полу адносіцца той ці іншы фразеалагізм (параўн. *chodit na zálety – [zvl. ženatý muž] vyhledávat, udržovat mimomanželský sexuální styk, milostné vztahy s jinou ženou n. se právě k tomu chystat, být manželsky nevěrný* [Čermák i in.]³: 332), так для перакладчыкаў, якія могуць ведаць агульнае значэнне фразеалагізма, але не ведаць адрозненняў яго ўжывання ў дачыненні да полу (параўн. *druhá, lepší, drahá polovička ženský člen* manželského páru, manželka [Čermák i in.]⁴: 250), у адрозненне ад пол. *czyjaś lepsza, druga połowa* і бел. *дарагая палавіна, другая палавінка, které mohou vystihovat obě pohlaví*.

Цяжка сказаць, ці можна звязваць гэтую своеасаблівасць падыходу чэшскіх фразеолагаў з тэндэнцыямі фемінізацыі чэшскага грамадства, і – пад уплывам грамадскіх працэсаў – таксама і мовы⁵, бо першы том слоўніка быў выдадзены ўжо ў 1983 г. (а яго падрыхтоўка вялася яшчэ

¹ Чацвёрты том слоўніка – F. Čermák, J. Holub, R. Blatná, M. Korřivová, *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy větné*, Leda, Praha 2009 – не ўвайшоў у спіс крыніц гэтага даследавання. Але мы не вылучаем яго ўключэнне ў будучым, таксама як і паступовае пашырэнне даследавання на сферы лексікалогіі і парэміялогіі.

² F. Čermák [i in.], *Slovník české frazeologie a idiomatiky (Výrazy slovesné)*, Praha 1994, т. 1.

³ F. Čermák [i in.], *Slovník české frazeologie a idiomatiky (Výrazy slovesné)*, Praha 1994, т. 2.

⁴ F. Čermák [i in.], *Slovník české frazeologie a idiomatiky (Výrazy neslovesné)*, Praha 1988.

⁵ Самым яскравым праяўленнем у мове з'яўляюцца актыўныя працэсы ў галіне слоўаўтварэння: можна назіраць рэгулярнае ўзнікненне і шырокае выкарыстанне ў маўленні і тэкстах формаў жаночага роду, утвораных ад формаў мужчынскага роду (у назвах прафесій, пасадак, тытулаў і г. д.).

раней), у той час як тэмы ўзаемасувязі гэндару і мовы, прысутнасці жанчыны ў мове сталі актыўна абмяркоўвацца ў 1990-я гг., прычым у межах тэарэтычных даследаванняў чэшскія лінгвісты да пытанняў гэндарнай лінгвістыкі ставіліся (і ставяцца) вельмі асцярожна, асабліва што датычыцца яе фемінізацыі (параўн. працы Chromý 2008¹; Šmejrková 2002²; Daneš 1997³). Відаць, прычына хутчэй хаваецца ў асаблівай руплівасці чэшскіх фразеографіў пры апісанні значэнняў фразеалагізмаў. Адваротным бокам медаля з'яўляецца праблема, на якую звяртае ўвагу А. Пяршай у сваёй манаграфіі, прысвечанай даследаванню гэндарнай фразеалогіі, дзе ён адзначае, што гэндарны матэрыял у слоўнікавай практыцы звычайна маркіруецца на аснове суб'ектыўных уяўленняў аўтараў пра мужнасць і жаночасць, таму нельга поўнасцю спадзявацца на аб'ектыўнасць гэтага крытэрыю⁴. Можна зрабіць і іншыя ўдакладненні, напрыклад, згадаем дынаміку гэндарнай фразеалогіі: гэндарная маркіраванасць фразеалагізмаў можа мяняцца: жаночыя характарыстыкі пачынаюць ужывацца для мужчынскага полу. Канечне ж, пры ацэнцы корпуса гэндарных фразеалагізмаў трэба рабіць агаворкі і папраўкі на такія фактары, але пры сістэматычнасці падыходу (якая, безумоўна, вызначае працу чэшскіх аўтараў) нельга лічыць іх вырашальнымі. Да таго ж новыя магчымасці – як збору матэрыялу, так яго верыфікацыі – даюць нацыянальныя карпусы моў.

Усе пералічаныя – і некаторыя іншыя – асаблівасці фразеаграфічных крыніц улічваюцца пры стварэнні слоўніка гэндарнай фразеалогіі.

Матэрыял і прынцыпы ўкладання слоўніка беларускіх, польскіх і чэшскіх фразеалагізмаў

Трэба адзначыць, што мэтай параўнальнага даследавання, якое стала асновай для ўзнікнення слоўніка, было сабраць і прадставіць семантычную класіфікацыю і аналіз значэнняў, вобразнасці і кампанентнага складу гэндарных фразеалагізмаў і ідыём беларускай, польскай і чэшскай моў⁵. Стварэнне слоўніка паставіла перад аўтаркай новыя мэты, а менавіта ўпарадкаваць фразеалагізмы трох моў з рознай сістэмай знакаў у алфавітным парадку (які з'яўляецца больш практычным у параўнанні з семантычным крытэрыем) і параўнаць іх па ўзроўні эквівалентнасці. Гэта дапамагло выявіць, наколькі блізкія адна да адной мовы (у рамках даследаванага матэрыялу).

¹ J. Chromý, *K článku Jany Valdové "Žena a vědec? To mi nejde dohromady"*. "Naše řeč" 2008, R. 91, nr 4, s. 197–200.

² S. Šmejrková, *Rod v jazyce a komunikaci: Specifika češtiny*, "Slovo a slovesnost" 2002, R. 63, s. 263–286.

³ F. Daneš, *Ještě jednou "feministická lingvistika"*, "Naše řeč" 1997, R. 80, s. 256–259.

⁴ А. П е р ш а й, *Семантика пола: репрезентация гендерных отношений во фразеологии*, Вильнюс 2014, с. 44.

⁵ Гэтая праца была рэалізаваная ў рамках дысертацыйнага даследавання, вынікі якога ўвайшлі ў публікацыю K. Kedron, *Genderové aspekty ve slovanské frazeologii (na materiálu běloruštiny, polštiny a češtiny)*, Karolinum, Praha 2014.

У склад слоўніка былі ўключаны фразеалагізмы па наступных крытэрыях:

а) семантычны крытэры: значэнне фразеалагізма характарызуе мужчыну або жанчыну, іх знешнасць, паводзіны, узаемныя адносіны, узрост і інш.;

б) фармальны крытэры: фразеалагізмы ўключаюць лексемы са значэннем асобы мужчынскага або жаночага полу або дэрываты такіх лексем. Словы такога тыпу мы называем гендарнымі кампанентамі (падрабязней гл. Kedron 2014). Такімі словамі маглi быць:

– назвы мужчыны ці жанчыны (напрыклад, ч. *muž, žena, chlap, ženská, chlapský, ženský*, пол. *mężczyzna, kobieta, facet, chłop, chłopski*, бел. *мужчына, жанчына, мужык, баба, жаночы, бабскі*);

– назвы мужчыны ці жанчыны, якія азначаюць іх узрост (напрыклад, ч. *kluk, chlapec, děvče, holka, bába, dědek, stařec*, пол. *dziewczyna, chłopiec, baba, babcia, dziad, dziadek*, бел. *дзяўчына, дзеўка, хлопец, дзед, баба*);

– назвы мужчыны ці жанчыны, якія азначаюць іх грамадскае ці сямейнае становішча, у тым ліку сямейныя сувязі (напрыклад, ч. *pán, paní, slečna, dáma, sestra, bratr, vdova, macecha, macešsky, matka, taminčin, otec, strýček*, пол. *żona, mąż, macocha, matka, tamiu, synek, dama, pan, pani*, бел. *паненка, пані, пан, дзеўка, панна, маладзіца, матка, матуля, бацька, бацькоўскі, ятроўка, свякроўка*);

– пад пытаннем застаецца ўключэнне ў лік такіх кампанентаў мужчынскіх ці жаночых імёнаў і прозвішчаў, бо многія фразеалагізмы ні з якога боку не характарызуюць мужчыну і жанчыну (асабліва гэта датычыцца імёнаў гістарычных асоб, біблейскіх, міфалагічных ці казачных герояў, у той жа час бел. *цікава як марціна да кавы*, ч. *(být) zvědavý jako stará Blažková*, параўн. *(být) zvědavý jako stará bába, ženská* змяшчаюць гендарныя ўяўленні, у гэтым выпадку пра жанчыну).

Увогуле ў слоўнік увайшло 1589 фразеалагічных адзінак (з іх 524 беларускія, 517 польскіх і 548 чэшскіх фразеалагізмаў). Матэрыял быў здабыты з розных лексікаграфічных крыніц, дадаткова выкарыстоўваліся публіцыстычныя тэксты з прэсы і інтэрнэту.

Пры стварэнні слоўніка ўлічваліся, з аднаго боку, значэнне і канатацыя фразеалагізмаў, з другога – іх вобразнасць, метафара, на аснове якой узнікла вобразнасць ідыёмаў. Гэтаму падпарадкаваны і прынцыпы ўкладання слоўніка.

Зыходнай мовай з’яўляецца беларуская. Таму слоўнікавыя артыкулы арганізаваныя ў адпаведнасці з беларускім алфавітам. Артыкулы прыводзяцца пад ключавым словам, якім разумеецца гендарны кампанент. Такім чынам, самі словы, вынесеныя як загаловкі артыкулаў, уяўляюць сабою своеасаблівую тэндэнцыю гендарных уяўленняў, якія адлюстроўвае фразеалогія. Разам з беларускім ключавым словам змяшчаюцца таксама яго польскі і чэшскі эквіваленты, але толькі ў тым выпадку, калі яны сустрэліся ў чэшскай і польскай ідыёмах.

Асаблівасцю слоўніка з'яўляецца тое, што яго задача не толькі падаць пераклады для адзінак зыходнай мовы, але адлюстраваць гендарныя фразеалагізмы ўсіх трох моў, даць як мага большы агляд усіх трох моў. Гэта стала адной з цяжкасцяў стварэння трохмоўнага слоўніка, дзе зыходнай мовай з'яўляецца беларуская з кірылічным алфавітам, а перакладнымі – польская і чэшская з лацінскімі алфавітамі і шэрагам спецыфічных літар.

Праблема была вырашана так, што калі польскі або чэшскі фразеалагізм не мелі беларускага эквівалента, то польскія выразы (з чэшскімі перакладамі або без іх у выпадку безэквівалентнай лексікі) змяшчаліся пасля ўсіх беларускіх, а чэшскія пасля ўсіх польскіх. Такім чынам, у слоўніку можна знайсці ўсе сабраныя намі фразеалагізмы. Аднак трэба прызнаць, што пошук чэшскіх і польскіх фразеалагізмаў па ключавых словах можа ўскладняцца праз адрозненні ў алфавітах, бо чэшскія і польскія ключавыя словы прыводзяцца ў адпаведнасці з кірылічным алфавітам.

Напрыклад, у фразеалагізмах бел. *лезці раней за бацьку ў пекла*, пол. *równna babka*, ч. *pod matčíným křídlem* галоўнымі словамі будуць *бацька*, *babka*, *matčín*, словы *пекла*, *křídlo* не бяруцца пад увагу. Сустрэкаюцца фразеалагізмы, што змяшчаюць некалькі кампанентаў, якія могуць быць важнымі з пункту гледжання гендарнай семантыкі або для характарыстыкі мужчыны ці жанчыны ў вобразнай аснове. У такім выпадку галоўным словам для слоўнікавага артыкула абіралася адно з іх, другое ж прыводзілася ў адпаведным месцы іншай часткі слоўніка са спасылкай на артыкул. Напрыклад, польскі фразеалагізм *dziada z babą (tu tylko) brakuje* прыводзіцца пад словам *баба*, у іншай частцы слоўніка пад словам *дзед* гэтая ідыёма прыводзіцца зноў, але са спасылкай на слова *баба*. Калі фразеалагізм мае некалькі варыянтаў з рознымі сінанімічнымі гендарнымі кампанентамі, ён уключаецца ў артыкул, які адпавядае аднаму з гэтых кампанентаў, пад астатнімі кампанентамі прыводзіцца спасылка на галоўны артыкул. Напрыклад, бел. *бегаць за дзеўкамі* і яго варыянты *бегаць*, *ганяцца за спадніцамі*, *за кожнай спадніцай* прыводзяцца ў артыкуле *дзеўка*, пад словам *спадніца* прыводзіцца фразеалагізм *бегаць*, *ганяцца за спадніцамі*, *за кожнай спадніцай* са спасылкай на артыкул *дзеўка*). Такім чынам, назвы артыкулаў (за выключэннем некаторых выпадкаў (як, напрыклад, ч. *mój – mój – ten mój, ta moje*) самі па сабе пералічваюць гендарныя кампаненты, якія з'явіліся ў фразеалагізмах.

У рамках асобных артыкулаў фразеалагізмы ўпарадкоўваюцца ў алфавітнай паслядоўнасці. Спачатку прыводзяцца ўсе беларускія фразеалагізмы і іх эквіваленты (калі такія былі), далей польскія ідыёмы і іх чэшскія эквіваленты, і ў канцы чэшскія безэквівалентныя фразеалагізмы.

Параўнанне беларускіх, польскіх і чэшскіх фразеалагізмаў па ўзроўні эквівалентнасці

Для параўнання матэрыялу трох моў неабходна вызначыць магчымыя ступені эквівалентнасці фразеалагізмаў. Для параўнання і аналізу фразеалагізмаў, якія былі змешчаны ў слоўніку, мы прапануем наступную класіфікацыю, у якой асобныя групы эквівалентаў вызначаюцца на аснове такіх крытэрыяў, як семантыка, вобразнасць і (у меншай ступені) фармальныя адрозненні. Мы прапануем вылучаць пяць груп эквівалентнасці, якія прыводзім ніжэй разам з умоўнымі абазначэннямі, якія змяшчаліся пры чэшскіх і польскіх фразеалагізмах у слоўніку:

1. Абсалютная эквівалентнасць =
2. Частковая эквівалентнасць ≈
3. Адносная эквівалентнасць ±
4. Фразеалагічныя аналагі Δ
5. Нулявая эквівалентнасць ≠

Зыходнай мовай з'яўляецца беларуская, таму эквівалентнасць польскіх і чэшскіх фразеалагізмаў вызначаецца толькі ў адносінах да беларускай мовы. Адносіны польскай і чэшскай моў не вызначаюцца.

Скажам некалькі слоў пра кожную з груп эквівалентаў і возьмем некаторыя прыклады, якія характарызуюць асобныя групы. Пад **абсалютнымі эквівалентамі** мы разумеем фразеалагізмы, якія вызначаюцца вялікім падабенствам як у фармальных, так і семантычных адносінах, прычым у плане выражэння дапускаюцца дробныя адхіленні (напрыклад, паслядоўнасць слоў, колькасць кампанентаў, асобныя марфалагічныя прыкметы і інш.), напрыклад, бел. *базарная баба* – пол. *baba z bazaru*; бел. *бацькоўскі край* – пол. *ziemia ojców*. Поўныя аналагі ў польскай мове (адносна беларускай) складаюць 108 фразеалагізмаў (каля 21 % беларускага матэрыялу), у чэшскай мове – 91 адзінка (прыблізна 17,5 % беларускага матэрыялу, сабранага намі).

Паміж абсалютнымі эквівалентамі сустракаюцца фразеалагізмы рознага характару. Часткова гэтыя выразы ўяўляюць сабою запазычаныя з іншых моў. Некаторыя з такіх запазычанняў у розных мовах амаль ідэнтычныя, прычым падабенства можна назіраць як у плане зместу, так і ў плане выражэння, параўн. бел. *саламяны ўдавец* – пол. *śłomiany wdowiec* – ч. *(být) slaměný vdovec*.

У іншых поўных эквівалентах выяўляюцца некаторыя спецыфічныя рысы моў. Такая з'ява можа мець розныя прычыны, у выпадку беларуска-польскай пары бел. **ракавая жанчына** – пол. *kobieta fatalna* – у беларускім выразе ўжываецца азначэнне *ракавы – суджаны, наканаваны*, у тым ліку і *фатальны*, найбольш адпаведны ў семантычным плане.

Сярод запазычаных фразеалагізмаў існуюць выразы, якія паходзяць з іншых еўрапейскіх моў (напрыклад, бел. *дарагая палавіна* – пол.

czyjaś lepsza połowa – ч. *drahá polovička* паходзіць з англ. *My dear, my betterhalf*), але таксама і фразеалагізмы з адной з моў, якія даследуюцца. Такіх фразеалагізмаў у нашым матэрыяле вельмі мала, звычайна гэта беларускія запазычаныя з польскай мовы (напрыклад, бел. *відно пана па халявах* – пол. *znać pana po cholewach*), што звязана з гістарычнымі кантактамі паміж беларускай і польскай культурамі (Нгуца 1994: 35–38).

Цікава тое, што сярод абсалютных эквівалентаў часта сустракаюцца арыгінальныя, г. зн. незапазычаныя, фразеалагізмы. У такім выпадку можна гаварыць пра “паралельныя фразеалагізмы”, якія не былі запазычаны, але ўзніклі на аснове агульных культурных асацыяцый, прычым выкарыстоўваюцца аднолькавыя моўныя сродкі і сімвалы, напрыклад, у фразеалагізмах бел. *хатняя курыца* – пол. *kura domowa* – ч. *domáci ptáček* для абазначэння жанчыны, якая займаецца домам і не рэалізуе ўласныя амбіцыі, выкарыстоўваецца г. зв. “птушыная метафара” і вобраз курыцы (у чэшскай мове выкарыстана лексема *ptáček*, прычым існуе і абазначэнне жанчыны *slepice*, якое мае яшчэ больш негатыўнае адценне).

Фразеалагізмы такога тыпу сустракаюцца і сярод **частковых эквівалентаў**. Гэта фразеалагізмы з падобнай, але не ідэнтычнай вобразнасцю і структурай. У такіх ідыёмах асобным кампанентам фразеалагізмаў могуць адпавядаць лексемы, што ў семантычным плане супадаюць з імі толькі часткова або знаходзяцца паміж сабою ў розных адносінах, напрыклад, частка – цэлае, або супадаюць на ўзроўні сімвалікі ці метафарычнай асновы, напрыклад, бел. *трымаць над абцасам каго*, пол. *trzymać, mieć kogoś pod pantoflem*, *trzymać, więzić kogoś przy fartuchu*¹, ч. *držet někoho pod pantoflem*, дзе ў сінанімічных адносінах знаходзяцца кампаненты *трымаць* і *więzić* ‘утрымліваць’, у той час як кампаненты фразеалагізмаў з розных моў *абцас*, *fartuch*, *pantofel* з’яўляюцца сімвалічным азначэннем жанчыны (метафара ўзнікла на аснове метанімічнага пераносу).

Частковыя эквіваленты налічваюць 77 беларускіх фразеалагізмаў у польскай мове (што складае прыблізна 15 % усіх сабраных намі беларускіх выразаў) і 58 у чэшскай мове (прыблізна 11 %). Паралельныя фразеалагізмы, пра якія мы казалі вышэй, у групе частковых эквівалентаў часцей за ўсё з’яўляюцца параўнаннямі, прычым часта сустракаюцца пары беларуска-чэшскіх аналагаў, напрыклад, бел. *дурная як сініца* – ч. *(být) hloupá jako husa*; бел. *здоровы як рыжык баровы* – ч. *být zdravý*

¹ Такія фразеалагізмы могуць не супадаць таксама па іншых характарыстыках, напрыклад, прыведзены польскі варыянт *trzymać, więzić kogoś przy fartuchu* з’яўляецца састаралым і не супадае з астатнімі прыведзенымі прыкладамі па храналагічных характарыстыках ужывання (у слоўніку P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2004 гэтая адзінка прыводзіцца з наступным пазначэннем і прыкладам: “przest. trzymać kogoś przy sobie, krępować czyjaś swobodę, samodzielność: *Matka nieustannie próbowała więzić go przy fartuchu*” (s. 217).

jako hřib. У абодвух прыведзеных прыкладах беларуская і чэшская мовы выкарыстоўваюць аднолькавыя метафары – у першым выпадку для апісання дурной жанчыны ўжываецца вобраз птушкі (у беларускай мове – сініцы, а ў чэшскай – гусі), у другім выпадку – для характарыстыкі здаровага моцнага мужчыны мова выбірае вобраз грыба: беларуская мова – рыжыка, а чэшская – баравіка. Беларускі фразеалагізм адрозніваецца ад чэшскага і прысутнасцю кампанента *баровы*, які мае функцыю ўтварэння рыфмы ў гэтым выразе.

У групе частковых эквівалентаў таксама сустракаецца многа фразеалагізмаў з цэлым шэрагам варыянтаў аднаго з элементаў фразеалагізма, у тым ліку і гендарных кампанентаў. У такіх выпадках мы часта гаворым пра фразеалагізмы агульнага паходжання, якія, у выніку доўгага ўжывання ў кожнай з моў, могуць атрымліваць уласную адметнасць у варыянтах асобных фразеалагізмаў. Напрыклад, польскаму фразеалагізму *wpaść, wbić itp. jak furia* адпавядае чэшскі *přihnát se, vrhnout se na někoho, řádit jako lítice, fúrie, megera*, існуюць таксама выразы (*být*) *jako fúrie, být na někoho jako saň*. У польскім фразеалагізме для азначэння злой, раз'юшанай жанчыны ўжываецца лексема *furia*, у чэшскім мы таксама знаходзім адпаведнае слова *fúrie*. Гэта лацінскі выраз, які ўзыходзіць да грэчаскай міфалогіі і міфа пра эрыніі (лацінская назва – фурыі) – багіні помсты, якія бязлітасна каралі таго, хто здзейсніў злачынства. Сучаснае значэнне слова *фурыя* не захавала семантыку справядлівасці гэтых істот, яно выкарыстоўваецца выключна для апісання непрыгожай, злой і неўраўнаважанай жанчыны. У варыянтах чэшскага фразеалагізма сустракаецца таксама сінанімічнае слова *Megera* – імя адной з эрыніі (*Magaira*), а таксама ўласна чэшскія словы *lítice* а *saň* ('драконіха').

Адносныя эквіваленты вызначаюцца рознай вобразнай асновай, але ў той жа час метафарычны перанос можа адбывацца па аднолькавых прыкметах, напрыклад, бел. *дзеўка як вішня*, пол. *apetyczna panna* – дасл. апетытная дзяўчына, ч. *být k nakousnutí* 'прыгожая дзяўчына' – дасл. "так і хочацца яе пакаштаваць" заснаваныя на так званай гастронамічнай метафары. Адносныя эквіваленты былі знойдзены для 78 беларускіх фразеалагізмаў у польскім матэрыяле (прыблізна 15 % беларускіх фразеалагізмаў) і 92 у чэшскім (каля 18 %). Гэтыя выразы падобныя да частковых эквівалентаў у тым, што ў іх адно і тое ж значэнне ўвасабляецца ў фразеалагізмах пры дапамозе падобных метафарычных прыкмет, але адначасова іх вобразнасць, а таксама структура (ці мадэль, па якой утварыўся фразеалагізм) адрозніваецца. Напрыклад, фразеалагізмы бел. *вялікі як дуб* – ч. *chlap jako hora* 'мужык як гара' адносяцца да розных тыпаў параўнанняў (першы ўтвораны па мадэлі прыметнік + як + назоўнік, другі – назоўнік + як + назоўнік), у аснове абодвух параўнанняў метафара, што ўвасабляе нешта вялікае, моцнае, непахіснае, нязломнае, але ў беларускім фразеалагізме яе ўвасабляе дуб, а ў чэшскім гара.

Фразеалагічныя аналагі – гэта ўстойлівыя ідыяматычныя спалучэнні слоў, якія могуць адрознівацца як сваёй структурай, так і матывацыяй, але характарызуюцца агульным значэннем, напрыклад, бел. *застацца ў дзеўках* – ч. *zůstat, zkytnout na ocet*. Гэта самая вялікая група эквівалентаў. У польскай мове паводле нашага матэрыялу 150 такіх адзінак (29 % беларускага матэрыялу), а ў чэшскай гэтая група складае 170 фразеалагізмаў – 33 % беларускіх выказаў. Вялікая колькасць такіх фразеалагізмаў сведчыць пра дзве супрацьлеглыя тэндэнцыі: своеасаблівасці кожнай з моў і адначасова іх універсальнасці ў сферы гendarных уяўленняў. Іх спецыфіка праяўляецца праз вельмі розныя і арыгінальныя сродкі, пры дапамозе якіх мовы выражаюць тое ці іншае паняцце. З другога боку, усе тры мовы змяшчаюць цэлы шэраг аднолькавых значэнняў, якія характарызуюць канцэпты “мужчына” і “жанчына”.

Прыкладам могуць служыць фразеалагізмы бел. *найсьці на бабах* – ч. *prohánět sukně*, пол. *szabat czarownic* – ч. *dámská jízda* – ‘дзівочнік’. Праблемным момантам было тое, што як у гэтай, так і ў іншых групах фразеалагізмаў не заўсёды адназначна вызначаліся іх межы. Напрыклад, мы заўважылі цэлы шэраг выказаў, якія адпавядаюць адзін аднаму сваім значэннем (у іншых групах таксама і вобразнасцю), але адрозніваюцца канатацыяй. Напрыклад, ч. *(být) v naději* фразеалагізм, які вызначае цяжарнасць як радасную падзею, спадзяванне на штосьці пазітыўнае, вядомая беларуская ідыёма *пуза на нос лезе* мае негатыўнае адценне значэння і ўяўляе цяжарнасць як нешта непажаданае, таму што жанчына не замужам. Такія фразеалагізмы нельга лічыць эквівалентнымі.

Апошні тып – гэта **нулявая эквівалентнасць**. Сюды ўваходзяць фразеалагізмы, якія сустракаюцца толькі ў адной з даследаваных моў. Прычым эквівалентнасць разглядаецца толькі ў рамках нашага матэрыялу і ў рамках беларускай, польскай і чэшскай моў. Так, напрыклад, фразеалагізм *матчына, маміна малако на губах не абсохла* быў уключаны ў слоўнік на аснове прысутнасці кампанента *матчына/маміна*. Мы вызначаем яго як безэквівалентны, нягледзячы на тое, што ў польскай і чэшскай мовах існуюць ідыёмы з падобным значэннем і матывацыяй, якія, аднак, не адпавядаюць крытэрыям нашага слоўніка (пол. *ktoś ma mleko pod nosem*, ч. *teče ti mléko po bradě*).

Гэта, відаць, самая цікавая група. Само тое, што ў кожнай з моў такія фразеалагізмы складаюць 25–30 %, гаворыць пра тое, што ўсе мовы змяшчаюць даволі вялікую колькасць арыгінальных – як у плане зместу, так і ў плане выражэння – фразеалагізмаў. У беларускай гэта 125 адзінак (24 %), у польскай – 142 фразеалагізмы (27,5 %), а ў чэшскай 166 выказаў (30 %). Тут трэба зрабіць агаворку: па-першае, не ўсе фразеалагізмы ў гэтай групе маюць вобразнасць, адметную сваёй арыгінальнасцю: некаторыя выразы існуюць толькі ў адной з моў, але іх вобразнасць празрыстая і лёгка перакладаецца няўстойлівымі, але зразумелымі словазлучэннямі. Параўн. пары ч. *bránit se, škrabat jako*

kočka, divoká kočka – бел. бараніцца як кошка; пол. *leżć, pakować się komiś do łózka* – бел. лезці да кагосьці ў ложкак; ч. *nevinná jako anděl* – бел. нявінная, чыстая як анёл; ч. *prodělat, prohrát kalhoty* – бел. прайграць апошнія штаны, дзе беларускія пераклады не з’яўляюцца фразеалагізмамі. А па-другое, безэквівалентнымі мы называем гэтыя фразеалагізмы толькі ў рамках нашага тэматычна абмежаванага матэрыялу.

І тым не менш вялікая група безэквівалентных аналагаў змяшчае цэлы шэраг спецыфічных фразеалагізмаў, якія яскрава адлюстроўваюць характар мовы, яе вобразнасць і адметнасць.

Арыгінальнасць фразеалагізмаў можа ўтварацца пры дапамозе гульні слоў – напрыклад, бел. *хадзіць у наначкі* (пра мужчыну): ‘хадзіць да каханай жанчыны і заставацца ў яе на ноч’; *пайсці замуж за пана Пясэцкага* (пра жанчыну): ‘памерці’ дзе гендарны кампанент *Пясэцкі* – метафарычна смерць, што ўзнікла ўтварэннем прозвішча ад слова *пясок*.

Некаторыя фразеалагізмы адлюстроўваюць той факт, што пэўныя аспекты ўспрымання мужчыны ці жанчыны ў адной з моў прадстаўлены больш шырока за астатнія мовы. Напрыклад, у беларускай мове больш за польскую і чэшскую прадстаўлены фразеалагізмы, якія азначаюць ролі мужчыны і жанчыны ў сямейных адносінах, іх месца ў сямейнай іерархіі (*сварлівы як ліхая свякруха, збірацца як свёкар пляёнкі мыць, пайсці на прымакі да каго, сварыцца як ятроўкі* і інш.).

Своеасаблівасць фразеалагізмаў можа дасягацца незвычайнай вобразнасцю – бел. *самагонка як дурная жонка, сабакі пасвіць*; пол. *damski krawiec* ‘мужчына, у якога нараджаюцца толькі дочки’ – дасл. дамскі кравец; ч. *(být) jako malý Jarda* ‘паводзіць сябе як малое дзіця’, *(mít) pivní mozol* (пра мужчыну): ‘мець вялікі жывот’ дасл. мець мазоль ад піва і інш.

Некаторыя сімвалы сустракаюцца толькі ў адной з моў. Напрыклад, паводле нашага матэрыялу толькі для беларускай мовы характэрнае параўнанне жанчыны з зязюляй, прычым са станоўчай канатацыяй *начная зязюля, адна нібы зязюля, зязюлька, жыць як зязюлька*. Гэта звязана з народнымі ўяўленнямі, якія звязваюць гэтую птушку з вобразам жанчыны. У чэшскай мове існуе ідыёма *hezka žába*, які выкарыстоўваецца для азначэння прыгожай вельмі маладой жанчыны, у той час як у польскай і беларускай мовах можна ўстойлівыя выразы толькі з адмоўнай канатацыяй (бел. *жаба апоўзлая, нязграбная як жаба*).

Такім чынам, аналіз фразеалагізмаў, змешчаных у слоўніку, паказвае, што ў даследаваных мовах супадаюць асноўныя ўяўленні пра гендар. Ва ўсіх даследаваных мовах выяўляюцца агульныя рысы на ўсіх узроўнях эквівалентнасці. У той жа час кожная з моў змяшчае даволі вялікую групу спецыфічных (у рамках нашага матэрыялу) фразеалагізмаў, якія адлюстроўваюць арыгінальныя ўяўленні пра гендар у той ці іншай культуры. Падкрэслім, што высновы зроблены на абмежаваным

матэрыяле. Магчымае дапаўненне, удакладненне ці пашырэнне можа рэалізавацца ў далейшых даследаваннях на гэтую тэму.

Спіс літаратуры:

- А. Г р у ц а, *Дапаўненне фразеалагічнага фонду беларускай мовы ў працэсе яе кантактавання з іншымі славянскімі мовамі*, "Веснік БДУ" 1994, серыя 4, № 2, с. 35–38.
- А. П е р ш а й, *Семантика пола: рэпрэзентацыя гендерных адношэнняў у фразеалогіі*. Вільнюс 2014.
- F. D a n e š, *Ještě jednou "feministická lingvistika"*. "Naše řeč" 1997, R. 80, s. 256–259.
- S. Č m e j r k o v á, *Rod v jazyce a komunikaci: specifika češtiny*. "Slovo a slovesnost" 2002, R. 63, s. 263–286.
- J. C h r o m ý, *K článku Jany Valdové "Žena a vědec? To mi nejde dohromady"*. "Naše řeč" 2008, R. 91, nr 4, s. 197–200.
- K. K e d r o n, *Genderové aspekty ve slovanské frazeologii (na materiálu běloruštiny, polštiny a češtiny)*, Praha 2014.

Спіс скарачэнняў:

- СФ: І. Л е п е ш а ў, *Слоўнік фразеалогіі*, Мінск 2008, Т 1–2 (СФ а – т. 1, СФ б – т. 2).
- СЧІ: Č e r m á k e t a l. *Slovník české frazeologie a idiomatiky (Přirovnání, Výrazy neslovesné, Výrazy slovesné)*, Praha, 1983, 1988, 1994 (т. 1 – а, т. 2 – б), 2009 díl I–III.

Katerina Kedron

Gender in Phraseology: Creating Vocabulary as a Method of Research

A b s t r a c t

Issues in the field of gender linguistics are raised in order to look for the answer to a question as to how languages and the collective conscience of different societies reflect gender stereotypes. The paper focuses on the problem of gender in language on the idiomatic level, analysing phraseology of three Slavonic languages – Belarusian, Polish and Czech. Idiomatic phrases of the three languages are included in the vocabulary and the process of its creating is considered to be a method of analysing linguistic material within the framework of comparative research. The first part of the paper describes some special problems of lexicography which occur while dealing with the gender subject-matter. In the second part of the article there is a list of main problems concerned with research on the trilingual vocabulary of gender idioms.

Ігар Клімаў

Мінск

Дэдыкацыя да Нясвіжскага катэхізіса 1562 г. у святле лексічнай статыстыкі твора

0. У першай друкаванай кнізе на старабеларускай мове (Нясвіж, 1562) маецца некалькі ўступных тэкстаў, з'яўленне якіх абумоўлена не столькі зместам выдання, колькі самім фактам яго існавання – гэта дэдыкацыя і прадмова. Такія дадатковыя тэксты звычайна не звязаныя ці слаба звязаныя са зместам кнігі, іх з'яўленне выклікана больш культурнай традыцыяй – падзякаваць мецэнату і прэзентаваць чытачу друк. Дэдыкацыя адрасаваная сынам двух заможных магнатаў ВКЛ і родзічаў – Мікалаеў Радзівілаў, якія з'яўляліся ўплывовымі пратэктарамі пратэстанцкага руху ў краіне і былі, у прыватнасці, мецэнатамі Нясвіжскай друкарні. Твор падпісаны аж трыма асобамі – Мацвеем Кавячынскім, Сымонам Будным, Лаўрэнам Крышкоўскім, што, напэўна, адлюстроўвае іх супольны ўдзел (арганізацыйны ці ідэйны) у выданні. Прадмова адрасавана ўсім русінам (*всѣмъ благовѣрнымъ христіаномъ языка руского*), г. зн. максімальна шырокаму колу чытачоў. Яе аўтарам з'яўляецца ўжо адзін Сымон Будны, што вынікае з подпісу напрыканцы твора, ён жа, хутчэй за ўсё, быў і адзіным аўтарам катэхізіса. Пры гэтым паводле свайго аб'ёму прадмова на траціну большая за дэдыкацыю, але ў выданні прадмова набраная дробнымі літарамі, а дэдыкацыя – буйнымі, у выніку чаго апошняя займае больш месца (9 старонак), тады як першая – менш (6 старонак). Можна думаць, што наборшчыкі такім чынам жадалі падкрэсліць ролю для выдання дэдыкацыі, аднак магчыма, што малы памер дэдыкацыі і яе вялікі шрыфт абумоўлены педагогічнымі мэтамі – прызначэннем твора для няпоўнагадовых дзяцей Радзівілаў. Абодва творы на працягу паўтара стагоддзя неаднаразова выдаваліся, факсімільна і ў наборы¹, і нават перакладзены на сучасную беларускую мову².

Калі прадмова як твор С. Буднага атрымала ў навуцы хоць нейкае вывучэнне, то на дэдыкацыю практычна не звярталася ўвагі, ні ў айчынай, ні ў сусветнай навуцы. Лексіка твора, здаецца, нават не ўвайшла ў склад *Гістарычнага слоўніка беларускай мовы*, ва ўсялякім выпадку,

¹ Адна з апошніх публікацый помніка змяшчае абедзве формы, гл.: *Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны*, Мінск 1991, с. 24–26, 114–123.

² С. Б у д н ы, *Прывячэнне да Катэхізіса*, [у:] „Роднае слова“ 2005, № 8, с. 8–10.

гэта не заўважна па ілюстрацыйным матэрыяле да асобных слоўнікавых артыкулаў. Між тым, твор цікавы не толькі ў плане параўнання з прадмовай самога С. Буднага (і паводле мовы, і паводле стылістыкі), але і сам па сабе, як высокамастацкі і рытарычны тэкст. На жаль, стылістычныя асаблівасці дэдыкацыі пакуль не разглядаліся філолагамі. Магчыма, некаторую ролю ў гэтым адыграла няяснае аўтарства твора, які, як вынікае з подпісу, належыць аж тром асобам. Праўда, часам некаторыя даследчыкі называюць толькі аднаго С. Буднага аўтарам дэдыкацыі¹, аднак, напэўна, толькі з-за нейкага недагляду, бо гэтаму няма ніякіх падстаў – аўтарства твора выразна звязана з трыма асобамі. Не маючы спецыяльнай мэты высветліць унёсак кожнага з суаўтараў, дадзеная праца накіравана на вызначэнне стылістычных асаблівасцяў дэдыкацыі, перш за ўсё шляхам аналізу яе лексічнай структуры. Матэрыялам для даследавання паслужыў арыгінал твора, які, аднак, цытуецца з графічнымі спрашчэннямі (а менавіта: у максімальным набліжэнні да сучаснай кірыліцы); пры патрэбе робяцца спасылкі на яго тэкст паводле старонак арыгінала (там пададзена толькі пагінацыя), але без указання радка.

1. Дэдыкацыя і сэнсава, і візуальна (прагаламі, адступамі, іншымі тыпаметрамі шрыфту) падзяляецца на тры нераўнаважныя часткі (далей лічбы – гэта колькасць словаўжыванняў на кожную частку): а) прывітальная формула на пачатку твора – 78, б) уласна сама дэдыкацыя (асноўнае цела твора) – 778, в) эсхатакол (рэквізіты твора з подпісамі яго аўтараў) – 29. Усяго твор налічвае 885 словаўжыванняў (без эсхатакола – 856); для параўнання – прадмова С. Буднага – 1231 словаўжывання (без загалоўка і эсхатакола – 1204 словаўжывання). Падобныя фармальныя часткі звычайныя для пасланья (г. зн. літаратурнага ліста)², таму дадзеную дэдыкацыю ў жанравых адносінах трэба акрэсліць як мадыфікацыю ліста, што тыпова для дэдыкацыі наогул.

Падлік слоў у творы ажыццяўляўся на наступных падставах. Як асобныя словы разглядаліся формы, што часам лічацца суплетывымі і аб'ядноўваюцца ў адно слова: *чоловекъ – люди*, таксама прыназоўнікі і, як правіла, часціцы, напрыклад, *не* з дзеясловамі (але не з займеннікамі і некаторымі (дзее/прыметнікамі), *же (жъ)* – у спалучэнні з любымі часціцамі мовы (але не паланізм *тежъ* 'таксама'), а таксама суплетывыя ступені параўнання прыметнікаў (*большій*) параўнальна з іх пазытывнай ступенню. Аднак за адно слова лічыліся спалучэнні часціцы *бы (бъ)* са злучнікамі, у выніку чаго ўтвараюцца даданыя злучнікі:

¹ У. Ко на н, *Матывы залатога веку ў творчасці пісьменнікаў Беларусі XVI стагоддзя* [у:] *Скарына і наш час*, Матэрыялы II Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Гомель 16–17 мая 2002 г., у 2-х ч., Гомель 2002, ч. 1, с. 131; С. Л. Ка га н, *Сродкі сінтаксічнай стылістыкі ў прадмове С. Буднага да Катэхізіса* [у:] „Известия Гомельского государственного университета“ 2003, № 6, с. 62.

² Гл. у дэталях: І. К л і м а ў, *Тэорыя заходнееўрапейскага ліста ў часы Сярэднявечча і Рэнэсансу* [у:] „Беларускі археаграфічны штогоднік“ 2003, вып. 4, с. 113–126.

якобы (2), абы (4), абысте, ижбы, аднак за асобныя – спалучэнні гэтай часціцы са злучальнымі злучнікамі: *але бы ся ... рачили*, ці для ўтварэння дзеяслоўнай формы ўмоўнага ладу: *не с таковое годности, якое бы святыя таблицы божие достойны были*. Як адно слова ўлічаны ўтварэнні *такжеть* (*Такжеть и теперь*) і паланізм *прото*. Як і іншым старабеларускім помнікам, дэдыкацыі ўласціва дыстантнае і нярэдка прэпазіцыйнае размяшчэнне зваротнага кампанента адносна дзеяслова – такі кампанент, як і ў польскай мове, займае ў сказах твора другое месца (часта адразу пасля злучніка – у даданым сказе); у гэтым выпадку такі кампанент трактуецца як асобнае слова. Як асобныя словы разглядаліся і часткі некаторых аналітычных формаў, такіх, як дзеяслоўныя (напрыклад, умоўнага ці будучага часу) або формы параўнання прыметнікаў. Спалучэнне *заразомъ* ‘разам; адразу’ ацэньваецца як адно слова¹.

У далейшым пры разглядзе не ўлічваўся эсхатакол з прычыны стэрэатыпнасці яго зместу, аднак цалкам быў прыцягнуты да аналізу матэрыял прывітальнай формулы. Яна ў значнай ступені паўтарае лексіку асноўнага корпуса дэдыкацыі (хаця 21 слова адзначана толькі ў формуле і не сустракаецца ў цэле самой дэдыкацыі, але 10 з іх – гэта імёны ўласныя ці ўтварэнні ад іх). Не ўлічваецца таксама глоса *овоць* (да слова *плодь*), змешчаная на маргінэсе старонкі. Таксама варта асобна вылучыць ўстойлівыя найменні годнасці, што ўжываюцца ў творы пры звяртанні да суб’ектаў дэдыкацыі – дзяцей-першынцаў магнатаў Радзівілаў. Такія найменні годнасці ўяўляюць сабою штампы, якія ўжываюцца ў творы бадай нязменна, таму далей яны вельмі выбарліва бяруцца пад увагу пры лексічным аналізе.

Звяртальныя штампы паўтараюцца ў невялікім помніку вельмі часта, што зразумела і натуральна для дэдыкацыі, аднак усё ж вельмі нераўнамерна ў межах самога твора. У гэтых адносінах яго цела (тэкст без эсхатакола і прывітальнай формулы) выразна падзяляецца на дзве прыкладна роўныя часткі: у першай ужываецца ў асноўным звяртанне *освецонные а милостивые княжата* (2 разы) у другой – толькі *ваши / ихъ княжацские милости* (праўда, аднойчы яна сустрэлася і ў прывітальнай формуле), прычым вельмі часта – аж 17 разоў (і яшчэ 1 раз – у эсхатаколе). Пераменная частка (*ихъ ці ваши*) штампа *княжацские милости* залежыць ад аб’екта звяртання: займеннік *ихъ* тычыцца саміх магнатаў, а займеннік *ваши* – іх дзяцей (таму ў эсхатаколе фраза *Вашихъ Княжацскихъ млсти повольные слуги* стасуецца дзяцей Радзівілаў, а не саміх магнатаў). Відавочна, што аўтары знаходзіліся ў пэўнай залежнасці ад магнатаў і імкнуліся гэта ўсяляк прадэманстраваць (што было адным з патрабаванняў рыторыкі). Добра вядома, што прыхільнасць бацькоў здабываецца праз спрыянне іх дзецам.

Першая частка дэдыкацыі заканчваецца словамі *...ку истинъному збавителю притегнуги рачиль* і разам з прывітальнай формулай

¹ Гістарычны слоўнік беларускай мовы, Мінск 1991, т. 11, с. 122–123.

налічвае 441 словаўжыванне, другая частка пачынаецца са слоў *Которого тутъ въ тыхъ малыхъ...* і ахоплівае (без эсхатакола) 415 словаўжыванняў. Аднак адрозненне паміж кампазіцыйнымі часткамі праяўляецца не толькі ў рознай колькасці выкарыстаных штампаў, але і ў змесце. У першай частцы няма апавядання непасрэдна пра само выданне ці падзеі, з ім звязаныя, гаворка ідзе на нейкія іншыя, больш адцягнутыя тэмы, тады як у другой апавядаецца якраз пра само выданне, гэтая ж частка насычана звяртаннімі і заклікамі да дзяцей Радзівілаў і да саміх магнатаў.

Сярэдняя частотнасць слова ў тэксце 2,38 словаўжывання (далей усюды статыстыка – без уліку эсхатакола). Найбольш частотных слоў у творы ўсяго 12, з частотнасцю ад 13 і вышэй. Усяго яны ўжытыя 234 разы, што перабольшвае траціну тэксту. Наступная паводле частотнасці група слоў – словы з частотнасцю ад 10 да 3: тут 80 слоў ужытыя 277 разоў (менш за траціну). Т. ч., на 92 словы, што сустрэліся ў творы часцей за сярэдні паказчык частотнасці, прыпадае прыкладна 2/3 тэксту, астатнія 267 слоў, ужытыя менш за гэты паказчык (2 і 1 разы), займаюць толькі траціну тэксту. Гэта характарызуе лексіку твора як высока аднастайную (з высокай паўтаральнасцю), а сам помнік – як даволі блізкі да гутарковай мовы. Аднак апошняе дасягаецца пераважна за кошт ужо адзначанага ўжытку штампаў, а таксама звяртанняў, займеннікаў, сінанімізацый і інш. (гл. ніжэй), г. зн. перш за ўсё стылістычных сродкаў. Можна дапусціць, што дэдыкацыя мусіла зачытвацца адрасат(у, -ам) ці пісалася ў разліку на такое зачытванне.

2. Тэматыку твора ў значнай ступені раскрываюць частотныя словы, якія сустрэліся з частотнасцю 3 і больш. Перш за ўсё ўвагу тут прыцягваюць высокачастотныя словы (з частотнасцю ад 13 і вышэй). Як заканамерна для маўлення наогул і любога тэксту, найбольш частотнымі з'яўляюцца службовыя словы і займеннікі, а таксама дзеяслоў *быти*. Але яны якраз і малапаказальныя для якой-небудзь змястоўнай характарыстыкі твора – з прычыны абагуленасці ці абстрактнасці сваёй семантыкі. Тым не менш, можна заўважыць, што большасць частаўжывальных займеннікаў мае пэўную камунікацыйную “спецыялізацыю”. Так, формы займенніка *онъ* (*его / него, ихъ* і інш.) характарызуюць галоўным чынам сувязь з пазатэкставай рэальнасцю, а формы займенніка *тотъ* (*того, томъ* і інш.), наадварот, “абслугоўваюць” пераважна ўнутрытэкставыя сувязі (таксама як і ад’ектыўны карэлят апошняга – займеннік *той*, які сустракаецца нашмат радзей у творы). Але крыху нечакана для высокачастотных слоў выглядае наяўнасць сярод іх ад’ектыўнага займенніка *оный*, які ўвогуле мае ўказальнае значэнне, але ў кантэксце можа набываць яшчэ адценне пэўнасці і перадаваць значэнне ‘даўні, старажытны’¹. Аднак такога значэння

¹ І. К л і м а ў, *Стылістыка дапасаваных азначэнняў у прадмове Васіля Цяпінскага* [у:] „Białorutenistyka Białostocka“ 2014, т. 6, с. 325.

Гістарычны слоўнік беларускай мовы ў гэтага займенніка не натуе (хаця вылучае асобнае значэнне ‘замагільны’)¹. У цэлым займеннік *оны* (і дэрываты з ім) быў дастаткова пашыраны ў даўнім старабеларускім пісьменстве XVI–XVII стст. (не выключана, што пад польскім уплывам)². Таму не дзіва, што ён часта ўжываецца і ў прадмове С. Буднага да *Нясвіжскага катэхізіса*, і ў прадмове В. Цяпінскага³. Цікава, што гэты займеннік неаднолькава распаўсюджаны па тэксце дэдыкацыі: 13 выпадкаў яго ўжывання прыпадаюць на 1-ю частку (але не ў прывітальнай формуле) і толькі 3 – на пачатак 2-й часткі. Гэта яўна звязана са зместам твора: яго 1-я частка накіраваная на мінулае, да падзей біблейных часоў, тады як 2-я звернута да сучаснасці аўтараў (і змяшчае, у дадатак, максімум звяртальных штампаў, гл. вышэй). Таксама цікава пранікненне ў лік высокачастотных слоў дзеяслова, інакшага за *быти*: ім з’яўляецца паланізм *рачыти*, даволі распаўсюджаны ў XVI ст. як у польскім пісьменстве⁴, так і ў старабеларускім⁵. Верагодна, гэта адлюстроўвае персанальную схільнасць да гэтага дзеяслова каго-небудзь з аўтараў дэдыкацыі. Калі гэта так, то трэба думаць, што твор пісала ўсё ж адна асоба і, відаць, гэта не быў С. Будны, бо ў яго прадмове гэты дзеяслоў не сустракаецца зусім, не адзначаны ён сярод высокачастотных слоў і ў *Нясвіжскім катэхізісе*⁶. Гэты дзеяслоў прыкладна роўна прадстаўлены ў абедзвюх частках (адпаведна, 7 і 8 разоў) цэла дэдыкацыі.

Значна больш інфарматыўнымі на конт зместу твора атрымліваюцца менш частотныя словы (з частотнасцю ад 10 да 3). За выключэннем службовых слоў і займеннікаў гэта ў асноўным назоўнікі і прыметнікі. У тэматычных адносінах яны прадстаўлены пераважна рэлігійнай лексікай, назвамі званняў ды годнасцяў і тэрмінамі роднасці, прычым многія адзінкі ў кожнай групе кантэкстуальна звязаная паміж сабою па сэнсе (за кошт пераносных значэнняў): *богъ, Христось, святой* (субст.), *духъ, обетница; панъ, княжата; отецъ, сынъ, братья, потомство, насенье* ‘патомнасць, нашчадкі’. Другую групу ўтвараюць назоўнікі шырокай тэматыкі: *языкъ* ‘мова’, *сердце, упадокъ* ‘заныпад, скон’, *часть*. Аднак тэматыка прыметнікаў ужо крыху інакшая. Апрача рэлігійнай характарыстыкі (*святой, благославленный, божий, освещенный*) прыметнікі выкарыстаны ў помніку ў асноўным для перадачы нейкай станоўчай характарыстыкі: *великий, верный, вечный, новый, первый, славный*, або нейкай нейтральнай (у выпадку з *единый, инший*). Для назоўнікаў, асабліва падвышанай частотнасці, тыпова шматзначнасць. Так, *панъ* пазначае і Госпада, і зямнога гаспадара, *отець* – Бога-Айца і зямнога

¹ Гістарычны слоўнік беларускай мовы, т. 22, Мінск 2002, с. 220–221.

² *Ibidem*, с. 219–221.

³ І. К л і м а ў, *Стылістыка дапасаваных азначэнняў...* с. 323.

⁴ *Słownik Polszczyzny XVI wieku*, Warszawa 2011, т. 35, s. 13–19.

⁵ Гістарычны слоўнік беларускай мовы, т. 30, Мінск 2010, с. 36–37.

⁶ А. Ж у р а ў с к і, *Лексічныя асаблівасці Катэхізіса Сымона Буднага* [у:] „Беларуская лінгвістыка“ 2007, вып. 60, с. 26.

бацьку, а *сынъ* наогул мае некалькі значэнняў: 1) сын, 2) нашчадак, 3) паслядоўнік (г. зн. духоўны сын), 4) Хрыстос. Такая шматзначнасць наогул уласцівая рэлігійнай лексіцы, якая часта папаўняецца з ліку агульнай. З іншых часцін мовы можна адзначыць тут слабую прадстаўленасць дзеясловаў (ледзь трапілі сюды толькі невыразныя *мети* і *мочи*); лічэбнік *одинъ* часам выступае і як часціца (*одно*). Больш разнастайны набор прыслоўяў: *знову, опять, такъ, только*. Звяртае ўвагу і высокая частотнасць (разам – аж 7 разоў!) ужывання двух сінанімічных прыслоўяў *знову* і *опять*, што падкрэслівае важнасць для твора ідэі паўтаральнасці.

Малачастотныя (ужытыя 2 разы) і адзінкавыя словы ў дэдыкацыі ў значнай ступені далучаюцца да тэматычных групавак, вылучаных раней, але ўтвараюць і новыя сукупнасці. Праўда, тыя дэталізуюць ужо вызначаныя тэмы або могуць быць далучаны да іх паводле сэнсавай сумежнасці. Так, сярод малачастотных назоўнікаў у раней адзначаныя групы ўваходзяць словы *родитель* (пра бацькоў), *чоловекъ, коренье* 'род', *зборъ* (пратэстанцкая грамада) і *сатанъ / сатана*, да якіх далучаецца група абстрактных назоўнікаў, што суадносяцца з рэлігійнымі паняццямі: *ласка, милосердье, невинность, справедливость*, сюды ж можна аднесці і асабовы назоўнік *утешитель*. Духоўны свет таксама характарызуюць назоўнікі *книга, слово*. Шырока прадстаўлена сацыяльная сфера – за кошт назваў пасады заняткаў: *воевода, гетманъ, слуга*, сюды ж можна дадаць імёны (*Миколай, Радивилъ*) і зборныя назвы: *князтво, народъ, Речь* (Паспалітая). Групоўка шырокай тэматыкі папоўнена словамі *векъ, початокъ, прикладъ*. Значны лік тут і прыметнікаў, якія апрача рэлігійнай тэматыкі (*милостивый, Христовый*) істотна пашыраюць сферу станоўчай характарыстыкі, часам нават у бок выключнасці: *всемогучый, вдячный, зацный, наввышший, п(е)реднеиший, слушный*. Колькасць прыметнікаў, што даюць нейтральную характарыстыку: *остатный / остатний* (сюды ж можна аднесці дзеепрыметнік *приверненный*), павялічана за кошт слоў, якія адлюстроўваюць сацыяльныя або геаграфічныя звесткі: *Литовский, Посполитый, словенский* (пра мову). Значны лік прыслоўяў: *верне, далее, давно, много, накоротце*, а вось колькасць дзеясловаў зноў невялікая: *оказати, нарушити, приписать* (хоць апошнія два прадстаўлены таксама і дзеепрыметнай формай). Слабая прадстаўленасць дзеясловаў сярод частотнай лексікі сведчыць пра пераважна мастацкі характар твора, паколькі ў статыстычных адносінах дзеясловы (разам з дзеепрыметнікамі ў прэдыкатыўнай функцыі і дзеепрыслоўямі) трапляюцца ў ім нярэдка. Аўтар(ы) яўна вар'ірава(ў, -лі) дзеясловы, пазбягаючы іх паўтарэння (за выключэннем *рачати*).

Статыстыка па знамянальных часцінах мовы ў творы наступная: дзеясловаў – 58, назоўнікаў – 129, прыметнікаў – 73, дзеепрыметнікаў (разам з дзеепрыслоўямі) – 17, прыслоўяў – 28. Некалькі элементаў

тэксту адназначна кваліфікаваць у часцінамоўных адносінах праблема-тычна: *Бот, заразомъ* (гл. вышэй), *рачъ* (не форма загаднага ладу), *Такжеть*.

3. Цікавым паказчыкам ідэйна-паняццевай аднастайнасці твора і характарыстыкай індывідуальнага стылю яго аўтара(ў) з'яўляецца прадстаўленасць каранёў у лексіцы. У гэтых адносінах дэдыкацыю трэба ахарактарызаваць як твор з адносна невысокай аднастайнасцю: карані даволі слаба паўтараюцца ў яго лексіцы. Большасць каранёў у помніку прадстаўлена не больш як парай лексем. Падлік адзінак тут адбываўся на наступных падставах: не аб'ядноўваліся як роднасныя *словенский* і *слово* (хаця менавіта так маглі лічыць у тых часы)¹, *чоловекъ* і *люди*, былі таксама разведзены як розныя *речь* 'рэч, прадмет, тэма' і *Речь* (*Посполитая*) – як уласны і агульны назоўнікі.

Максімальная колькасць розных лексем з адным каранем у помніку – 6, але гэта адзначана толькі для 1 гнязда: *миловати* – *милосердые* 2 – *милосердный* – *милость* 21 – *милостивый* – *розмиловати*;

5 лексем (4 гнязды): *право* – *правда* – *правдивый* – *праве* (часц.) – *справедливость* 2, *нарроженое* – *народъ* 2 – *первородный* – *перворожонный* – *родитель* 2, *славне* (прысл.) – *славный* – *благославенье* – *благославенный* 5 – *ублагославити*, *такъ* 3 – *такжеть* – *тако* – *таковой* 2 – *такой* 2;

4 лексем (4 гнязды): *весь* 7 – *всякий* – *всемогучый* 2 – *всегда*, *выдати* – *данный* – *давати* – *поданный*, *первый* 3 – *первородный* – *перворожонный* – *перший*, *сердечне* (прысл.) – *сердце* 3 – *милосердые* 2 – *милосердный*;

3 лексем (12 гнёздаў): *благославенье* – *благославенный* 5 – *ублагославити*, *богъ* 7 – *божий* 3 – *побожный*, *вера* – *верне* 2 (прысл.) – *верный* 3, *единный* 5 – *единость* – *одинъ* 7, *збавенье* – *збавитель* – *збавити*, *княжа* 7 – *княжацкий* 18 – *князтво*, *колвекъ* – *коли* – *колько*, *млодость* – *молоденство* – *молодой*, *много* 2 – *множити* – *помножити*, *обетница* 3 – *обецаное* (субст.) – *обецати*, *потом* (прысл.) – *потомство* 3 – *потому* 2 (злучн.), *яко* 5 – *якобы* 2 – *який* 2;

2 лексем (26 гнёздаў): *быти* 16 – *бывати*, *вдячне* (прысл.) – *вдячный* 2, *векъ* 2 – *вечный* 3, *невинность* 2 – *повинность*, *выполнити* – *выполнен(ь)е*, *вырвати* – *выривати*, *давный* – *здавна* 2, *двое* – *два*, *дивный* – *предивный*, *доброта* – *добрый*, *евангелистъ* – *Евангелие*, *ижъ* 2 – *ижбы*, *иначей* – *инший* 4, *зачати* – *зачатье*, *Миколай* 2 – *Миколаевичъ*, *всемогучый* 2 – *могти* 3, *знову* – *новый* 3, *онъ* 18 – *оный* 16, *панъ* 9 – *панский*, *пописанный* – *приписати* 2, *початокъ* 2 – *спочатку*, *рачъ* – *рачители* 15, *речь* – *Речь* (*Посполитая*) 2, *святой* (прым., субст.) 9 – *святость*, *тешити* – *утешитель* 2, *упадокъ* 3 – *упалый*.

¹ А. Мильников, *Картина славянского мира. Взгляд из Восточной Европы: Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века*. С.-Петербург 1999, с. 28–29, 32–33, 34.

Даволі невысокую словаўтваральную “актыўнасць” каранёў у помніку можна тлумачыць як літаратурнымі задачамі аўтара(ў), так і жанравымі патрабаваннямі дэдыкацыі. Таксама варта ўлічыць высокую частотнасць паўтарэння звярталых штампаў у творы, на фоне чаго высокая паўтаральнасць іншых лексем магла выглядаць празмернай. Адносна высокае паўтарэнне ў лексіцы помніка каранёў *мил-, прав-, род/ж-, пер(в)-, сер(д)-* (іншыя, прадстаўленыя займеннікамі і часціцамі, малапаказальныя) задае пэўнае паняццева-тэматычнае поле, звязанае з эмацыйным і рацыянальным аспектамі чалавечай дзейнасці. Гэта пераважна станоўчая лексіка рэлігійнага і маральнага плана.

У межах некалькіх каранёвых гнёздаў суіснуюць рознаславянскія формы – усходне-, заходне- і паўднёvasлавянскія: *единый / единость – одинъ, младость – молоденство / молодой*, таксама варта адзначыць структурныя царкоўнаславянскія *предивный, пречистый* (але ў помніку толькі прэф. *роз- / рос-*), паланізмы *преложенство, кротъ*, іншаславянскія *предъ 2* (прыназ.), хаця параўн.: *черезъ 7*. Падобнае суіснаванне рознаславянскіх формаў з’яўляецца адметнасцю ўсёй старабеларускай мовы. Звяртае таксама ўвагу прысутнасць цэлых гнёздаў лексічных паланізмаў, што ў адносна невялікім творы не маюць сабе іншаславянскіх адпаведнікаў: *обетница – обещаное – обещати*. Не менш адметна і прысутнасць царкоўнаславянскіх яўна рэлігійнага зместу: *благославенъе, благославеный 5, ублагославити*. Можна адзначыць наяўнасць вельмі разнастайных словаўтваральных мадэляў у межах асобных гнёздаў (*право / праве / справедливость і правда / правдивый; перво-родный і перворожонный*) і розных сінонімаў у тэксце помніка: *насеень 3 – семя, плодъ – овоць* (апошняя лексема прыведзена на маргінэсе). Варта таксама звярнуць увагу і на суіснаванне ў помніку рознаславянскіх мадыфікацый каранёў (напрыклад: *перв-* і *перви-*, тагачаснай польскай мове, як і старабеларускай, былі вядомыя абедзве формы) і мадэляў (напрыклад: *божий і побожный*). Падобнае ж спалучэнне ўсходне- і царкоўнаславянскіх традыцый можна назіраць у варыянтных напісаннях *чоловека і човеку*. Разам з тым у іншых выпадках заўважныя спробы аўтара(ў) замяніць іншаславянскія формы ўсходнеславянскімі: *переднеиший 2* (< польск. *przedniejszy*), *накоротце 2, городъ* (эсхатакол), *голова*, багемізм *звлаца*.

4. Важную ролю ў характарыстыцы твора адыгрывае размеркаванне лексікі па тэксце – лексічная сінтагматыка. Некаторыя кампазіцыйныя рысы помніка, звязаныя з яго лексічнай структурай, ужо былі адзначаны вышэй. У прыватнасці, быў зроблены падзел помніка на тры фармальныя часткі, а цэнтральная з іх (цэла дэдыкацыі) была падзеленая на дзве сэнсавыя (кампазіцыйныя) часткі.

¹ Гэтак прапануецца называць іншаславянскія формы, запазычаныя ў старабеларускую мову, калі немагчыма адназначна вызначыць іх паўднёва- ці заходнеславянскае паходжанне (у асноўным гэта некаторыя формы з няпоўнагалоссем).

Ці не найважнейшай асаблівасцю твора ў гэтых адносінах з'яўляецца размеркаванне ў ім назвы Бога і яе сэнсавых ды кантэкстуальных субстытутаў. Менавіта праз іх ужытак і дасягаецца адзінства паміж усімі часткамі твора:

– прывітальная формула: *от бога отца через Христа единого сына его в духу святом;*

– 1-я частка цела дэдыкацыі: *Бог всемогучый; сам; от веков милосердный бог; пан бог, отец оный; насенье (2); семя 'патомнасць'; Христос (2); Христос пан; сына своего; ку истинному збавителю;*

– 2-я частка цела дэдыкацыі: *ку слову божиему; он, который сам всего початком и единым от веков збавенья поводом ест; пан бог всемогучый; единого навышшего бога; пан бог; единого гетмана Христа; единого сына своего; утешителю нашим; от него ж самого; в духу святом;*

– эсхатакол: *от въплощенья Христова.*

Паняцце хрысціянскага Бога (у яго дактрынальным разуменні – разам з Сынам Божым Хрыстом і з Духам Святым) атрымліваецца асноўным для твора і прысутнічае ва ўсіх яго частках, служачы галоўным сродкам для іх сэнсавай сувязі. Разнастайныя пазначэнні Бога, аб'яднаныя агульнасцю канатацый, забяспечваюць высокую звязнасць тэксту і спрыяюць яго ўспрымання чытачом менавіта як рэлігійнага тэксту, прызначанага для набожных вернікаў (відаць, такімі хацелі бачыць дзяцей Радзівілаў і аўтары, і мецэнаты) і напісанага гэтакімі ж набожнымі аўтарамі.

5. Дэдыкацыі нясвіжскага друку ўласціва рознабаковасць характарыстык і багацце лексікону (перш за ўсё за кошт малачастотнай ці адзінкавай лексікі). Гэта ў значнай ступені абумоўлена выкарыстаннем спецыфічнага стылістычнага прыёму, уласцівага даўняму пісьменству эпохі Рэнесансу і барока, – рытарычнай сінанімізацыі¹. Канструкцыя з сінонімамі дае рознабаковую характарыстыку абстрактнаму ці неканкрэтнаму прадмету гутаркі. У большасці выпадкаў гэта парныя сінонімы, толькі зрэдку трапляюцца множныя – тады набор сінтагма мае характар пералічэння, набліжаючыся да ампліфікацыі (*ласки, покою и вечного благославенья верного; в одной первой невинности, святости, справедливости и у правде; зачатъ и ... множить и ростъ*). У дэдыкацыі сінонімы звязаныя толькі злучнікамі *и*, радзей *а*, парным *и .. и* (але зусім няма, напрыклад, *или, а(ль)бо*). Усяго ў невялікай дэдыкацыі адзначана даволі значная колькасць (22) канструкцый з сінонімамі:

– прывітальная формула (6):

¹ С. К а г а н, *Выкарыстанне сінонімаў як элемент паэтыкі паўтарэння ў прадмове С. Буднага да Катэхізіса* [у:] *Слова і час*, Навуковыя чытанні, прысвечаныя памяці праф. У. Анічэнкі: Зборнік навуковых артыкулаў, у 2-х ч., ч. 1, Гомель 2003, с. 54–59; І. К л і м а ў, *Сінанімізацыя як стылістычны прыём ў прадмовах і пасляслоўях Ф. Скарыны* [у:] „*Acta Albaruthenica*“ 2015, т. 15, с. 135–148.

са злучнікам *и: Освецонных княжат и панов; княжати на Олыце и Несвижу; маршалка и канцлера; княжати на Дубинках и Бержах; ласки, покою и вечного благославенья верного;*
са злучнікам *а: Христового збору братья а слуги их княжацких милости;*

– 1-я частка цела дэдыкацыі (17):

са злучнікам *и: от блуда и от грехов; оного образа и подобенства божиего; в одной первой невинности, святости, справедливости и у правде; оная первая невинность и справедливость; оною ся аж до смерти тешили и оною ж .. достигли; сынов и потомства их; и з Старого и з Нового Закону; от сердца и очью наших; через духа святого и светлость Евангелия; римского и греческого Вавилона; слово ... нарушил и тайны посквернил;*
са злучнікам *а: освещенные а милостивые княжата (2 разы); по оном их тяжком упадку а по утраченью; оное вечное а благославенное семя; семя ... обещанное, а ... нарощенное; объяснить, а ... оказать;*

– 2-я частка цела дэдыкацыі (14):

са злучнікам *и: поданы и приписаны; их зачатья и занятья; розмиловати и ... ся бавити; давные предки и их княжацкие милости; початком и ... поводом ест; тая отчизна и Реч Посполитая; зачатъ и ... множить и ростъ; рыцерами и братьею;*
са злучнікам *а: побожному а зацному Феофилу; княжата а переднеишых вожов сынове; добрый взор а приклад; братьею а сынми; Христового збору братья а слуг ваших княжацких милости.*

Акрэсленыя сінанімічныя канструкцыі часам абважаныя залежнымі кампанентамі, напрыклад: *Христового збору братья а слуг ваших княжацких милости*. Няма сінанімізацыі ў спалучэнні ім *заразом и всему потомству их* (градацыя), *помножить и ублагославить* (ампліфікацыя дзеясловаў). Хаця геаграфічныя назвы кшталту *на Олыце и Несвижу; на Дубинках и Бержах*, назвы рэалій кшталту *з Старого и з Нового Закону*, назвы пасада кшталту *маршалка и канцлера* фармальна не з'яўляюцца сінонімамі, паколькі пазначаюць унікальныя аб'екты, што не здольныя вар'іравацца, аднак кантэкстуальна яны фактычна функцыянуюць як сінонімы, паколькі ў прыведзеных выпадках служачь толькі прыкладамі, экзэмпліфікацыямі, г. зн. пазначаюць адна тыпныя паняцці ці аб'екты: *Олыка и Несвижъ* – толькі некалькі з мноства ўладанняў Радзівілаў; *маршалокъ и канцлеръ* – толькі некалькі з мноства займаных імі пасада; *Старый и Новый Законъ* – толькі некалькі версій завету, заключаючага паміж чалавекам і Богам (пра-тэстантызм дапускае заключэнне новых “заветаў”, параўн. мармоны) і г. д. У эсхатаколе няма сінанімічных канструкцый, у адным выпадку злучнік *и* выступае там у чыста граматычнай функцыі (для афармлення састаўнога лічэбніка): *в року тысячном пятьсотном шестидесятом*

и втором. Частае ўжыванне сінанімізацый сведчыць пра рытарызм твора, яго выразна літаратурны характар, а таксама пра апавяданне аб малаканкрэтных прадметах.

6. Важнае значэнне для даследавання двух дадатковых тэкстаў *Нясвіжскага катэхізіса* мае супадзенне лексічных элементаў паміж імі. Аднак параўнанне дэдыкацыі з прадмовай С. Буднага ўскладненае ўжываннем у апошняй царкоўнаславянскіх цытат і – за іх межамі – асобных царкоўнаславянстваў¹. Такая сітуацыя *a priori* будзе на карысць несупадзення, паколькі ў дэдыкацыі царкоўнаславянстваў наадварот няшмат. Цікава, што шэраг унікальных для прадмовы лексем, якія сустракаюцца толькі ў такіх цытатах, трапляе ў лік агульных для двух твораў: *Духъ, законъ, образъ, сердце, Содомъ*. Аднак у гэтым няма нічога дзіўнага, паколькі гэта пераважна агульнаславянскія словы.

Лексічнае супадзенне дэдыкацыі з прадмовай С. Буднага налічвае 109 слоў (і яшчэ 13 слоў маюць аднолькавы корань і блізкае словаўтварэнне, але з'яўляюцца адрознымі паводле афіксаў і часта – часцінамоўнай прыналежнасці, напрыклад: *книжка* і *книга*, *истинный* і *истинне*). Гэта складае менш за траціну лексем дэдыкацыі (357 слоў, без эсхатакола) і менш за чвэрць лексічных адзінак прадмовы (488 слоў, без эсхатакола). Калі выдаліць з разгляду службовыя словы, лічэбнікі, прыслоўі і займеннікі, якія малапаказальныя для змястоўнай характарыстыкі твора, то для аналізу застаецца толькі 46 слоў. Большасць з іх – гэта рознафункцыянальная лексіка (18), прадстаўленая пераважна дзеясловамі: *вывести, выполнить, давати, дати, захвати, мети, мочи, показати, упасти, хотети; животъ, законъ, образъ, обычай, правда, сердце, тайна, часть*; рэлігійная лексіка (12): *Богъ, божий, вера, грехъ, грешный, Духъ, ласка, милостивый, святой, Содомъ, Христов(ый), Христосъ*; і словы дыскурсіўнай тэматыкі (7): *поведати, поведети, повелевати, повеление, речь* 'мова' і 'справа', *слово, языкъ* 'мова' і 'народ' (апошняя значэнне прысутнічае ў царкоўнаславянскай цытаце); сюды ж можна далучыць прыметнікі, што пазначаюць мовы (*греческий, словенский*). Тэрміны роднасці (*братъ, предокъ, родитель, сынъ*, а таксама *семе* 'нашчадак, патомнасць'), назвы пачуццяў (*верный, гневъ, ужалитисе* 'зжаліцца') прадстаўлены нязначна.

У двух творах супадае толькі неістотная паводле сваёй спецыфікі лексіка (назвы пачуццяў і дзеяслоў *будовати*), супадзенне ж астатняй лексікі (рознафункцыянальнай, рэлігійнай, дыскурсіўнай і тэрмінаў роднасці) абумоўлена агульнасцю тэматыкі і нейкай выразнай тэндэнцыі не мае. На гэтай падставе, відаць, трэба меркаваць, што аўтары дэдыкацыі і прадмовы – розныя асобы.

¹ Магчыма, гэта асаблівасць прадмовы параўнальна з дэдыкацыяй можа служыць ускосным аргументам на карысць высновы, што С. Будны не з'яўляўся аўтарам дэдыкацыі.

7. У выніку праведзенага аналізу можна зрабіць выснову, што аўтарам дэдыкацыі была адна асоба, але наўрад ці С. Будны. Відаць, аўтарам з'яўляецца Лаўрэн Крышкоўскі, які, хутчэй за ўсё, напісаў тэкст па-польску, а С. Будны толькі пераклаў яго на старабеларускую мову, магчыма, дадаўшы ад сябе толькі некаторыя сродкі ці, хутчэй, уласныя эквіваленты (перш за ўсё некаторыя царкоўнаславянскія). Імя Мацвея Кавячынскага было, відаць, узята як уладальніка друкарні, што імкнуўся засведчыць сваю пашану Радзівілам.

У зместавых адносінах твор мае выразны літаратурны характар (што тыпова для дэдыкацыі), гэта падкрэслена частым выкарыстаннем сінанімізацыі. Выразная рыса твора – яго рэлігійная афарбоўка, што дасягаецца не столькі тэматыкай і зместам паведамлення, колькі стылістычнымі сродкамі – ужываннем рэлігійнай лексікі і разнастайных найменняў хрысціянскага Бога ды яго постацяў.

Ihar Klimau

Preface to the Nyasvizhian Catechism of 1562 in the Light of Lexical Statistics of the Work

A b s t r a c t

The article deals with the lexical structure of a small work of early Belarusian writing which was written in the Cyrillic script and which has never been investigated before. The discussion concentrates particularly on the following aspects: the rate of words in the text, lexical explication of the main subjects, repeatability of roots in the lexicon, lexical syntagmatics within the text and cases of rhetorical synonymisation. The work is characterised as a religious and rhetorical one. Even though three persons appear as its authors, the analysis has shown that most likely there is one author, and namely Lauren Kryszkouski, who apparently wrote the work originally in Polish, whereas Szymon Budny translated this work into Old Belarusian.

Angelika Peljak-Łapińska

Warszawa

Białoruski N-korpus: W kierunku Białoruskiego Korpusu Narodowego

1. Wprowadzenie

Rozwój lingwistyki korpusowej z każdym rokiem nabiera tempa. Aby analizować język jako całość potrzebne jest szersze spojrzenie – a takie właśnie oferują korpusy językowe – nieporównanie szybsze i bardziej dokładne od ludzkiego mózgu. Zbiory danych różnego typu i różnych rozmiarów tworzy się właściwie we wszystkich ośrodkach badawczych. Wiele krajów może pochwalić się swoim korpusem narodowym – do najlepiej rozwiniętych w Europie należą Brytyjski Korpus Narodowy, Narodowy Korpus Języka Polskiego oraz Narodowy Korpus Języka Rosyjskiego¹. Są to korpusy ogólne, których zadaniem jest reprezentować „w możliwe wyczerpujący sposób wszystkie zjawiska zachodzące w danym języku”².

Ze względu na skomplikowaną sytuację społeczno-polityczną na gruncie białoruskim odnotowano do tej pory raczej małe zainteresowanie lingwistyką korpusową. Mimo że początki tej dziedziny językoznawstwa sięgają lat 60. XX wieku, a pierwszy na świecie korpus o przeznaczeniu ogólnym stworzono ponad 50 lat temu³, to historia lingwistyki korpusowej na Białorusi sięga lat 90. XX wieku, kiedy zaczęto gromadzić pierwsze zbiory tekstów, wyłącznie do celów edukacyjnych. Na początku XXI stulecia rozpoczęto dwa programy – jeden w Białoruskiej Akademii Nauk, drugi na Białoruskim Uniwersytecie Państwowym. Celem pierwszego z projektów było stworzenie wersji demonstracyjnej korpusu, ale wyniki nigdy nie zostały opublikowane. Nie wiadomo, jak skończyło się to przedsięwzięcie. W ramach drugiego projektu powstały dwa korpusy – niestety dostęp do nich miały jedynie małe zespoły badawcze⁴.

¹ E. Hajnicz, *Najbardziej znane korpusy tekstów* [online]
<http://nlp.ipipan.waw.pl/Bib/hajn:11h.pdf> [dostęp: 29.11.2015].

² *Ibidem*, s. 5.

³ *The Brown Corpus. Background and history* [online]
<http://www.helsinki.fi/varieng/CoRD/corpora/BROWN/background.html> [dostęp: 29.11.2015].

⁴ A. Yaskovich, *Praktyczny przewodnik po korpusie języka białoruskiego* [w:] *Praktyczny przewodnik po korpusach języków słowiańskich*, red. M. Hebal-Jeziarska, Warszawa 2014, s. 184–197.

Natomiast w 2010 roku pojawił się pierwszy korpus dostępny dla wszystkich – był to Corpus Albaruthenicum. Jak piszą autorzy projektu, jest to „pierwsza próba stworzenia korpusu specjalistycznego służącego do zapewnienia referencyjnego zbioru danych na użytek językoznawców, nauczycieli, studentów, naukowców i ogółu społeczeństwa”¹. Jak widać z powyższego opisu, Corpus Albaruthenicum zawiera teksty tylko jednego rodzaju, mianowicie naukowe. Nie może służyć zatem do ogólnego opisu języka.

Oprócz opisanego wyżej zbioru danych od 2011 roku rozwija się Rosyjsko-Białoruski i Białorusko-Rosyjski korpus równoległy jako część Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego. W tym przypadku użytkownicy mają do czynienia z zaawansowanymi narzędziami do analizy języka, ale do dyspozycji są jedynie teksty białoruskie przetłumaczone na język rosyjski (czyli pochodzące głównie z literatury pięknej, rzadko z publicystyki) oraz rosyjskie przetłumaczone na białoruski (mogą one służyć głównie analizie przekładu).

Opisane powyżej korpusy języka białoruskiego nie mogą na razie pretendować do miana korpusu narodowego, ponieważ ich rozmiar jest zbyt mały i są ograniczone do jednego lub dwóch stylów. Jednak do formy korpusu narodowego zbliża się powstały zaledwie dwa lata temu Białoruski N-korpus. Do tej pory nie powstała tego typu analiza (częściowo problem ten poruszał Alyaxey Yaskевич), a omawiane zagadnienie jest szczególnie ważne w kontekście białoruskiej lingwistyki korpusowej i rozwoju białoruskiego językoznawstwa w ogóle.

2. Białoruski N-korpus – charakterystyka i omówienie problemów

2.1. Historia korpusu i jego struktura

Mało wiadomo na temat historii Białoruskiego N-korpusu. Pewne informacje można znaleźć na blogu *Беларуская мова*, z którego dowiadujemy się, że korpus powstał w maju 2013 roku. Miał wtedy ok. 15 mln słów (z planowanych 100 mln) i był współtworzony przy udziale wykwalifikowanych językoznawców². Natomiast oficjalna strona korpusu nie podaje żadnych danych dotyczących historii korpusu.

Aż do czerwca 2015 roku było nie wiadomo, ile dokładnie tekstów oraz słów obejmuje cały zbiór danych, ani jakie są procentowe relacje między każdą z części zasobu. Kilka miesięcy temu autorzy opublikowali tabelę przedstawiającą liczbę tekstów i słów z podziałem na poszczególne style oraz z wyróżnieniem tekstów, które nie zostały jeszcze opracowane. Biorąc pod

¹ *Projects* [online] <http://grid.bntu.by/?q=projects> [dostęp: 24.08.2015]; *Corpus Albaruthenicum як частка міжнароднага праекта „BalticGri-II”* [online] <http://innosfera.by/node/822> [dostęp: 29.11.2015].

² *Корпус беларускай мовы* [online] <http://by-mova.livejournal.com/1099892.html> [dostęp: 29.11.2015].

uwagę dane dotyczące liczby słów¹ można obliczyć procentowy udział każdej z części korpusu:

Styl	Procentowy udział w całym zbiorze danych
„urzędowy”	0,007 %
„artystyczny”	3,558 %
„naukowy”	0,142 %
„publicystyczny”	70,148 %
„religijny”	0,008 %
„nieopracowane”	26,137 %

To proste badanie pokazuje kilka interesujących faktów. Po pierwsze, łączna liczba słów w korpusie wynosi nieco ponad 88 mln. Jeśli twórcy zaczęli 2 lata temu z 15 mln i planują 100 mln, to postęp jest widoczny, a autorzy zbliżają się do osiągnięcia planowanej objętości. Analizując skład procentowy Białoruskiego N-korpusu, można zauważyć, że ponad ¼ danych jest opatrzona metadanymi, które niesą przyporządkowane do żadnego stylu. Oprócz tego widoczna jest duża różnica pomiędzy ilością danych z różnych źródeł. Zasadniczą część korpusu stanowią teksty publicystyczne, co jasno pokazuje, że dane nie są zrównoważone; autorzy nie podają wy tłumaczenia takiej dystrybucji tekstów, więc można przypuszczać, że z zebranych zasobów zostanie w przyszłości wydzielony podkorpus zrównoważony.

Aby uporządkować dane w sposób, który odzwierciedla użycie języka przez jego rodowitych użytkowników, potrzebny jest wskaźnik czytelnictwa. Nigdzie w literaturze nie pojawia się informacja na temat badania czytelnictwa na Białorusi. Pewne informacje można czerpać jedynie z ankiet przeprowadzanych od czasu do czasu przez dziennikarzy, np. wśród uczestników wydarzeń kulturalnych, takich jak targi książek². W Polsce działa firma *Polskie Badanie Czytelnictwa*³, która każdego roku sprawdza, co czytają Polacy. Bazując na takim badaniu, przeprowadzonym na szerokim gronie respondentów, można zbilansować korpus tak, żeby odzwierciedlał realne preferencje użytkowników danego języka.

Białoruski N-korpus jest podzielony na pięć głównych części, do których odnośniki znajdują się u góry strony. *Корпус* („Korpus”), *Неапрацаваныя тэксты* („Teksty nieopracowane”), *Граматычная база* („Baza gram-

¹ Słowo *мастацкая* i *мастацкі* znaczą to samo w języku białoruskim, różnica dotyczy rodzaju gramatycznego, dlatego też te dwa style są rozpatrywane jako jeden; *публіцыстычны* jest przymiotnikiem derywowanym od czasownika *публіцыстыка*, dlatego też te dwa style są rozpatrywane jako jeden. Por. informacje na stronie <http://bnkorpus.info/>.

² З. Кустоўскі, *Як шмат і што чытаюць беларусы?* [online] <http://euroradio.fm/yak-shmat-i-shto-chytayuc-belarusy> [dostęp: 29.11.2015].

³ *Polskie Badanie Czytelnictwa* [online] <http://www.pbc.pl/> [dostęp 29.11.2015].

tyczna”), *Спамнаваць* („Pobierz”) i *Пра праект* („O projekcie”). W „Korpusie” i „Nieopracowanych tekstach” możemy wybrać pomiędzy opcjami *Пошук* („Szukaj”), *KWIC* („Słowo kluczowe w kontekście”) i *Класмар* („Klaster”, „Zbitka”). Wydzielenie trzech różnych narzędzi do wyszukiwania pożądanych słów oraz możliwość przeszukiwania nieopracowanych tekstów zostały zaimplementowane dopiero w czerwcu 2015 roku.

2.2. Narzędzia dostępne w korpusie

„Szukaj” oraz „KWIC” (zarówno w „Korpusie”, jak i w „Nieopracowanych tekstach”) oferuje funkcje typowe dla konkordancera, jedyną różnicą jest sposób prezentacji danych. „KWIC”, jak wskazuje sama nazwa, wyświetla słowo kluczowe w kontekście (słowo kluczowe wyświetlane jest na środku linii wraz z kilkoma słowami z lewej i prawej strony), natomiast w oknie „Szukaj” słowo kluczowe wyświetlane jest na początku każdej linii. Dostępnych jest kilka filtrów¹. Istnieje możliwość wyboru autora – wpisanie nawet jednej litery powoduje wyświetlenie listy możliwych nazwisk. Użytkownik może wybrać jeden z pięciu stylów, które były wymienione przy okazji omawiania struktury korpusu („artystyczny”, „publicystyczny”, „naukowy”, „urzędowy”, „religijny”). Wśród każdego ze stylów można dobrać również kilka-kilkańście gatunków, a w razie niepowodzenia spróbować opcji *іншыя* („inne”). Dodanie stylu religijnego jest jedną z ostatnich zmian, które zaimplementowano w czerwcu 2015 roku. Teksty można też posortować według roku napisania bądź publikacji.

Ponizej dostępnych filtrów widoczne jest okno wyszukiwania. Po wpisaniu słowa można zdecydować o tym, czy wyszukana zostanie jedynie zadana forma, czy też wszystkie formy (*усе словаформы*) oraz jaka część mowy powinna być brana pod uwagę w wyszukiwaniu. W okno zapytań można wpisywać jedynie litery, żadnych znaków (wyjątkiem jest apostrof). Niestety ten fakt może nastroczać pewne problemy, choćby ze względu na niektóre przyimki w języku białoruskim zapisywane przy pomocy dywizu, np. *на-за*, *з-за*.

W korpusie użytkownik może wyszukiwać również połączenia dwóch lub więcej słów, umożliwia to opcja *дадаць слова* („dodaj słowo”). Do początku czerwca 2015 roku możliwe było szukanie połączenia słów tylko jeśli występowały bezpośrednio obok siebie (*Вызначаны парадак*) lub po prostu w obrębie jednego akapitu (*Любая адлегласць у межах абзаца*). Obecnie dostępna jest trzecia opcja – współwystępowanie w jednym zdaniu (*Любая адлегласць у межах сказа*). Ta możliwość jest najbardziej pomocna w badaniach kolokacji, ponieważ słowa często razem występujące mogą być rozdzielone przez dodatkowe części zdania i wciąż tworzyć kolokację². Wyszukiwanie słów występujących tuż obok siebie daje zbyt zawężone wyniki, za to wyszukiwanie w całym akapicie czyni rezultaty zbyt przypadkowymi.

¹ *Корпус* [online] <http://bnkorporus.info/> [dostęp: 29.11.2015].

² Por. „język, jakim posługuje się na co dzień młody król” zawiera kolokację *posługiwać się językiem*, której poszczególne człony rozdzielone są innymi słowami; źródło: nkjp.pl.

W Narodowym Korpusie Języka Polskiego można określić „okno”, czyli maksymalną odległość między częściami kolokatu, zazwyczaj dla optymalnych wyników przyjmuje się wartość 5 dla tego parametru.

Po ustawieniu wszystkich parametrów następuje wyszukiwanie słowa. Wyszukiwarka wyświetla 100 pierwszych wyników, jeśli u góry strony pojawi się komunikat „Znaleziono więcej niż 100” (*Знойдзена больш за 100*) należy wybrać „Następną stronę” (*Наступная старонка*), aby wyświetlić kolejne 100 wyników. Niestety, ta procedura staje się bardzo uciążliwa, jeśli wyszukiwane słowo pojawia się w korpusie pięć-dziesięć tysięcy razy (oznacza to konieczność klikania w „Następną stronę” nawet tysiąc razy). W oknie pojawiają się wyniki w postaci fragmentów zdań z podświetlonym na czerwono słowem kluczowym. Wybranie opcji „Dokładniej” (*Падрабязней*) pozwala przeczytać całe zdanie, dużo rzadziej akapit.

Jednym z ostatnich udoskonaleń Białoruskiego N-korpusu jest *Класmap*. *Класmap* to narzędzie, które może być rozwinięte tak, żeby służyło jak klasyczny kolokator. Jak dotąd jedyną opcją jest wyszukiwanie słów, które występują bezpośrednio obok słowa kluczowego¹. Możliwy jest wybór liczby słów współwystępujących z prawej lub z lewej strony (*Слоў злева*, *Слоў справа*). Jak łatwo się domyślić, właściwie tylko wyszukiwanie z kontekstem o rozmiarze jednego słowa przynosi spodziewany efekt. Chociaż trzeba pamiętać, że istnieją kolokacje, które składają się z trzech słów (słowo kluczowe i kolokat składający się z dwóch słów). Jednak, jak wspomniano wyżej, wiele jest wypadków, kiedy poszczególne człony nie występują bezpośrednio obok siebie. Jeśli, podobnie jak w Narodowym Korpusie Języka Polskiego, umożliwiono by wybranie maksymalnego odstępu między słowem kluczowym a jego kolokatem, *Класmap* byłby dużo bardziej przydatnym dla językoznawcy narzędziem.

2.3. Anotacja korpusu

Niezwykle istotnym elementem funkcjonalności korpusu jest jego anotacja. Czysty tekst nie stanowi dobrego materiału do badań, powinien być raczej opisany w sposób zrozumiały dla programu analizującego tekst. Jednym z typów informacji zawartych w Białoruskim N-korpusie są metadane. Wybierając opcję „Dokładniej”, użytkownik otrzymuje informacje o tytule pracy, z której pochodzi wyszukane słowo, imię i nazwisko autora oraz rok publikacji (nie jest on dostępny dla wszystkich tekstów). Autorzy korpusu nie podają żadnej listy źródeł, z których czerpano teksty.

Jak wspomniano wcześniej, korpus jest anotowany gramatycznie. Kliknięcie na dowolne słowo w wynikach wyszukiwania wyświetla informacje z bazy gramatycznej. Na anotację gramatyczną składają się: forma podstawowa (*Lemma*) wraz z zaznaczonym akcentem, określenie części mowy i jej różnych jakości (np. rzeczownik, pospolity, żywotny, forma pełna) oraz

¹ Por. *Класmap* [online]

<http://bnkorpus.info/korpusCluster.html#w0.word=%D0%BC%D1%83%D0%B6%D1%87%D1%8B%D0%BD%D0%B0&w0.allForms> [dostęp: 29.11.2015].

przyporządkowanie do odpowiednich klas gramatycznych (przypadek, rodzaj itd.). Niezwykle interesujący jest fakt, że informacje pojawiają się jako sekwencja kapitalików (pochodzących od słów angielskich) następnie rozwijanych do pełnych nazw białoruskich. W wielu korpusach możliwe jest wyszukiwanie za pomocą wyrażeń regularnych, które pozwalają na komponowanie bardzo złożonych zapytań i dzięki temu, dużo bardziej zaawansowane wyszukiwania. Jak dotąd, w Białoruskim N-korpusie nie jest dostępne takie wyszukiwanie, ale występujące w anotacji kapitaliki można zastosować jako znaczniki do tworzenia wyrażeń regularnych.

Niektóre słowa są anotowane podwójnie, niektóre potrójnie, niektórym przypisanych jest jeszcze więcej anotacji. Taki stan rzeczy sugeruje, że korpus był anotowany automatycznie i niesprawdzony (przynajmniej nie w całości) przez osoby, których zadaniem byłoby jednoznaczne określenie, czy w danym zdaniu słowo występuje jako ta czy inna część mowy; jeśli formy różnych przypadków nie różnią się w zapisie, człowiek może rozpoznać, która występuje w danym przypadku.

Niektóre słowa nie są opatrzone anotacją gramatyczną. Dzieje się tak w przypadku wyrazów nie obecnych w bazie gramatycznej. Są one w większości zapisane *Taraszkewicą* (zwaną też klasycznym wariantem białoruskiej ortografii). Mimo że oficjalnie obowiązuje tzw. *Narkamauka*, wielu Białorusinów (często z powodów ideologicznych) uważa *Taraszkewicę* za poprawną wersję języka białoruskiego i duża część tekstów tworzona jest właśnie w tym wariantcie. W związku z tym analiza w Białoruskim N-korpusie tekstów, np. z Radio Svaboda, jest bardzo problematyczna.

2.4. Zastosowania korpusu

Najbardziej oczywistym zastosowaniem korpusu językowego są badania lingwistyczne. Analiza leksyki wydaje się najłatwiejsza. Korpus umożliwia porównanie częstości występowania słowa kluczowego i jego synonimów w wybranym czasie lub wybranym stylu. W teorii łatwo jest przeprowadzić tego typu badanie w Białoruskim N-korpusie, ale w rzeczywistości nie wszystkie teksty są opisane rokiem wydania, co znacznie utrudnia, np. badanie diachroniczne. Jednakże dane te mogą być łatwo uzupełnione. Dodatkowo, podobnie jak w niektórych korpusach (np. w Narodowym Korpusie Języka Polskiego czy Korpusie Współczesnej Amerykańskiej Angielszczyzny), można by zaimplementować opcję generowania wykresów ilustrujących wyniki – zaoszczędzałyby to czas poświęcony na prezentację efektów pracy.

Jak zauważono wcześniej, słowa znajdujące się w bazie gramatycznej są dobrze anotowane gramatycznie, co stanowi podstawę do wprowadzenia wyrażeń regularnych w wyszukiwaniu. Z kolei wykorzystanie wyrażeń regularnych umożliwia badanie syntaktyki. Za przykład może posłużyć tutaj wyszukiwarka Poliquarp w Narodowym Korpusie Języka Polskiego. Wpisując odpowiednie symbole oznaczające poszczególne klasy gramatyczne i fleksyjne oraz operatory logiczne można utworzyć zapytania dotyczące funkcji

wyrazów w zdaniu czy też zależności między nimi, związku zgody, związku rządu itd. Sposób tworzenia takich zapytań jest wyczerpująco opisany w dziale „Pomoc” na stronie Narodowego Korpusu Języka Polskiego¹.

Innym możliwym zastosowaniem jest analiza semantyczna. Jednym z podejść jest badanie kolokacji, które „identyfikuje współwystępowanie form językowych w danej próbkce języka naturalnego”². Jak zauważono wcześniej, Białoruski N-korpus nie oferuje w pełni funkcjonalnego kolokatora, zatem badanie występowania danego słowa w różnych kontekstach jest bardzo trudne, a analiza dyskursu właściwie niemożliwa, podobnie jak badania z zakresu socjolingwistyki, psycholingwistyki czy stylistyki.

W zakres analizy semantycznej wchodzi badanie podobieństwa semantycznego, które pokazuje stopień podobieństwa między danymi wyrazami przy pomocy reprezentacji każdego z nich w postaci wektora w modelu przestrzeni wektorowej. Kąt pomiędzy badanymi wektorami wskazuje na stopień podobieństwa³. Korzystając z Białoruskiego N-korpusu można zgromadzić dane liczbowe niezbędne do takiego badania, jednakże są one niewystarczające w przypadku neologizmów czy slangu.

3. Białoruski Korpus Narodowy?

Biorąc pod uwagę omówione wyżej aspekty, jasnym jest, że Białoruski N-korpus ma wciąż wiele braków. Należało by uzupełnić metadane tak, żeby umożliwić analizę diachroniczną tekstów. Słowa zapisane przy pomocy *Taraszkewicy* mogłyby zostać uwzględnione w bazie gramatycznej. Niezbędne są także zmiany w interfejsie użytkownika, aby ułatwić korzystanie z narzędzi wyszukiwania. Konieczne jest przeprowadzenie badania czytelności, w celu ustalenia najlepszych proporcji pomiędzy poszczególnymi częściami korpusu. Dla pełnej wiarygodności jako źródła danych, powinny być uzupełnione podstawowe informacje na temat korpusu o informacje o autorach i konsultantach naukowych, listę źródeł danych, informacje na temat ostatnio wprowadzonych i planowanych zmian. Korzystając z dobrej anotacji gramatycznej, można zaimplementować wyszukiwanie za pomocą wyrażeń regularnych, natomiast narzędzie *Класmap* można rozwinąć w pełni funkcjonalny kolokator.

Korzystając regularnie z Białoruskiego N-korpusu łatwo zauważyć, że co kilka miesięcy wprowadzane są pewne korzystne zmiany. Pozwala to domniemać, że korpus będzie się regularnie rozwijał. W przeciwieństwie do *Corpus Albaruthenicum* czy Równoległego Korpusu Białorusko-Rosyjskiego

¹ A. P r z e p i ó r k o w s k i, J. W i l k, 3. *Język zapytań* [online] <http://nkjp.pl/poliqarp/help/plse3.html#x4-50003> [dostęp: 29.11.2015].

² D. G l y n n, *Techniques and tools. Corpus methods and statistics for semantics* [w:] D. G l y n n, J. R o b i n s o n, *Corpus Methods for Semantics. Quantitative studies in polysemy and synonyms*, Amsterdam 2012, s. 307–341.

³ S. C l a r k, *Vector Space Models of Lexical Meaning* [w:] S. L a p p i n, C. F o x, *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*, 2015, s. 493–522.

i Rosyjsko-Białoruskiego, Białoruski N-korpus posiada zasoby na tyle duże, że wyczerpująco pokazuje niemal wszystkie zjawiska zachodzące w języku białoruskim. Należy przypuszczać, że za kilka lat ten zasób danych przejmie rolę Białoruskiego Korpusu Narodowego.

Angelika Peljak-Łapińska

Belarusian N-korpus: Towards a Belarusian National Corpus

A b s t r a c t

The article examines the current state of the Belarusian N-korpus: its structure, including the range, quality and balance of texts, the type of annotation, data availability, user interface construction, functions available in the search engine as well as documentation for given data. The goal is to answer the question whether Belarusian N-korpus may become the National Corpus. The article argues that even though there are obvious flaws in the discussed resource, it should become the best database of the Belarusian language in a matter of a few years.

Kultura. Historia

Цімафей Авілін

Мінск

Этнаастранамічны аспект традыцыйнага беларускага фітанімікона: Пастаноўка праблемы

У прапанаванай працы разглядаецца праблема наяўнасці астранамічных паралеляў да фітанімічнай лексікі ў адпаведных фальклорных тэкстах малых жанраў. Прыводзіцца шэраг фітонімаў і вынікі аналізу “каля-астральнай” матывацыі іх намінацыі.

Праблемам даследавання народнай астраноміі, метэаралогіі і асобна ад іх народнай батаніцы ў анамастычным аспекце прысвечана багата прац¹. Тым не менш, вобласць перасячэння гэтых дзвюх галін народных ведаў застаецца амаль неадследванай, як і пытанні іх генетычных і/або тыпалагічных паралеляў. Прычынай такой сітуацыі можа быць вузкасціраваная спецыялізацыя даследчыкаў і іх пошукаў адпаведна: этнаастраномы, як правіла, займаюцца выяўленнем астронімаў, а этнабатанікі – фітонімаў, і ў сувязі з недахопам часовых рэсурсаў вымушаныя сканцэнтравацца на сваёй тэматыцы. Яшчэ адным немалаважным фактарам, які адмоўна паўплываў на развіццё даследаванняў у гэтай сумежнай вобласці, з’яўляецца малаколькасная фіксацыя датычных разгорнутых наратываў: як правіла, фіксуецца толькі асобная назва (астронім, фітонім) і звязанае з ёй мінімальнае апісанне (знешні выгляд кветкі/сузор’я, тэмпаральны складнік – час квітнення/час бацання на небе).

Элементы астральна-флоравай асацыятыўнасці і трансфармацыйнасці назіраюцца ў традыцыйных дэкаратыўных аздабленнях: астральны арнамент, які часта мае строгі геаметрычны выгляд, з цягам часу, як правіла, замяняецца на больш ускладнены фларыстычны. Найбольш яркім прыкладам служыць тканы арнамент (ручнікі, поцілкі, абрусы і г. п.), драўляныя выразаныя дэкаратыўныя элементы (ліштвы, прасніцы і г. п.), святочная дэкарацыя вясельных караваяў²,

¹ Гл. працы К. Машыньскага, М. Гладышовай, С. Небжэговскай-Бартміньскай, М.Э. Рут, Ё. Вайшкунас, Ц. Авіліна, В. Коласавай, А. Іпалітавай, М. Даніловіч і інш.

² Да прыкладу, калі ставяць каравай у печ, прыгаворваюць: “Пойду я под ліпоньку, // Насбіраю ліповага лісту. // На том лісте коровай спечём. // Росты, коровай, як мясячок, // А шышечкі, як зорачкі” – в. Аброва Івацэвіцкі р-н; “Пэкут большы коровай. Шышэчкі, птушэчкі, мясячыкі, зорачкі вырысываюць...” – в. Роўбіцк,

упрыгожанні святых на абразях (асабліва Маці Божай і маленькага Хрыста).

Нягледзячы на аб'ектыўна вялікую колькасць фіксацый візуальных трансфармацый астральных і раслінных элементаў у матэрыяльнай сферы, у славянскай астранімічнай карціне свету, і ў беларускай у прыватнасці, астранімы з расліннай матывацыяй намінацыі амаль не фіксуюцца. Вядомы аўтару астранім “Букет цвятоў”, паводле словаў інфарманткі, – гэта яе “прыдумка”¹. У шэрагу беларускіх фальклорных песенных тэкстаў раслінны і астральныя вобразы (разам з антрапанімічным) прысутнічаюць хутчэй у раўнаважным пералічэнні, чым у якасці замяняльных складнікаў. Што відавочна на прыкладзе тэкстаў загадак. Абодва складнікі ў гэтым разе могуць выступаць у якасці тропай. Да прыкладу, шырокараспаўсюджаныя на тэрыторыі Беларусі два тыпы загадак: “Расцялю рагожку, пасею гарошку, пакладу акраец хлеба” – з адгадкай “неба, зоркі, месяц”, і – “Колькі на небе зорчак, столькі на зямлі дзірачак” – “іржышча”. Непасрэднае параўнанне зорак з кветкамі вядома аўтару толькі ў двух загадках тыпу “Белыя кветачкі вечарам квітнеюць, а раніцай вянуць”². Безумоўна, пры ўтварэнні падобных вобразаў дамінуе агульны для абодвух складнікаў унутраны сэнсавы кампанент ‘мноства аднародных аб'ектаў’. Падобныя параўнанні характэрныя для вядомых беларускіх прыметаў каляднага перыяду: ‘колькі на небе зорчак – столькі ўлетку будзе грыбоў або ягад’.

У этналінгвістычным плане можна вылучыць цікавую назву гароха XVI ст. – “солнечный горох”. Гэты фітонім сустракаецца ў перакладным тэксце *Назіральнік* (XVI ст.)³, які апісвае шырокавядомую практыку засявання гарохам або бобам палёў дзеля іх ўгнаення⁴. У тым ліку ён ўжываецца як аналаг польск. *stoneczny groch*, *stonecznik*, *stonecznin strączysty* (*Lupinus albus* L.), гэтак у якасці сіноніма культурнай расліны “бобъ” – *Vicia Faba* L. (згодна меркаванням Р. Бахтурына). Як падкрэслівае аўтар, пераклад *Назіральніка*, які ён аналізуе, быў зроблены

Пружанскі р-н; “Раскачае блінчык і зробіць звездачку, курачку, хто як прыдумае” – в. Палужжа, Карэліцкі р-н; падобныя апісанні каравае з тэксту сяр. XVII ст.: “Верху же того хлѣба полагається астерискъ (на полях: звѣздица), иже знаменуєть звѣзду, яже настави волхвы и приведе я в Вифлеемъ” (1656 г.). Гл.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, выпуск 5, Москва 1978, с. 346.

¹ Гл.: Т. А в і л і н, *Astronyms in Belarussian folk beliefs*, “Archaeologia BALTICA” 2009, t. 10, s. 29–34

² АІМЭФ, ф. 13, воп. 12, спр. 62 (в. Цёмны Лес, Горацкі р-н); ВНЛ БДУ (в. М. Малешава, Жыткавіцкі р-н).

³ Р. Б а х т у р и н а, *К толкованию наименований полевых культур в “Назирателе”* [в:] *История русского языка. Памятники XI–XVIII вв.*, Москва 1982, с.122–146.

⁴ Пар.: “Перепелічин горох.. Па ячменях па пшаніцах расце”. Гл.: П. Лисенко, *Словник поліських говорів*, Киев 1974, с. 157; Гарох увогуле мае вялікую колькасць намінацый: “горохъ, волосный; горохъ, журавлиной; горохъ, мышей” (30–40-я гг. XVIIIст.). Гл.: А. А в е р ь я н о в а, *Рукописный лексикон Татищева*, “Ученые записки Ленингр. гос. ун-та” 1957, Серия филол. наук, вып. 23, № 197, с. 49; “Журавиный гарох” у В. Д о б р о в о л ь с к и й, *Смоленский этнографический сборник*, часть 1, СПб. 1891, с. 222.

выхадцам з тэрыторыі “Паўднёва-Заходняй Русі”. Пад падобнай назвай *stoniecznik* Л. Юцэвіч апісвае расліну лац. *Inula*, кажучы, што яго выкарыстоўваць для разагнання перуновых і градавых хмар¹. А ў польскім траўніку (1568 г.) фітонім “*Stoniecznik mleczny*” намінуе расліну *Tragopogon* L.²

Асобныя элементы перасячэння ўяўленняў пра расліны і нябесныя аб’екты сустракаюцца ў народных этыялагічных легендах. Да прыкладу, вядомы ўсходне- і заходнеславянскі матыў аб паходжанні коласа, які самімі інфармантамі акрэсліваецца як ‘чаму мы жывём на сабачай/кацінай долі?’, у польскай традыцыі зафіксаваны з этнаастранамічнымі элементамі: на небе бачны “*ktos pszeniczny*”³, які размешчаны там дзеля перасцярогі людзей – ‘хлеб трэба шанавачь’. Нягледзячы на ўсю прывабнасць гэтай этыялагічнай легенды, яе распаўсюджанасць з этнаастранамічным элементам як мінімум вельмі лакальная (нават у Е. Бартмінскага⁴ прыведзеныя толькі дзве фіксацыі, а ў багатым беларускім матэрыяле *Фальклорна-этналінгвістычнага атласу* адсутнічае ўвогуле⁵). Насцярожанасць выклікае веданне інфармантамі задзякальнага сузор’я Панна (*Virgo*), і, дужа імаверна, яркай зоркі Спікі – лац. *spica virginis* – ‘колос пшаніцы Панны’, якая ў ім размешчаная, што дазваляе казаць аб патэнцыйнай штучнай кантамінацыі матываў дзвюх ужо далёкіх традыцый. Іншую беларускую і польскую назву расліны *zniebaspad, niebospad* (*Chelidonium maius*) К. Машыньскі інтэрпрэтаваў як кантамінацыю нейкай страчанай польскай назвы **rosopaść* і сярэднявечнага тлумачэння лацінскай назвы *celidonium*, як *caeli donum* ‘дарунак неба’⁶, пар. рус. солнечная роса (*Aegoródium podagraria*), солнечная роса (Божья роса, царёвы очи) (*Drosera rotundifolia*)⁷.

Апроч таго, у Палескім архіве ёсць два запісы з в. Стадолічы Лельчыцкага р-на, паводле якіх расцвітанне папараць-кветкі суадносіцца з падзеннем зоркі з неба: “Это на Ивана Купального. Да пуйдеом у лес да поседзим, можэ, до часу ночи. Зайдзеш ў лес и сяд тамака, дак будзе лецець, о такая велика звязда, як, мо, добрэ решэто, и будзе на низ и спускацца. И спускаецца она там, дзе больш папороць зацьвитае красным цвѣтом и заговориць усе дзерево. Пуймай ужэ того цвѣта, то будзеш усе знаць, што на белум съвеце”⁸.

¹ L.A. Jusiewicz, *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów, skreślona przez Ludwika z Pokiewia*, Wilno 1846, s. 162.

² *Słownik Polszczyzny XVI wieku*, t. XIV, Warszawa 1982, s. 336.

³ E. Kolbuszewski, *Gwiazdy i grzyby w podaniach ludu*, “Lud” 1895, nr 1, s. 173.

⁴ J. Bartmiski, *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1, cz.1, Kosmos, Lublin 1996.

⁵ Сярод 275 зафіксаваных фальклорных адзінак з гэтым матывам ў базе БЭЛА, аніводны тэкст не прадстаўлены з падобнымі этнаастранамічнымі элементамі.

⁶ K. Moszynski, *Kultura ludowa Słowian*, t.2, Warszawa 1968, s. 221–222.

⁷ В.А. Эртель, *Французско-русский словарь*, СПб. 1841, с. 498.

⁸ ПА: [частка другога запісу з той самай вёскі] – “...да ужэ ў ноччы так из дню буде лецець така звязда, так як добре решэто, така ясна, ясна вяликаа, роздутся. И як буде лецець, лецець, ўона буде лецець зыхода, бак будэ на низ, на низ, на низ опускаця ўжэ ў лис. А ў лесіе папороць, жэньска ы мушчыньская... ы ўот ўона й спустыця и попаде цветы на папороць. И дерэўо ўсьо зацвѣте и загоўориць...”.

Прадуктыўнай крыніцай пошуку агульных этыялогій можа выступаць шэраг біблейскіх і апакрыфічных тэкстаў. Да прыкладу, вобраз Іаана Прадцечы, Пятрова крыжа (Чэсны хрэст)¹. Імаверна, агульнай матывацыяй намінацыі выступаюць не толькі знешнія асаблівасці, але й часавыя абставіны. Гэтак плямы на Месяцы – выява Івана Галавасека, а паводле адной з этыялагічных народных легенд расліна “Іван Безголавый” (*Veronica officinalis*) узнікла наступным чынам: “Девка отрубила некому Івану голову. Іван пошол на жалобу к Богородице, неся свою голову на копье. Богородица превратила Ивана в синенький цветок Вероники”². Прасочваецца зняшняя падабенства вылучаных у сузор’і Арыён зорак да крыжа і падобнай формы караня расліны Пятроў крыж: “Пятроў хрэст трава <...> корин на христь у тоўсты перст <...> каровы ат еты травы малшны бывають и тела диржать”³.

Вядомыя аўтару беларускія фітонімы з “астранімічным кантэкстам” можна ўмоўна падзяліць на чатыры групы паводле намінацыі:

запазычанне – “астра” (*Aster L.*)⁴;

калькаванне – “звездчатка” (*Stellaria*), “сónяшнік” (*Helianthus annuus L.*)⁵, “слон” (*Helianthus annuus*)⁶; укр. “sonisznyk” (*Helianthus annuus L.*)⁷; старачэшск. “Hwézdne kořenij” (*Bubonium, Stellaria, Inguinalis*), “slunečné kořenij” (*Heliotropium*)⁸; польск. “jaster gaweda” або “gwiazdeczki” (*Amellus*), “gwiazdownica” (*Stellaria*)⁹;

з прадстаўленым яўна астранімічным каранем – “зёрка” (*Silene*)¹⁰, “зорка” (*Lychnis flos-cuculi L.*)¹¹, “звiздiнiнiк” (*Anemone*)

¹ В. Колосова, *Антропонимы в славянской фитонимике*, “Антропологический форум” 2008, № 9, с. 265.

² *О происхождении растения “Иван Безголовый” (Veronica officinalis)* [в:] В. Д о б р о - в о л ь с к и й, *Смоленский этнографический сборник*, часть 1, СПб. 1891, с. 379; “расліна Залатнік (Зорічка – ад болі жывата)”. *Ibidem*, с. 218, 222.

³ *Ibidem*, с. 379.

⁴ Але пар. палескае “Австрійці”, “Панскіэ цацкі”, “Ромэн”, “Ўдовкі” – усё для намінавання *Aster L.* Гл.: П. Л и с е н к о, *Словник поліських говорів*, Київ 1974, с. 24, 151, 188, 219.

⁵ Палескае “Сон”, “Соняшнік”, “Сонешнік”, “Пудсонюх”, “Пудсоняшнік”. Гл.: П. Л и - с е н к о, *Словник поліських говорів*, Київ 1974, с. 179, 200.

⁶ Зап. у в. Берашова, Сенненскі р-н. Гл.: М. К а с ь п я р о в і ч, *Вiцебскi краёвы слоўнік*, Вiцебск 1927 с. 286; [шэраг беларускіх назваў сланечнікі і адпаведныя арэалы можна знайсці ў выданні *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак*, том 2, Мінск 1993–1998, мапа №212 (“Сланечнік”)].

⁷ S. P i o t r o w i c z, *Znachorka i wróżka Jewdokia Bojczuk. Materyały folklorystyczne ze wsi Bortnik na Pokuciu*, “Lud” 1907, R. 13, s. 224.

⁸ T. R e s c h e l, *Dictionarium latino-bohemicum (et bohemicum latinum)*, том 1, [b. m.] Joannes Guntherus, 1560.

⁹ Christoph Cölestin Mrongovins, *Dokladny niemiecko-polski słownik*, Königsberg 1837, s. 569.

¹⁰ “Зоркі на луку растуць, цъвяты як у смолкі, але крыху драбнейшыя і сьвятлейшыя” [зап. у в. Рудня Чэрвен. р-на]. Гл.: *Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі*, рэд. Е. М я ц е л ь с к а я, т. 1, Мінск 1990, с. 167.

¹¹ В. В я р э н і ч, *Палескі архіў. Лінгвістычныя, этнаграфічныя і гістарычныя матэрыялы*, Мінск 2009, с. 473–474 [зап. у в. Бастынь Лунінецкага р-на].

nemorosa L.), “звездіца болотна” (*Alchemilla vulgaris* L.)¹, “zvizdočka” (*Aster amellus*)², “гвя’здачка” (*Dianthus deltoides*)³, “збрачка” (рамонак)⁴, “зорачкі” (бяссмертнік)⁵; рус. “зоря”⁶, “звезда лягушечья” (*Naumburgia thyriflora* Rchb.), “зорюшка” (*Levesticum officinale* Koch)⁷, “По-русски звезда или жабья трава”⁸; польск. “gwiazdeczki” (*Aster Atticus*)⁹; пруск. “gwiazdeczki” (*Inula salicina*)¹⁰; укр. “зоря” (любісток)¹¹;

амонімы– “Пятроў Хрэст”¹² і намінацыя Арыёна; “веха” – *Viscum album* L.¹³ і дыялектная палеская намінацыя каметы; “богава крэселка” (*Clinopodium vulgare*) і адзінкавы астронім Крэсельца Пана Езуса; “козірог” (*Lyciura barbarum*)¹⁴ – вядомая назва задыякальнага сузор’я; “цмок” (*Pulmonaria obscura* Dum)¹⁵ – лакальная назва з’явы метэор;

¹ “Звиздинанка от ран добре зил’е” [зап. у в. Дзякавічы Жыткавіцкага р-на]. Гл.: *Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря*, Москва 1968, с. 421.

² S. M a k o w i e s k i, *Słownik botaniczny łacińsko-małopolski*, “Prace Komisji Językowej”, Kraków 1936, nr 24, s. 408. Гл.: *Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря*, Москва 1968, с. 434.

³ “А-йе-йа-ей, як красіва, як зорачкі, выглядаюць гвяздачкі с травы. Яны цвітуць чырвоненькімі кветкамі” [зап. у в. Ляшчынск Мядзельскага р-на]. Гл.: *Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі*, рэд. Е. М я ц е л ь с к а я, т. 1, Мінск 1990, с. 92–93.

⁴ “Красіва цвятуць зорачкі” [зап. у в. Капань Рэчацкага р-на]. Гл.: *Беларуская мова і мовазнаўства*, вып. IV, Мінск 1976, с. 183.

⁵ “Зорачкі растуць на пяску, дзе каля лесу”. Гл.: Т. С ц я ш к о в і ч, *Слоўнік Гродзенскай вобласці*, Мінск 1983, с. 182.

⁶ “Зоря, тр: <трава>”. Гл.: А. А в е р ь я н о в а, *Рукописный лексикон Татищева*, “Ученые записки Ленингр. гос. ун-та. Серия филол. наук” 1957, вып. 23, № 197, с. 59; рус. Зоря – *Symphytum officinale* L. (Валар.), *Thalictrum flavum* L. (Ярасл.), *Parmica vulgaris* DC., *Angelica silverstris* L. (Паз, Калуж, Варон.), *Conioselinum* Fish., *Ranunculus repens* L., *Ranunculus acer* L. Гл.: *Словарь русских народных говоров*, вып.11, Ленинград 1976, с. 345; *Levistici herba et radix* (трава и корень зоры). Гл.: *Полное собрание законов Российской Империи, собрание 2, том 8, отделение 2*, СПб. 1834, с. 375.

⁷ *Словарь русских народных говоров*, вып.11, Ленинград 1976, с. 212, 344.

⁸ “Травник Любч.” (XVII ст. ~ 1534 г.) Гл.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 5, Москва 1978, с. 346.

⁹ “Gwiazdeczki / Jąskierki / Dymiéniczne ziele / Gawedá / Diablik – Aster Atticus, Bubonium, Amellus, Argemone, Inguinaria”. Гл.: G. K n a p s k i, *Thesaurus Polonolatinograecus seu Promptuarium linguae...*, tom 1, Kraków 1643, s. 219.

¹⁰ “Gwiazdeczki Ind. 5; prowincjonalizm pruski; nazwa odniesiona do Inula salicina” паводле J. Rostafiński, *Prowincjonalne, polskie nazwy roślin XVIII w.*, “Rozprawy Akademii Umiejętności”, wydział Filologiczny, serya II, tom 25, Kraków 1905, s. 221; “wątrobie ziele gwiaździste <...> do Aspera odorata” – *Ibidem*, s. 236.

¹¹ *Словарь малороссийских идиомов или собрание слов несходных с русским* [В:] *Старосветский бандурист*, книга 2, Москва 1860, с. 348.

¹² “Петров крест”. Гл.: *Книга, глаголемая Травник*, “Архив исторических и практических свѣдѣній, относящихся до Россіи”, том 1-3, СПб. 1858, с. 80.

¹³ П. Л и с е н к о, *Словник поліських говорів*, Київ 1974, с. 42.

¹⁴ З. В е р а с, *Беларуска-польска-расейска-лацінскі ботанічны слоўнік*, Вільня 1924.

¹⁵ Зап. у в. Хвойка Жыткавіцкага р-на. Гл.: *Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря*, Москва 1968, с. 434.

“ч’ортв п’алец” (*Lathraea squamaria L.*)¹ – вядомая назва белемніта, г. зв. перуновай стралы.

Нават мінімальна пададзены вышэй матэрыял дазваляе казаць пра наяўнасць фітанімічных і астранімічных паралеляў. Але застаецца праблема збору фітанімічнага і астранімічнага матэрыялаў, даследавання перасячэння дзвюх гэтых галін традыцыйных ведаў. Адкрытае пытанне распаўсюджанасці і ўвогуле характэрнасці ў славянская традыцыі астранамічнай матывацыі намінавання раслін. Шляхі і прычыны трансфармацыі і замяшчальнасці раслінных і астральных кодаў. Далейшыя пошукі ў дадзенай галіне патэнцыйна дазваляць рэканструяваць у тым ліку і астральныя этыялагічныя легенды. З іншага боку, час з’яўлення пэўнага сузор’я мог адлюстравана ў намінацыі фітоніма, адпаведна часу квітнення або збору расліны.

Tsimafei Avilin

**Ethnoastronomical Aspect of Traditional Belarusian
Fitonimicon: Problem Overview**

A b s t r a c t

The problem of presence of parallels between traditional astronomic and floral codes is discussed in the article on the basis of Belarusian material. Some new points to be investigated in the future were identified in traditional folk-riddles. Four contingent groups of phytonyms nomination with astral motivation were proposed by the author.

¹ Зап. у в. Дарашэвічы Петрыкаўскага р-на. Гл.: *Лексика Полесья. Матэрыялы для полесскаго дыялектнаго слоўра*, Москва 1968, с. 434.

Людміла Хмяльніцкая
Віцебск

Віцебская базыльянская гімназія ў 1822–1832 гадах

Гісторыя Віцебскай базыльянскай гімназіі заслугоўвае асаблівае ўвагі даследчыкаў гісторыі беларускай літаратуры. Яе выпускнікамі былі як мінімум тры насельнікі “беларускага Парнаса” першае паловы XIX стагоддзя – Аляксандр Рыпінскі (1809–1886), Вінцэнт Газдава-Рэвут (1810 – да 1883) і Тадэвуш Лада-Заблоцкі (1811–1847). Тут вучыліся, але не паспелі скончыць навучанне з-за закрыцця навучальнай установы Геранім Марцінкевіч (1816 – пасля 1864?) і Максіміліян Маркс (1816–1893).

Што мы сёння ведаем пра гэтую навучальную ўстанову? Чаму ў ёй вучылі? Дзе ў горадзе знаходзілася базыльянская гімназія? Калі яна адкрылася і з якой прычыны перапыніла сваё існаванне? Паспрабуем знайсці адказы на ўсе гэтыя пытанні.

1 верасня 1883 года споўнілася 75 гадоў з таго дня, калі Віцебскае галоўнае народнае вучылішча было ператворанае ў губернскую мужчынскую Аляксандраўскую гімназію. З гэтай нагоды настаўнік старажытных моў гімназіі Аляксей Сапуноў, даследаваўшы мясцовыя і сталічныя архівы, выдаў кнігу пад назвай *Историческая записка 75-летия Витебской гимназии*. Аповед пра навучальную ўстанову аўтар пачаў нарысам пра яе папярэднікаў – *Навучальныя ўстановы Віцебска, якія былі ў падпарадкаванні духоўных ордэнаў*. Некалькі старонак тэксту заняло апавяданне пра вучэльню, якую ўтрымлівалі ў Віцебску манахі-базыльяне.

Манахі ўніяцкага ордэна св. Васіля – базыльяне – яшчэ ў канцы XVIII стагоддзя адкрылі сваё вучылішча ў Віцебску пры заснаваным імі кляштары побач з царквою Успення Прасвятой Багародзіцы і Св. Пакутніка Язафата (зараз Успенскі сабор). Аднак калі гэтая базыльянская царква, самы вялікі і прэзентабельны храм горада, у 1799 г. была перададзена ў праваслаўнае ведамства, манахаў разам са школай выправілі з Віцебска ў вёску Тадуліна на адлегласці 30 вёрст ад горада.

У 1820 г. паводле распараджэння імператара Аляксандра I з Расійскай імперыі выгналі манахаў-езуітаў, вядомых даўнімі традыцыямі ў справе адукацыі моладзі. Праз два гады, 16 жніўня 1822 г., імператар

у імкненні замяніць езуітаў “іншымі манаскімі ордэнамі па вучэбнай частцы” спецыяльным рэскрыптам загадаў адкрыць у Беларусі ў двух былых езуіцкіх калегіумах новыя вучылішчы. Будынак і маёмасць Полацкага калегіума загадана было перадаць манахам ордэна піяраў, Віцебскага – базыльянам для адкрыцця ў ім вучылішча “на ступені гімназіі”¹.

Віцебскія базыльяне не прымуслі сябе доўга чакаць і, вярнуўшыся з тадулінскай высылкі, ужо ўсяго праз два тыдні ўрачыста адкрылі новую навучальную ўстанову. Аб гэтай знамянальнай падзеі, якая адбылася 1 верасня таго ж года, жыхарам краю паведаміла газета “Kuryer Litewski”². Адміністрацыйна вучэльня трапіла ў падпарадкаванне Віленскага ўніверсітэта. Знаўца беларускага фальклору Міхал Федароўскі пісаў аб тым, што “базыльянская школа лічылася над Дзвіною адной з лепшых, з-за чаго да яе сцен гарнулася цывільная моладзь з усёй Беларусі”³.

У год адкрыцця базыльянскай гімназіі яе навучэнцамі сталі Аляксандар Рыпінскі і Тадэвуш Лада-Заблоцкі. Навучанне ў гімназіі доўжылася шэсць гадоў.

А. Рыпінскі праз шэсць гадоў скончыў навучальную ўстанову, атрымаўшы ў 1828 г. “ухвальны кандуіт”⁴. Паколькі яго бацькі жылі ў маёнтку пад Віцебскам, юнаку, хутчэй за ўсё, давялося пасяліцца ў канвікте. “У кляштары знаходзіцца род пансіёна, пад назваю канвікта, – пісаў адзін з візітатараў (інспектараў) гімназіі, – у якім вучні атрымліваюць поўнае ўтрыманне і плацяць кожны ад 300 да 400 рублёў; такіх было ў 1825 годзе 13 чалавек”⁵.

Т. Ладзе-Заблоцкаму пашчасціла меней – у 1823 г. памёр яго бацька, сям’я пачала адчуваць нястачу, і хоць манахі платы за навучанне не бралі, на пэўны час юнаку ўсё ж давялося перапыніць навучанне ў гімназіі. Вось што сам ён пісаў пра гэта падчас допыту ў 1833 г.: “Бацька мой быў святаром грэка-ўніяцкага веравызнання і знаходзіўся ў Магілёўскай губерні Сенаўскага павета пры царкве, што знаходзілася ў сяле Лугінаве⁶; звалі яго Еляры Мацвееў Заблоцкі, які ў 1823 г. памёр. Да 11-гадовага ўзросту я выходзіўся пры бацьку маім, які жыў у згаданым сяле. У 1822 г. у верасні месяцы паступіў я ў Віцебскую базыльянскую гімназію [далей у рукапісе неразборліва. – Л. Х.] цяпер умею чытаць і пісаць па-руску, на латыні, па-французску, па-нямецку, па-польску,

¹ А. С а п у н о в, *Историческая записка 75-летия Витебской гимназии*, Витебск 1884, с. 15.

² “Kuryer Litewski” 1822, № 124.

³ М. Ф., *Witebsk i Witebszczyzna*, “Ziemia” 1912, Rok III, nr 29, s. 474.

⁴ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ), ф. 2512, воп. 1, спр. 155, арк. 197 адв.

⁵ Акт візітацыі быў складзены В. Сянкоўскім у 1826 г. (А. С а п у н о в, *Историческая записка ...*, с. 18–19).

⁶ Зараз вёска Лугінавічы Сенненскага раёна Віцебскай вобласці.

англійску¹. У гэтай гімназіі быў я да 1827 г. і па бедным стане сваім не мог далей працягваць у гэтай гімназіі [навучанне]. Перайшоў у ліпені месяца таго года Магілёўскай губерні Сенаўскага павета да памешчыка Пятра Кажанеўскага ў абавязку гувернёра пры яго дзецях. На гэтай пасадзе знаходзіўся адзін год, атрымліваючы заробку на год 200 руб. асігнацыямі. Пасля сканчэння гадавога тэрміну я, не жадаючы больш жыць у Кажанеўскага, перайшоў <...> да памешчыка Віцебскай губерні Суражскага павета Антона Дышлеўскага, у яго жыў да паловы 1829 г. Ад яго ж атрымаўшы 350 руб. за маё навучанне дзяцей яго, паступіў паранейшаму ў Віцебскую гімназію для сканчэння поўнага курса навук. <...> 1830 года на пачатку кастрычніка месяца выйшаў з гімназіі з выдазеным мне пра навукі мае атэстатам”².

Аб тым, чаму навучалі базыльяне сваіх выхаванцаў, сабраў звесткі А. Сапуноў: “У I кл. выкладаліся Закон Божы, святая гісторыя, геаграфія, арыфметыка, чыстапісанне, польска-лацінская граматыка і лацінскія выпіскі, па якіх робіцца пераклад з лацінскай на польскую мову.

II кл. – Закон Божы, святая гісторыя, геаграфія, арыфметыка, чыстапісанне, 2-я частка польска-лацінскай граматыкі і выпіскі.

III кл. – Закон Божы, 3-я частка польска-лацінскай граматыкі, лацінскія выпіскі, 1-я частка геаметрыі, натуральная гісторыя і гісторыя старажытных народаў з той жа геаграфіяй.

IV кл. – Закон Божы, пачатак красамоўства, пераклад Вергілія і Цыцэрона, 2-я частка геаметрыі (плоская геаметрыя), трыганаметрыя, агульная фізіка, астранамічная геаграфія, фізіялогія раслін, грэчаская гісторыя і геаграфія.

V кл. – Закон Божы, красамоўства, пераклад Вергілія і Цыцэрона, алгебра, падрабязная фізіка, астранамічная геаграфія, тэрміналогія раслін, рымская гісторыя і геаграфія.

VI кл. – Закон Божы, пераклад *Метамарфозаў* Авідыя, паэтычнае мастацтва Грэцыі і да т. п., працяг матэматыкі, логіка, хімія, воспенная навук, расійская і польская гісторыя.

Апроч таго, выкладаліся ў тым жа вучылішчы³ расійскае прыгожае пісьменства і мовы французская і нямецкая; у гадзіны, прызначаныя для гэтых прадметаў, вучні падзяляліся на тры разрады: ніжэйшае аддзяленне, сярэдняе і вышэйшае.

Заняткі былі да і пасля абеду.

Іспыты адбываліся два разы на год: 1-ы перад святам Нараджэння Хрыстовага і 2-і ў першых чыслах жніўня, перад роспускам на вакацыі.

Платы за навучанне не бралася”⁴.

¹ Англійскую мову ў гімназіі не выкладалі. Яе Т. Лада-Заблоцкі засвоіў самастойна.

² НГАБ, ф. 1430, воп. 1, спр. 51055, арк. 142–142 адв.

³ У дакументах навучальная ўстанова іншым разам называлася вучылішчам “на ступені гімназіі”.

⁴ А. Сапуноў, *Историческая записка...*, с. 16–17.

М. Федароўскі ў сваім нарысе *Віцебск і Віцебшчына* паведамляў, што абмундзіраванне навучэнца базыльянскай гімназіі “складалі гранатавы фрак, пунсовыя каўнер і адвароты, гузікі латунныя”¹. Аднак Максімілян Маркс, які сам вучыўся ў базыльянаў, аспрэчваў гэтыя звесткі і пісаў, што гімназія была “безмундзірнай”². Менавіта гэта прыцягвала бедных вучняў, у якіх прага да навукі была вялікай, аднак сродкаў ледзьве хапала не тое, што на абмундзіраванне, а на хлеб надзённы. Адным з такіх вучняў у 1830 г. стаў сын уніяцкага святара з Полацка Каэтан Касовіч (1814–1883) – у будучым вядомы знаўца Усходу, экстраардынарны прафесар Пецярбургскага ўніверсітэта, сябра Парыжскага і Лонданскага азіяцкіх таварыстваў, а таксама Усходняга таварыства Германіі.

У канцы першага года існавання навучальнай установы, у чэрвені 1823 г., у Віцебскую базыльянскую гімназію прыехаў інспектар Віленскай навучальнай акругі, ганаровы сябра Віленскага ўніверсітэта, “грамадзянін і пісьменнік” Ян Ходзька³.

Як паведамляў “Журнал министерства народного просвещения”, “візітацыі былі справай звычайнай. Кожны ўніверсітэт штогод камандзіраваў аднаго са сваіх прафесараў для агляду навучальных устаноў у адну або ў некалькі падведомасных яму ў навучальных адносінах губерню. Рэвізія тычылася вучэбнага, маральнага і эканамічнага боку ўстановы, працягвалася звычайна ад двух да трох месяцаў і суправаджалася пісьмовай справаздачай візітатара ўніверсітэта аб стане агляджаных ім вучэльняў, аб іх звычайных недахопах і патрэбах”⁴.

Я. Ходзька быў фігурай неардынарнай – прыхільнікам асветы, арганізатарам масонскіх ложаў у Вільні і Мінску, аўтарам п’ес, аповесцей, трагедый і камедый. У збор Музея Чартарыскіх у Кракаве трапіў складзены ім акт візітацыі Віцебскай базыльянскай гімназіі, датаваны 12 чэрвеня 1823 г., у якім апісваўся будынак навучальнай установы: “Калегіум і настаўнікі размяшчаюцца ў вялізных паезуіцкіх будынках, замкнутых з поўначы касцёлам у квадрат, пабудаваных у два паверхі, з высокім з усходу будынкам са сталовай унізе і бібліятэкай наверх, насупраць дома грамадзянскага губернатара, што стаіць над рэчышчам Віцьбы. На галоўным фасадзе ўладкавана вежа з гадзіннікам. У двары размяшчаюцца пад вуглом флігелі, вазоўні, стайні, піваварны завод, а чацвёрты бок замкнуты сцяною, якая ўпіраецца ў касцёл. У калегіуме ёсць вялікая колькасць келляў, значна большая, чым цяперашняе таварыства можа заняць; паўсюль захоўваюцца чысціня і парадак. Калідоры доўгія і ўпрыгожаны яны пасрэднымі партрэтамі з выявамі генералаў ордэна езуітаў. У касцёле ёсць цудоўныя карціны італьянскага

¹ М. Ф., *Witebsk i Witebszczyzna...*, s. 474.

² М. М а р к с, *Каэтан Андреевич Коссович*, “Русская старина” 1886, т. 52, № 12, с. 610.

³ А. С а п у н о в, *Историческая записка...*, с. 142.

⁴ А. Н о в о с е л о в, *Ревизия профессором Сенковским белорусских училищ в 1826 году*, “Журнал министерства народного просвещения”, 1872, часть CLX, с. 171.

пісьма, з якіх самыя лепшыя наступныя: *Зняцце з крыжа, Св. Францыск Ксаверы, Св. Казімір* і інш. Вуліца аддзяляе кляштар ад школьнага дома, таксама мураванага: два крылы маюць па дзве залы са скляпеннямі для класаў, круглую залу, якая абাপіраецца на калоны; такое ж размяшчэнне і на другім паверсе; дах крыты гонтай, купал – бляхаю; будынак вялізны і знешне цудоўны; вялікія залы могуць змясціць па сто вучняў¹. З усходу да манастырскіх будынкаў далучаўся вялікі сад.

Будынак базыльянскай гімназіі або “школьны дом”, пра які пісаў Я. Ходзька, у Віцебску з-за знешняга выгляду часцей называлі проста “домам з купалам”. Купалам была перакрыта круглая зала з калонамі, якая мела з-за гэтага добрую акустыку і прызначалася для “публічных актаў” навучэнцаў.

Раней за базыльянаў у гэтым будынку, узведзеным у 1799 г., сваю школу ўтрымлівалі манахі-езуіты. У памяці гараджан надоўга засталіся іх навуковыя эксперыменты і прадстаўленні, якія час ад часу рабіліся для публікі. М. Маркс, які бачыў у дзяцінстве гэтыя вопыты, так пісаў аб усім, што адбывалася ў “доме з купалам”: “Урэзаліся ў памяць маю і публічныя эксперыменты айцоў-езуітаў, якімі яны забавлялі і дурылі шаноўнейшую публіку, што складалася з бацькоў і апекуноў моладзі. У прызначаныя святочныя дні ў іх са званіцы то ўзлятаў паветраны шар з лялькамі, што сядзелі ў лодцы, то бяшкодна апускаўся на плошчу прывязаны да парашута казёл. У залах вучэльні, у адной – цёмнай, чароўны ліхтар паказваў цуды святых Лаёлы, Ганзагі, Косткі, Баболія і іншых сяброў Societatis Jesu (Таварыства Ісуса), у другой жа, светлай, грымучы газ са стрэламі зграў у лятаючых мыльных пухірах, то канічныя лютэрскі збіралі пачварныя разводы ў вытанчаныя малюнкi, а даўжэзная шкляная труба, уздымаючыся і апускаючыся над грымучым вадародам, пела над звон франклінавых званочкаў *Gloria in excelsis Deo* (*Слава ў вышніх Богу*) і цэлая батарэя вольтавых пісталетаў адказвала залпам на кожны такі вокліч. І ўсё гэта рабілася і з важнасцю, і з пакорай, і так чынна і ўрачыста, быццам пры якім набажэнстве”².

Пасля езуітаў навучэнцы базыльянскай гімназіі атрымалі не толькі будынак калегіума, школы ды абсталяванне кабінетаў, але і цудоўную бібліятэку. У адрозненне, напрыклад, ад манахаў-францысканцаў, якія мелі школу ў Сакольніках пад Віцебскам і навучалі сваіх выхаванцаў “па розных кнігах, якую б хто не прынёс”³, віцебскія базыльяне мелі ў сваім распараджэнні кніжны збор, які пачаў фарміравацца з XVIII стагоддзя. Ужо ў 1773 г. у езуіцкай бібліятэцы налічвалася каля 3000 кніг. Пазней збор папоўніўся часткаю бібліятэкі Залускіх (каля 500 тамоў), падарункамі Крыштафа Яцкеля і рэктара калегіума Яна Заранкі, рэгулярна паступалі кнігі з друкарні полацкіх езуітаў. У 1820 г.

¹ I. G. [J. M. Giżycki], *Materyały do dziejów Akademii Połockiej i szkół od niej zależnych*, Kraków 1905, s. 185–186.

² М. М а р к с, *Записки старика*, “Віцебскі сшытак” 1996, № 2, с. 87.

³ А. С а п у н о в, *Историческая записка...*, с. 22, 153.

у бібліятэцы было ўжо амаль 6000 выданняў, частка якіх пасля скасавання калегіума перайшла да базыльянаў, а частку перадалі Полацкай духоўнай семінары¹.

Т. Лада-Заблоцкі так згадваў пра сваю *alma mater* у паэме *Ваколіцы Віцебска*:

Ля старажытнага стылёвага касцёла
 Стаіць даўнейшы храм навукі – наша школа,
 Дзе выхавальнікі праслаўленага веку
 Стараліся развіць у юным чалавеку
 Магчымасці яго, і розум вызваліць з цямніцы,
 І абвясціць адвечнай праўды таямніцы.
 О школа! Тут прыняў я першыя асновы
 Навук, цнатлівасці на тэрмін шматгадовы,
 Бо тут жа раніца жыцця майго мінала
 І мой юнацкі розум спраўна развівала.
 На творах класікаў я тут жа мацаваўся
 І тут з сябрамі дружбай першаю звязаўся².

Падчас візітацыі 1823 г. Я. Ходзьку суправаджаў сакратар – студэнт Віленскага ўніверсітэта Тамаш Зан. Гэты чалавек выклікаў у юнага А. Рыпінскага незабыўнае ўражанне, а ў будучым паўплываў на фарміраванне яго светапогляду. “Тактоўнасць маладога сакратара пры экзаменаванні дзяцей, – успамінаў А. Рыпінскі пазней, – ягонае лагоднае з імі абыходжанне і заахвочванне да навукі схілілі да яго сэрцы ўсіх. Памяць пра яго, ведаю, да сённяшняга дня свята захоўваць мусіць у сваёй душы кожны з адукаваных маіх аднакласнікаў. У войску я спяваў ягоныя трыялеты, у Парыжы пазнаёміўся з ягоным братам і шмат якімі іншымі супакутнікамі гэтага знакамітага чалавека, высланага ў дзікі, супрацьлеглы нам бок”³.

Падчас прыезду ў Віцебск Т. Зан быў старшынёй тайнай студэнцкай арганізацыі – Таварыства філарэтаў. Літаральна праз некалькі тыдняў пасля візіту ў Віцебск яго разам з іншымі філаматамі і філарэтамі арыштавалі царскія ўлады. Каб аблегчыць лёс таварышаў, Т. Зан узяў усю віну на сябе, і яго разам з Я. Чачотам і А. Сузіным адправілі на Урал, дзе ён вымушаны быў правесці 13 гадоў.

Віцебская базыльянская гімназія ад самага моманту свайго адкрыцця склала канкурэнцыю гімназіі губернскай, якая існавала ў горадзе з 1808 г. Пра гэта сведчаць сухія лічбы статыстыкі: калі ў 1821 г. у Аляксандраўскай мужчынскай гімназіі было 247 навучэнцаў, то ў 1823 г. – ужо толькі 138. Пры гэтым у базыльян у 1823 г. вучылася 147

¹ *Witebsk* [in:] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564–1995*, Kraków 1996, s. 749; *Бібліотэка іезуіцкай колегіі* [у:] *Віцебшчына*, т. 1, Віцебск 1925, с. 179.

² Т. Лада-Заблоцкі, *Ваколіцы Віцебска*, перакл. П. Бітэля [у:] *Шляхам гадоў. Гісторыка-літаратурны зборнік*, уклад. Я. Янушкевіч, Мінск 1994, с. 277.

³ Цыт. па: М. Хаўстовіч, *Аляксандар Рыпінскі: знаёмы і незнаёмы*, “Arche” 2009, 5 (80), травень, с. 285.

хлопчакаў – на дзевяць вучняў больш, чым у губернскай гімназіі, і перавагу манахі захоўвалі на працягу яшчэ двух наступных гадоў¹.

Пра саслоўны склад вучняў базыльянскай гімназіі дадзеныя захаваліся толькі на год адкрыцця – 1822. Са 125 навучэнцаў 71 паходзіў са шляхецкіх сем'яў, 20 – з “духоўнага стану”, 16 – з сем'яў мяшчан і 18 – з “іншых станаў”. Практычна ўсе вучні – 122 чалавекі – былі католікамі².

Гімназічны курс дазваляў атрымаць дыхтоўную адукацыю, заснаваную на вывучэнні лацінскай мовы, дакладных і прыродазнаўчых навук. Аднак штудзіраванне “расійскай і польскай гісторыі” па падручніках, выпраўленых імперскімі цэнзарамі, асаблівай радасці не прыносіла. А. Рыпінскі пазней успамінаў: “У бібліятэцы майго бацькі сярод кніг аднаго з маіх старэйшых братоў знаходзілася нейкая старая кніга з надпісам: *Ex libris: Josephi Rypiniski*, у скураной вокладцы, пад якой ад часу пакрывілася ва ўсе бакі шчуплая кляёнка, цвіль працяла навывёт шэрыя старонкі і нібы макам пакрапіла іх сівымі плямамі. Аўтара гэтага рэдкага твора сёння я ўжо не памятаю, а тытул быў такі: *O sprawie Rycerskiej Polskiej*.”

Пад назваю, адразу на другой старонцы знаходзілася, як сёння памятаю, нязграбна намалёваная выява ўзброенага з ног да галавы паляка, які падкручваў сабе вус і абাপіраўся на меч, з такім надрукаваным унізе вершам:

Znaj starego Polaka po żelaznym stroju <...>.

Тая кніга, надрукаваная ў яшчэ залатыя часы нашай дарагой Польшчы, калі патрыятызм не ведаў, што гэта такое – вострыя нажніцы цэнзурнага камітэту Масквы, была для мяне новаю з'яваю сярод маіх сумных школьных *Граматык Якубовічаў*³ ці куртатымі *Гісторыямі Кейданавых*⁴, якія адны толькі і не падпадалі ў нас канфіскацыі, якая адбывалася на загад Пелікана або Навасільцава⁵.

¹ Колькасць вучняў Віцебскай Аляксандраўскай гімназіі: 1823 г. – 138, 1824 г. – 148, 1825 г. – 133, 1826 г. – 143, 1827 г. – 168, 1828 г. – 174. Колькасць вучняў базыльянскай гімназіі: 1822 г. – 125, 1823 г. – 147, 1824 г. – 155, 1825 г. – 144, 1826 г. – 121, 1827 г. – 104, 1828 г. – 97. Гл.: *Колькасць навучэнцаў Віцебскай мужчынскай Аляксандраўскай гімназіі ў 1809–1906 гг.* [у:] *Памяць. Віцебск*, у 2 кнігах, кніга 1-я, Мінск 2002, с. 180; А. Сапунов, *Историческая записка...*, с. 18.

² А. Сапунов, *Историческая записка...*, с. 18.

³ М. Якубовіч – выпускнік Віленскага ўніверсітэта, аўтар *Граматики польского языка і Латинской грамматики*.

⁴ І. Кайданаў – выпускнік Кіеўскай духоўнай акадэміі, аўтар папулярных падручнікаў па гісторыі. У 1821 г. у Пецярбургу выйшла яго *Руководство к познанию всеобщей политической истории*, якое вытрымала трынаццаць выданняў.

⁵ М. Навасільцаў быў прызначаны апякуном Віленскай навучальнай акругі ў 1823 г., пасля таго, як ад гэтай пасады быў вызвалены князь А. Чартарыскі з-за выкрыцця царскімі ўладамі ў Віленскім універсітэце тайных Таварыстваў філаматаў і філарэтаў. Прафесар-хірург Вацлаў Пелікан стаў рэктарам Віленскага ўніверсітэта ў 1826 г. Асобай ён быў вельмі непапулярнай. Пра яго і нейкага Бяляўскага ў студэнцкім асяроддзі спявалі наступную песеньку: “Na bulwarze,

Ледзь толькі я яе заўважыў і выграб з-пад пылу ў шафе, абцёр, пацалаваў і вышэй пададзеныя шэсць радкоў *Znaj starego Polaka* на памяць старанна вывучыў і штодзень рана і ўвечары паўтараў іх, і дзе толькі вугельчык або крэйду знаходзіў, адразу майго паляка са зброяй ці кепска, ці добра маляваў.

Гэты верш, нібы як айчынны талісман, засеў мне з таго часу раз і назаўсёды ў думках. А ў сэрцы ён распаліў наймацнейшую іскрынку любові да краю!"¹

Выкладчыкі базыльянскай гімназіі знаёмілі выхаванцаў не толькі з навукамі, але і імкнуліся прывіць ім любоў да мясціны, у якой жылі, і да яе святыняў. На пачатку XVII стагоддзя ад рук гараджан, якія паўсталі супраць жорсткіх мер увядзення ўніі, у Віцебску загінуў Полацкі ўніяцкі архіепіскап Язафат Кунцэвіч. *Віцебскі летаніс* так адгукнуўся на гэтую падзею: "У год 1623. Месяца лістапада другога дня, паводле старога календара, на другі дзень рускага свята Кузьмы і Дзям'яна, у Віцебску мяшчане замардавалі бласлаўленага Язафата"². На месцы забойства Кунцэвіча ў наступным стагоддзі і была ўзведзена базыльянская царква (зараз Успенскі сабор).

"Патрон Беларусі, замардаваны за руплівае наварочванне схізмы на каталіцкую веру, ці, хутчэй, уніяцкую, злучанага з Рымам грэцкага касцёла, – успамінаў пазней А. Рыпінскі, – яго біяграфія знаходзіцца ў кнізе *Жыцці святых*, а ў гродскіх актах горада Віцебска захоўваецца апісанне ўсяго таго злачынства супраць шаноўнага пастыра; просты люд да сённяшняга дня спявае нейкую песеньку з гэтак званых *Кантычак*:

W niedziele, w Witebsku, rano
Biskupa zamordowano!

На тым месцы пабудавалі мураваную каплічку, якая, хоць і занядбаная, і сёння стаіць. Я сам не раз яе аглядаў. Адночы нават, калі мы туды прыйшлі з кс. рэгентам з канвікту айцоў базыльянаў, некалькі маіх малых калегаў мала што з жыццём у ёй не развіталіся. Ахопленыя цікавасцю, адчынілі неяк заржавелы замок дзвярэй у склеп і пачалі зазіраць у труны манахаў, што стаяць там доўгім шэрагам; іншыя, што былі знутры, каб іх пастрашыць, – за дзверы і пачалі іх штурхаць, ды так нешчасліва, што адчыніць іх без ключа было немажліва. Уявіце сабе жах, крыкі, плач і адчай бедных, прымкнутых у цёмнай магіле з трупамі ў напалову адчыненых трунах, а таксама галасы тых, што іх незнарок

pośród Wilna, // Bielawskiego ręka silna // Biła, tłukła, jak Hamana // Wacława Peli-
kana. // Jemu honor, sława, cześć: // Dał mu w mordę, razy sześc!" Гл.: М. М а р к с,
Записки старика, "Віцебскі сшытак" 1997, № 3, с. 141–142.

¹ А. Р ы п і н с к і, *Беларусь. Колькі слоў пра паэзію простага людю гэтае нашае польскае правінцыі, пра ягоную музыку, спевы, танцы, etc.*, "Arche" 2009, 5 (80), травень, с. 250.

² *Віцебскі летаніс Панцырнага і Аверкі*, перакл. В. Таранеўскага, "Спадчына" 1997, № 4, с. 213.

там зачынілі? Падышоў і кс. рэгент, але нічога без слесара зрабіць не мог. Мусілі пасылаць у горад па ключ, і ледзь жывых дзяцей адтуль дасталі. Гэта назаўсёды засталася ў маёй памяці”¹.

У сценах гімназіі А. Рыпінскі далучыўся да свету паэзіі, у тым ліку і да расійскай, да лепшых яе ўзораў. У 1826 г. ён напісаў свой *Najpierwszy wierszyk*. Школьнымі гадамі датуецца і верш з грувасткай назвай *Okrutna władza wdzięków, a ukarane nieposłuszeństwo. Narzekanka (Жорсткая ўлада прывабнасці, або Пакаранае непаслушэнства. Скарга)*². У 1827 г. пераклаў на польскую мову баладу А. Пушкіна *Русалка* і суправадзіў пераклад подпісам: “З рускай. Аляксандра Пушкіна. Над возерам у Дубровах. Кукавячын. 1827 г. Над Дзвіною”³.

Захапленне моладзі паэзіяй у тыя часы было паўсюдным. Тон задавалі выхаванцы Віленскага ўніверсітэта. М. Маркс так успамінаў пра гэта: “Але вось Жукоўскі надрукаваў у Пецярбургу сваю *Святлану*, і балада гэтая зрабіла ў Вільні немагчымы фурор. *Раз в крещенский вечерок* паўтаралася па дамах і на вуліцах моладдзю абодвух полаў, дзецямі і нават вулічнымі хлопцамі. “Вось як трэба пісаць! К чорту ўсе класічныя правілы і формы! Няхай жывуць прастата і народнасць!” – крычалі студэнты і з цёплай стараннасцю, ледзьве не з гарачкавым запалам, узяліся за справу. Хто збіраў народныя казкі і паданні, хто перакладаў іх, хто вывучаў звычаі протанароднага жыцця і ўнікаў у значэнне іх і ўмовы іх паходжання, і ўсе пісалі, пісалі і пісалі. Сямнаццаць друкарняў у адной Вільні дзень і ноч былі занятыя друкаваннем таго, што здавалася быццам бы вартым друку, а пісалі ледзьве не ўсе пісьменныя і напай-пісьменныя. <...>

І выходзілі ж тады з універсітэта настаўнікі, якіх пасля не было відаць, якіх і цяпер няма. Менавіта яны прымусілі прыкладамі і парадамі ўсю школьную моладзь у акрузе аддацца навуцы і імкнуцца да разумовага развіцця. Пісалі і стваралі ўсе хлапчукі, і кожны вучань не ніжэй трэцяга класа вылузваўся ўжо са скуры вон, каб толькі звярнуць увагу на свой твор.

Большаю часткаю гэтыя намаганні прымалі форму песняў у два тэмпы (кракавяк) або ў тры (мазурка). <...> Мазуркі і кракавякі ствараліся на польскай мове. Тыя ж рускія і нават беларускія песенькі, што зноў з’явіліся (а іх было нямала), спяваліся на гатовыя ўжо народныя матывы”⁴.

Відаць, у гады вучобы ў базыльянскай гімназіі А. Рыпінскі пачаў запісваць беларускія фальклорныя тэксты, якія чуў падчас сваіх падарожжаў па ваколіцах.

¹ Цыт. па: М. Хаўстовіч, *Аляксандар Рыпінскі: знаёмы і незнаёмы...*, с. 284–285.

² *Ibidem*, с. 285–286.

³ Я. Янушкевіч, *Дынабург – Парыж – Лондан – Кукавячын, альбо Яшчэ адзін Жыццяніс змагарнага XIX стагоддзя* [у:] *Acta Polono-Ruthenica VI*, Olsztyn 2001, s. 239.

⁴ М. Маркс, *Записки старика*, “Віцебскі сшытак” 1997, № 3, с. 142–143.

Сістэма выкладання ў навучальных установах, адчыненых пры кляштарых, у пэўны момант насцярожыла высокіх дзяржаўных чыноўнікаў. Віцебскі, Магілёўскі і Смаленскі генерал-губернатар князь Мікалай Хаванскі ў 1824 г. падаў імператару Аляксандру I спецыяльную запіску аб стане навучальных устаноў на падначаленай яму тэрыторыі. У запісцы, у прыватнасці, паведамлялася: “У Беларусі з часоў далучэння да Рускай дзяржавы выхаванне юнацтва знаходзілася ў руках каталіцкага і ўніяцкага святарства, адукацыя яго ажыццяўлялася ў школах, заснаваных пры кляштарых розных манаскіх ордэнаў. Школы гэтыя існуюць і зараз. У іх юнацтва адукоўваецца па метадах старадаўніх аўтару, навукі выкладаюцца на польскай або лацінскай мовах, славеснасць палягае на вывучэнні польскай, лацінскай і некаторых замежных моў, а руская мова застаецца ў сапраўдным занядбанні; гэтаму прадмету навучаюць толькі чытаць, пісаць і вельмі малое даюць паняцце аб правілах яго граматыкі, бо і самі настаўнікі маюць вельмі абмежаванае паняцце аб рускай мове. Істотная сістэма настаўнікаў у гэтых вучэльнях заключаецца ў тым, каб у навучэнцах пасяліць дух паланізму, у чым яны і дасягнулі сваёй мэты”¹.

Хутка пасля гэтага ўлады адважыліся на дзеянні. Першай мерай, накіраванай на знішчэнне “духу паланізму”, стаў перавод навучальных устаноў беларускіх губерняў з распараджэння Віленскага ўніверсітэта ў падпарадкаванне Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэту. У канцы ліпеня – пачатку жніўня 1826 г. навучальныя ўстановы Віцебска з інспекцыяй наведваю ўжо ардынарны прафесар Пецярбургскага ўніверсітэта па кафедры арабскай і турэцкай славеснасці Восіп Сянкоўскі, які ў хуткім часе атрымаў шырокую вядомасць у літаратурным свеце за творы, напісаныя пад псеўданімам Барон Брамбеус. Сталічны інспектар быў накіраваны не для аднаго толькі агляду вучэльняў, але і “для выпрацоўкі на месцы мер і падрыхтоўкі сродкаў для іх будучага пераўтварэння”².

У 1826 г. у склад Санкт-Пецярбургскай навучальнай акругі ўваходзілі Архангельская, Валагодская, Віцебская, Пецярбургская, Наўгародская, Пскоўская і Аланецкая губерні. Па колькасці навучальных устаноў лідзіравала Віцебская губерня, якая саступала толькі сталічнай Пецярбургскай губерні³. З 29 гімназій, вучылішчаў і пансіёнаў Віцебскай губерні толькі восем устаноў фінансаваліся за казённы кошт і тым самым залежалі ад урада. Астатнія ўтрымліваліся за кошт мясцовых сродкаў, што ўтвараліся галоўным чынам ад прыбыткаў былых езуіцкіх маёнткаў.

У справе адукацыі Віцебская губерня пераўзыходзіла і сваю бліжэйшую беларускую суседку – губерню Магілёўскую, якая мела жыха-

¹ А. Н о в о с е л о в, *Ревизия профессором Сенковским белорусских училищ в 1826 году*, часть CLX, с. 162.

² *Ibidem*, с. 172.

³ *Ibidem*, с. 187–188.

роў на 25% больш¹, аднак ўтрымлівала ўсяго 16 навучальных устаноў. В. Сянкоўскі наведваў з рэвізіяй амаль што ўсе вучэльні ў абедзвюх губернях.

Аб тым, што базыльянская гімназія ў Віцебску стварала сур'ёзную канкурэнцыю губернскай, В. Сянкоўскі адзначыў у сваёй справаздачы: "Віцебская базыльянская гімназія размяшчаецца ў былым кляштары езуітаў; базыльяне, валодаючы гэтым кляштарам, атрымлівалі яшчэ ад казначэйства 12.000 рублёў асігнацыямі, з умоваю трымаць на гэтыя грошы гімназію. Гэтая гімназія была створана па ўзору гімназій Віленскай навучальнай акругі, і моваю выкладання ў ёй была польская; рускай жа навучалі як замежнай. Базыльянская гімназія была ў моцным саперніцтве з губернскай. Дырэктар апошняй, абавязаны кантраляваць кляштарныя навучальныя ўстановы, не раз скардзіўся на непаслушэнства і нядобранамернасць настаўнікаў-базыльян"².

Не лішнім будзе адзначыць, што на момант прыезду В. Сянкоўскага ў бібліятэцы базыльянскай гімназіі налічвалася ўжо 8000 кніг, у той час, як у бібліятэцы гімназіі губернскай было ўсяго 1500 тамоў, сярод якіх, як пісаў візітатар, знаходзілася "шмат хламу"³.

Будынак, які займала базыльянская гімназія, падаўся інспектару такім прывабным, што ён гатовы быў рэкамендаваць яго для адкрыцця ў Віцебску адзінага на ўвесь край ліцэя – навучальнай установы, паводле задумы В. Сянкоўскага, "адным толькі градусам ніжэй універсітэта". Пра гэты свой праект ён пісаў у справаздачы: "У Віцебску знаходзіцца <...> цудоўнае памяшканне для ліцэя ў былым езуіцкім кляштары, якое займае цяпер базыльянская гімназія; пасля знішчэння гэтай установы, у будынках кляштара і доме вучылішча, што яму належыць, вельмі зручна можна размясціць бібліятэку, кабінеты, класы, канвікт і настаўнікаў і мець сваю царкву пры вучылішчы"⁴.

Пра пансіён віцебскіх базыльян, за пражыванне ў якім навучэнцы плацілі ў той час па 400 рублёў на год, у В. Сянкоўскага засталася не самае прыемнае ўражанне: "Канвікт гэты <...> утрымліваецца досыць неахайна, як і іншыя таго ж роду ўстановы ў Беларусі, дзе манаскія саслоўі ўвогуле не маюць духу ахайнасці і чысціні"⁵. Бялізну і вопратку вучні павінны былі мець уласную. Пры гэтым візітатар у сваёй справаздачы не мог не адзначыць: "Віцебская базыльянская гімназія <...>

¹ У Віцебскай губерні на 1826 г. было жыхароў 672 тысячы душ, у Магілёўскай – 892 тысячы. Гл.: А. Новоселов, *Ревизия профессором Сенковским белорусских училищ в 1826 году*, "Журнал министерства народного просвещения", 1872, часть CLX, с. 188.

² А. Н о в о с е л о в, *Ревизия профессором Сенковским белорусских училищ в 1826 году*, "Журнал министерства народного просвещения", 1872, часть CLXI, с. 90–91.

³ А. Н о в о с е л о в, *Ревизия профессором Сенковским белорусских училищ в 1826 году*, "Журнал министерства народного просвещения", 1872, часть CLX, с. 190–191.

⁴ А. Н о в о с е л о в, *Ревизия профессором Сенковским белорусских училищ в 1826 году*, "Журнал министерства народного просвещения", 1872, часть CLXI, с. 113, 119.

⁵ *Ibidem*, с. 91.

можа яшчэ лічыцца адною з самых лепшых з ліку тых, якім кіруе польскае святарства”¹.

Галоўным з усіх заўважаных недахопаў сталічны прафесар палічыў наступны: “Як у саслоўі настаўнікаў, так і ў вучнях тояцца варожыя адносіны да ўсяго рускага”. З мэтай выкаранення “духу паланізму” ён настойліва рэкамендаваў кіраўніцтву гімназіі на будучае весці ўсе кнігі (гістарычныя запісы гімназіі, журнал настаўніцкіх пасяджэнняў, журнал візітацый, метэаралагічныя назіранні і інш.) на рускай мове. Дзеля гэтага В. Сянкеўскі настойліва раіў знайсці яшчэ ў бягучым навучальным годзе “двух здольных настаўнікаў з прыродных рускіх”, якія вялі б на рускай мове ўсе прадметы ў двух ніжэйшых класах. “Закон Божы для дзяцей рыма-каталіцкага веравызнання і польская граматыка, – пісаў ён, – могуць выкладацца на польскай мове. Руская літаратура павінна выкладацца ва ўсіх класах гімназіі, і ніхто з вучняў не можа быць вызвалены ад вывучэння гэтага прадмета... Прынамсі, палова прадметаў у вышэйшых класах павінна выкладацца на рускай мове”².

Кіраўніцтва гімназіі такімі рэкамендацыямі В. Сянкеўскага было пастаўленае ў цяжкае становішча – папярэднія візітатары рэкамендавалі зусім іншае. Дык было вырашана звярнуцца да вышэйшага кіраўніцтва. У 1828 г. гімназічнае начальства пісала ў Пецяярбург: “Граф Плятар, аглядаючы Віцебскае базыльянскае вучылішча 29 лютага 1825 г., прадпісаў, каб у выкладанні прадметаў вучням трымацца ранейшага парадку, гэта значыць у ніжэйшых класах на польскай мове, а ў вышэйшых на рускай. Сянкеўскі ж патрабаваў, каб выкладанне было на рускай мове з ніжэйшых класаў. Камітэт вучылішчаў дазволіў выкладанне навук на польскай мове ў тых толькі вучылішчах, дзе вучні не могуць разумець выкладанне на рускай мове, аднак, з тым, каб навучанне ёй пачыналася з ніжэйшых класаў, на якой, як на мове айчынай, потым, у вышэйшых класах, павінны выкладацца навукі”³.

Пасля рэвізіі В. Сянкеўскага дні існавання Віцебскай базыльянскай гімназіі, як і іншых навучальных устаноў, што знаходзіліся ў падпарадкаванні духоўных ордэнаў, былі палічаны. Спачатку была праведзена рэформа, пра якую М. Маркс пісаў: “Уніяты, якія раней называліся рымска-уніятамі, перайменаваны былі ў грэка-уніятаў, і ўсе прадметы ў школе пачалі выкладацца на рускай мове. Трэба было набыць новыя падручнікі, і што гэта былі за падручнікі! Дастаткова назваць іх: арыфметыка Мяморскага, матэматыка Фуса, фізіка Шрадэра, лацінская граматыка Кашанскага, гісторыя Кайданава і г. д., усё на падбор! Дадалі нам яшчэ па адной гадзіне ранішніх заняткаў; хоць з прадметаў садаводства, воспарывіванне, хімію, а з курса матэматыкі землямерства і аналітычную геаметрыю адкінулі. Colloquia таксама перапыніліся”⁴.

¹ *Ibidem*.

² А. С а п у н о в, *Историческая записка...*, с. 18–19, 142.

³ *Ibidem*, с. 20.

⁴ М. М а р к с, *Каэтан Андреевич Коссович...*, с. 611.

У 1830 г. папачыцель Беларускай навучальнай акругі Р. Карташэўскі дакладаў міністру народнай асветы “аб неабходнасці паступовага знішчэння духоўных вучылішчаў для цывільных людзей у Беларусі”. Зрэшты, спецыяльным рэскрыптам імператара Мікалая I ад 1 траўня 1832 г. базыльянская гімназія ў Віцебску была скасавана, і замест яе загадана было стварыць “асобнае для мяшчан вучылішча”¹. “Хутка базыльянскія школы былі зачынены, – пісаў М. Маркс. – Настаўнікі – лацінскай мовы Капецкі і фізікі Зянкевіч – адасланы ў Маскву для слухання там прафесарскіх лекцый, іншыя былі разасланы ў розныя мясцовасці”².

На заканчэнне застаецца дадаць, што ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі захоўваецца вялікі фонд дакументаў пад назваю *Тадулінскі жаночы кляштар Віцебскай губерні*, а ў ім – адна танюсенькая справа на сямі аркушах, якая тычыцца гісторыі Віцебскай базыльянскай гімназіі. Усе матэрыялы справы датуюцца адным годам – 1829-м. Аднак звесткі, якія ўтрымлівае архіўны дакумент, сапраўды ўнікальныя. Тут знаходзіцца спіс выкладчыкаў, а таксама спіс з прозвішчамі 112 навучэнцаў ўсіх класаў гімназіі (*гл. дадатак*).

Спіс манахаў, што жылі ў кляштары і выкладалі навукі, рэктар гімназіі Антанін Каксевич падаў у лісце ад 7 красавіка 1829 г. да правінцыяла беларускіх базыльянскіх кляштараў. У спісе ён згадваў іх узрост, веравызнанне і паходжанне. Так, мы даведваемся, што сам ксёндз А. Каксевич меў 43 гады, “абраду грэка-ўніяцкага”, паходзіў ад “шляхетных бацькоў”. Прэфектам школы і настаўнікам гісторыі быў Ігнаці Кулік, 40 гадоў, католік, ад “шляхетных бацькоў”. Настаўнікам фізікі – Гераклі Зянкевіч, 27 гадоў, католік, сын “шляхетных бацькоў”. Выкладчыкам матэматыкі, логікі і малюнка, а таксама рэгентам канвікта быў ксёндз Даратэвуш Смігельскі, 28 гадоў, католік, ад “шляхетных бацькоў”. Настаўнікам польска-лацінскай літаратуры быў Інакенці Блышчынскі, уніяц 30 гадоў, “з вольных”. Настаўнікам граматыкі польскай, лацінскай і рускай – таксама ўніяц “з вольных” Язафат Шаўроўскі, 37 гадоў. Выкладчыкам геаграфіі, арыфметыкі, каліграфіі і “навукі рэлігіі для вучняў грэка-ўніяцкага абраду” – ксёндз Ануфры Саваневіч, 28 гадоў, уніяц, ад “шляхетных бацькоў”. Рызнічым і “заступаючым месца спаведніка” быў айцец Мікодым Анушкевіч, 43 гадоў, уніяцкага веравызнання, выхадзец “з вольнага стану”³.

Са спіса навучэнцаў найперш адзначым згаданых у ім будучых літаратараў – Тадэвуша Ладу-Заблоцкага (6 клас) і Гераніма Марцінкевіча (3 клас), малодшы брат якога Аляксандр вучыўся ў 2 класе. Замілаваннем да гісторыі і мовы краю вылучаўся і будучы этнограф і мемуарыст Максімільян Маркс (4 клас), арыштаваны ў 1866 г. па

¹ *Ibidem*, с. 20–21.

² М. М а р к с, *Записки старика*, “Віцебскі сшытак” 1996, № 2, с. 100.

³ НГАБ, ф. 2617, воп. 1, спр. 26, арк. 1–1 адв., 4. *Рэпартаў рэктара Віцебскай базыльянскай гімназіі са спісамі выкладчыкаў і вучняў за 1829 год*.

справе Дзмітрыя Каракозава (няўдалы замах на Аляксандра II) і сасланы ў Сібір¹. У 5 класе вучыўся Томаш Гайка або “Гайка з Пнёва” – прыяцель А. Рыпінскага, на зборніку якога ён пакінуў радкі свайго *Найпершага вершыка (Najpierwszy wierszyk)*.

Зянон Харошча, што вучыўся ў адным класе з Т. Ладам-Заблоцкім, не ўвайшоў у гісторыю беларускай літаратуры. Аднак вядома, што ён таксама з гадамі не страціў цікавасці да мовы роднага краю і пасля вяртання А. Рыпінскага з эміграцыі надыктаваў яму па памяці беларускамоўную паэму *Энеіда навыварат*².

Выхаванцы Віцебскай базыльянскай гімназіі пакінулі след у розных сферах палітычнага і грамадскага жыцця краю. Алаізы Храптовіч (2 клас) пазней стаў Віцебскім павятовым маршалкам³. Садок Валковіч (4 клас) – Віцебскім гарадскім галавой⁴. Ён меў чатырох дачок, адна з якіх – Юлія – стала жонкай знанага віцебскага гісторыка А. Сапунова⁵. Сям’я Валковічаў аказвала вялікую падтрымку пачынаючаму навукоўцу. Генрых Цеханавецкі (1818–1889) (1 клас) быў родным братам Ігнація Цеханавецкага, якому Т. Лада-Заблоцкі, рыхтуючыся ў 1836 г. да выезду з Віцебска ў высылку, пакінуў для выдання ўсе свае рукапісы. Сам Генрых з жонкаю прынялі ўдзел у паўстанні 1863 г., за што былі прыцягнуты да следства і пазней з’ехалі ў Францыю⁶.

Уклад выхаванцаў Віцебскай базыльянскай гімназіі ў гісторыю і культуру Беларусі патрабуе далейшага даследавання.

Дадатак

Lista uczniów znajdujących się w Witebskiem Bazylijaskiem Gymnazyum. 1829/30 roku

(НГАБ, ф. 2617, воп. 1, спр. 26, арк. 2–3 адв.)

Klasa wstępna		
1. Gutowski Tomasz	9. Łappo Hipolit	
2. Tarnowski Tomasz	10. Malinowski Gabriel	
3. Klejstr Kazimierz	11. Wieliczko Eustachy	
4. Borowski Edward	12. Kiszko-Zgierski Julliusz	
5. Szelepien Alexander	13. Kiszko-Zgierski Leon	
6. Markijanowicz Piotr		
7. Mudrowicz Jozef	Klasa pierwsza	
8. Chrucki Jozef	1. Zaliwski Jan	
	2. Skłotowski Onufry	

¹ НГАБ, ф. 2617, воп. 1, спр. 26, арк. 3–3 адв.

² Падрабязней гл.: Л. Хмяльніцкая, *Невядомыя старонкі жыццяпісу Аляксандра Рыпінскага, “Acta Albaruthenica”* 2015, т. 15, с. 78.

³ *Памятная книжка Витебской губернии на 1864 год*, СПб. 1864, с. 263.

⁴ *Ibidem*, с. 304.

⁵ Л. Хмяльніцкая, *Гісторык з Віцебска (жыццяпіс Аляксея Сапунова)*, Мінск 2001, с. 28–29.

⁶ S. Dumini, A. Rachuba, J. Sikorska-Kulesza, *Ciechanowieccy herbu Dąbrowa*, Warszawa 1997, s. 127.

3. Jaczewski Waleryan
4. Ciechanowiecki Henryk
5. Strzemeski Marcelli
6. Klejstr Alexander
7. Tarnowski Alexy
8. Sukonko Jozef
9. Mitkiewicz Stanisław
10. Mitkiewicz Alexander
11. Kuczyński Wincenty
12. Rutkowski Stanisław
13. Rolla Marcin
14. Szelepien Antoni
15. Kłodnicki Antoni
16. Markijanowicz Alexander
17. Bohdański Tomasz
18. Mańkowski Piotr
19. fon Haller Wiktor
20. Wojewodzki Stefan
21. Kizer Edward
22. Korzeniewski Franciszek
23. Wojciechowski Ignacy
24. Maniewicz Andrzej
25. Siedmiogrodzki Polikarp
26. Zacharewicz Alexander
27. Puchaczewski Jakób
28. Siwicki Tadeusz
29. Waltz Alexander

Klasa druga

1. Krassowski Kazimierz
2. Tołoczko Symeon
3. Kwiatkowski Antoni
4. Tarańczuk Dominik
5. Chreptowicz Aloizy
6. Jaczewski Apolloniusz
7. Jaczewski Kazimierz
8. Borowski Otton
9. Romaszko Ferdynand
10. Bawor Michał
11. Kasperowicz Karol
12. Mitkiewicz Jan
13. Drozdowski Alexander
14. Drozdowski Stanisław
15. Strzemeski Jozef
16. Strzemeski Cyprian
17. Łasico Mateusz
18. Marcinkiewicz Alexander
19. Kissel Fabijan
20. Skiwski Jan
21. Tyll Jozef
22. Grudziński Franciszek
23. Brzostowski Karol

24. Janiszewski Marcelli
25. Zacharewicz Bazyli
26. Korzeniewski Jozeff

Klasa trzecia

1. Czerwiński Eustachy
2. Boksański Konstantyn
3. Zaranek Antoni
4. Kwiatkowski Alexander
5. Grobica (?) Jan
6. Popiałkowski Hyppolit
7. Stemporzecki Jan
8. Zaliwski Piotr
9. Gedrojć Gaspar
10. Myślikowski Wincenty
11. Marcinkiewicz Hieronim
12. Maraczew Andrzej
13. Marcinowski Eustachy
14. Winhler Alexander
15. Swiacki Jozef

Klasa czwarta

1. Poprzedziński Karol
2. Grzybowski Franciszek
3. Marks Maxymilijan
4. Stukalicz Piotr
5. Rodzewicz Leopold
6. Kulik Jan
7. Markijanowicz Stanisław
8. Rahoza Jerzy
9. Wołkowicz Sadok

Klasa piąta

1. Smogorzewski Prokles
2. Stankiewicz Michał
3. Żaba Wiktor
4. Buczyński Ignacy
5. Popiałkowski Aloizy
6. Pohoski Jan
7. Stanilewicz Franciszek
8. Siwocho Mikołaj
9. Radzewicz Alexander
10. Hajko Tomasz
11. Szawernowski Mikołaj

Klasa szósta

1. Zabłocki Tadeusz
2. Ambrozewicz Tadeusz
3. Grobica (?) Michał
4. Przysiecki Antoni
5. Wierzbilowicz Waleryan
6. Lewicki Waleryan

7. Kłodnicki Tomasz
8. Klimontowicz Alexander
9. Choroszczo Zenon

- Dozorcy stacyjny**
1. Cytowicz Michał
 2. Wojciechowski Justyn

Liudmila Khmialnitskaya

Middle School of the Basilian Fathers in Vitebsk (1822–1832)

A b s t r a c t

The article describes the history of the Middle School of the Basilian Fathers in Vitebsk in the period of ten years since its establishment until its closing down at the behest of the authorities. The article presents the curricula developed for particular school years, official reports as well as names of teachers and students attending school in the school year 1829–1830.

Дзмітрый Крывашэй

Мінск

Уплыў палітычных працэсаў ў Беларусі на творчасць літаратараў (1991–2010)

Грамадска-палітычныя працэсы другой паловы 1980-х гадоў істотна змянілі арыенціры ў жыцці і творчасці работнікаў культуры. Адмена ідэалагічнага кантролю з боку дзяржавы і шырокае выкарыстанне на практыцы канстытуцыйных свабод слова і сходаў сталі тым ідэалагічным грунтам, на якім праз некалькі гадоў пачалася гісторыя новай дзяржавы – Рэспублікі Беларусь.

Асобныя работнікі культуры ў вывучаемы перыяд выказвалі сваё стаўленне да грамадска-палітычных працэсаў, што адбываліся ў Беларусі, у артыкулах і інтэрв'ю, шляхам напісання персанальных зваротаў, удзелам у палітычных акцыях.

У прапанаваным артыкуле мы імкнёмся паказаць, як грамадска-палітычныя падзеі адбываліся на мастацкай дзейнасці, знаходзілі сваё адлюстраванне ў творах пісьменнікаў і паэтаў. Такі падыход да аналізу сучаснай беларускай літаратуры яшчэ ніхто не выкарыстоўваў. Па-за ўвагай даследчыкаў застаецца істотны пласт публіцыстычных і сатырычных твораў з відавочнай палітычнай афарбоўкай. Мы спрабуем запоўніць гэты прабел.

Публіцыстычны чыннік у творчасці пісьменнікаў і паэтаў стаў прыкметай часу станаўлення беларускай дзяржаўнасці. Пэўнае разняволенне творчай асобы, што наступіла ў выніку дэмакратызацыі жыцця, не прынесла таго творчага плёну, на які можна было разлічваць. Аб гэтым ішла гаворка на пасяджэнні Рады Саюза пісьменнікаў Беларусі ў маі 1992 г. Канкрэтна такія высновы сфармуляваў паэт і літаратуразнаўца Алег Лойка: “Калі існавала цэнзура ў выглядзе «галоўліта» ці чыноўнікаў ад літаратуры, сумленныя аўтары імкнуліся гаварыць больш таго, што дазвалялася, нават не прыслухоўваючыся да так званага ўнутранага цэнзара. І гэта давала жаданы плён. Цяпер, здавалася б, усе абмежаванні зняты, але ці з’явіліся творы, якія б адразу ўразілі, усхвалявалі, ускалыхнулі душу? Публіцыстычнасць, канешне, добра, але толькі тады, калі яна суседнічае з паэзіяй”. Вядомы літаратуразнаўца ставіў у прыклад сучаснікам творчасць сяброў суполкі “Узвышша” і заклікаў “узвышацца над абставінамі, над буднямі”¹.

¹ Дэнацыяналізаванае жыццё і нацыянальная літаратура: 3 пасяджэння рады СП Беларусі, „Літаратура і Мастацтва” 1992, № 21.

Пісьменнік Генрых Далідовіч ў 1992 г. акрэсліваў задачы творчасці пісьменнікаў у новых умовах: “Цяпер нам, літаратарам, бадай, уперышню ў гісторыі нашага краю выпала адказная місія: ва ўмовах вольнай на словах Беларусі памагаць будаваць вольную Беларусь на справе. Мы, літаратары і пісьменнікі, зразумела, павіны дзейнічаць у гэтым накірунку сваімі сродкамі. Наша сіла і моц – у палымным слове, у праўдзівых і высокамастацкіх творах”¹.

Гэтыя выказванні цалкам супадаюць з ідэалагічнымі арыенцірамі, якія ставілі перад урадам і ўсім насельніцтвам першыя асобы. Так 21 снежня 1992 г. на сустрэчы з прадстаўнікамі творчай інтэлігенцыі ў г. п. Мір Старшыня Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь В. Кебіч адзначыў, што першасная задача дзяржавы заключаецца ў тым, каб “вярнуць народу духоўныя каштоўнасці і перад усім каштоўнасці хрысціянскага вучэння, якое ўвасабляла і ўвасабляе нацыянальную мараль і сумленне беларускай нацыі”. Духоўнай апорай народу Беларусі павінны былі стаць нацыянальны патрыятызм у спалучэнні з хрысціянскай дабрачыннасцю і мараллю².

Перад інтэлігенцыяй была пастаўлена задача пашырэння кола нацыянальных святынь з мэтай фарміравання нацыянальнай свядомасці. На думку Старшыні Савета Міністраў, “з тым мізэрным арсеналам нацыянальнага, які мы атрымалі ў спадчыну ва ўсіх сферах духоўнага жыцця, нам наўрад ці ўдасца сфарміраваць нацыянальную свядомасць, наўрад ці ўдасца ўпэўніць нашых сучаснікаў і нашчадкаў, што ў нас ёсць уласная гісторыя, ёсць гісторыя нашай дзяржаўнасці і што мы не проста іваны, што не ведаюць свайго роду. Той факт, што сёння шмат хто з беларусаў не ўмее чытаць, а часам і саромеюцца размаўляць на роднай мове і не могуць пераадолець гэты сорам, лішні раз пацвярджае, наколькі вялізныя страты мы маем ў нашым нацыянальным менталітэце”³.

На XI з’ездзе Саюза пісьменнікаў Беларусі, які адбыўся ў маі 1994 г., яго старшыня Васіль Зуёнак гаварыў аб неабходнасці кансалідацыі творцаў для змагання за нацыянальную ідэю. Кіраўнік пісьменніцкага саюза бачыў корань бед культуры ў цэлым і літаратуры ў прыватнасці ў тым, што “мы не маем нацыянальнай дзяржавы, нацыянальна зарыентаванай урадавай палітыкі”. Васіль Зуёнак лічыў, што творцы і ўлада павінны мець агульную ідэю, агульную задачу – нацыянальнае Адраджэнне Беларусі. Ён выказваўся за шырокае супрацоўніцтва з уладай у гэтым кірунку і падтрымку творцаў з боку апошняй⁴.

¹ Г. Далідовіч, *Што і як далей? Палітыка-літаратурны роздум*, „Літаратура і Мастацтва” 1992, № 20.

² *Экономика, нравственность, культура – столпы нашей государственности. Выступление В.Ф. Кебича – Председателя Совета Министров Республики Беларусь на встрече с творческой интеллигенцией республики в г. п. Мир 21 декабря 1992 г.*, „Советская Белоруссия” 1992, 23 декабря.

³ *Ibidem*.

⁴ *Союз писменнікаў Беларусі: пытанні жыцця і дзейнасці. З даклада старшыні Саюза пісьменнікаў Беларусі Васіля Зуёнка*, „Літаратура і мастацтва” 1994, № 19.

Выступаючы на з’ездзе, Мікалай Чаргінец гаварыў аб пераасэнсаванні творцамі сваёй дзейнасці ў сувязі з грунтоўнымі сацыяльна-палітычнымі пераўтварэннямі: на яго погляд, большасць пісьменнікаў здолела прызнаць свае памылкі і, “ачысціўшы душу і сумленне, пачалі тварыць, жадаючы аднаго – быць поруч са сваім народам, дапамагаючы яму ў гэты цяжкі, трывожны час хутчэй пабудаваць новыя адносіны, іншая, больш сумленнае, адпавядаючае нацыянальным інтарэсам і эканамічным патрэбам жыццё”. Але частка пісьменнікаў, “адшліфаваўшы свой язык аб каструбаватыя месцы мінулай улады, атрымаўшы ад яе ўсё, што маглі, цяпер ліжучь тыя ж самыя месцы, злёгка пакусваючы сцёгны новай улады і палітычных лідэраў, і асабліва абліваючы гразёй мінулае”¹.

Спынімся на саміх творах майстроў слова. Паэт Пятрусь Макаль у пачатку 1992 г. надрукаваў некалькі вершаў, прысвечаных распаду СССР і ўтварэнню незалежнай Беларусі. Верш *Каму ты ківаеш, маэстра*² адрасуецца кіраўніку аркестра, які распаўся. Усім зразумела, пра што кажа паэт:

Распалася суполка аркестра,
Але апантаны маэстра
Нястомна кіёчкам хітрым
Узмахвае перад пюпітрам.
Трубнай красы напевы
Выводзілі непаўторна, –
Дзе ж вы цяпер, дзе вы,
Скрыпка,
Габой
І валторна?

Паставіўшы гучна кропку
На гурце сваім,
Паасобку
Славяць, як непазбежнасць,
Кожны сваю незалежнасць!
Надрыўнымі зыкамі рэжа,
У цэнтры, дзе ўсё гэтак зыбка,
Сцэны дзяржаўнай бязмежжа
Аплаквае першая скрыпка.

Верш *Старэйшаму брату*³ напісаны ў публіцыстычным стылі. Паэт ператвараецца ў грознага прамоўцу, з яскрава акрэсленай грамадзянскай пазіцыяй:

Шаноўны старэйшы брат,
З абдымкаў якога выходжу,
Табе я падзякаваць рад,
Хоць вартых і слоў не знаходжу.
Здабычай тваіх заваёў,
Гатоў я табе пакланіцца:
Ты веў мяне і давёў, –
Дык, можа б, і ўгаманіцца?
Ставячы смела нагу,
Пакінуў я хісткасць дзесьці,
Упэўнена сам іду,
А ты ўсё працягваеш весці!

Гартуючы мой дух,
Урок ты мне даў высокі:
Дасюль ад тваіх аплявух
Гараць у мяне шчокі <...>
Ці вешаць з таго галаву,
Што болей не веру ў казкі?
Як-небудзь ды пражыву
Без ласкі тваёй і указкі.
І толькі свой думны лоб
Пакрыўджана моршчыць не трэба:
Падзелім мы, што ні было б,
Апошні акраец хлеба!

¹ “Мы – частка мінулага”: З выступлення Мікалая Чаргінца, „Літаратура і Мастацтва” 1994, № 19.

² П. М а к а л ь, *Каму ты махаеш, маэстра*, „Літаратура і Мастацтва” 1992, № 4.

³ П. М а к а л ь, *Старэйшаму брату*, „Літаратура і Мастацтва” 1992, № 4.

На палітычныя падзеі канца 1991 г. сваімі вершамі адгукнуўся Сяргей Грахоўскі:

Ні Гімна, ні бою курантаў
Апоўначы болей няма.
Краіна хапуг, спекулянтаў
Свабоднаю лічаць дарма.
Свабод не было і няма¹.

Не менш болі за лёс народа і краіны ў вершы паэта *Празаічная вясна*²:

“Вясновы дзень, – гавораць, – корміць год”.
Я ўспамінаю ісціну старую.
Такой парою сеяў мой народ,
Цяпер штодня крычыць і дэманструе...

Яшчэ адзін верш³ паэта, напісаны пасля 1994 г., у алегарычнай форме перадае яго стаўленне да вышэйшага кіраўніцтва краіны:

У адной калодзе карты –	Але карты не пасуюць,
Каралі, тузы, валеты,	Бо заўжды – ў адной калодзе.
Усе трымаюцца упарта	Прагуляўшы ўсё да ніткі –
За надзейныя білеты.	Хлеб, прысмакі і манеты,
Як іх толькі не тасуюць	Зноў пануюць недабіткі –
Між сабой і пры народзе,	Каралі, тузы, валеты.

У 1992 г. у газеце “Літаратура і Мастацтва” Рыгор Барадулін выступіў з цыклам вершаў новага жанру, які сам абвясціў, – “Палітлірыка”. Гэта былі з’едлівыя калючыя замалёўкі аб тагачасных буднях.

У адным з інтэрв’ю паэт на пытанне, ці сумяшчальны палітыка і паэзія, адказаў: “Наогул, усё залежыць ад таго, як напісана... Але ўсё-такі палітычная паэзія, як бы гэта далікатней сказаць, не зусім паўнацэнная. Як і любая аднадзёнка. Тое, за што сёння агітуюць, заўтра можа выглядаць смешна”⁴.

Р. Барадулін лічыў, што дачыненне да палітыкі мае ўся беларуская літаратура: “Так склалася, што беларуская паэзія, беларуская літаратура з самага пачатку палітызаваная. У тым сэнсе, што яна змагалася і змагаецца за беларускасць, за беларускую дзяржаву і за беларускую мову”⁵.

У нумары газеты “Звязда” за 10 кастрычніка 1992 г. была надрукавана паэма *Ачмурэнне*. Імя аўтара было пазначана як Баркулаб Дамавік-Крывіцкі. За гэтым псеўданімаў хаваўся Ніл Гілевіч⁶

¹ С. Грахоўскі, *Безназоўныя элегіі*, „Літаратура і Мастацтва” 1992, № 17.

² С. Грахоўскі, *Празаічная вясна*, „Літаратура і Мастацтва” 1992, № 17.

³ С. Грахоўскі, *Карты*, „Літаратура і Мастацтва” 1995, № 51.

⁴ Рыгор Барадулін: “*Чорны вол маёй трывогі. Белы вол маёй надзеі...*”: Гутарыў Валлянцін Жданко, „Звязда” 1992, 24 кастрычніка.

⁵ Рыгор Барадулін: “*Над нашай краінай – свая зорка, якая абараняе Беларусь, накіроўвае яе да незалежнасці, да дзяржаўнасці, да неад’емнасці ў Еўропе*”: Гутарыў Алесь Карлюкевіч, „Звязда” 1996, 12 кастрычніка.

⁶ Н. Гілевіч, *Збор твораў у 23-х т.*, т. 5: *Літаратурныя містыфікацыі*, Вільня 2007, с. 383.

Як адзначаў Яўген Стасевіч, “у Ачмурэнні высмейваюцца ўсе тыя, хто з распадам Саюза рваліся да ўлады, выкамарваліся на мітынгах, «красаваліся» перад мікрафонамі”¹. Аўтар здолеў перадаць асноўныя моманты палітычных дыскусій у парламенце па ключавых пытаннях сацыяльна-эканамічнага і палітычнага жыцця маладой дзяржавы.

Праз год, 14 кастрычніка 1993 г., у “Звяздзе” быў надрукаваны новы твор Ніла Гілевіча – *Гэй, наперад! Гэй, назад!* Аўтар вызначыў яго жанр як паэма-размова. Твор быў падпісаны імем Базыля Раскапэнды-Бабэцкага. Як пазней згадваў сам Н. Гілевіч, паэма праляжала ў рэдакцыі амаль два месяцы і выйшла ў скарочаным амаль на чвэрць выглядзе. У рэдакцыі чамусьці палічылі, што ў вобразах герояў паэмы трэба бачыць канкрэтных, ды яшчэ “знакамітых і паважаных палітыкаў”. І, мабыць, гэта прымусіла “звяздоўцаў” паасцярожнічаць. Хоць ніякіх канкрэтных правобразаў у творы няма².

На палітычную актыўнасць пісьменнікаў звяртаў увагу старшыня Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь Станіслаў Шушкевіч. Так 12 кастрычніка 1992 г. на сумеснай са старшынёй Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь В. Кебічам сустрэчы з прадстаўнікамі творчай інтэлігенцыі, спікер парламента падкрэсліў: “Самае страшнае, калі пісьменнікі пачынаюць займацца палітыкай ў дзяржаўным сэнсе слова. У той час, калі яны павінны несці людзям літаратурнае слова, якое дапамагае справе нацыянальнага адраджэння і рэальнай палітыцы дзяржавы як нішто іншае”³.

Можа падацца, што ў 1991–1994 гг. большасць пісьменнікаў займала актыўную грамадзянскую пазіцыю. На самой справе было іначай. На згаданым XI з’езде СПБ Галіна Каржанеўская гаварыла аб тым, што “пераважная большасць творчага саюза заняла ў адносінах да палітычных і грамадскіх падзей пазіцыю пасіўную, плыткую, неакрэсленую. Няўдзел, ухіленне ад выказвання поглядаў, досыць размаіты спектр саміх гэтых поглядаў – вось што мы маем на сённяшні дзень”. Яна адзначала актыўнасць тых, для каго “адцягненая і бліскуча праваленая сацыялістычная ідэя падаецца больш важнай, чым рэальныя магчымасці незалежнасці і нацыянальнага самасцвярджэння”⁴.

Пісьменнік Іван Шамякін у 1994 г. азначаў: “Я стары чалавек, а стараюся паспрабаваць асэнсаваць сучаснае жыццё. <...> Вельмі складаныя і супярэчлівыя працэсы ідуць у палітычным, эканамічным і культурным жыцці Беларусі”. Пісьменнік лічыў, што творцы павінны больш звяртацца да праблем сучаснасці: “Як ні дзіўна для мяне, далёка не ўсе нашы пісьменнікі, у тым ліку і маладыя, даходзяць да праблем

¹ Я. Стасевіч, *Кропку ставіць рана...*, „Літаратура і Мастацтва” 1999, № 33.

² Н. Гілевіч, *Збор твораў...*, с. 387.

³ Л. Пересыпкіна, *Не беларусізацыя, а нацыянальнае возрождение*, „Советская Белоруссия” 1992, 13 октября.

⁴ *Думкі, развагі, пажаданні: Матэрыялы з’езда да друку падрыхтаваў Алесь Марціновіч*, „Літаратура і Мастацтва” 1994, № 19.

сучаснасці. Калі мы будзем імкнуцца адысці на нейкую адлегласць, чакаць, калі ўсё супакоіцца, стабілізуецца, а не ісці па гарачых слядах, не думаю, што з'явіцца глыбокія творы пра наша сённяшняе жыццё¹.

Пасля выбарнага Аляксандра Лукашэнкі Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь пачалася палітычная барацьба за ўладу паміж Вярхоўным Саветам і новым суб'ектам палітыкі. Ужо праз паўгода на старонках газеты "Свабода" з'явілася з'едліва-сатырычная ананімная паэма *Лука Мудзішчаў – прэзідэнт*². Імя галоўнага героя было, як і ў папулярнага ў XIX ст. народнага персанажа, якому была прысвечана аднайменная, таксама ананімная, паэма. Беларуская паэма была падпісана імем Ведзьмака Лысагорскага. Гэтае ж імя – пад ананімнай паэмай *Сказ пра Лысю гару*, якая была напісана ў канцы 1970-х гадах. У 2003 г. у аўтарстве *Сказа* прызнаўся Ніл Гілевіч. Дакладнае ж імя аўтара паэмы *Лука Мудзішчаў – прэзідэнт* так і засталася невядомым. У некаторых публікацыях, праўда, называюць імя Рыгора Барадуліна.

У маі 1995 г. у краіне быў праведзены рэферэндум. Змена нацыянальнай сімволікі выклікала пратэст у некаторай часткі грамадства. У краіне пачаўся так званы "міронаўскі рух", названы па імені нападлендарнага героя беларускага незалежніцкага руху, чыя асноўная дзейнасць палягала ў вывешванні бел-чырвона-белых сцягоў у цяжкадаступных месцах³. Першы сцяг быў узняты 27 ліпеня 1995 г. над 40-метровым комінам райбыткамбіната ў Лёзне.

Асоба Мірона натхняла не толькі на паўтарэнне яго ўчынку, але і на стварэнне мастацкіх твораў. Мастак Алесь Марачкін намалюваў карціну *Мірон*, а паэт Рыгор Барадулін дадаў да яе сваё чатырохрадкоўе:

Дрыжыце: і калхозны трон,
і падхалімскія капэлы,
калі вывешвае Мірон
сцяг родны бел-чырвона-белы!⁴

Анатоль Вярцінскі прысвяціў Мірону верш *Пра таго мужыка і пра гэтага*⁵.

Працягваючы выступаць з сатырычна-гумарэскавымі творамі Н. Гілевіч. Пры гэтым ён выкарыстоўваў розныя псеўданімы. У красавіку 1995 г. быў напісаны *Сказ пра ватнік*⁶. Твор быў створаны "на злобу дня" – да рэферэндуму і парламенцкіх выбараў. З усяго *Сказа...* у той час

¹ *На вострыі часу: Гутарка з Іванам Шамякіным / Гутарку вёў Мікола Мікуліч*, „Літаратура і Мастацтва” 1994, № 18.

² В. Лысагорскі, *Лука Мудзішчаў – прэзідэнт*, „Свабода” 1994, 27 снежня.

³ *Мірон* [online], <https://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Мірон> [доступ: 20.09.2015].

⁴ С. Печанко, *Мірон. Легенда* [online], http://gazetaby.com/cont/art.php?sn_nid=26031 [доступ: 20.09.2015].

⁵ А. Вярцінскі, *Пра таго мужыка і пра гэтага*, „Літаратура і Мастацтва” 1998, № 22.

⁶ Н. Гілевіч, *Сказ пра ватнік* [у:] Н. Гілевіч, *Збор твораў...*, т. 5: *Літаратурныя містыфікацыі*, Вільня, 2007, с. 150–151.

была надрукавана толькі невялікая частка – заклік да выбарцаў *Выбірайце, Людзі!*

Цалкам *Сказ пра ватнік* быў надрукаваны больш чым праз год – у верасні 1996 г. у “Літаратуры і Мастацтве” ў дапрацаваным выглядзе пад псеўданімам Зімавей Зюзя. У сваім творы Н. Гілевіч здолеў перадаць грамадскае напружанне і спрэчкі адносна пытанняў, якія выносіліся на рэферэндум ў маі 1995 г.

У 1995 г. паэт Славамір Адамовіч стварыў цыкл лірычных вершаў *Каханне пад акупацыяй*. Сярод іх былі некалькі з відавочнай палітычнай афарбоўкай. Найбольш выдзяляўся *Разьвітальная для Сашы*¹. Але на гэтым вершы паэт не спыніўся. У лістападзе ён выступіў з вершам *Убей прэзідэнта!*

Убей эту сволочь, которая
так гнусно топорщит усы
над нашими всё же просторами,
над ликом родимой красы.
Чем можешь, убей, не раздумывай,
возьми автомат или топор
и вскрой эту голову “умную”,
и выбрось в клоаку, как сор.
Убей эту мразь авторучкою,
или зонтиком, или “пером”,
или вовсе ма-а-аленькой штучкою,
подброшенной в терпкий ром².

Усхваляваны А. Лукашэнка скардзіўся на сесіі Савета Рэспублікі Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь: “Але прабачце мне за такую праўду: дзяржава не можа падтрымліваць антыдзяржаўныя тэндэнцыі і антыдзяржаўныя творы. Вы мяне хоць забіце, не разумею, чаму я як прэзідэнт, кіраўнік дзяржавы, мушу падтрымліваць публікацыю верша, кшталту, *Забі прэзідэнта?* Мы нікога не пасадзілі, нікога не пакаралі. Хаця ў іншых дзяржавах за такія рэчы караюць”³.

У красавіку 1996 г. С. Адамовіч быў арыштаваны. Яго абвінавачвалі ў закліках да змены дзяржаўнага ладу, незаконным перасячэнні мяжы і незаконным нашэнні халоднай зброі. Праз 10 месяцаў паэта выпусцілі пад падпіску пра нявыезд. У жніўні 1997 г. на адным з апазіцыйных мітынгаў С. Адамовіч публічна зашыў сабе рот у знак пратэсту супраць уціску свабоды слова.

У 2012 г. аўтар так інтэрпрэтаваў змест свайго знакамітага верша: “Усё ж такі верш быў не пра заклікі, не пра мае як паэта вымогі да людзей, да грамадства змяняць у сабе раба ці дыктатара. <...> Перш за

¹ С. А д а м о в і ч, *Каханне пад акупацыяй* [online],
http://library.by/portalus/modules/belpoetry/readme.php?subaction=showfull&id=1096111022&archive=&start_from=&ucat=1& [доступ: 21.09.2015].

² *Ibidem*.

³ Цыт. паводле: С. А д а м о в і ч, *Убей прэзідэнта* [online],
<http://www.bielarus.net/vybar/123/adam.htm> [доступ: 21.09.2015].

ўсё гэты заклік – сігнал SOS. Такі персанаж не можа быць, не можа дамінаваць у нашай палітычнай гісторыі альбо палітычнай сітуацыі. І мы як мага хутчэй мусім ад яго вызваліцца. <...> Як данесьці мэсыдж, каб гэта максімальна дайшло і да грамадства, і да гэтага персанажа? Толькі такім гранічна рэзкім стылем, гранічна рэзкімі словамі! Таму што гэта з тых персанажаў, з тых індывідаў, якія разумеюць толькі грубыя, рэзкія словы. Я ж не выкарыстоўваў там нелітаратурных выразаў, але, тым ня менш, рэзкія словы, назвы і дэфініцыі там даваліся”¹.

Зразумела, што такія настроі сярод творцаў не маглі застацца без увагі А. Лукашэнкі. На сустрэчы Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь з прадстаўнікамі творчай інтэлігенцыі краіны 24 лістапада 1995 г. гучаць абвінавачанні творцаў у датычнасці да развалу СССР: “У грамадства ёсць нямала падставаў для здзіўлення ў сувязі з некаторымі заявамі, а то і палітычнымі дзеяннямі асобных дзеячаў мастацтва і культуры. Будзем шчырымі, той жа снежань 1991 года стаў магчымым яшчэ і таму, што на працягу шэрагу гадоў у публіцыстыцы, і не толькі ў ёй, ствараўся магутны фон для распаду, нацыянальнага супрацьстаяння і ўзаемнай разлютаванасці”². У выступленні прысутнічала крытыка палітычнай заангажаванасці асобных дзеячаў культуры і мастацтва краіны: “На жаль, і ў творчым асяроддзі <...> ёсць нямала не толькі аматараў, але і выканаўцаў агрэсіўных палітычных інтрыг”. Ён вініў у гэтым “радыкальна-нацыяналістычныя колы”, якія “здолелі ў значнай ступені падмяць пад сябе сферу культуры, мастацтва, журналістыкі”. На думку А. Лукашэнкі, агрэсіўны нацыяналізм праявіў сябе найбольш у духоўнай сферы³.

Але не гэта, на наш погляд, галоўнае. Аналіз выступленне сведчыць аб зменах асноўных філасофскіх складальнікаў палітычнага курсу краіны. Яны былі акрэслены як “сацыяльная справядлівасць, саборнасць, славянскае братэрства – гэта наш выбар, наш шлях, наша палітычная філасофія!”⁴ Пра нацыянальную дзяржаўнасць і нацыянальную арыентацыю ўрадавай палітыкі, ужо не гаварылася. Нацыяналізм зноў стаў шкодным. Відавочна, што новыя тэндэнцыі вельмі востра адчулі творцы.

Багаты на палітычныя акцыі і творчыя праекты з палітычнай афарбоўкай быў 1996 г. Водгукам на падзеі так званай “Мінскай вясны” 1996 г. стаў верш Ніла Гілевіча *Як бы і не бачыць*, датаваны 27 мая 1996 г.

¹ С. А да м о в і ч, “Мы, беларусы, не такія слабыя, каб у рэшце рэшт не вырашыць нашы праблемы” [online], <http://palitviazni.info/naviny/2012/11/8700> [доступ: 21.09.2015].

² *Подлинная культура всегда была элементом созидания, несущей конструкцией человеческого дома: Тезисы выступления Президента Республики Беларусь Лукашенко А.Г. на встрече с творческой интеллигенцией 24 ноября 1995 г.*, „Советская Белоруссия” 1995, 8 декабря.

³ *Ibidem.*

⁴ *Ibidem.*

На вышкі –
 Ход падзей глядзець –
 Усперлі дзеда-шамкалу.
 <...>
 І апантана, як шаман,
 Як тоўсты Буду, шамкае,
 Што ў нас свабода – не падман
 І прад маной не шаркае.
 Як бы й не бачыць са сваёй
 Вяршыні алімпійскае,
 Што ў нас свабода ўжо крывёй
 З-пад чорных палак пырскае.¹

Відавочна, што ў выніку рэалізацыі рашэнняў рэферэндумаў 1995–1996 гг. адбылася істотная карэкціроўка не толькі палітычнага ладу, але і яе культурна-ідэалагічнага складніку. Частка творчай інтэлігенцыі, адчуўшы кан'юнктуру, перамясцілася ў праўладны лагер. А другая частка яшчэ больш радыкалізавалася.

Р. Барадулін у той час так характарызаваў гэтыя працэсы: “Сучасная ідэалогія вынесла з мінуўшчыны ўрокі. Праяўляецца старанне падняць прэстыж, стварыць імідж тым, хто падтрымаў, не пасаромеюся сказаць, па-халуйску падтрымаў самыя некаторыя бязглуздыя крокі ўлады. Стараюцца падтрымаць прэміямі, званнямі, частым згадваннем у сваёй добранадзейнай абойме. Але ўсё роўна рэакцыя атрымліваецца адваротнай. Грамадства ўсё ж такі свядомае, няхай і не ўсё. <...> Задача ўлады – мець свайго мастака, прыдворнага паэта, пісьменніка, які б абслугоўваў яе. <...> Сёння калі не быць у апазіцыі да ўсяго таго рэакцыйнага, што адбываецца ў жыцці, то значыць маўкліва пагаджацца з ім. Таму займаюся палітыкай, што не хачу і не магу маўчаць”².

Свой погляд на падзел інтэлігенцыі па палітычных поглядах выказаў паэт і публіцыст Генадзь Пашкоў: “Калі няма аднадушнасці ў лагеры інтэлігенцыі, то і пра выразны падзел таксама гаварыць не выпадае. Але, магчыма, на паверхні больш заўважныя толькі дзве часткі. <...> Ні адных, ні другіх нельга абвінаваціць, што яны адарваліся ад родных каранёў. Проста адна частка інтэлігенцыі з нейкай надзеяй глядзіць на Захад. Другая частка – з большай надзеяй на Усход, маючы на ўвазе славянскае адзінства. Напэўна, ёсць і такія, хто «працуе» за розныя гранты”. Пры гэтым Г. Пашкоў выказваўся за пошук ўзаемапаразумення паміж антаганістамі: “Лічу, што гэта ў асноўным не варожы падзел. Па абодва бакі знаходзяцца таленавітыя людзі, якія ўносяць вялікі ўклад у агульнадзяржаўную справу. Проста такі зараз пераломны час. Але ў цяжкія моманты гістарычнага

¹ Н. Гілевіч, *Як бы й не бачыць* [у:] Н. Гілевіч, *Збор твораў...*, т. 4: *Сатыра і гумар 1948–2003*, Мінск 2003, с. 68–69.

² Р. Барадулін, “... Улада пацвельвае з творцаў: “Баршчу не зварыце, рэцэпт у нас...”: Гутарыў Алесь Карлюкевіч, „Звязда” 1997, 10 ліпеня.

развіцця трэба знаходзіць агульную мову. Агульнай жа мэтай з'яўляецца наша дзяржава. Агульным клопатам – лёс нашага народа. І ісці нам трэба калі ўжо не плячо ў плячо, то хаця б у адным напрамку”¹.

Адметным у палеміцы на тэму “творца і палітыка” на наш погляд, з’яўляецца выказванне паэта Алеся Разанава: “Калі мастацтва – мастацтва, тады яно і палітыка, калі мастацтва – палітыка, тады яно перастае быць і палітыкай, і мастацтвам. Мастацтва мае сваю ўнутраную мэту. І яна можа не супадаць з мэтамі палітычных рухаў ці партый. Хай паэт слухаецца свайго ўнутранага голасу і не баіцца казаць праўду. А праўда – самая палітычная з’ява”².

Сваімі назіраннямі за зменамі, што адбываюцца ў грамадстве і сярод палітычных эліт у сваіх вершах дзеліцца Н. Гілевіч. Акрамя вялікіх паэтычных твораў, ён напісаў шэраг невялікіх сатырычных вершаў на грамадска-палітычныя тэмы. Сярод іх: *Новыя святы (Праект для абмеркавання)* (1994 г.), *Прадказанне* (1994 г.), *Шмат было іх* (23.5.1995 г.), *Ці не задаўга?* (ліпень 1996), *Скарга тэлегледачоў кіраўніку тэлебачання* (10.09.1996), *Суздrom і цалкавіта* (май 1997), *Як дзед бабу западозрыў* (кастрычнік 1997 г.).

У верасні 1997 г. у вершы *Наконт камянёў* Н. Гілевіч апісвае настроі сярод прадстаўнікоў улады. Пры гэтым паэт заклікае да працягу актыўнай палітычнай барацьбы і абгрунтоўвае сваю пазіцыю:

Галоднай вёска хлопчыкі рахітныя,
“У людзі” выбіўшыся з галыцьбы,
Сядзяць у крэслах, сытыя і хітрыя,
І заклікаюць жыць без барацьбы. <...>
З-за аднаго цяпер яны нервуюцца:
Не могуць рады ўнукам родным даць.
Крычаць: “Пакіньце мітынгі на вуліцах!”
Крычаць: “Пара ўжо камяні збіраць!”
А для чаго збіраць? Каб зняць пульсачыю
Злабы ў крыві? Каб быў спакой і лад?
Ці для таго, каб вокны біць “пісацелю”,
Як у Гародні – шмат гадоў назад?³

Не абмінуў Н. Гілевіч і тэму прыстасаванства да ўлады асобных твораў. Герой верша *Папалечнік* апавядае пра сваё жыццё ў згодзе з усімі кіраўнікамі, якія змянялі адзін аднаго. З кожным герой меў дружбу, “ва ўсім трапляў у тон”, “не меў праблем ніколі”. За гэта яму сыпаліся ўдзячнасці, лілося шмат дабра. Наш герой быў далучаны да “касты першых”, меў магчымасць класці “тысёнцы” на чорны дзень. Але

¹ Г. П а ш к о ў, “Калі мы будзем цягнуць дзяржаўны воз падобна раку, лебедзю і шчупаку. То наўрад ці што добрае з гэтага атрымаецца...”: *Гутарыў Алеся Карлюкевіч*, „Звязда” 1997, 10 ліпеня.

² Т. А н т о н а в а, *Алеся Разанаў і ягонае паляванне ў райскай даліне, якая завецца Беларуссю*, „Звязда” 1997, 5 снежня.

³ Н. Г і л е в і ч, *Наконт камянёў* [у:] Н. Г і л е в і ч, *Збор твораў...*, т. 4, с. 73–74.

час змяніўся, стала новая ўлада. Герой і тут не разгубіўся і абяцае адда-насць за адпаведнае фінансаванне:

Пасля яшчэ і ў Анатоля
Пабыў папличнікам крыху.
Ды тут падгадзіла мне доля
І сцерла ўлады на труху!..
Ну, а цяпер я твой папличнік,
Служу – як гэным слугаваў.
Хоць я і дзед, ды не запечны, –
І ты мне ўсё-такі надбаў!
Надбаў, надбаў! Не паскупіся!
І я, на шчодрасць у адказ,
Як багамаз-іканапісец,
Дадам сусальнага ў абраз¹.

Самі ўлады працягвалі выкарыстоўваць рычагі мірнага ўздзеяння на творцаў. У канцы 1997 г. – 29 снежня – адбылася сустрэча Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь з прадстаўнікамі творчай інтэлігенцыі. На ёй кіраўнік дзяржавы запэўніў, што дзяржава будзе падымаць статус творчых людзей, клапаціцца пра тое, каб сапраўдны талент атрымліваў належнае ўзнагароджанне за сваю працу. Былі прадстаўлены планы па заснаванню Прэзідэнцкіх грантаў для творцаў, спецыяльнага фонду па падтрымцы культуры і мастацтва. Былі закрануты праблемы кінапракату, структуры творчых саюзаў, рэфармавання беларускага тэлебачання. Была выказана занепакоенасць адсутнасцю належнай увагі выхаванню творчай змены. На сустрэчы з боку А. Лукашэнкі была выказана крытыка газеты “Літаратура і Мастацтва”. З ягоных словаў вынікала, што пазіцыя газеты не адпавядае яе задачам, што яна ледзьве не цалкам супярэчыць абранаму курсу краіны, не ўпісваецца ў ягоны кірунак. Як выснова з гэтага меркавання прагучала прапанова аб тым, каб газета фінансавалася з тых жа крыніц, што і ўся апазіцыйная прэса, а не са сродкаў дзяржбюджэту².

У адказ на такія прэтэнзіі рэдактар газеты Уладзімір Някляеў вызначыў наступную пазіцыю газеты: “Пазіцыя газеты заключаецца ў адстойванні прыярытэтаў нацыянальнай мовы, культуры, духоўнасці перад усім і перад усімі, у тым ліку і перад уладнымі структурамі да самага іх верху, калі прыярытэты гэтыя падвяргаюцца альбо нападкам, альбо рэвізіі ва ўгоду часовым меркаванням і палітычнай кан’юнктуры”³.

У гэты ж час пачаліся нападкі на народнага пісьменніка Беларусі Васіля Быкава. У 1997 г. у газеце беларускіх камуністаў “Мы і время” быў надрукаваны артыкул *Обыкновенный цуда*, “прысвечаны” пісьменніку. У тым жа годзе пяць аднапалчан, якія служылі з творцам у 252-й

¹ Н. Гі л е в і ч, *Папличнік* [у:] Н. Гі л е в і ч, *Збор твораў...*, т. 4, с. 75–76.

² У. Н я к л я е ў, *Нацыянальная культура знойдзе падтрымку*, „Літаратура і Мастацтва” 1998, № 1.

³ *Ibidem*.

дывізіі, падпісаліся пад лістом *Прививка неприязни*. У ім сцвярджалася: “Военные повести ваши, Василий Владимирович, остаются с нами, а вот с Быковым-политиком в разведку мы не пойдём”. Тэкст перадрукавалі “Народная газета”, “Знамя юности” і “Славянский набат”¹.

У 1997 г. Васіль Быкаў даваў інтэрв’ю расійскаму пісьменніку Дзмітрыю Быкаву. Той запытаўся: “Может быть, раз такая травля, вам хоть уехать? В Москву?” Быкаў адказаў: “Я сейчас все более подумываю о переселении не в другой город, а в какой-нибудь более комфортный мир”².

5 чэрвеня 1998 года Быкаў разам з жонкай Ірынай Міхайлаўнай выехаў з Беларусі праз Маскву.

Сам А. Лукашэнка ў 1998 г. на сустрэчы з Радай Саюза пісьменнікаў пра В. Быкава выказаўся так: “На яго творах я рос, я ўсе яго кнігі перачытаў. Яго пазіцыя адносна Прэзідэнта Беларусі цалкам абсурдная. Я не разумею, за што ён на мяне накінуўся: «фашызм», «дыктатура» і іншае. Ні разу не бачыў чалавека, і – «такі-сякі». Я ж аб ім нідзе дрэнна не сказаў. <...> Гэта сапраўды таленавіты чалавек. Гэта вялікі чалавек. І да Быкава мы адносімся не горш, чым да яго адносіліся камуністы, калі ўзнагароджвалі ордэнамі, медалямі і гэтак далей. Мы сапраўды пачалавечы да яго падыходзім. <...> Нават перад ад’ездам я папрасіў: звяжыцеся ад майго імя з Быкавым, спытайце, што яму патрэбна, якая падтрымка. Не хоча, каб Прэзідэнт яго падтрымліваў, я знайду магчымасць зрабіць гэта іншымі шляхамі. Але, на жаль, яго атачэнню больш, чым яму, неабходна была акцыя”³.

У маі 1998 г. адбыўся XII з’езд Саюза беларускіх пісьменнікаў. Напярэдадні яго штотыднёвік “Літаратура і Мастацтва” спытаў ў некаторых творцаў, якім ім бачыцца бліжэйшая будучыня Саюза пісьменнікаў⁴. Павел Місько вельмі трапна ахарактарызаваў становішча ў асяроддзі творцаў. Ён прагназаваў будучыню Саюза пісьменнікаў як даволі змрочную і даў гэтаму абгрунтаванне: “Ідэям Адраджэння, якія яшчэ некалькі гадоў назад натхнялі і аб’ядноўвалі амаль усіх членаў саюза і якім яны служылі, шмат хто здрадзіў: пабег не служыць, не «глаголом жечь сердца людей», а ўслужоўваць тым, хто мае ўладу, хутчэй ухапіць тлусцейшы кавалак (пакуль ёсць магчымасць)”. П. Місько кантактаваў факт уварвання паліткі ў літаратуру, вялікі раскол у шэрагах пісьменнікаў. “Пісьменнікаў, што не вітаюцца адзін з адным, робіцца ўсё больш”, – адзначыў суразмоўца і адзначыў цяжкасці з утрыманнем у адной суполцы і “вала і «трепетную лань»”. І гэта не дзіўна, бо “нават краіна не мае агульнанацыянальнай ідэі, блукае з завязанымі вачыма”.

¹ *Васіль Быкаў з’язджае з Беларусі* [online], <http://90s.by/years/1998/bykau.html> [доступ: 21.09.2015].

² *Ibidem*.

³ *Президент – писатели: диалог во имя Беларуси. Стенограмма встречи А.Г. Лукашенко с членами Рады Союза белорусских писателей 5 августа 1998 г.*, „Советская Белоруссия” 1998, 16 сентябра.

⁴ *Што з’езд чарговы нам рыхтуе?*, „Літаратура і Мастацтва” 1998, № 14.

Ён выказваўся за захаванне творчага саюза.

Непасрэдна на з’ездзе прагучалі сур’ёзныя выступленні, якія датычылі не толькі праблем літаратуры, але і закраналі балючыя грамадска-палітычныя пытанні часу. Асноўным на той час было пытанне палітычнай інтэграцыі Беларусі і Расіі. У красавіку 1997 г. была падпісана Дамова аб стварэнні Саюза Беларусі і Расіі. Ішло фарміраванне выканаўчых органаў Саюза, агульнага бюджэту, распрацоўваліся першыя саюзныя праграмы. Зразумела, што ўсё гэта суправаджалася значнай інфармацыйнай падтрымкай з боку сродкаў масавай інфармацыі. У колах беларускай інтэлігенцыі гэтыя працэсы ўспрымаліся неадназначна. Некаторыя дзеячы культуры і мастацтва бачылі ў гэтым здраду беларускіх палітыкаў, прадвясчалі хуткую страту незалежнасці Беларусі. У сваім выступленні народны паэт Беларусі Н. Гілевіч канстатаваў: “Сёння <...> нялюдская палітыка «разделяй и властвуй» працягваецца ў асабліва цынічных, брутальных формах. Грамадства раскалваецца далей і далей. Вядома ж, гэта не магло не закрануць і мастацкую інтэлігенцыю, не магло не адбіцца на жыццядзейнасці творчых суполак”. Сам паэт такім чынам вызначаў сваю пазіцыю: “Афіцыйныя СМІ ў Беларусі надрываюцца ад крыку пра саюз славянскіх народаў. Агітуюць, заклікаюць, пераконваюць, што толькі ён уратае славян ад пагібелі. Марныя намаганні. Ніякі вялікі саюз славянскіх народаў не ўтворацца. Яго не будзе датуль, пакуль праімперскія шавіністычныя сілы будуць асіміляваць беларусаў і вынішчаць беларускую мову. Сапраўднае брацтва славян пачнецца тады, калі на беларускім небасхіле знікне цень двухгаловага арла, а ў самой Беларусі скрозь і ўсюды запануе беларуская мова”¹.

Тэму ўзаемаадносін творцаў і ўлады паэт адлюстравваў у вершы *Як прыгажэ ў свеце* (сакавік 1998 г.). У ім Н. Гілевіч накіроўвае сваю сатыру на тых дзеячаў культуры, якія актыўна падтрымалі грамадска-палітычныя змены другой паловы 1990-х гадоў. У вершы паэт абыгрывае прозвішча чыноўніка, які меў непасрэднае дачыненне да фарміравання і здзяйснення палітыкі ў галіне культуры і інфармацыі.

Куды ні кінь – разгул	Дзе паслужыць красе?
Дзікунства, рабаўніцтва.	Няма ніякай тайны:
Наўзахап рвуць, грабуць!	У падмятайлы ўсе!
Мараль – у лужу ніцма!	Усе – у падмятайлы!
І ахапіў адчай	Бярыць дзеркачы,
Майстроў, маэстраў, творцаў?	Скрабкі, саўкі і вёдры,
“А як жа будзем мы –	Хвастатым хвартухом
Пад ласкай царадворцаў?	Аперажыце бёдры,
З любоўю да людзей	Выходзьце рана ў двор,
І з імем Бога ў сэрцы,	Змятайце бруд і смецце,–
Дзе нам расе служыць –	І стане бачна ўсім,
Каб прыгажэла ў свеце?...”	Як прыгажэ ў свеце! ²

¹ Н. Гі л е в і ч, *І з нейкай садысцай азвярэласцю*, „Народная воля” 1998, 13 мая.

² Н. Гі л е в і ч, *Як прыгажэ ў свеце* [у:] Н. Гілевіч, *Збор твораў...*, т. 4, с. 78–79.

Настроі ў грамадстве другой паловы 1990-х гадоў, падзел на “сваіх” і “чужых”, ворагаў і прыхільнікаў дзеючай улады паэт перадаў у вершы *Вучоная вош* (1998).

Іншы паэт – Анатоль Вярцінскі – свае перажыванні за далейшы лёс Беларусі, якая захоплена інтэграцыйным працэсам з Расіяй, выказаў у вершы *Здарэнне з беларускім часам*:

Прымроілася мне ў сне
(мозг сонны на што ні здольны),
што сталі гадзіннікі ўсе –
наручны, насценны, настольны... <...>
Замерлі ўсе як адзін,
І я ўсклікаю спрасоння:
“Дык колькі ж усё-ткі гадзін?
Якая дата сёння?
Год які на двары?
Ці новы ўжо, ці стары?
Пара надыходзіць якая?
Што нас заўтра чакае?..”
І чуецца мне ў адказ – насмешлівая інтанацыя:
“сказаць, што чакае вас? –
Інтэграцыя... Інтэграцыя...”

Абвастрэненне адносін з Заходняй Еўропай, якое адбылося ў 1998 г., грамадска-палітычныя дыскусіі аб месцы Беларусі ў Еўропе сталі тэмай для кароткіх паэтычных замалёвак паэта пад агульнай назвай *Мы і Еўропа* і сатырычнага верша *Як быць з НАТА?* На ўдзел моладзі ў апазіцыйных акцыях паэт адгукнуўся вершам *Адна асаблівасць нашай школьнай рэформы*¹.

Г. Бураўкін ахарактарызаваў настроі асноўнай часткі пісьменнікаў ў 1998 г. такім чынам: “Пераважная большасць прыцішылася і чакае. Асноўны лозунг такі: Мы ў палітыку не ўмешваемся. Ня справа літаратара бегаць па мітынгах. Мы творцы – і гэтым усё сказана. Не здзіўлюся, калі ў лепшыя часы шмат якія з гэтых «тварцоў» будуць біць сябе ў грудзі і даводзіць праз усе магчымыя публічныя каналы, што яны зараз і ёсць самыя сапраўдныя барацьбіты. Мо нават нешта і з шуфлядаў выцягнуць – глядзіце, не друкавалі, падцэнзурныя творы. Дысідэнтамі, маўляў, пры Лукашэнку былі... А на самой справе звычайная беларуская абачлівасць: каб чаго ня выйшла, лепш перасяджу. Зноў жа – кватэры, сям’я, пасада. Няхай ужо іншыя, а мы дачакаемся разбору шапак. Галоўнае, не празываць”².

Ды і сам паэт ў той год выступіў з вершам, у якім выказаў сваю стомленасць палітыкай і адначасова заявіў пра сваю пазіцыю адносна ўлады:

¹ „Літаратура і Мастацтва” 1998, № 22.

² Г. Бураўкін, “Зараз на Беларусі час Вялікага Хама”: Гутарыў Антон Лабовіч, „Пагоня” 1998, № 4.

Задыхаюся ў пыле і ў мыле.
 З ног валюся ад сумятні.
 Ухайдокалі,
 Надламілі
 І мяне акаянныя дні. <...>
 Цягнуць злева
 І клічуць справа,
 Звон разгойдваюць вечавы...
 Божа мой,
 Ну якая справа
 Мне да гэтай бойкай братвы?
 Хай ля ўлады таўчэцца чэлядзь
 І падбрыкваюць порстка панкі,
 І зладзюжны набытак дзеляць,
 І да славы бягуць нацянькі!..
 Не па мне сёння ў свеце такое.
 Напрамілы Бог я прашу:
 Ну пакіньце мяне ў спакоі
 Ну не лезьце пішчом у душу!¹

Але Г. Бураўкін працягваў выказваць сваю пазіцыю да палітычных працэсаў, балюча ўспрымаў ўмацаванне беларуска-расійскіх адносін, адзначаў падзенне дабрабыту народа і ролю ў гэтым палітычных эліт²:

У тупой базарнай даўцы	Прадаюць і край свой горды
На нязжатай паласе	За суседскі мех дзярма,
Занялі хрыстапрадаўцы	Хто – за крэсла,
Месцы выгадныя ўсе.	Хто – за ордэн,
І цяпер глядзі:	А хто – проста задарма.
Нібыта	Ладзяць д'ябальскія гульні,
Не скародзяць, не куюць, –	Лапяць зношаны хамут...
А агульны наш набытак	Што ім клопат наш агульны?
Гэтак бойка прадаюць.	Што ім наш бацькоўскі кут?

Балюча паэт успрымаў працэсы, якія адбываліся ў сферы сродкаў масавай інфармацыі. Выкарыстоўваючы жанр байкі Г. Бураўкін крытыкаваў вядомую палітычную асобу, якая ў 1995–1997 гг. адказвала ў Адміністрацыі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь за працу СМІ, займала пост Старшыні Дзяржаўнага камітэта па друку³:

Ёсць у Амерыцы звярок,	У тэлескрынку ён запоўз,
Які завецца скулсам. <...>	Здабыў гнездо ў газетках.
Ну хай бы жыў сярод дзівос,	І калі дзе крамола ёсць
Сярод чужога люду,	Ці вольніца якая,
Дык нехта ж і да нас прывёз	Ён узнімае шчэцю поўсць
Смярдзючага паскуду.	І свой струмень пускае.
І што вы думаеце? –	І лёгка мае хлеба кус
Лёс	І цёплы кут за плотам,
Якраз прылашчыву гэткіх:	Бо сёння гэты самы скулс –

¹ Г. Бураўкін, *Новыя вершы*, „Звязда” 1998, 2 снежня.

² *Ibidem*.

³ Г. Бураўкін, *Скулс*, „Звязда” 1998, 2 снежня.

Патрэбная істота. Але ўжо ў многіх у душы Варушыцца спакуса	Аднойчы ўзяць і прыдушыць Абрыдзелага скусна.
---	--

У іншым вершы¹ паэт перадаў настроі запалохвання грамадства, якія сталі ўзмацняцца ў перыяд пашырэння рэпрэсій з боку ўладаў да актыўных удзельнікаў палітычных акцый:

Вы верыце прамовам, Што на сваёй зямлі Нарэшце канчаткова Мы страх перамаглі. <...> А за спіною глуха Паўзе зларадны шэпт, Свідруе мозг і вуха: – За ўсімі сочыць шэф. Усе ўзняймайце лапкі, Бо на любога з вас Ёсць у архіве папкі І рапартаў запас. Там вечар учарашні	І кожны цмок і глык, І плёткі ўсе, і шашні Пастаўлены на ўлік. І гэта ўсё аднойчы, Як выбуховы тол, Не паглядзеўшы ў вочы, Вам пакладуць на стол... І як вас ні лячылі, А стрэс па сэрцы – Трах! Ну вось... А вы лічылі, Што вас не возьме страх...
--	---

Да 1998 г. адносіцца выказванне літаратуразнаўцы Іван Чарота аб істотнай ролі паэтаў ва ўздзеянні на грамадства: “Хоць у Расіі і было сказана «паэт у Расіі больш чым паэт», але паэт там ніколі не браў на сябе такіх функцый. А ў нас менавіта паэты ўзялі на сябе функцыю «выхавання грамадства». І хочучь захоўваць яе да апошняга часу. Нягледзячы на тое, што апошнія пяць-шэсць гадоў грамадства абсалютна не рэагуе на гэты статус паэтаў”².

5 жніўня 1998 г. адбылася сустрэча Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь з членамі Рады Саюза беларускіх пісьменнікаў³. На ёй кіраўнік дзяржавы падкрэсліў важнасць грамадзянскай пазіцыі пісьменнікаў, вялікую моц уздзеяння іх творчасці на чытачоў, выказаў свае пажаданні да выказвання творцамі сваёй пазіцыі: “Літаратура – гэта вялікая палітыка. Пісьменнікі – гэта вялікія палітыкі. Але я бы хацеў, каб вы сваю палітыку рабілі не на вуліцах, не крыкам і гвалтам, а прамом. У вас вельмі моцная зброя. І я хачу, каб гэта зброя выкарыстоўвалася на карысць народа і нашай дзяржавы”. А. Лукашэнка падкрэсліў: “Якога курса трымацца – гэта ваша справа. Вы людзі творчыя. Пісьменнікаў нельга прымусяць пісаць аб тым, чаго нехта хоча”. Разам з гэтым Прэзідэнт некалькі разоў падкрэсліў, што “падтрымка з боку дзяржавы, улады і Прэзідэнта вам будзе забяспечана на прынцыпах узаемнасці”. Ён патлумачыў гэта наступным чынам: “Гэта не значыць, што трэба пісаць пра

¹ Г. Бураўкін, *Страх*, „Звязда” 1998, 2 снежня.

² І. Чарота, *Рытуальная злосць ідэальнага крытыка*, „Літаратура і Мастацтва” 1998, № 43.

³ *Прэзідэнт – пісателі: дыялог во імя Беларусі. Стенограма встрычы А.Г. Лукашэнка с членамі Рады Саюза беларускіх пісателёў 5 августа 1998 г.*, „Советская Беларусь” 1998, 16 сентэбры.

мяне толькі харошае ці хваліць мой курс і мяне. Зусім не. Але пісьменнікаў, якія ў карычневай прэсе заклікаюць да забойства Прэзідэнта, Прэзідэнт падтрымліваць, канешне ж, не будзе. Праўда, і нападаць на іх не стане, клапоцячыся аб сваім аўтарытэце”¹.

Восенню 1998 г. Беларусь апынулася ў вострым эканамічным крызісе. Вярнуліся чэргі, дэфіцыт прадуктаў харчавання. 25 снежня дэманстранты перакрылі праспект Скарыны ў Мінску ў знак непрыняцця падпісанай у Маскве прэзідэнтамі дзвюх краін Дэкларацыі аб далейшым яднанні Беларусі і Расіі, дамовы аб роўных правах грамадзян і Пагаднення аб стварэнні роўных умоваў суб’ектам гаспадарання. Часткай насельніцтва гэта было расцэнена як здача суверэнітэту Беларусі. Хваляваннем за лёс незалежнасці краіны, папярэджаннем палітычным дзеячам аб адказнасці за зробленае напоўнены верш Н. Гілевіча *І спытае суд высокі*²:

І спытае неўзабаве	Хто даў права скамарохам
Суд высокі, грозны:	Руйнаваць свабоду.
“Вы чаму другой дзяржаве	Прывітаную народам
край збывалі родны?	У малітвах Богу?..”
Хто дазволіў ніцым духам	Так няўмольны суд спытае
так распараджацца	З рукаблудаў здрады.
лёсам Маці, што ў пакутах	І ніхто хай не чакае
праглі долі-шчасця?	Ад яго спагады.

У вершы *Я голод знаў*³ з прысвячэннем “суседзям па чарзе за яйкамі” пераплецены эканамічныя і палітычныя праблемы. Аўтар заклікае:

Правадыры! Вы што – аслеплі?	Ну, ладна: туга з сырам-маслам,
Паніклі з гора,	што з-пад кароўкі.
народ дрыжыць, што і ў бясхлеб’і	А праўду – можна выдаць масам
гібецьме сора.	без нарміроўкі?
Але яшчэ страшней-пакутней	То ж не гавядзіна ў бляшанках!
цярпліўцу-люду	Пры тварах посных –
карміцца мешанкай атрутнай	кажы ўсю праўду і не шамкай
з хлусні і бруду	пра нейкі поспех!

Падобную грамадзянскую пазіцыю займаў Г. Бураўкін. І вершы той пары па змесце вельмі падобныя да вершаў Н. Гілевіча⁴:

Хаця вы зноў –	І даклады,
За перамены	І пыху вашу,
За ветры новыя ў двары,	І спалох.
Мы ўсіх вас ведаем пайменна,	І вы не верце,
Падманшчыкі і ліхвяры.	Што гасціла
Мы ўсё запомнілі дакладна,	У вас павага насамрэч.
Калі дзялілі вы пірог:	Не абміне вас літасціва
І клятвы вашы,	Закона затупелы меч.

¹ *Ibidem*.

² Н. Гілевіч, *І спытае суд высокі*, „Народная воля” 1998, 30 снежня.

³ Н. Гілевіч, *Я голод знаў*, „Народная воля” 1998, 30 снежня.

⁴ Г. Бураўкін, *Без назвы*, „Народная воля” 1998, 30 снежня.

Вас, Вузкалобых,	Вы свой пачуецце прысуд.
Вірлавокіх, –	І засмыліць у вас азадак
Усіх	У пекле вогненным на дне,
Пакліча Боскі суд.	І прысаромлены нашчадак
Не на зямлі,	Вас назаўсёды пракляне.
Дык на аблоках	

У 1999 г. у Беларусі працягваецца эканамічны крызіс, разгортваецца гіперінфляцыя. У маі 1999 г. была спроба правядзення альтэрнатыўных выбараў Прэзідэнта Рэспублік Беларусь. Праз чатыры месяцы пры загадкавых абставінах зніклі Віктар Ганчар і Анатоль Краскоўскі. Інтэграцыйныя працэсы з Расіяй прыводзяць да падпісання 8 снежня 1999 г. Дамовы аб стварэнні Саюзнай дзяржавы.

У 1999 г. гродзенская газета “Пагоня” друкуе падборку вершаў мясцовага паэта Юрыя Гуменюка. Сярод іх і верш з лірычнай назвай *Гронка акацыі*. Але яго змест зусім не лірычны. Паэт распавядае як бы пра свой стан, рэфлексуе пра палітычныя працэсы ў краіне, гаворыць аб стомленасці ад палітычных прамоваў, ад якіх нідзе не дзецца:

Палітычных маньякаў забавы вар’яцкія
ціск у жылах грамадства настолькі павысілі,
што прамовы ня спыняць яго заліхвацкія,
ані бляск малады прэзідэнцкае лысіны.
Думкі рояцца ў келіху зманлівай вадкасці,
ім кактэль летаргічны звужае прастору.
Варта вырвацца з ключняў саўковай нахабнасці,
уцячы стрымгалоў па крываваых разорах
і прыступак знайсці на аддаленай станцыі...
Зрэшты й там лукашыстыя, пэўна прымрояцца.
Зноўку гляну тады я на гронку акацыі –
далікатныя нэрвы няхай супакояцца¹.

Герой іншага верша Ю. Гуменюка, стомлены грамадска-палітычнай сітуацыяй у краіне, страчвае натхненне і імкнецца напіцца і сысці ад рэчаіснасці ў свет весялосці і гульбы:

А інакш, напэўна, немагчыма
ў нашай апаганенай вар’ятні,
дзе замест гаворкі – пантаміма
ды настрой далёка не выдатны.
Тут пануе хамства і распуста,
Старшыня саўгасу валадарыць,
насаджае норавы і густы,
пра пасаг крамлёўскі стала марыць.
Вось чаму так хочацца напіцца
І зямлю апырсаць угнаеннем,
разгуляцца ці развесяліцца,
каб не страціць кайфу ад натхнення².

¹ Ю. Г у м я н ю к, *Гронка акацыі*, „Пагоня” 1999, 4 траўня.

² Ю. Г у м я н ю к, *Натхненне*, „Пагоня” 1999, 4 траўня.

Аб творчасці на пераломе стагоддзяў выказваўся Р. Барадулін: “За савецкім часам пісалася багата, бо быў малады. Але не ўсё можна было друкаваць. Пра пэўныя рэчы нават падумаць забаранялася. <...> У вузкім прамежку незалежнасці можна было пісаць усё і друкаваць амаль ўсё. Цяпер пісаць пакуль што можна як не ўсё, але друкаваць толькі тое, што дазволена. У паветры разліты страх, і паступова ён набывае адпаведную канцэнтрацыю”¹.

Як бы працягваючы думку Р. Барадуліна, паэт С. Грахоўскі ў студзені 2000 г. напісаў верш *Фантазія*². У ім ён звярнуўся да тэмы праўды ў творчасці, адзначыў змены, што адбыліся ў інфармацыйным полі краіны.

Я горкую праўду аднойчы сказаў:
Нячысцік язык мне вузлом завязаў,
А сам патрабуе: “Маё ўсё хвалі,
Каб ціха і мірна было на зямлі.
Аб кожнай нястачы і дробнай бядзе
Не заікайся ніколі, нідзе,
Трымайся заўсёды у межах і рамках, расказвай пра ўсё
у патрэбных напрамках:
Пра поспехі – шчыра,
пра ворагаў – гнеўна,
Усё абяцай, што чакаем напэўна.
Можаш успомніць і пра недахопы
У блізкіх і дальніх краінах Еўропы.
А ў нас недахопаў сур’ёзных не будзе,
Бо вераць заўсёды сумленныя людзі”.
“А што тады будзе, як так я скажу?”
Нячысцік запэўніў: “Язык развяжу”.

А вось намеснік старшыні Саюза беларускіх пісьменнікаў Навум Гальпяровіч так апісваў настроі некаторай часткі пісьменнікаў ў тым жа 2000 г.: “Ад нас ніхто не патрабуе стаць «аўтаматчыкамі», ці, як раней, «прываднымі рамянямі». З аднаго боку, не ўсё ў гэта вераць, а з другога – як ні парадаксальна, але многія пісьменнікі якраз і адчуваюць вялікую настальгію па запатрабаванасці на ідэалагічным фронце. <...> Некаторыя пісьменнікі проста разгубіліся, а хто намі кіруе, а каму дакладваць, каму пець асанну? Гэта няпростое выпрабаванне. Проста было ў нядаўнія часы – разбурыць, на эйфарыі крычаць: «Ура! Давай свабоду, дэмакратыю!» А жыць ва ўмовах свабоды, на жаль, не ўмеюць большасць людзей, якія перажылі старыя часы. Імкненне знайсці патрона, апекуна, каб папытацца, пра што гаварыць і пісаць, – яно існуе і па сённяшні дзень...”³

¹ “*Душа не на месцы...*”: На пытанні нашага карэспандэнта адказвае Рыгор Барадулін: Гутарыў Кірыла Пазняк, „Літаратура і Мастацтва” 2000, № 1.

² С. Г р а х о ў с к і, *Фантазія*, „Літаратура і Мастацтва” 2000, № 41.

³ *Саюз беларускіх пісьменнікаў: ці быць нечарговым з’ездом?* „Звязда” 2000, 20 верасня.

Аднак, нягледзячы на пэўнае зацішша на мяжы стагоддзяў у крытычных выказваннях, можна назваць асобныя сатырычныя творы з палітычным падтэкстам.

Водгукам на пашырэнне ў нашай краіне ідэі пра аб'яднанне з Расіяй стаў *Сказ пра Лігу Чыстакроўных*¹ Н. Гілевіча, надрукаваны ў "Народнай волі" 2 лютага 2000 г. Сам аўтар у сваім дзённіку пісаў, што *Сказ...* давялося скараціць амаль на трэць, каб змясціўся на газетную паласу². Доктар філалагічных навук Арсень Ліс³ лічыў, што творам *Сказ пра Лігу Чыстакроўных* Н. Гілевіч дасягнуў вяршыняў беларускай нацыянальнай сатыры, а сам твор застаецца актуальным у сваім выкрыцці зла⁴.

Праз Міхалкаву дурніну, Што спрычыніла раздрай, Мы згубілі Украіну І заходне-Рускі край. У гісторыі дзяржавы Гэта вывіх – і таму Патрыёты-кастаправы Мусяць рады даць яму.	З Украінай, хоць і ў скрусе, Давядзецца пачакаць. Што ж датычыць Беларусі – Будзем вывіх упраўляць. І пад лозунгам яднання У саюз дзяржаў-сясцёр – Давядзем да выканання Даўні царскі прыгавор.
---	--

Змена грамадскіх настрояў, спад палітычнай актыўнасці ў пачатку 2000-х гадоў і пазіцыю творцаў Н. Гілевіч адлюстравалі ў сваім вершы *Манекены* (красавік 2002):

Час мяняецца, а з ім – і людзі-людцы.
Свет не можа існаваць без пераменаў.
Адышла пара асоб і рэвалюцый.
Надышла пара нуды і манекенаў. <...>
А цяпер... цяпер асоб няма. Не стала.
Нібы ў племя перайначыліся гены.
Дзе ні глянь – тырчаць паблізу п'едэстала
Манекены, манекены, манекены.
Манекен – пісьменнік,
Манекен – мысляр,
Манекен – музыка,
Манекен – маляр. <...>
Хто сказаў, што ў манекены
Лёс, як у заморыша? <...>
Быць у ролі манекены –
Выгодна і хораша!.."
Вось такое стала з намі і з дзяржавай.
Вось такія наступілі перамены.

¹ Анкета "Дзеяслова": Ніл Гілевіч, „Дзеяслоў“ 2005, № 3 (16), с. 78.

² Н. Гілевіч, *Год двухтысячны: Выбраныя старонкі з дзённіка*, „Дзеяслоў“ 2012, № 2, с. 225.

³ А. Ліс, *Па бальшаку* [online], <http://www.nv-online.info/by/215/printed/Па-бальшаку.htm> [доступ: 23.09.2015].

⁴ Н. Гілевіч, *Сказ пра Лігу Чыстакроўных, або Гісторыя ўзнікнення і краху адной этнацэнтрчнай задумы* [у:] Н. Гілевіч, *Збор твораў...*, т. 5, с. 195–196.

Дзе ні глянь – тырчаць з усмешкай саладжавай
Манекены, манекены, манекены...

Заклапочанасць палітызацыяй асобных дзеячаў культуры ў лютым 2001 г. выказаў Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь. У сваім выступленні на нарадзе “Аб мерах па рашэнню праблем развіцця культуры і мастацтва” ён падкрэсліў: “Усе мы жывём у адной краіне і ўсім нам неабходна думаць і клапаціцца аб яе дабрабыце. Паважаць Канстытуцыю, нашы дзяржаўныя сімвалы. Падавалася бы, гэта элементарныя абавязковыя нормы для кожнага цывілізаванага чалавека. Аднак менавіта ў творчым асяроддзі бывае гэтакая бравада і патугі рэвалюцыйных змен дзяржаўнага ладу. Сутнасць грамадзянскай супольнасці – не канфрантацыя, а сумесная канструктыўная праца грамадскіх арганізацый, рухаў, палітычных партый і ўсіх галін улады. Нам не патрэбны патрасенні і смута, нам патрэбны парадак і працвітанне краіны”. Кіраўнік дзяржавы акрэсліў пазіцыю дзяржавы адносна дзейнасці творцаў, узаемаадносін дзяржавы і творцаў: “Цяпер патрэбна працаваць самастойна, уносіць свой канструктыўны ўклад у развіццё культуры, мастацтва, навукі, у эканамічны пад’ём краіны”¹.

Далейшае развіццё адносін дзяржавы і творчых саюзаў паказала, што дзяржава зацікаўлена менавіта ў канструктыўным супрацоўніцтве з творчымі саюзамі. У 2001 г. было спынена дзяржаўнае фінансаванне Саюза беларускіх пісьменнікаў. У 2002 г. часопісы “Полымя”, “Неман”, “Крыніца”, “Маладосць”, “Всемирная литература” і газета “Літаратура і Мастацтва”, заснавальнікамі ці сузаснавальнікамі якіх быў Саюз беларускіх пісьменнікаў, падпарадкавалі новаўтворанай рэдакцыйна-выдавецкай установе “Літаратура і мастацтва”. Саюз вымушаны быў не толькі змяніць юрыдычны адрас, але і перабудаваць сваю дзейнасць. У 2002 г. ён заснаваў новы часопіс “Дзеяслоў”.

16 сакавіка 2003 г. пад лозунгам “Незалежная Беларусь – свабоднае і заможнае грамадства” адбыўся Усебеларускі сход інтэлігенцыі. Каля 600 дэлегатаў з усіх рэгіёнаў сабраліся абмеркаваць палітычную, эканамічную і культурную сітуацыю ў Беларусі. У форуме прынялі ўдзел такія вядомыя творцы, як Н. Гілевіч, Г. Бураўкін, А. Вярцінскі, С. Законнікаў, У. Арлоў².

У сваёй рэзалюцыі сход канстатаваў глыбокі сістэмны крызіс у краіне. “У такой сітуацыі многае залежыць ад інтэлігенцыі, ад яе мужнасці і прынцыповасці. Аднак, на жаль, многа сярод нас тых, хто займае прыстасавальніцкую пазіцыю, церпіць ганебную хлусню афіцыйных сродкаў масавай інфармацыі, злачынныя маніпуляцыі на выбарах, маўчыць, калі пераследуюць калег і суайчыннікаў”. Не абы-

¹ А. Лукашэнка, *Выступленне на савецанні “О мерах по решению проблем развития культуры и искусства”* [online], <http://www.president.gov.by/press10266.html> [доступ 20.07.2015].

² Ю. Орехов, *Алексей Марочкин: “Власть не замечает нас”* [online], <http://www.br.minsk.by/index.php?article=12051> [доступ: 23.09.2015].

шлося і без палітычных выказванняў: “Мы выступаем катэгарычна супраць працягу паўнамоцтваў цяперашняга кіраўніка Рэспублікі Беларусь пасля 2006 года. Мы абвешчаем пра намер зрабіць усё, каб выбары новага Парламента ў 2004 годзе і новага Прэзідэнта ў 2006 годзе адбыліся па новым выбарчым кодэксе, у адпаведнасці з міжнароднымі стандартамі, без адміністрацыйнага ціску на выбаршчыкаў і кандыдатаў, без махінацый і падтасовак падчас галасавання, каб народ Беларусі змог зрабіць свабодны і асэнсаваны выбар”¹.

З Прагі сваё Слова да Сходу даслаў Васіль Быкаў². Яно было напісана за тры месяцы да смерці і можа лічыцца палітычным заповітам беларускай інтэлігенцыі. Ён заклікаў да аб’яднання правых і левых, нацыянальных і дэмакратычных, радыкалаў і лібералаў.

Сход інтэлігенцыі прымусяў улады больш увагі звярнуць на гэту катэгорыю грамадзян Беларусі. На працягу 2003 г. Прэзідэнт Беларусі правёў дзве сустрэчы з творцамі.

У маі 2003 г. А. Лукашэнка выступіў перад выкладчыкамі і студэнтамі Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтваў з лекцыяй “Дзяржава і творчая асоба”. У ёй было выказана меркаванне аб тым, што “людзі мастацтва прыналежаць да асобай, пасіянарнай часткі нашага грамадства. Мастацка-вобразная форма іх самавыражэння часта ўздзейнічае на розум і пачуцці чалавека мацней за палітычныя лозунгі ці сухія навуковыя выкладкі”. У сувязі з гэтым была адзначана важнасць грамадзянскай пазіцыі, маральных і эстэтычных меркаванняў мастака, якія праз яго творы ўплываюць на многіх людзей, фарміруюць погляды і меркаванні цэлых пакаленняў. Прэзідэнт Беларусі падкрэсліў марнасць намаганняў “некаторых сіл у нашай краіне” зрабіць пытанне аб узаемаадносінах улады і мастака прадметам палітычных спекуляцый. “Палітызацыя мастацтва – справа вельмі няўдзячная і нават небяспечная перад усім для саміх творцаў” – адзначыў Прэзідэнт Беларусі³.

А. Лукашэнка катэгарычна заявіў: “Няма ў нас ніякага супрацьстаяння ўлады і творчай інтэлігенцыі. Нам няма чаго дзяліць, у нас адна краіна і адны святыні”. І адказаў на пытанне, якія павінен быць творчы чалавек – “перад усім гэта патрыёт па сутнасці, а не гулец на патрыятычных пачуццях. Той, хто не спекулюе гэтымі высокімі пачуццямі”⁴.

У снежні 2003 г. на сустрэчы з прадстаўнікамі творчай інтэлігенцыі А. Лукашэнка больш канкрэтызаваў апошні тэзіс: “Сёння краіна

¹ Рэзалюцыя Усебеларускага сходу інтэлігенцыі [online], <http://www2.polskieradio.pl/eo/dokument.aspx?iid=40> [доступ: 30.09.2015].

² Слова Васіля Быкава да Усебеларускага сходу інтэлігенцыі [online], <http://www.svaboda.mobi/a/24847608.html> [доступ: 29.09.2015].

³ А. Лукашэнка, *Государство и творческая личность: Лекция Президента Респ. Беларусь в Белор. гос. академии искусств, Минск, 15 мая 2003 г.*, Минск 2003, с. 26.

⁴ *Ibidem*, с. 27.

мае патрэбу ў патрыётах у сапраўдным сэнсе гэтага слова, якія не баяцца праўды ні ў жыцці, ні ў мастацтве, не гоняцца за лёгкім хлебам і масавай культурай, салодкім замежным кускам, не замыкаюцца ў вузкіх рамках «мастацтва для мастацтва», а выконваюць свой грамадзянскі, творчы доўг, аддаючы талент служэнню Айчыне і народу. Такія людзі заўсёды знойдуць у мяне падтрымку, і не толькі матэрыяльную”¹.

Кіраўнік дзяржавы выказаўся катэгарычна супраць “падзелу майстроў культуры на прыдворных, апазіцыйных, правых, левых”. Была падкрэслена адсутнасць патрэбы дзяржавы ў салодкаспяваючых, лакіроўшчыках, пярэваратнях, аматарах гандляваць і патрабаваць узамен усякія прывілеі².

Падзеі, якія адбыліся ў наступныя гады, засведчылі іншае. У 2005 г. адбыўся канчатковы раскол Саюза беларускіх пісьменнікаў. З яго выйшла частка сяброў і 18 лістапада 2005 г. на ўстаноўчым сходзе абвясціла аб стварэнні Саюза пісьменнікаў Беларусі на чале з М. Чаргінцом. У сваім звароце да літаратурнай грамадскасці краіны устаноўчы сход адзначаў: “На працягу больш чым дзесяцігоддзя Саюз пісьменнікаў усё болей палітызаваўся, на вачах ператварыўшыся ў саюзніка агрэсіўнага нацыяналізму і кан’юнктурага палітыканства. <...> Праблемы творчасці ўсё менш хвалююць цяперашняе кіраўніцтва Саюза беларускіх пісьменнікаў. Званне пісьменніка з’яўляецца вельмі важным для нашай дзяржавы, і таму лёс гэтай прафесіі нельга давяраць кучцы палітыкаў ад літаратуры”³.

“Стары” Саюз беларускіх пісьменнікаў не здольны быў аплачваць рахункі і ў 2006 г. Гаспадарчы суд прыняў рашэнне аб высяленні пісьменніцкай арганізацыі з арандаванага імі будынку (будынак Дома літаратара і паліклініка указам Прэзідэнта былі перададзены Кіраўніцтву справам Адміністрацыі Прэзідэнта ў 1997 г.). У лютым 2006 г. Міністэрства юстыцыі звярнулася ў Вярхоўны суд з прапановай ліквідацыі Саюза беларускіх пісьменнікаў, бо арганізацыя неаднаразова парушала патрабаванні Закона “Аб грамадскіх арганізацыях”. Кіраўніцтва Саюза здолела выправіць парушэнні і 22 мая 2006 г. іскавая заява аб ліквідацыі грамадскага аб’яднання была адклікана.

У той жа час з мэтай аказання дзяржаўнай падтрымкі грамадскаму аб’яднанню “Саюз пісьменнікаў Беларусі” 7 верасня 2006 г. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь падпісаў Указ № 564 “Аб некаторых пытаннях дзейнасці грамадскага аб’яднання “Саюз пісьменнікаў Беларусі” і аб унясенні зменаў і дапаўненняў у асобныя ўказы Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь”.

¹ Александр Лукашенко встретился с представителями творческой интеллигенции [online], <http://afn.by/news/i/38833> [доступ 20.08.2015].

² *Ibidem*.

³ Обращение учредительного собрания Союза писателей Беларуси к литературной общественности страны, „Рэспубліка” 2005, 26 лістапада.

У 2005 г. Н. Гілевіч адзначаў, што сучаснай беларускай літаратуры “не хапае шырокага сьмелага выхаду на вострыя жыцьцёвыя праблемы часу, іначай сказаць – мужага ўварваньня ў жыццё. <...> Не скажу, што такой літаратуры сёньня няма зусім, яна ёсьць, але яе вельмі мала. Пераважае, на жаль, нешта дробнае, аморфнае, вялае. Альбо да непрыстойнасці прэтэнцыёзнае, дзе апрача нахабнага эгацэнтрызму нічога няма”. Н. Гілевіч лічыў, што “ў такі час, які перажывае нашая краіна, літаратура абавязаная больш напорна працаваць на абуджэньне і мабілізацыю духоўных сілаў народу, на сьцьвярджэньне ідэалаў гуманізму, незалежнасьці, свабоды”. Маладых творцаў ён заклікаў вучыцца “быць вялікімі”, не апускацца і не драбнець, ні ў якім разе не спакушацца “на прыманкі д’ябла” і не прадаваць яму душу. “З гісторыі і айчыннай, і сусьветнай літаратуры вядома, чым для творцы гэтакі торг канчаецца”, – нагадваў народны паэт Беларусі¹.

Да гэтых выказваньняў можна далучыць меркаваньне пісьменніцы Вольгі Іпатавай, выказанае ў тым жа годзе: “Пісьменьнік, калі прыяжджае да сваіх чытачоў, ён заўсёды нясе моцны эмацыйны зарад. Зарад у асноўным пазытыўны, таму што ён гаворыць пра свой народ, пра адвечныя маральныя каштоўнасьці. І калі ў гэтыя размовы будзе ўплеценая эпіталія таму, што сёньня робіцца, што мы жывем сёньня ў раі, што ўжо лепшай, як нашая, краіны на сьвеце няма ў сэнсе клопатаў пра творцу і клопатаў пра народ, то гэта дасьць таксама нейкія ачкі ўладзе, і яны гэта цудоўна разумеюць. Нездарма на Саюз беларускіх пісьменьнікаў заўсёды былі такія, як гавораць сучаснай мовай, наезды. Таму што пісьменьнікі, сапраўды, тая частка грамадзтва, дзякуй Богу, сёньня не адзіная, але сярод творчых саюзаў сёньня адзіная, якая будзе заўсёды і да канца сёньня змагацца за праўду. Такая сутнасьць пісьменьніка і калі ён выгінаецца перад уладай, я ня ведаю, ці можна такога чалавека назваць пісьменьнікам”².

Наступ уладаў на асобных дзеячаў культуры і мастацтва працягваўся. Так, у 2007 г. праходзіў перагляд школьных праграм. Міністэрства адукацыі перад аўтарамі паставіла задачу: “Мінімізаваць выкарыстанне твораў апазіцыйна настроеных пісьменьнікаў: паўсюль, дзе выкарыстанне твораў Н. Гілевіча, Р. Барадуліна, Г. Бураўкіна і іншых не выклікана крайняй неабходнасьцю характарыстыкі іх творчасці як прадстаўнікоў літаратуры другой паловы ХХ века, замяніць іх творы на творы іншых пісьменьнікаў і паэтаў. Гранічна мінімізаваць змест манаграфічных тэмаў, прысвечаных творчасці Н. Гілевіча, Р. Барадуліна (да 2–3 вершаў) і іншых, выключыць патрапленне ў вучэбныя праграмы

¹ Анкета “Дзеяслова”. Ніл Гілевіч... [online], <http://dziejaslou.by/old/www.dziejaslou.by/inter/dzeja/dzeja.nsf/htmlpage/ank1602ec.html?OpenDocument> [доступ 20.07.2015].

² Стварэньнем новага пісьменьніцкага саюзу ўлада хоча зьнішчыць тэрыторыю творчай свабоды [online], <http://www.svaboda.org/content/transcript/802752.html> [доступ 20.07.2015].

твораў нацыяналістычнага, палітызаванага характару. Выключыць са спісаў літаратуры для вывучэння і пазакласнага чытання творы С. Алексіевіч, С. Законнікава, В. Іпатавай, У. Арлова, М. Скоблы, В. Чаропкі і іншых апазіцыйна настроеных пісьменнікаў «сярэдняй рукі». Выключыць з ілюстрацыйных матэрыялаў творы мастака А. Марачкіна»¹.

У 2009 г. на сайце Беларускай службы радыё «Свабода» з'явіўся невялікі каментар паэта Андрэя Хадановіча, дзе ён назваў сучасную беларускую літаратуру «бяззубай». Маўляў, 90 % сучасных літаратараў свядома абмінаюць у сваёй творчасці пэўныя тэмы. «Наперад вядомыя імёны, якія яны абмінаюць. Тэмы, якія яны асцярожна не закранаюць. У выніку наша сучасная літаратура выглядае на дзіва беззубай. Мусоляць і мусіруюць так абмежаваную колькасць тэмаў, размаўляюць пра бяскрыўдныя сінія нябёсы. Мне здаецца, што сёння літаратар мог бы наважвацца на большае. Галоўная бяда, калі літаратар пагаджаецца на змены, на кастрацыю свайго тэксту дзеля таго, каб быць надрукаваным»².

У тым жа годзе ў расійскім выдавецтве «АСТ» на рускай мове выйшаў раман беларускага журналіста і мастацтвазнаўцы Віктара Марціновіча *Паранойя*. Вядомасць гэтаму твору за мяжой надала рэцэнзія Цімаці Снайдэра *In Darkest Belarus (У цёмнай Беларусі)* надрукаваная ў «New York Review of Books» 28 кастрычніка 2010 г.³ У наступныя гады раман быў выдадзены на англійскай і нямецкай мовах. Цікава, да яго была выклікана як літаратурнай эстэтыкай, так і палітыкай. Кніга пра трагічную любоўную сувязь пісьменніка і дзяўчыны, якая з'яўляецца каханкай высокапастаўленай асобы. Пры гэтым аўтар не проста называе краіну, але і выкарыстоўвае назвы вуліц і прадмесцяў беларускай сталіцы. Істотная ўвага ў рамане нададзена апісанню ўздзеяння спецслужбаў на свядомасць галоўнага героя. Роман з'явіўся напярэдадні прэзідэнцкіх выбараў 2010 г. і з'яўляецца апошняй гучнай падзеяй ў нашым аналізе.

Такім чынам, грамадска-палітычныя падзеі другой паловы 1990-х гг. істотна паўплывалі на характар творчасці работнікаў культуры, прывялі да росту колькасці твораў, якія мелі яркую палітычную афарбоўку. Сваёй творчасцю яны выказвалі падтрымку ці непрыняцце пэўных грамадскіх ідэй, сваё стаўленне да палітычных працэсаў. У асяроддзі твораў назіраўся відавочны падзел па палітычных матывах. Як улады, так і апазіцыя імкнуліся выкарыстаць імёны вядомых работнікаў сферы культуры ў сваіх мэтах.

Спробы ўладаў, накіраваныя на аб'яднанне грамадства ў 2000 х гг., не мелі поспеху. Істотны ўплыў на безвыніковасць гэтых намаганняў аказвала неакрэсленасць дзяржаўнай ідэалогіі і стратэгіі дзяржаўна-

¹ Цыт. па: *Нарушение прав человека в Беларуси в 2007 г.: аналитический обзор*, Минск 2008, с.77.

² *Ці беззубая беларуская літаратура?* [online], <http://budzma.org/literature/tsi-byazzubaya-byelaruskaya-litaratura.html> [доступ 30.09.2015].

³ T. S n y d e r, *In Darkest Belarus*, New York Review of Books 2010, Vol. 57, fasc. 16.

палітычнага будаўніцтва сярод палітычных эліт. Вынікам стаў раскол пісьменніцкай арганізацыі, імкненне большасці дзеячаў культуры і мастацтва пазбягаць “палітычнай” тэмы ў творчасці, неакрэсленасць грамадзянскай пазіцыі.

Адносна ананімнай паэмы *Лука Мудзішчаў – прэзідэнт*, верша С. Адамовіча *Забі прэзідэнта* радыё “Свабода” адзначала: “Экспэрт, крытыкі й нават самі аўтары ня лічаць іх высокамастацкімі работамі. Аднак факт з’яўленьня такіх прысьвячэньняў яны называюць станоўчай зьявай у жыцці грамадства¹.”

В. Іпатава адзначала важную задачу, што выконвала беларуская літаратура ў той час – “яна падсвядома выяўляе ўсе грамадскія працэсы, фіксуе час. І магчыма гэта калісьці стане неацэнным сведчаннем гісторыі²”.

Dzmitry Kryvashei

Influence of Political Processes in Belarus on Literature in 1991–2010

A b s t r a c t

The author analyses the influence of social and political processes in Belarus on creative work of poets and prose writers. Attention is paid to the problem of relations between the authority and cultural figures as well as writers' and poets' motivation to create politicised works. The author highlights the key events, which activated interests of poets and writers in political processes in the 1990s. A gradual decline of politicised works in the 2000s is described.

¹ Г. А б а к у н ч ы к, *Ці з’яўляюцца набыткам культуры мастацкія творы пра Лукашэнку кшталту верша Славаміра Адамовіча і ананімнай паэмы Лука Мудзішчаў?* [online], <http://www.svoboda.mobi/a/784330.html> [доступ 20.11.2015].

² В. І п а т а в а, “Пісьменнік у Беларусі гэта яшчэ і асветнік”: Гутарыў Юрась Ляшкевіч, „Звязда” 1999, 24 ліпеня.

Irena Matus

Białymstok

Dyskurs wokół kasaty unii kościelnej w obwodzie białostockim

Cerkiew unicka w Rzeczypospolitej od czasu powstania – unii brzeskiej – do początku lat 30. XIX wieku, kiedy to jej struktury leżały już w granicach Imperium Rosyjskiego, ewoluowała stale w stronę Kościoła łacińskiego, poddawana procesom latynizacji i polonizacji. Nasilił je wyraźnie synod zamojski (1720 rok), a utrwalały działania bazylianów.

Przedstawiciele tego zgromadzenia, edukowani na Zachodzie i w Polsce, przesiąknięci byli duchem teologii łacińskiej, w wyniku czego u schyłku XVIII wieku zakon w istotny sposób przyczynił się do latynizacji i polonizacji unitów. To w ich świątyniach i klasztorach liturgia, zwyczaje i wyposażenie pozostawały pod największym wpływem łacińskim¹.

Wprowadzaniu unityzmu, w miejsce wypieranego prawosławia, na przełomie XVI i XVII wieku towarzyszyły prześladowania przeciwników tego procesu. Unia nie została wszak zaakceptowana od razu i bez oporu zarówno przez duchowieństwo świeckie, jak i zakonne oraz prosty lud. Trudno mówić także o tolerancji w Rzeczypospolitej w stosunku do bardzo nielicznej grupy, trwającej przy prawosławiu².

Latynizacja, nasilona zwłaszcza w XVIII i w pierwszym dwudziestopięcioleciu XIX wieku, uwidoczniła się przede wszystkim we wnętrzach świątyń unickich. Masowo wprowadzano tam elementy łacińskie w miejsce usuwanych sprzętów cerkiewnych³. Stopniowo cerkwie unickie upodabniały się do kościołów rzymskokatolickich. Instalowano w nich nowe ołtarze główne (w miejsce usuwanych ikonostasów z carskimi wrotami), ołtarze boczne, ambony, konfesjonały. Wyposażano je w organy, kropielnice, obrazy świętych rzymskokatolickich, rzadziej figury, feretrony, sygnaturki itp. oraz utensyia kościelne typu portatele czy monstrancje.

Wprowadzono zmiany w dogmatyce, latynizacji poddano liturgikę, pojawiły się na wzór łaciński msze czytane, jak i inne nie praktykowane

¹ Ks. S. N a b y w a n i e c, *Bazylianie w archidiecezji kijowskiej i ich działalność u schyłku I Rzeczypospolitej* [w:] *Śladami unii brzeskiej: Acta Collegii Suprasliensis*, t. X, Lublin-Supraśl 2010, Lublin-Supraśl, s. 177.

² A. M i r o n o w i c z, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, s. 257.

³ A. K u ł a k, *Ołtarz czy ikonostas? O wyposażeniu podlaskich cerkwi na początku XVIII wieku* [w:] *Śladami unii brzeskiej...*, s. 577.

dotąd nabożeństwa. Innowacje objęły liczne obrzędy, jak również sakramenty, które dotyczyły także kleru unickiego.

Latynizacja¹ i polonizacja Cerkwi unickiej w obwodzie białostockim na początku XIX wieku była już tak daleko posunięta, że trudno wręcz mówić o obrządku grekokatolickim. Procesom tym sprzyjała liberalna polityka carów Pawła I i Aleksandra I (w okresie polskojęzycznej oświaty Wileńskiego Okręgu Szkolnego pod kuratelą Adama Czartoryskiego)².

Inicjatywa restytucji prawosławia, wysunięta w 1827 roku przez Józefa Siemaszkę (po latach braku zainteresowania tą ideą ze strony Pawła I i Aleksandra I), w czasach Mikołaja I wpisała się w nową rosyjską politykę wewnętrzną, której jednym z filarów była religia państwowa. Ale to grupa unitów nadała kształt procesowi i za jego przebieg, we współpracy z aparatem państwowym, odpowiadała. Wychodzenie z unii, zapoczątkowane w połowie lat trzydziestych, w diecezji litewskiej przebiegało bez większych napięć.

W procesie przygotowawczym do kasaty unii kościelnej w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego obszarze wcielonym w wyniku rozbiorów i w obwodzie białostockim, dołączonym w 1807 roku, pierwszoplanową rolę odegrał biskup litewski, późniejszy metropolita – Józef Siemaszko.

Miał on wśród hierarchii i kleru parafialnego początkowo niewielkie grono współpracowników, rozumiejących sens jego zabiegów. Stopniowo poparcie rosło. Duchowieństwo unickie, choć wraz z rzymskokatolickim należało do jednego Kościoła, znajdowało się w innym niż ono położeniu. Słabiej uposażone, gorzej wykształcone, o niższej pozycji społecznej, traktowane przez władze kościelne i świeckie często z lekceważeniem, czuło, że jest duchowieństwem drugiej kategorii. To na pewno chciało zmienić. Odejście od łacińskich, a powrót do własnych, wschodnich (rozumianych jako ruskie), tradycji nie budziło większego sprzeciwu. Największe obawy, jak wynika z analizy źródeł, wypływały z przekonania, w czym skutecznie utwierdzał Kościół rzymskokatolicki, że poza nim nie ma zbawienia. To przez ten pryzmat unicy postrzegali prawosławie (nazywane, za łacinnikami, schizmą). Część jednak spośród duchownych przechowała świadomość odrębności etnicznej i kulturowej, poczucie więzi z wiarą przodków. Oponujący przeciwko restytucji prawosławia nieliczni w diecezji litewskiej duchowni zasłaniali się przysięgą, składaną podczas święceń papieżowi.

Nawet najbardziej światli unicy nie bronili łacińskich dogmatów ani liturgiki, ale zakorzenionej tradycji, przede wszystkim wystroju świątyń, najważniejszego dla prostego ludu, a księży dotychczasowego stroju i wyglądu.

Władze obwodowe w Białymstoku nie zawsze były Józefowi Siemaszce przychylnie. Gorliwość, czy raczej nadgorliwość niektórych powiatowych naczelników ziemskich, głównie Rosjan, nieznających miejscowych zwy-
cza-

¹ Badacze tego tematu, jak zwraca uwagę Joanna Tomalska, wprowadzają określenia okcydentalizacja i orientalizacja jako terminy szersze niż latynizacja i bizantynizacja. Patrz: J. T o m a l s k a, *Unickie ikony na Podlasiu w XVII–XVIII wieku [w:] Śladami unii...*, s. 561.

² L. Z a s z t o w t, *Kresy 1832–1864: Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997, s. 44–45.

jów i uwarunkowań, bywała źródłem dodatkowych problemów. Nie zawsze znajdował też biskup zrozumienie u władz cerkiewnych.

Na początku XIX wieku Cerkiew unicka stała już przed dylematem – pozwolić na całkowite wchłonięcie przez Kościół łaciński (z którym w tym czasie dzieliła ją już niewielka różnica), bądź powrócić do wyznania przodków (w ówczesnych realiach – w struktury rosyjskiej Cerkwi prawosławnej). Uwarunkowania polityczne sprzyjały zdecydowanie drugiemu rozwiązaniu. Natomiast w pierwszym przypadku ważnym argumentem była daleko już posunięta polonizacja, dużo głębsza niż w innych dekanatach diecezji litewskiej.

Nieuchronność zmian rozumiała większość duchowieństwa unickiego w diecezji litewskiej i częściowo, świadomy swojej odrębności – ruskości, lud. Warto podkreślić, że unicy to prawie wyłącznie chłopci, warstwa mieszczańska była bardzo nieliczna, a unicką szlachtę tworzyły jednostki.

Restytucję prawosławia przyspieszył memoriał, w którym J. Siemaszko, wtedy asesor II Departamentu Rzymskokatolickiego Kolegium Duchownego, przedstawił w 1827 roku raport o stanie Cerkwi unickiej i wskazał kierunek i sposób dokonania zmian.

Realizację projektu J. Siemaszki rozpoczęto na przełomie lat 20. i 30. XIX wieku. Wpisywał się on w nową rosyjską ideologię państwową, w której prawosławie było ważnym spoiwem imperium. Wyniesienie w kwietniu 1833 roku J. Siemaszki na katedrę litewską oznaczało rozpoczęcie intensywnego i zakrojonego na szeroką skalę procesu delatynizacji Cerkwi unickiej, mającego na celu restytucję prawosławia.

Biskup J. Siemaszko, orientując się w okolicznościach nawracania po 1596 roku wyznawców prawosławia na unityzm i znając reakcje, jakie to wywołało, chcąc uniknąć powtórzenia takiej sytuacji, działał na ile to było możliwe ostrożnie, stopniowo, ale konsekwentnie. Odlatynizowywano Cerkiew unicką, przygotowując wiernych, a przede wszystkim kler do zaplanowanej restytucji prawosławia, zalecając przy tym takie same postępowanie konsystorzowi wobec duchownych i wiernych oraz prosząc o to miejscowe władze na szczeblu obwodu białostockiego i poszczególnych powiatów. Splot różnych okoliczności i nie zawsze rozważne działania, zwłaszcza władz świeckich, jak i postawa części kleru, nie pozwoliły uniknąć sytuacji konfliktowych. Niezależnie od metod podejmowanych działań opór wynikał także z przywiązania do unityzmu, który przez ponad dwieście lat lud zdołał zaadaptować jako własną tradycję.

Metody restytucji prawosławia, jakie zastosował w podległej sobie diecezji biskup litewski, wywołały zdecydowanie mniejszy opór w porównaniu do pozostałych obszarów – diecezji białoruskiej, czy później Królestwa Polskiego.

Sukces w diecezji litewskiej biskup Józef osiągnął dzięki długofalowemu, rozłożonemu na lata, zaprowadzaniu zmian, unikaniu jednostronnego, jednorazowego aktu kasaty unii kościelnej i natychmiastowych restrykcji w związku z nierespektowaniem wszystkich rozporządzeń. Liberalnie potraktowano te pozostałości unityzmu, które nie miały znaczenia dogma-

tycznego, ani większego wpływu na tok nabożeństw. Natomiast w sprawach priorytetowych, takich jak korzystanie z synodalnych mszałów, szkolenie duchownych czy deklarowanie zgody na przyłączenie się do prawosławia, władze duchowne były nieustępliwe.

Decyzja o rozpoczęciu procesu restytucji prawosławia zapadła 7 lutego 1834 roku na posiedzeniu Greckounickiego Kolegium Duchownego z udziałem wyższych hierarchów unickich. Zgodnie z tym, pierwszoplanowym działaniem miała być ponowna instalacja ołtarzy i stołów ofiarnych oraz ikonostasów. Za najważniejszy uznano powrót do liturgicznej tradycji greckowschodniej. Wymagało to między innymi zastąpienia druków unickich synodalnymi, odrodzenia śpiewu cerkiewnego, wymiany utensyliów, szat liturgicznych i akceptacji wszystkich zasad cerkwi prawosławnej¹.

Biskup J. Siemaszko, przystępując w diecezji litewskiej w 1834 roku do zamierzonych przekształceń Cerkwi unickiej, miał świadomość czekających go trudności. Zaprowadzenie tak daleko idących zmian w około ośmiuset cerkwiach i przekonanie do nich blisko tysiąca trzystu członków kleru ze służbą cerkiewną nie było łatwym zadaniem. Tego typu przekształcenia w Cerkwi unickiej, jak odnotował w swoich *Zapiskach*², wymagały wielu lat działań oraz wsparcia ze strony miejscowej władzy świeckiej. W postępowaniu potrzebna była rozwaga, rozsądek i ostrożność. Zdawał także sprawę z tego, jak wiele zależy od samych duchownych. Lud stanie się prawosławny tak szybko, jak szybko będą prawosławni jego duchowni.

Wokół tematyki likwidacji unii kościelnej narosło wiele mitów i stereotypów. Zdarza się, że wydarzenia w diecezji litewskiej utożsamiane są z późniejszymi, z 1875 roku, działaniami kasacyjnymi, które przybrały formę odgórnego aktu władz rosyjskich, a zasięgiem objęły Królestwo Polskie z południowym Podlasiem, wywołując represję, proporcjonalnie do których nasilał się opór unitów. Zaowocowało to między innymi po ukazie tolerancyjnym cara Mikołaja II masowym przechodzeniem byłych unitów z prawosławia na obrządek łaciński. Na terenie dawnego obwodu białostockiego było to zjawisko znikome.

Temat kasaty unii kościelnej na terenie dawnego obwodu białostockiego, nie doczekał się dotąd odrębnego, kompleksowego opracowania. Poruszany był marginalnie, w pracach poświęconych ogólnie unii brzeskiej, bądź w monografiach skupionych na wybranych, wąskich zagadnieniach. Niewiele miejsca zajmuje też w syntezach dziejów Kościoła katolickiego i Cerkwi prawosławnej.

Odpowiedź na pytanie o restytucję prawosławia w obwodzie białostockim daje bogaty materiał źródłowy archiwów w Petersburgu, Grodnie, Lublinie, a przede wszystkim w Wilnie. Zasadnicza jego część to korespondencja pomiędzy duchownymi a dziekanami, dziekanami a konsystorzem,

¹ Е. Орловскій, *Судьбы православія в связи с исторією латинства и униі въ Гродненской губерніи въ XIX столетіи* (1794–1900), Гродно 1903, s. 85–87.

² *Записки Иосифа Митрополита Литовскаго изданныя Императорскою Академіею Наукъ по завещанию автора*, т. III, СПб. 1883, s. 63–64.

konsystorzem a biskupami, biskupami a Greckounickim Kolegium Duchownym i Świętobliwym Synodem oraz pomiędzy władzami świeckimi a duchownymi. Źródła te stwarzają możliwość wręcz fotograficznej budowy obrazu Cerkwi unickiej w jej schyłkowym okresie i drobiazgowo ilustrują wprowadzane w latach 30. XIX wieku zmiany, zmierzające do restytucji prawosławia.

Wychodzenie z unii było długim, na lata rozłożonym procesem, pomimo że oficjalna kasata unii miała miejsce w 1839 roku. Rok 1842 to data likwidacji obwodu białostockiego jako jednostki administracyjnej, dla dziejów Cerkwi prawosławnej na tym terenie nie miało większego znaczenia. To co najważniejsze, już się wtedy dokonało.

Budowanie odrębności Cerkwi prawosławnej, uwalnianie jej, zwłaszcza w sferze obrzędowej, od wpływów łacińskich, trwało jeszcze długie lata, i – na co zwrócono uwagę dalej – nie zakończyło się do tej pory.

Wgląd w archiwalne dokumenty pozwala konfrontować obiegowe sądy na temat wychodzenia z unii z ówczesną rzeczywistością. Pogląd, że biskup J. Siemaszko wobec niepokornych stosował srogie kary, a restytucji prawosławia dokonała gwałtem obca siła, w odniesieniu do diecezji litewskiej nie znalazł potwierdzenia.

Owszem, duchowni, zwłaszcza w obwodzie białostockim, stawiali nieraz zarządzeniom biskupa Józefa bierny opór. Ociągali się z wykonywaniem poleceń, zasłaniali się niezależnymi od nich trudnościami, potrzebowali ponagieł. Zmiany takich czy innych elementów wyposażenia nie były jednak sprawami najważniejszymi. Zdecydowanie stanowczo biskup zareagował w dwóch kwestiach – wymiany mszałów unickich na synodalne *służebniki* i zadeklarowania zgody na przyłączenie się do Cerkwi prawosławnej. Sprawy dogmatyczne, mające największe znaczenie przy zmianie wyznania, nie były polem kontrowersji.

Największy protest w diecezji litewskiej miał miejsce właśnie w obwodzie białostockim. Zgody powrotu do prawosławia na początku lata 1838 roku nie wyraziła tu około dwudziestoosobowa grupa księży. Wszyscy oni zamieszkiwali zwarty obszar w dekanacie bielskim i odmówili początkowo podpisania deklaracji o przyłączeniu się do Cerkwi prawosławnej. Kilku z nich próbowało wciągnąć do sprzeciwu wiernych (nie tyle zresztą wobec prawosławia, ile wobec odsunięcia dotychczasowego duchownego od parafii). Nazywanie jednak smuty kleszczelowskiej (ten termin ukuto dopiero w drugiej połowie XIX wieku) aktem desperackiej obrony unii nie znajduje pokrycia w faktach. Znaczenie to nadały jej rosyjskie władze świeckie, prowadząc kilkumiesięczne śledztwo, przesłuchując dziesiątki osób, ostatecznie nikogo z chłopów nie karząc – by nie wzbudzać niepokojów religijnych i niechęci do zmian. Sześciu duchownych przeniesiono do innych parafii, choć groźby były poważniejsze, degradacja do diaka (zastosowana wobec paru duchownych z obwodu białostockiego i to na bardzo krótko) i wysłanie do monasterów wielkoruskich (co tutaj także nie miało miejsca). Spośród przeniesionych sześciu księży dwóch powróciło (Faustyn Gaworski i Bazyli Wysiekiński) do poprzednich parafii, jeden (Szymon Koźmiński) do dekanatu

bielskiego, jeden (Antoni Pańkowski) do sąsiadującego z nim dekanatu kamienieckiego, a Jan Imszennik, Leon Koźmiński, potraktowani jako prawomyślni, zamienili nielojalnych duchownych w diecezji białoruskiej i potem nie starali się już o powrót. Ostatecznie w ciągu pół roku, a także pod wpływem uświadamiania i nacisków władz, w końcu podpisali deklarację. Ostatnia grupa uczyniła to w grudniu 1838 roku, a najdłużej sprzeciwiający się przyjęciu prawosławia były kanonik brzeski Antoni Sosnowski podpisał oświadczenie na początku 1839 roku.

Na Białostocczyźnie nawet w kręgach prawosławnych nie brak osób przekonanych, że ich przodkowie wrócili do prawosławia pod przymusem, "pod nahajkami", pod groźbą zesłań na Sybir. Miała na to wpływ rozpowszechniona czarna legenda kasaty unii, jaka znalazła odbicie w literaturze między innymi za sprawą matki Makryny¹, której opowieści o prześladowaniach i torturach, mimo wyświeślenia prawdy, do dziś przywołują historycy jako symbol przemocy ze strony J. Siemaszki. Nawet chętnie wobec niego używane określenie biskup-apostata nie jest traktowane jak obelga, lecz jako proste stwierdzenie faktu.

Łatwo przykleja się J. Siemaszce etykietę karierowicza, choć przeczą temu fakty. Kiedy w 1839 roku został arcybiskupem, po raz pierwszy prosił cara o zwolnienie go z tej godności² tłumacząc, że do szczęścia wystarczy mu domek z sadem, a w nim pokój z książkami³.

Zdarza się, że cały okres unii jest przez badaczy dziejów Cerkwi prawosławnej z nich pomijany niczym coś wstydlivego, jak rana, za którą odpowiedzialność ponosi zraniony, ale niekoniecznie włączany na równych prawach do historii Kościoła rzymskokatolickiego. Katolicy otrzymują mglisty obraz „naszych dobrych unitów”, „prawie Polaków”, którzy gdyby nie wrogie działanie Rosji, byłiby już całkiem „nasi”.

¹ Makrynę (Mieczysławska) wykreowało pismo polskiej emigracji „Trzeci Maj” w 1845 roku. Informacja o niej pojawiła się w artykule o J. Siemaszce w kontekście okrutnego rozprawienia się z „oporną” bazylianą, która nie chciała wyrzec się unii. Pisał o niej J. Słowacki, popularyzował jej postać A. Mickiewicz, na audiencji przyjął papież. W Rosji szybko ustalono, że takiej zakonniczki nigdy nie było. Na zdemaskowanie tej postaci w Polsce trzeba było czekać do początku XX wieku. Patrz: Ks. J. U r b a n T. J., *Matka Makryna w świetle prawdy*, Kraków 1923.

² J. Siemaszko dwukrotnie prosił cara o zwolnienie z zajmowanego stanowiska, w 1842 i 1851 roku. Kiedy Mikołaj I uprzejmie zapytał go kiedyś o zdrowie, odpowiedział, że nie może być dobre, skoro od ponad trzydziestu lat znajduje się pod obstrzałem obcych i swoich. Miał świadomość, że jego działania budzą skrajne emocje. Skrupulatnie gromadzone latami dokumenty przekazał Petersburskiej Akademii Nauk z prośbą o opublikowanie. Przeznaczył na to swoje oszczędności. Ukazały się trzy ogromne tomy. Nie pomijał tematów trudnych, przedstawił żywą historię, opisał czasy i ludzi. Był świadom stronniczej oceny swoich działań przez współczesnych mu i potomnych, stąd pragnął wiernie przekazać fakty. Pisał: „Moja działalność była niezwykajna, stąd zdarzały się i błędne decyzje, wynikające i z niewiedzy, i z wrogiego nastawienia przeciwników. Pragnę, aby pamięć o mnie pozostała czysta. Jestem przekonany, że oddadzą mi kiedyś sprawiedliwość”.

³ А. Ф и л а т а в а, И. Сямашка: „каб памяць мая засталася”, „Культура” 1994, № 13.

Spojrzenie na unię (wprowadzanie i jej kasatę) często zależy od tradycji wyznaniowej. Jednak nie kwestie konfesyjne, różnice dogmatyczne czy uznawanie, bądź nie zwierzchnictwa papieża są osią sporu. Unię postrzega się jako jedną z płaszczyzn zderzenia Wschodu i Zachodu, a także odwiecznego polsko-rosyjskiego konfliktu politycznego.

Ocenę unii brzeskiej, jaka utrwaliła się w polskiej świadomości, często wyznacza kościelny i polityczny kierunek widzenia, zgodnie z którym miała ona zbliżyć Wschód do Zachodu, wprowadzić Cerkiew w krąg wyższej – jak pojmowano – kultury łacińskiej, zagoić ranę podziału chrześcijaństwa, a przy tym służyć wzmocnieniu Rzeczypospolitej. Widziano w niej pomost, po którym ludność ruska doszłaby nie tylko do jednego Kościoła, ale i jedyne obrządku, a z czasem do pełnej jedności kulturowej z Polakami, ulegając stopniowo całkowitej asymilacji. Likwidację unii odbierano więc przede wszystkim jako cios wymierzony w polskość¹.

W Rosji unię od początku uznano za błąd polskich władz państwowych². Rosyjską świadomość kształtowała, obok historycznego doświadczenia ścierania się prawosławia i katolicyzmu, myśl polityczna, która w XIX wieku przybrała nazwę *zapadnorusizmu*.

Narody dominujące, polski i rosyjski, nie brały przy tym pod uwagę interesów narodów zdominowanych – białoruskiego i ukraińskiego, nie zamierały podkreślać ich odrębności i wzmacniać tożsamości³.

Na Białorusi oceny kasaty są skrajne – unię postrzega się albo jako narodowe wyznanie, dzięki któremu Białorusini mieli szansę na zbudowanie nowoczesnej tożsamości etnicznej⁴, albo jako narodową tragedię⁵, która taką szansę odebrała.

W Polsce kasata unii kościelnej także budzi kontrowersje. Jeszcze niedawna wizja była prosta – po jednej stronie przymus, zdrada, wina, po drugiej – krzywda, strata, wierność⁶. Przykładem takiego spojrzenia mogą być chociażby prace ks. Władysława Chotkowskiego, w których każdy ruch przeciwników unii wypływa z niskich pobudek, a oni sami, zwłaszcza J. Siemaszko, malowani są wyłącznie ciemnymi barwami⁷. Krytyczny stosunek do decyzji zniesienia unii nie przeszkadza współczesnym badaczom, na przykład Hannie Dylągowej, wypowiadać na jej temat wyważonych sądów, podkreślać że unia mająca przynieść pojednanie obu Kościołów na roz-

¹ M. Papierzyńska-Turek, *Wizje unii brzeskiej w świadomości historycznej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1996, nr 6, s. 43–45.

² M. Piłypczak-Majerowicz, *Unia brzeska w drukach bazylianów XVII–XVIII wieku*, [w:] *Śladami unii...*, s. 94.

³ M. Papierzyńska-Turek, *op. cit.*, s. 43–45.

⁴ С. Марозава, *Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596–1839 гады)*, Гродна 2001.

⁵ С. Гардун, *Брэсцкая унія – як царкоўна-гістарычная трагедыя беларускага народа*, „Царкоўнае слова” 1997, № 9.

⁶ M. Papierzyńska-Turek, *op. cit.*, s. 46.

⁷ W. Chotkowski, *Dzieje zniweczenia Świętej Unii na Białorusi i Litwie w świetle pamiątek Siemaszki*, Kraków 1898, s. 9.

ległych wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej, przyniosła w efekcie długotrwałe podziały i konflikty¹.

Na jeszcze jedną kwestię związaną z wychodzeniem z unii warto zwrócić uwagę. Często uważa się, że prawosławie moskiewskie, różniące się kulturowo od prawosławia kijowskiego, tak głęboko przemieniło włączonych w jego obręb dawnych unitów, że ich kultura i zwyczaje utraciły wszelką odrębność.

Tymczasem prawosławie na obszarze dawnego obwodu białostockiego, pomimo wielkich zmian, jakie po 1839 roku wniosło do niego prawosławie rosyjskie, zachowało swoją specyfikę, adaptując też pewne elementy związane z dziedzictwem unityzmu, z czego dziś prawosławni nie zawsze zdają sobie sprawę. Dotyczy to zarówno duchowej tradycji cerkiewnej, jak i sakralnej kultury materialnej.

Spuścizną pounicką są na przykład wielkopostne pasje, *krestne* pieśni, kolędy, obchody pól. Podobnie, zwłaszcza na pograniczu, lud bardzo długo zachowywał unickie modlitwy, pieśni itd. Jeszcze wyraźniej unityzm wpisał się w kalendarz ludowy lokalnej społeczności.

Z jednej strony potwierdza to mocne wrośnięcie tego obrządku w tradycję, z drugiej zaś świadczy o podejściu do jego spuścizny władz cerkiewnych, dzięki czemu część jej została zachowana.

Jeszcze długo po oficjalnej likwidacji unii wielu dawnych wiernych tego obrządku żegnało się jak dotychczas całą dłonią – po katolicku, znało tylko „polskie” modlitwy i pieśni nabożne, wciąż odmawiało pacierze, a siebie nazywało uniatami. W cerkwiach dzwoniono jak dotychczas, wprawiając w ruch cały dzwon. Procesje kroczyły zgodnie ze wskazówkami zegara, w przeciwnym kierunku niż w cerkwiach prawosławnych, obchodzono niektóre łacińskie święta i kontynuowano jeszcze wiele innych tradycji unickich. Byłe duchowieństwo greckokatolickie nosiło na co dzień dotychczasowe stroje, goliło brody, kazania głosiło po polsku².

Tradycje unickie stopniowo się zacierały. Potwierdziło się przypuszczenie biskupa J. Siemaszki, że lud tak szybko stanie się prawosławny, jak szybko prawosławni staną się jego pasterze. Pomimo daleko posuniętej latynizacji i polonizacji, w obwodzie białostockim restytucji prawosławia sprzyjało wciąż powszechne wśród chłopów poczucie odrębności etnicznej – ruskości.

Nie od razu zrezygnowano także z kultu rzymskokatolickich świętych. Na przykład Leon Markiewicz, lojalny wobec władz diecezjalnych dziekan białostocki, zbudował jeszcze w 1824 roku w Pawłach cerkiew ku czci Jozafata Kuncewicza, gdzie spoczął w 1858 roku i dopiero wtedy zmieniono patrona³.

¹ H. Dylągowa, *Kościół unicki na ziemiach Rzeczypospolitej (1596–1918): Zarys problematyki*, „Przegląd Wschodni” 1992, t. II, s. 272.

² Г. К и п р и а н о в и ч, *Высокопреосвященный Иосиф Семашко митрополит литовский и виленский: Очерк его жизни и деятельности по воссоединению западно-русских униатов с православною церковию в 1839 г.*, Вильно 1894, s. 58.

³ O. G. Sosna, D. Fionik, *Parafia Ryboły*, Bielsk Podlaski-Ryboły-Białystok 1999, s. 123–124, 143.

Celestyn Bren w połowie XIX wieku pisał, że starsi mieszkańcy powiatu bielskiego wciąż 16 września, w dniu poświęconym św. Jozafatowi Kuncewiczowi, nie pracują w polu¹.

Część tradycji unickiego święta *Zelencia* (odpowiednika rzymskokatolickiego Bożego Ciała) przetrwała tu do dziś.

Pozostałości unickie zaadaptowane przez prawosławie okazały się najtrwalsze. Natomiast te liczniejsze, które zachował kalendarz ludowy, zaczęły zanikać w wyniku ogólnych przemian kulturowych. Większość z nich wygasła w połowie XX wieku wraz z upadkiem kultury tradycyjnej. W przypadku omawianego terenu przyspieszyło to dodatkowo zjawisko wyludniania się wsi prawosławnych i, jak wszędzie, procesy globalizacyjne.

Rzadko pozostałości unickie zachowały się w całości, częściej w formie zmodyfikowanej bądź szczątkowej, głównie ze względu na ich rangę w życiu wsi. Spośród tych najdłużej kultywowanych warto wymienić święcenie palm, chleba w dniu św. Agaty, świec i wszystkie związane z tym zwyczaje gromniczne, święcenie wianków i ziół na *Zeleneć, kwietki* (równianki) z kłosów zboża na Zaśniecie Matki Bożej itp. Na stałe zadomowiło się w prawosławnej tradycji śpiewanie kolęd, jak i sam zwyczaj kolędowania, niektóre obyczaje wielkanocne, majenie domów na Święto Trójcy i wiele innych, co wymaga jeszcze odrębnych i szczegółowych badań.

Najbardziej widocznym śladem po unii są zabytki sakralnej kultury materialnej. Cerkwi i kaplic unickich, często już przebudowanych, do dziś przetrwało niewiele. Materiał, z jakiego były wznoszone, nie wróżył im długowieczności, okazały się za ciasne, nie sprzyjała im także polityka władz cerkiewnych.

Wiele pozostałości unickich zachowało się w wyposażeniu świątyń prawosławnych. Spuścizną taką są pojedyncze, czczone do dziś, święte obrazy. Tych najważniejszych, uznawanych w tradycji za cudowne, zachowało się tylko kilka, pozostałych, pomimo dużych strat, wciąż wiele.

Najwięcej ich zaginęło dopiero w XX wieku w wyniku zawieruch wojennych, a zwłaszcza ewakuacji ludności z tych terenów w sierpniu 1915 roku, tak zwanego *bieżeństwa*. Trafiły je pożary, na przykład w Klejnikach, Czyżach czy kaplic w Puchłach i Narwi, padały także łupem złodziei (kaplica w Czyżach). Ulegały zniszczeniu, zwłaszcza na skutek przeniesienia do kaplic cmentarnych. Niektóre, te z typowo łacińskimi akcentami, w późniejszym okresie były najczęściej przechowywane na galerijkach świątyń, a gdy budowano nową cerkiew, przenoszono je i tam. W sytuacji, kiedy nieodwracalny proces zniszczenia posunął się tak daleko, że czynił je mało czytelnymi, palono je z czcią (tak jak postępowano ze starymi krzyżami i innymi utensyliami cerkiewnymi).

Obrazy i elementy detali zdobniczych o cechach unickich zachowały się w wielu świątyniach, często w cerkwiach cmentarnych, na przykład w Miel-

¹ К. Б р е н, *Особенности религиознага быта крестьян Бельскаго уезда Гродненской губернии*, Вильна 1887, s. 6.

niku, Czarnej Cerkiewnej (wizerunek Chrystusa przy kolumnie), Grodzisku (ikona Zaśnięcia), Drohiczynie (Hodegetria), Augustowie, Bielsku, Kleszczelach, Mielniku, Starym Korninie, Szczytach, Topilcu (ikona *Znamienije*), Rybołach (św. św. Kosmy i Damiana), Orli (św. Jana Teologa), Siemiatyczach (św. św. Piotra i Pawła)¹, Szczytach (Jezusa Ukrzyżowanego, Zdjęcie Chrystusa z Krzyża, św. Onufry, św. Antoni, Święta Rodzina z Janem Chrzczicielem i inne, ufundowane przez Jana Walentego Węgierskiego w drugiej połowie lat 80. XVIII wieku). Za autora części z nich uznaje się Sylwestra Augustyna Mirysa. W Pasynkach zachował się obraz Matki Bożej ze stojącym Dzieciątkiem, którego autorstwo przypisuje się także Augustynowi Mirysowi².

W cerkwi w Starym Korninie drewniane figury świętych przetrwały do okresu międzywojennego. Zostały zniszczone przez parafian świadomie, tak jak i kule (dowody uzdrowień z czasów unickich) w obawie przed wprowadzeniem neounii³.

Zdobienia unickie w formie putt zachowały cerkwie w Bielsku czy Starym Korninie. Elementy i detale dekoracyjne unickich ołtarzy, najczęściej kolumny, wmontowywano w restytuowane ikonostasy. Niekiedy w przestronniejszych świątyniach ołtarze zachowały się w całości, odsunięte pod ścianę.

Zdarzało się sporadycznie, że elementy wystroju łacińskiego, usunięte z widocznych miejsc, przetrwały do współczesności. Tak było w przypadku ambony w cerkwi Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w Czyżach, która zachowała się do pożaru cerkwi parafialnej, umieszczona pod podłogą prezbiterium. W Nowym Berezowie znaleziono podczas remontu świątyni baldachim procesyjny, a w Orli przetrwała kropielnica⁴.

Akcenty unickie, które zachowały się w małej architekturze krajobrazu, to głównie kapliczki niekiedy z unickim wyposażeniem, na przykład z krucyfiksem, jak w Socach i krzyże. Na omawianym terenie do dziś możemy spotkać późniejsze, ale charakterystyczne dla wsi zamieszkałych przez ludność wyznania rzymskokatolickiego, kapliczki słupowe, w które w miejsce rzeźbionych świątków wstawione są ikony (Żywkowo, Makówka, Trześcianka). A przy cerkwi w Szczytach stoi do dziś figura św. Jana Nepomucena.

Zachowano także część pounickich zwyczajów, takich jak chodzenie po kołędzie, odpusty, świecenie pól czy pozdrawianie duchownego w zruszczonej formie *Sława Iisusu Christu* (Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus), ostatnie namaszczenie, także wielu duchownych goli brody.

Należy wspomnieć o pozostałościach w nazewnictwie czy nawet w miejscowej toponimii. Unia wniosła do miejscowych gwar wiele polonizmów,

¹ J. T o m a l s k a, *Unickie ikony na Podlasiu w XVII-XVIII wieku* [w:] *Śladami unii...*, s. 572-575; O. G. S o s n a, D. F i o n i k, *Parafia Ryboły...*, s. 95.

² K. M i l e r, *Uwagi konserwatorskie o obrazach w Szczytach Dzieciotowie, przypisywanych Augustynowi Mirysowi*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2000, nr 6, s. 195-209.

³ Relacja Marii Tomaszuk ze Starego Kornina, zapisana w lipcu 2000 roku.

⁴ O. G. S o s n a, D. F i o n i k, *Orla na Podlasiu. Dzieje Cerkwi, miasta i okolic*, Bielsk Podlaski-Ryboły-Białystok 1997, s. 115.

typu *ksiądz, sutanna, obrazy, plebania, pacierz*, które zachowały się do dziś¹.

Utrwały się w powszechnym użyciu nazwy części świąt, typu *Gromnice, Trzech Króli, Kleczannie* (Zielone Świątki) czy *Wszystkich Świętych*.

Zagadnienie unickiego dziedzictwa kulturowego wymaga odrębnych i szczegółowych badań interdyscyplinarnych (religioznawców, historyków, historyków sztuki, teologów, socjologów czy lingwistów), nowego spojrzenia i szerszego ujęcia tematu.

Irena Matus

Discussion on the Dissolution of the Church Union in Białystok district

A b s t r a c t

Even though there was official dissolution of the union in 1839, in the Lithuanian diocese the exit from the union lasted so many years. Building a separate Orthodox church and releasing from the Latin influence proved to be a long-lasting process. Access to archival documents gives an opportunity to compare common opinions on the exit from the union with the reality in those days. Beliefs according to which bishop Józef Siemaszko used severe punishments in the case of rebels or restoring the Orthodox faith in the Lithuanian diocese was forced by external authorities were not confirmed. The success was achieved as a result of the long-lasting changes and avoidance of both a one-off act of the church union dissolution and immediate restrictions. The remnants of the union that did not have any dogmatic meaning and significant impact on church services were treated in a liberal way.

¹ Nie mylić ze współczesną polonizacją i rekatolizacją.

Алена Падалінская

Мінск

Праблема выяўлення філасофскіх ідэй антычнасці ў пісьмовых крыніцах Вялікага Княства Літоўскага эпох Сярэднявечча і Рэнэсансу

Праблема запазычвання антычных філасофскіх ідэй мыслярамі і грамадскімі дзеячамі Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) цікавая і рознабаковая. На сённяшні момант застаюцца нераспрацаванымі пытанні залежнасці тэарэтычных схем і прынцыпаў філасофскай думкі ВКЛ эпох Сярэднявечча і Рэнэсансу ад антычных узораў філасофскага мыслення. Існуе вялікая колькасць крыніц часоў ВКЛ, якія ўвасабляюць сабою прыклад рэцэпцыі і трансфармацыі антычнай філасофскай спадчыны. У айчынай гістарыяграфіі да сённяшняга моманту не праводзіўся канцэптואльны аналіз дадзеных крыніц з мэтай дыферэнцыяцыі ідэй і канцэпцый, якія належалі антычным філосафам.

У дадзеным артыкуле аўтар спрабуе вызначыць комплекс перакладных і арыгінальных сярэднявечных і рэнэсансных крыніц, якія ўтрымлівалі антычныя ідэі і распаўсюджваліся на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага. Праблема выяўлення філасофскіх ідэй антычнасці палягае на тым, што і ў эпоху Сярэднявечча, і ў эпоху Рэнэсансу антычныя ідэі падпадалі хрысціянізацыі, трансфармацыі і мадыфікацыі. Філасофскія ідэі такіх антычных кірункаў як арыстацэлізм, платанізм, эпікурэізм, стаіцызм і цыцэраніянінства змешваліся паміж сабой у творчасці сярэднявечных аўтараў, а таксама спалучаліся і супастаўляліся з хрысціянскімі ідэямі, у выніку чаго ўтвараліся ці проста эклектычныя творы, ці кампільватыўныя кампендыумы.

Сярэднявечны філасофскі працэс як у Візантыі, так і ў Заходняй Еўропе базаваўся на пераасэнсаваных і тэалагізаваных вучэннях старажытнагрэчаскіх філосафаў, у першую чаргу на хрысціянізаваным арыстацэлізме. Распрацоўка, сістэматызацыя і каментаванне спадчыны Арыстоцеля былі характэрнымі рысамі сярэднявечнай філасофскай культуры, што дае падставу меркаваць пра падобны ўплыў антычнай спадчыны на працэс афармлення філасофскага мыслення ў сярэднявечных княствах на тэрыторыі сучаснай Беларусі, а пазней і ў ВКЛ. Пачатак пранікнення антычнай спадчыны на геакультурную прастору сярэднявечнай Беларусі адносіцца да часоў прыняцця на беларускіх землях хрысціянства. Апасродкавана – праз перакладную літаратуру – адбывалася

рэцэпцыя асноўных філасофскіх паняццяў і катэгорый антычнай філасофіі і ўжыванне іх у дагматычных мэтах. Візантыйская патрыстыка давала славянскай культуры патрэбную матрыцу філасофскіх разваг, забяспечвала тэрміналогіяй і лагічнымі катэгорыямі, вызначала тэматычнае поле і філасофскія густы старажытнаславянскай літаратуры, выконвала важную ідэалагічную ролю і спрыяла зараджэнню ва ўсходніх славян арыгінальнай філасофскай творчасці. Выкарыстанне антычнай спадчыны, нягледзячы на супрацьстаянне багаслоўскай традыцыі, мела важнае гнасеалагічнае значэнне – сярэднявечная свядомасць сістэматызавалася пры дапамозе катэгорый логікі, фарміраваўся катэгарыяльна-паняццыйны апарат, падкрэслівалася залежнасць разумовай сферы ад цялеснай, што ўносіла рацыяналістычны кампанент у сярэднявечную свядомасць. Ва ўсходнеславянскім рэгіёне рацыяналістычная дамінанта з цягам часу трансфармуецца ва ўяўленне, якое пануе на працягу ўсяго Сярэднявечча і зацвярджаецца ў эпоху Рэнэсансу, згодна з якім логіка, навука і сам розум ацэньваюцца як актуальныя і неабходныя інструменты пазнавальнай дзейнасці чалавека.

У эпоху Сярэднявечча існавала некалькі падыходаў да антычнай культуры. Адзін падыход, рэпрэзентаваны артадаксальнымі багасловамі, нігілістычна адмаўляў антычную спадчыну як сапсаваную язычніцкую, таму не прыдатную для дагматычных мэтаў. Другі падыход прапаноўваў канструктыўнае выкарыстанне ідэй антычнасці. Багасловы, якія прадстаўлялі дадзены кірунак, не хавалі антычных імён і прыводзілі спасылкі, цытаты і нават цэлыя выказванні з твораў “знешніх” філосафаў, хаця часамі і імкнуліся зарэтушыраваць антычную думку, растварыць яе ў багаслоўі. Была прамежкавая пазіцыя, якая дапускала абмежаванае выкарыстанне антычнай спадчыны. Антычная філасофія рэабілітавалася толькі часткова, пры гэтым яна істотна дэфармавалася і хрысціянізавалася. Гэты падыход прапаноўваў элімінацыю супярэчлівых хрысціянству поглядаў і акцэнтаванне тых элементаў антычнай спадчыны, якія былі роднасныя хрысціянству. З антычнай філасофіі бярэцца асноўная праблематыка і катэгарыяльны апарат, актыўна выкарыстоўваецца лагічны метада для тлумачэння Святога Пісання. Так, напрыклад, у першым раздзеле *Дыялектыкі* Дамаскіна прыводзіцца думка, як і ў *Ізборніку Святаслава* (1073), што хрысціянскаму аўтару няварта адмаўляцца ад выкарыстання прац “знешніх” у адносінах да тэалогіі антычных мысляроў, бо ў іх можна знайсці шмат карыснага і прыдатнага. Яскравым прыкладам супрацьстаяння прыхільнікаў і праціўнікаў антычнасці з’яўляецца *Пасланне прэсвітэру Фаме* (XII ст.) Клімента Смаляціча, якога абвінавачвалі ў выкарыстанні антычнай спадчыны. Калі ў *Прароцтвах элінскіх мудрацоў* была ўстаноўка падкрэсліваць іх язычніцтва, то ў гісторыі *Пчалы* было памкненне

растварыць антычны раздзел у біблейска-хрысціянскім¹. Шасціднеў таксама ўяўляў такі кірунак у хрысціянскай культуры, які характарызаваўся спалучэннем багаслоўскіх ідэй са старажытнагрэчаскай культурнай спадчынай.

Як лічыць Уладзімір Мількоў, у старажытнаславянскіх помніках прысутнічаюць тры роды звестак пра антычную філасофію і філосафаў:

1) кароткае пералічэнне імёнаў старажытнагрэчаскіх філосафаў;

2) выкладанне тых ці іншых уяўленняў, якія не маюць паіменную прывязку, але цалкам пазнавальныя са зместавага боку;

3) больш ці менш падрабязнае выкладанне поглядаў асобных філосафаў, уключаючы такія ўрыўкі, дзе нават набліжанай адпаведнасці названаму мысляру не назіраецца².

Антычная філасофія была рэпрэзентаваная ў форме сентэнцый у зборніках кампілятыўнага характару. На працягу ўсяго Сярэднявечча вялікае распаўсюджанне мелі фларылегіі – зборнікі выказванняў антычных і сярэднявечных мысляроў. Сярод помнікаў, якія ўтрымлівалі антычныя філасофскія рэмінісцэнцыі, трэба назваць перакладзеныя з грэчаскай мовы зборнікі *Пчала*, *Дыоптра* і *Ізмарагд*, у якіх утрымаліваліся выказванні не толькі вядомых хрысціянскіх прапаведнікаў, але і афарызмы Дэмакрыта, Платона, Арыстоцеля, Ксенафонта, Дэмасфена, Плутарха, Фуکیدзіда, Эпікура, Сакрата, Геракліта і інш.³

Антычны след у айчынай культуры пакінулі не толькі вышэйзгаданыя помнікі. Да трансляцыі антычнай культуры мелі дачыненне і іншыя творы. Сярод іх *Сусветная хроніка* Іаана Малалы. Э. Шустаровіч называе хроніку Малалы самым “антычным” па складу і крыніцам твораў.⁴ У. Мількоў сцвярджае, што антычны пласт у перадачы храніста значна пераасэнсаваны, ператлумачаны, а месцамі нават сапсаваны; рэлігійныя прыхільнасці аўтара сказаліся на рэдагаванні зыходнага матэрыялу антычнасці, але і ў рэдагаваным выглядзе ён не выклікае пачуцця варожасці ці пачуцця непрыняцця язычніцкага мінулага⁵. Філасофскія канцэпцыі антычнасці ўключаюцца ў кантэкст тэалагічнага асэнсавання свету, трансфармуюцца рэлігійнай думкай, і падпарадкоўваюцца рэальным запросам сацыякультурнага жыцця.

¹ Д. Бу л а н и н, *Античные традиции в древнерусской литературе XI–XVI вв.*, München 1991, с. 63.

² В. М и л ь к о в, *Сведения об античности и античной философии в древнерусской “Хронике” Иоанна Малалы [в:] Отечественная философская мысль XI–XVII вв. и греческая культура: сб. науч. трудов*, Киев 1991, с. 194–195.

³ І. С а в е р ч а н к а, *Aurea mediocritas. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі: Адраджэнне і ранняя барока*, Мінск 1998, с. 28; С. Р а д ц и г, *Античное влияние в древнерусской культуре [в:] Вопросы классической филологии: сб. статей*, Москва 1971, вып. 3/4, с. 22.

⁴ Э. Ш у с т о р о в и ч, *Хроника Иоанна Малалы и античная традиция в древнерусской литературе [в:] Труды отдела древнерусской литературы*, т. 23: *Литературные связи древних славян*, Ленинград 1968, с. 63.

⁵ В. М и л ь к о в, *op. cit.*, с. 194.

У эпоху Сярэднявечча на старажытнаславянскіх землях надзвычайную распаўсюджанасць набылі творы тыпу энцыклапедыі, у якіх утрымліваліся звесткі з розных галін ведаў, узятых як з твораў айцоў царквы і Святога Пісання, так і з антычных аўтараў. Замест перакладу цэлых твораў айцоў царквы перакладаліся толькі вытрымкі, урыўкі, якія збіраліся ў своеасаблівых зборнікі, ці, дакладней, у *ізорнікі*. Стара-славянскай літаратуры былі вядомы два ізорнікі – *Ізорнік 1073 г.* і *Ізорнік 1076 г.* Філасофскія трактаты *Ізорніка 1073 г.* – *Максимова о различии – соуштия и иествства по вънешнимъ* і *Теодора Превитера Раітуіскааго о техъ жеде* – яскравы прыклад традыцыі сярэднявечнага арыстацэлізму¹. Яны ўтрымлівалі дастаткова распрацаваную сістэму катэгорый для апісання філасофскай карціны быцця. Змешчаныя ў *Ізорніку 1073 г.* аўтары Максім і Тэадор абапіраліся ў сваіх тэалагічных пабудовах на творы Арыстоцэля *Метафізіка* і *Арганон*. Побач з творамі грэчаскага філосафа выкарыстоўваюцца ўводзіны ў *Катэгорыі* Арыстоцэля неаплатоніка Парфірыя. І калі Максім выкладае свае погляды згодна са “знешнімі” антычнымі філосафамі, то Тэадор лічыць за лепшае замоўчваць іх імёны. Арыстацэлізм у трактатах выконвае інструментальную ролю і выкарыстоўваецца для тлумачэння анталагічных аспектаў. Упершыню перакладзеныя на славянскую мову такія арыстоцэлеўскія катэгорыі, як *сутнасць, з’ява, прырода, уласцівасць, выпадковасць, уладанне, пазбаўленасць, колькасць, якасць, адносіны, супрацьлегласць, дзеянне, від, род* і інш., і дадзены ім тлумачэнні. У складзе гэтых трактатаў філасофскія тэрміны, паняцці, выказванні і канцэпцыі ўключаны і асіміляваны ў астатнім багаслоўскім змесце.

У вучэннях хрысціянскіх мысляроў гнэсеалагічная арыентацыя філасофіі пераўтваралася ў этычную, бо розум разглядаўся як гарант у выбары чалавекам правільнай лініі паводзін. У сувязі з гэтым становіцца папулярным вучэнне Арыстоцэля пра ролю свабоднага выбару ў маральнай прыродзе чалавека, выкладзенае ім у *Нікамахавай этыцы*. Арыстоцэль лічыў дзеянні чалавека свабоднымі пры дзвюх умовах: непрыгнечанасці знешняй сілай і непрыгнечанасці памылковымі меркаваннямі. Ён не лічыў свабодным чалавека, які знаходзіўся ва ўладзе няведання. Гэтая другая ўмова адкрывала выйсце разумовым сілам чалавека, самаўладзе розуму, якая дапаўняла самаўладу душы. *Этыка* Арыстоцэля вызначыла ў канчатковым выніку хрысціянскае вучэнне пра свабодны выбар, ці як яно называецца ў помніках старажытнарускай пісьменнасці – пра “самаўладу душы”². У *Шасцідневне* чытаем: “Што чалавек жадае рабіць, тое ён і робіць, а чаго не жадае, таго не робіць. Гэта дадзена кожнаму чалавеку – дзейнічаць паводле

¹ Б. Пейчев, *Философский трактат в Симеоновом сборнике*, перев. с болг. и предисл. В. Горского, Киев 1983.

² А. Клябанов, *Реформационные движения в России в XIV – первой половине XVI в.*, Москва 1960, с. 313.

ўласнага жадання”¹. Пераказам ідэй арыстоцэлеўскай *Этыкі* была формула самаўлады душы ў Грыгорыя Ніскага. Пазней хрысціянскую рэдакцыю пра свабоду выбару можна знайсці ў артыкуле *О самовластном человечестве ў Дыоптры* па спісе XV–XVI стст. Значэнне ўплыву антычнага прынцыпу маральнай “самаўлады” найлепш назіраем у той ролі, якую ён адыграў у развіцці гуманістычных і “ерэтычных” рухаў XIV–XVI стст. як у ВКЛ, так і ў Заходняй Еўропе.

У непасрэднай сувязі з вучэннем пра свабоду выбару стаіць прынцып меры, які таксама шырока выкарыстоўваўся ў хрысціянскім пісьменстве. Антычнае вучэнне пра меру як сярэдзіну паміж лішкам і нястачай было маральным прынцыпам, з дапамогай якога рэгулявалася свабода выбару. Прычым для таго, каб выбіраць паміж дабром і злом, маральным і амаральным, па Арыстоцелю, трэба быць мудрым чалавекам. Гэта ўмова Арыстоцеля была зведзена хрысціянствам да мудрасці ў пазнанні Бога.

Яшчэ адным вучэннем, запазычаным з корпусу філасофскіх твораў антычнасці, было вучэнне пра першаэлементы, “стыхіі”, з якіх складаецца сусвет. У *Шасціднев* Іаан, экзарх Балгарскі, прызнае толькі чатыры першаэлементы, і абвясняе пяты элемент – эфір, які прапанаваў Арыстоцель. Паказальным з’яўляецца тое, што Іаан абвясняў Арыстоцеля не аўтарытэтам Святога Пісання, а супрацьпастаўленнем Платону і іншым антычным філосафам, пры гэтым выказаў добрае веданне першакрыніц².

Выдатным прадстаўніком “антычнай лініі” быў асветнік, прапаведнік і філосаф сярэдзіны XII ст. Клімент Смаляціч. Да нас дайшло толькі адзін ягоны твор – *Пасланне прэсвітэру Фаме*. “Послание написано Климентомъ Митрополитом рускым Фоме Позвутеру Истолковано Афонасием мнихомъ. А речеш ми: «Философию пишеш, а то велми криво пишеш, а да оставль азъ почитаемая писания, азъ писахъ от Омира, и от Аристотеля, и от Платона, иже во елиньскихъ нырехъ славне беша; аще и писахъ, но не къ тебе, но ко князю, и к тому же нескоро»”³. Творчасць К. Смаляціча відавочна ўяўляе тэндэнцыю, у межах якой здзяйснялася пашырэнне і асэнсаванне ў філасофскай думцы антычнай спадчыны. Апора на антычныя аўтарытэты служыла мэце зацвердзіць права розуму ў вырашэнні тэалагічных праблем.

У познім Сярэднявеччы (XV ст.) дзякуючы перакладам арабажыдоўскіх кампіляцый, сярод якіх былі логіка- і фізіка-філасофскія трактаты, творы касмаграфічнага і астралагічнага зместу, творы

¹ *Шестоднев Иоанна экзарха Болгарского. Ранняя русская редакция*, изд. Г. Баранкова, Москва 1998, с. 158.

² М. Громов, В. Мильков, *Идейные течения древнерусской мысли*, Санкт-Петербург 2001, с. 162.

³ *Послание написано Климентом митрополитом рускым Фоме прозвутеру истолковано Афонасием мнихомъ* [в:] Н. Н. Колюски, *О литературныхъ трудахъ митрополита Климента Смолятича, писателя XII века*, Санкт-Петербург 1892, с. 104.

забабоннага і энцыклапедычнага характару, творы з рэлігійным зместам, стаў вядомы корпус прыродазнаўчых работ Арыстоцеля. Вытрымкі з твораў *Арганон*, *Гісторыя жывёлаў*, *Пра паходжанне жывёлаў*, *Пра часткі жывёлаў*, *Пра душу* ўтрымлівалі перакладныя творы Псеўда-Арыстоцеля – *Арыстоцелевы брамы ці Тайная тайных (Secreta secretorum)* і *Праблемы Арыстоцеля (Problemata Aristotelis)*, якія распаўсюджваліся на землях ВКЛ у эпохі Сярэднявечча і Рэнэсансу¹. Гэтыя творы энцыклапедычнага характару былі заснаваны на навуковым матэрыяле грэчаскіх, рымскіх, арабскіх і сярэднявечных заходнееўрапейскіх вучоных, але ў аснове ляжала выбарка з работ Арыстоцеля. Творы адносіліся да пазацаркоўнай літаратуры, якая задавальняла попыт славянскага чытача на навукова-прыродазнаўчую і медыка-астралагічную літаратуру, давалі ўяўленне пра “тайныя вучэнні” і выкарыстоўваліся як практычныя дапаможнікі для паўсядзённага жыцця. Дадзеная літаратура яшчэ не пазбавілася цалкам уплыву царкоўнай традыцыі, але падкрэслівала самакаштоўнасць навукі і незалежнасць яе асноваў ад адкрыцця.

Рэнэсанс на геакультурнай прасторы ВКЛ – гэта час станаўлення філасофскай думкі, яе выпявання на класічных узорах антычнасці. Рэнэсансная філасофская думка працягвала развівацца ў кантэксце сярэднявечнай літаратуры і тэалогіі, таму несла адбітак папярэдняй эпохі. Але пад уплывам ідэй гуманізму яна набыла прагрэсіўны характар, дасягнула ўзроўню крытычнай рэфлексіі папярэдняй спадчыны і выпрацоўкі новых схем рацыянальнага мыслення. Новая генерацыя гуманістаў выкарыстоўвала антычную філасофскую спадчыну як інструмент для канцэптуальнага афармлення ўласных ідэйна-тэарэтычных вучэнняў. Менавіта эпоха Адраджэння вярнула антычнасці яе сапраўднае гісторыка-культурнае значэнне і тым самым здолела ператварыць яе ў крыніцу новай рэнэсанснай філасофіі. Пашырэнне ва ўжытку колькасці кніг антычных аўтараў, пераклады і тлумачэнні да іх, а таксама выкарыстанне антычных ідэй у навучальным працэсе, у рэлігійнай палеміцы, у пабудове розных канцэптуальных схем і палітычных праектаў сведчыла пра універсальны характар антычных філасофскіх дактрын і дастасаванасці іх да розных эпох і розных інтэлектуальных сістэм, як рэлігійных, так і свецкіх.

У адрозненне ад рэцэпцыі антычнай філасофскай спадчыны ў Сярэднявеччы, калі перапісчыкі і кніжнікі імкнуліся растварыць антычныя ідэі ў багаслоўскім кантэксце, у эпоху Адраджэння гуманісты вяртаюць антычныя імёны зноў. Антычныя філосафы не выклікаюць ужо варожасці, і гуманісты ахвотна іх цытуюць, спасылаюцца на іх, падмацоўваючы іх аўтарытэтам уласныя ідэі і канцэпцыі. У часы гуманізму, калі дамінуе маральнае і палітычнае вымярэнне рэчаіснасці,

¹ А. С о б о л е в с к и й, *Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вв. Библиографические материалы*, Санкт-Петербург 1903, с. 21-148.

набываюць другое жыццё цэлыя філасофскія напрамкі антычнасці – платанізм, арыстацэлізм, стаіцызм і эпікурэізм, пераважна іх этыка-палітычны кампанент. Хаця трэба прызнаць, што дадзеныя кірункі не адраділіся ў чыстым выглядзе і не былі тоесныя антычным плыням. Яны набывалі новы змест і новую афарбоўку зыходзячы з новых геапалітычных і геакультурных абставін. На тэрыторыі ВКЛ не было гістарычнага супрацьстаяння Платона Арыстоцелю, высвятлення верхавенства той ці іншай філасофскай сістэмы антычнасці, як гэта мы назіраем на Захадзе. Усе філасофскія кірункі антычнасці былі ў роўнай ступені каштоўныя айчыннаму Рэнэсансу. Мысляры ВКЛ не прытрымліваліся нейкай традыцыі – платанічнай ці арыстоцэлеўскай, а толькі выкарыстоўвалі з антычных філасофскіх вучэнняў патрэбную філасофскую аргументацыю, часта не пазначаючы, з якой менавіта традыцыі тая ці іншая ідэя была запазычана.

Зварот прагрэсіўных мысляроў таго часу да старажытных аўтараў не быў выпадковы. У новых грамадскіх рэаліях, калі на першы план высоўваюцца грамадска-палітычныя стасункі і існуе патрэба асэнсавання грамадска-палітычных адносін і іх маральнай адзнакі, новае пакаленне навукоўцаў было вымушана шукаць той ці іншай аўтарытэтай апоры для сваіх філасофскіх высноваў. Так, напрыклад, у прадмове да Брэсцкай Бібліі 1563 г. падкрэсліваецца карысць антычнай філасофіі для хрысціян. Калі антычныя філосафы “пісалі пра рэчы прыроджаныя, то розумы іх практычна сягалі неба і Пана ўсемагутнага, якога не ведалі, практычна дакладна ў сваіх творах праяўлялі, як Платон, Арыстоцель, Сенэка, Цыцэрон і шмат іншых, якія пісалі пра патрэбнае захаванне ў дабрадзейным жыцці, нібыта былі хрысціянамі, дзе паказвалі як павінен сябе паводзіць прыстойны чалавек. <...> калі і асаблівае завастрэнне розуму і вялікую карысць з іх браць могуць (хрысціяне), і як дабрадзейна жыць на свеце маюць”¹.

Грамадская думка ВКЛ эпохі Рэнэсансу акумулявала антычную культурную спадчыну і балансавала паміж антычнымі філосафамі і мыслярамі, выбіраючы з іх дактрын патрэбныя элементы для фарміравання ўласных вучэнняў. Адбывалася збіранне, супастаўленне і спалучэнне чужых думак, у выніку чаго ўтвараліся ці проста эклектычныя творы, ці кампілятыўныя кампендыумы. Але вынікам такога сплаву заўсёды з’яўлялася спроба стварэння свайго, арыгінальнага сінтэзу, які не зводзіўся да сумы выкарыстаных крыніц. Так, Ф. Скарына, М. Гусоўскі, М. Літвін, С. Будны, А. Волан, А. Ратундус, С. Рысінскі, А. Філіповіч, С. Зізаній і Л. Зізаній, А. Рымша, І. Пацей, С. Арэхоўскі, А. Алізароўскі і іншыя добра ведалі старажытную спадчыну, выкарыстоўвалі антычныя вобразы і цытавалі класічных філосафаў. Сямён Падокшын лічыць, што дадзенымі мыслярамі быў выпрацаваны шэраг кампрамісных

¹ *Biblia Brzeska*, nakł. M. Radziwiłła, Brześć 1563. (Biblioteka Narodowa, XVI, f. 294, s. 2).

форм узгаднення антычнай, сярэднявечна-хрысціянскай і рэнесансна-гуманістычнай культурна-філасофскіх традыцый¹.

Характэрнай з’явай для рэнесанснай філасофскай думкі Беларусі была рэцэпцыя антычнай інтэлектуальнай культуры ў філасофска-практычным плане. Рэцэпцыя антычнай філасофіі выяўлялася ў наступных тэндэнцыях – спачатку рэфлектаваліся і экспліцыраваліся зыходныя катэгорыі антычнай філасофіі, а потым афармляліся ўласныя філасофскія вучэнні. У кожнай канкрэтнай сітуацыі трэба адрозніваць нязменны змест ад часовай формы і прымаць пад увагу розныя інтэрпрэтацыі і трансфармацыі вучэнняў антычных філосафаў. Рэцэпцыя адбывалася ці ў форме цытавання таго ці іншага мыслара са спасылкай на аўтара, ці простага запазычвання пэўнай часткі вучэння без указання крыніцы.

Эпоха Рэнесансу – гэта час узнікнення і развіцця друкарняў у ВКЛ. У XVI – пачатку XVII ст. поўнасьцю ці часткова былі перакладзены і выдадзены творы антычных аўтараў. У гэтай сувязі характэрным з’яўляецца выказванне Іпація Пацея: “Бовемъ и Плятоновы и Аристотелевы писма, а мало не всихъ философвъ старыхъ, которые (большей а нижъ) передъ тисечма летъ писма свое выдали, за вековъ теперъ нашихъ выдрукованы суть. Блазень бы то кождый таковой быти муселъ, если бы для того, ижъ недавно выдруковано, о речи добре ведомой мель вонтъпити”². Сярод кніг значнае месца займалі творы Арыстоцеля, Платона, Цыцэрона, Лукрэцыя Кара, Сенэкі, Гамера, Плутарха, Тацыта, Салюстыя, Плінія і інш.³. Шмат якія з кніг антычных аўтараў былі ўключаны ў *Індэкс забароненых кніг*.

Гуманісты часта цытавалі творы антычных філосафаў, паэтаў, драматургаў, гісторыкаў і палітычных дзеячаў, папулярызуючы іх ідэі. Письменнікі і перакладчыкі групіраваліся вакол буйных кнігавыдавецкіх цэнтраў (Вільня, Любча, Лоск і інш.), карысталіся пратэкцыяй адукаваных феодалаў і багатых гараджан. Асобнае месца сярод друкарняў займала друкарня ў Лоску Яна Карцана, які быў вядомы сваім захапленнем антычнай літаратурай. Так, у 1576 г. Я. Карцан выдаў працу Цыцэрона *Пра павіннасці*, перакладзеную на польскую мову паэтам і гуманістам Станіславам Кашуцкім. Трактат Цыцэрона *Пра павіннасці* з’яўляўся энцыклапедыяй антычнай літаратуры, дзе былі змешчаны прыклады з жыцця і думкі антычных філосафаў – Арыстоцеля,

¹ С. П о д о к ш и н, *Преемственность в культуре, философии и общественной мысли Белоруссии (XVI – первая половина XVIII в.)* [в:] *Философская и общественно-политическая мысль Белоруссии и Литвы. Дооктябрьский период: закономерности развития, проблемы исследования*, Минск 1987, с. 93–94.

² Н. Р о с і е j, *Antirresis abo apologija przeciwko Krzysztofowi Philaletowi [1597]*, Wrocław 1997, s. 262.

³ С. П о д о к ш и н, *Реформація и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI – начало XVII вв.)*, Минск 1970, с. 46.

Платона, Сакрата, Герадота, Дэмасфена¹. У 1599 г. у друкарні Я. Карцана былі надрукаваны *Апафегматы* ў чатырох кнігах. Гэта быў зборнік выказванняў і кароткіх апавяданняў з жыцця 123 філосафаў і выдатных мудрацоў старажытнасці, перакладзены на польскую мову беларускім гуманістам Беняшам Будным. Кніга мела маральна-павучальны характар. У ёй праслаўляліся асноўныя маральныя каштоўнасці – мудрасць, розум, чалавечая годнасць, любоў да свабоды, справядлівасць, імкненне да ведаў. Адною з найважнейшых каштоўнасцяў чалавечага існавання Б. Будны лічыў свабоду: “Дзе няма свабоды, там няма і шчасця”². Складаннем *Апафегматаў* Б. Будны замацаваў за сабою славу прапагандыста антычнай філасофіі, гісторыі і літаратуры.

Пра ўзровень лагічных і філасофскіх ведаў у ВКЛ у XVI ст. могуць сведчыць лісты князя Андрэя Курбскага да Івана Жаклівага, дзе ён піша, што ў ВКЛ “некоторые человецы обретаются, не токмо въ грамматическихъ и риторскихъ, но и въ діалектическихъ и философскихъ ученіяхъ искусные”³. Захаваўся рукапіс перакладу А. Курбскага на рускую мову *Дыялектыкі* І. Дамаскіна. Да гэтага перакладу быў прыкладзены *Сказъ А. Курбского о Лоике*, дзе знаходзім: “Се уже братія возлюбленные и единойзычные за благодатию Христа нашего и *Діалектика*, або *Лоика*, наука она светлейшая словесная преведена есть... учите же и навикайте ее неленосне, и аще ее добре навикнете, удобне намъ будет читати и разумети писанія философскіе, яко наших великих учителей христіанских, такъ и внешних философовъ”⁴.

У філасофскай думцы ВКЛ эпохі Рэнэсансу зварот да антычнай этыкі і сацыяльнай філасофіі, галоўным чынам Платона, Арыстоцеля, Цыцэрона, акрамя інтэлектуальнага меў і грамадска-практычны інтарэс. У этычных творах ідэйна-тэарэтычныя крыніцы антычнасці выкарыстоўваліся для распрацоўкі новых ідэй маральнага абнаўлення грамадства. Зварот да антычнай філасофіі прыводзіў гуманістаў да пераканання ў натуральным паходжанні маралі. Для дабрачыннага ладу жыцця неабавязкова мець уяўленне пра Бога. Старажытныя людзі жылі па маральных прынцыпах, не з’яўляючыся хрысціянамі, не ведаючы Святога Пісання. Таму пры вырашэнні праблемы фарміравання духоўна-маральнага свету чалавека айчынныя рэнэсансныя мысляры зыходзілі з пераканання ў прыродным паходжанні маральна-этычных паняццяў. Яны лічылі, што крыніца маральнасці закладзена ў самім чалавеку, яго розуме, асабістых адносінах да Бога. На думку гуманістаў, у творах антычных пісьменнікаў і філосафаў побач з арыгінальнымі

¹ А. А н у ш к и н, *На заре книгопечатания в Литве*, Вильнюс 1970, с. 81–82.

² В. В u d n y, *Krótkich a węzłowatych powieści*, Kraków 1599, s. 1.

³ *Сказанія князя Курбского*, изд. Н. Устрялова, изд. второе, Санкт-Петербург 1842, с. 220.

⁴ А. А р х а н г е л ь с к і й, *Творения отцовъ церкви въ древне-русской письменности*, “Журналъ Министерства Народнаго Просвещения”, ч. ССLVIII, июль, Санкт-Петербург 1888, с. 261.

ведамі заключаліся простыя і ўзнёслыя прынцыпы дабрадзейнасці і прыгажосці, добра і гармоніі, меры і маральнай дасканаласці – свайго роду ідэал і ўзор паводзінаў нашмат больш усебаковы і актуальны, чым метафізічны ідэал Сярэднявечча¹.

Неабходнасць рэфармавання грамадскіх адносін і палітыка-прававой сістэмы ВКЛ і ў цэлым Рэчы Паспалітай згодна з новымі рэнесансна-гуманістычнымі ўстаноўкамі прыводзіла да рэцэпцыі антычных узораў сацыяльна-палітычнага мыслення. Менавіта рэцэпцыя антычных палітычных вучэнняў павінна была паспрыяць паскарэнню пераўтварэнняў у грамадска-палітычнай сферы жыцця, зрабіць магчымым выкарыстанне найбольш прагрэсіўных ідэй для задавальнення новых патрэб. Адбывалася запазычванне ідэйных канструктаў антычнага грамадскага ўладкавання і разумення грамадска-палітычных адносін.

Творчасць рэнесансных мысляроў ВКЛ характарызавалася разнастайнасцю прадстаўленых філасофскіх і грамадска-палітычных праектаў, напісаных пры дапамозе эклектычнага спалучэння філасофскіх вучэнняў антычнасці і Сярэднявечча. Антычнае тэарэтызаванне ў апрацоўках гуманістаў набывала практычны характар і выкарыстоўвалася ў якасці абгрунтавання праграм пераўтварэння грамадства як у ідэалагічным, так і ў грамадска-палітычным аспектах. У XVI – першай палове XVII стст. палітычнымі праблемамі займаліся Ф. Скарына, А. Волан, Л. Сапега, А. Ратундус, П. Скарга, Б. Красневіч, А. Алізароўскі, К. Варшэвіцкі і інш. Іх творчасць уяўляе сабою індывідуалістычную інтэрпрэтацыю антычнай філасофскай спадчыны і выяўляецца ў прысваенні і ўключэнні галоўных паняццяў палітычных дактрын Арыстоцеля, Платона і Цыцэрона ў дыкурс уласных сацыяльна-палітычных разваг. У духу антычнага палітычнага тэарэтызавання рэпрэзентаваўся шырокі спектр палітычных праблем, якія ахоплівалі пытанні дзяржаўнага ладу і грамадскай пабудовы, заканадаўства і судаводства, справядлівасці і адказнасці перад законам. У сваіх развагах пра ролю філосафаў у кіраванні дзяржавай, у вырашэнні праблемы абавязкаў грамадзяніна, форм дзяржаўнага ладу і кіравання, дачыненняў падданных з кіраўнікамі, сутнасць справядлівасці, суда, дасягнення найлепшага ладу жыцця, пры якім можа быць рэалізавана справядлівае дзеянне закона рэнесансныя мыслары ішлі следам за сваімі антычнымі настаўнікамі. Але ў іх творах шэраг праблем быў артыкуляваны нашмат складаней, чым у антычнасці.

У другой палове XVI ст. у ВКЛ пранікаюць ідэі Рэфармацыі, якая пераўтварыла ментальнасць вышэйшых класаў і ажывіла рэлігійную палеміку паміж прадстаўнікамі каталіцкай дактрыны з аднаго боку,

¹ T. Bieńkowski, *Antyk w literaturze i kulturze staropolskiej (1450–1750). Główne problemy i kierunki recepcji*, Wrocław 1976, t. XLV, s. 23–24.

і рэфармацыйнымі плынямі як памяркоўнага, так і радыкальнага кшталту, з другога. Усе рэфармацыйныя дзеячы так ці інакш звярталіся да філасофскай спадчыны антычнасці, што было звязана з пратэстанцкай сістэмай адукацыі, у якой выкарыстоўваліся сапраўдныя, наноў перакладзеныя творы антычных мысляроў. Падыход да антычных ідэяў быў выбарчы, яны ўпляталіся ў тканіну кантэксту ідэалагічнага абгрунтавання рэфармацыйнага руху. Ва ўстаноўцы на асабісты адносіны да Бога змяшчалася адна з крыніц нараджэння новых прынцыпаў, якія не адчужаюцца і вынікаюць з самой чалавечай прыроды. На аснове іх павінна канструявацца палітычнае і дзяржаўна-прававое жыццё грамадства.

Найбуйнейшым прадстаўніком радыкальнага кірунку рэфармацыйнага руху ў ВКЛ і Рэчы Паспалітай быў Сымон Будны. Ён надаў сістэматызаваны выгляд дактрыне антытрынітарызму згодна з крытэрыямі арыстоцелеўскай логікі. Творчасць гуманіста характарызуе рацыяналістычны спосаб інтэрпрэтацыі Бібліі і рэчаіснасці на аснове канцэптualaнага падыхода да Святога Пісання і натуралістычнае тлумачэнне дагматаў і “цудоўных” з’яваў прыроды. С. Будны высока ацэньваў культурна-філасофскую спадчыну антычнага свету, у прыватнасці, вучэнне Платона, Арыстоцеля і Цыцэрона. Рэфарматар унёс значны ўклад у вырашэнне праблемы духоўна-маральнай свабоды. На думку С. Буднага, сапраўдны маральны выбар чалавек робіць, кіруючыся розумам і сумленнем, а не страхам перад пакараннем ці надзеяй на райскае жыццё. Паплечнікам С. Буднага быў Ян Ліцыній Намыслоўскі, які прыехаў з Сілезіі з даволі акрэсленай праграмай – распаўсюджванне на тэрыторыі ВКЛ ідэй антытрынітарызму. Я.Л. Намыслоўскі з 1585 г. быў рэктарам арыянскай школы ў Іўі і выдаў у 1586 г. для гэтай школы *Дапаможнік для авалодання вучэннем Арыстоцеля ці Зброя вучэння Арыстоцеля*. У 1589 г. у Лоску пабачылі свет *Сентэнцыі, неабходныя ў жыцці*, якія павінны былі садзейнічаць пашырэнню цікавасці навучэнцаў да антычнай літаратуры, гісторыі, філасофіі. Кніга з’явілася адзіным у сваім родзе зборнікам маралізатарскіх выказванняў, напісаных у вершаванай форме, часткова арыгінальных, а часткова запазычаных з іншых літаратурных крыніц¹.

Адным з вядомых крытыкаў каталіцызму з пазіцый кальвінізму быў Андрэй Волан. У сваіх творах *Пра палітычную ці грамадзянскую свабоду*, *Пра шчаслівае жыццё або найвышэйшае чалавечае дабро*, *Пра гасудара і яго асабістыя дабрадзейнасці* ён выкарыстоўваў ідэй Арыстоцеля, Платона, Цыцэрона, Плутарха, Герадота і іншых антычных філосафаў і гісторыкаў. Ужо ў 1 раздзеле твора *Пра палітычную ці*

¹ Я. П а р э ц к і, *Іўеўскі педагог Ян Ліцыній Намыслоўскі*, “Беларуская літаратура” 1983, вып. 11, с. 170; Я. П а р э ц к і, *Ян Ліцыній Намыслоўскі. Сентэнцыі іўеўскага педагога “Полымя”* 1988, №8, с. 123–125.

грамадзянскую свабоду пры разглядзе праблемы рабства А. Волан спасылаецца на Цыцэрона: “Рабства ёсць найгоршым з усіх бедаў. Супраць яго трэба змагацца не на жыццё, а на смерць”¹. Для абгрунтавання сваёй крытычнай пазіцыі ў адносінах да рабства мысляр прыводзіць прыклады з рымскай і грэчаскай гісторыі. Пры разглядзе праблем свабоды і маральных заканаў А. Волан спасылаецца на ідэі Платона, выказаныя ім у творах *Аб дзяржаве*, *Законы* і *Эўфідэм*. Следам за Платонам і Арыстоцелем палітычны дзеяч ВКЛ падзяляе даброты на духоўныя, цялесныя і маёмасныя і лічыць, што шчаслівымі людзей робіць не само валоданне дабротамі, а іх разумнае выкарыстанне². Таксама А. Волан пагаджаецца з выказваннямі Платона і Арыстоцеля наконт законаў – каб жыць у грамадстве шчасліва і быць свабодным, трэба падпарадкоўвацца законам. На думку А. Волана, свабода, якая ў канчатковым выніку забяспечвае шчасце, павінна праяўляцца ў законах, якія заснаваны на разумных і маральна прыгожых пачатках. Мысляр, такім чынам, імкнецца звязаць этычныя і сацыяльна-палітычныя катэгорыі. Мараль і права для яго – аснова любой дзяржавы.

У другой палове XVI – першай палове XVII стст. антычная філасофская спадчына засвойвалася не толькі дзеячамі айчыннага рэфармацыйнага руху і езуітамі, але і прагрэсіўнымі праваслаўнымі мыслярамі. Праваслаўныя брацтвы ўключыліся ў рэлігійную палеміку другой паловы XVI ст. і выступілі з шырокай праграмай абароны рэлігійных правоў і свабодаў праваслаўнага насельніцтва ВКЛ.

Погляды прадстаўнікоў праваслаўнага кірунку характарызаваліся кансерватызмам і неталерантнасцю ў адносінах да прадстаўнікоў іншых веравызнанняў. Яны выступалі супраць “знешняй філасофіі”, якую атаясамлівалі з філасофіяй Арыстоцеля. Іх падыход да “паганскай” філасофіі быў выбарчы, тлумачыўся патрэбамі часу, неабходнасцю ідэйнай барацьбы. Ствараючы брацтвы, праваслаўныя багасловы стараліся пашырыць сваю ідэалагічную базу творами антычных філосафаў з мэтай вядзення рэлігійнай палемікі. Брацкія школы надавалі шмат увагі падрыхтоўцы навучэнцаў у сферы фармальнай логікі і ў мастацтве рэлігійнай палемікі, таму настаўнікі не абмяжоўваліся ўсходняй багаслоўскай традыцыяй, а ўводзілі ў педагагічны працэс творы або фрагменты твораў Платона, Арыстоцеля, Цыцэрона, Сенэкі і іншых антычных аўтараў. Пачынаюць дзейнічаць брацкія друкарні, дзе праваслаўныя палемісты друкуюць свае творы і навучальныя дапаможнікі для брацкіх школ. Так, напрыклад, у тыпаграфіі Мамонічаў у 1586 г. у якасці падручнікаў для школы былі надрукаваны *Граматыка* і *Дыялектыка* А. Курбскага. Фарміруецца пляяда праваслаўных царкоўных і культурных дзеячаў, пісьменнікаў, публіцыстаў, якія імкнуліся сінтэзаваць праваслаўна-хрысціянскія і антычныя філасофскія ідэі. Сярод іх Стэфан і Лаў-

¹ А. В о л я н, *Аб грамадзянскай або палітычнай свабодзе*, пер. з лацінскай Ул. Ш а т о н а, Мінск 2009, с. 12.

² *Ibidem*, с. 19.

рэнцый Зізаніі, Л. Карповіч, А. Курбскі, М. Сматрыцкі, Т. Яўлевіч і інш.

Такім чынам, характэрнай рысай гуманістаў ВКЛ была прыналежнасць іх да розных хрысціянскіх канфесій. Канцэпцыі, што сфарміраваліся пры адначасовым уздзеянні антычных і рэфармацыйных ідэй, канстытуіраваліся ў кантэксце рэлігійнай палемікі другой паловы XVI ст. І ў гэтай палеміцы супрацьлеглыя бакі ў аднолькавай ступені прыбягалі да антычнай спадчыны для пацвярджэння ўласных ідэалагічна-рэлігійных пазіцый. Рэцэпцыя антычных ідэй у творчасці прадстаўнікоў розных рэлігійных канфесій у эпоху Адраджэння валодала сваёй спецыфікай, якая залежала як ад светапоглядных устаноў і рэлігійных перакананняў прадстаўнікоў хрысціянскага дыскурсу, так і ад сілы традыцыі, укаранёнай у тую ці іншую дактрыну. Прадстаўнікі каталіцкага і рэфармацыйнага накірункаў, як правіла, прыхільна ставіліся да антычнай спадчыны і актыўна выкарыстоўвалі яе лагічны інструментарый і філасофскую аснову ў сваёй ідэалагічнай барацьбе. У праваслаўным дыскурсе існавала два падыходы да антычнасці – кансерватыўны, які выражаў негатыў да вучэнняў антычных філосафаў, звязваючы іх са свецкай, язычніцкай мудрасцю, і прагрэсіўны, які дапускаў выбарчае выкарыстанне антычнай спадчыны ў залежнасці ад канкрэтных мэтаў. Нягледзячы на канцэптэуальныя адрозненні каталіцкага, рэфармацыйнага і праваслаўнага дыскурсаў, усе гуманісты выкарыстоўвалі ў якасці падтрымкі ідэалагічных асноваў вучэнні антычных філосафаў, у першую чаргу Арыстоцеля, прычым не толькі логіка-метафізічную дактрыну ў мэтах вядзення рэлігійнай палемікі, але і практычны корпус работ.

Alena Padalinskaya

Problem of Identification of Antique Philosophy Ideas in Narrative Sources of the Grand Duchy of Lithuania in the Middle Ages and the Renaissance

A b s t r a c t

The problem of identification of the philosophical ideas of antiquity in the medieval and Renaissance sources of the Grand Duchy of Lithuania is discussed in this article. In the Middle Ages the ancient philosophical heritage was assimilated through the translated literature in which the ideas of philosophers of antiquity received religious meaning. These ideas were often simplified and dissolved in a theological context that did not allow differentiating between them. Ancient philosophical doctrines were perceived in the philosophy of the GDL as a single complex with the teachings of the Orthodox Church priests, and the names of the Greek and Roman philosophers were often suppressed. During the Renaissance, the fundamental philosophical trends of antiquity (e. g. Aristotelianism, Platonism, Stoicism, Epicureanism, Ciceronianism) revived again. These movements were eclectically connected to each other in the work of the Renaissance and Reformation figures, they were mixed with religious teachings and determined the nature and content of theological and philosophical reflection.

Уладзіслаў Рэут

Мінск

Гістарыяграфія інвентарнай рэформы памешчыцкай вёскі Беларусі (1844–1857 гг.): Змены навуковай парадыгмы

Інвентарная рэформа праводзілася на землях Беларусі, Літвы і Правабярэжнай Украіны. На тэрыторыі 9 заходніх губерняў Расійскай імперыі, якія ў раней уваходзілі ў склад Рэчы Паспалітай. Згодна дадзеным IX рэвізіі (1851 г.), тут жылі больш за 2,7 млн рэвізскіх душ прыгонных сялян, або 25,2% ад агульнай колькасці ўсіх прыгонных Расійскай імперыі¹. Складанне інвентароў памешчыцкіх маёнткаў на гэтых абшарах мела сталую традыцыю, якая вынікала з часоў распаўсюджвання фальварковай гаспадаркі. Інвентары маёнткаў з'яўляліся прыватнымі гаспадарча-распарадчымі дакументамі і выкарыстоўваліся ў грамадзянскіх справах (продаж, падзел, перадача ў спадчыну і г. д.)². Яны характарызаваліся надзвычайнай разнастайнасцю формы і зместу. Дакладнасць і інфарматыўнасць інвентароў залежала ад дбайнасці гаспадароў маёнтка, а таксама ад іх дасведчанасці ў справах сельскай гаспадаркі.

Інвентарная рэформа, ініцыяваная расійскімі ўладамі ў 1840-я гг., прадугледжвала уніфікацыю гаспадарчых апісанняў маёнткаў і наданне ім статусу афіцыйных юрыдычных актаў, на падставе якіх строга рэгламентаваліся абавязкі прыгонных да іх уладальнікаў³. Памешчыкам было неабходна прывесці інвентары ў адпаведнасць з агульным узорам, набліжаным да формы дакументаў, якія існавалі ў дзяржаўных маёнтках, здадзеных у арэнду. Інвентары разглядаліся і выпраўляліся ў адмысловых губернскіх камітэтах, зацвярджаліся генерал-губернатарамі і абвешчаліся сялянам ў прысутнасці чыноўнікаў з павятовай адміністрацыі.

Падчас праверкі і выпраўлення інвентароў павіннасці прыгонных суадносіліся з прыбыткам ад сялянскага надзела. Методыка разлікаў

¹ П. К е п е н, *Девятая ревизия: исследование о числе жителей в России в 1851 г.*, С.-Петербург 1857, с. 26–27, 34, 41, 69, 73, 84–85, 106, 200.

² Н. У л а щ и к, *Инвентари помещичьих имений западной Белоруссии и Литвы 40-х годов XIX в. как исторический источник*, "Проблемы источниковедения" 1962, т. 10, с. 85–86.

³ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродне (НГАБ у г. Гродне), ф. 1, воп. 21, spr. 386, арк.4–5.

мела істотныя недахопы, але іх вынікам стала своеасаблівая “манетызацыя” павіннасцей. Агульны аб’ём адпрацовачных і натуральных павіннасцей прыгонных, а таксама сабекошт працоўнага дня селяніна былі пералічаны на грошы. Такім чынам, прыгонная залежнасць упершыню атрымала грашовае вымярэнне. Адначасова расійскія ўлады спрабавалі выканаць ролю пасрэдніка паміж памешчыкамі і прыгоннымі сялянамі.

Праз некалькі гадоў пасля пачатку рэформы ўрадавыя ўстановы абвясцілі аб намеры перайсці ад выпраўлення і зацвярджэння асобных інвентароў да распрацоўкі і ўвядзення агульных інвентарных правіл, цэнтральнае месца ў якіх займала фармалізацыя адносін паміж памешчыкамі і сялянамі. Феадальная рэнта падзялялася на галоўныя (за карыстанне зямлёй) і дадатковыя (найчасцей, за карыстанне сервітутамі) павіннасці. Патрабавалася арганізацыя ўліку адпрацаваных павіннасцей (працоўныя кніжкі). Забаранялася разлічвацца з сялянамі за звышнарматыўную працу “гарэлкай і пачастункам”. Быў скасаваны шэраг другарадных архаічных павіннасцей (дзякла, дурніцы і інш.), якія гістарычна вынікалі з асабістай залежнасці сялян. Дзякуючы гэтым захадам, прыгоннае права ў грамадскай свядомасці пачынала інтэрпрэтавацца як пазаасабовая эканамічная залежнасць сялян ад памешчыкаў.

Да гэтага часу ў гістарыяграфіі існуюць амаль супрацьлеглыя погляды на прычыны, характар і наступствы інвентарнай рэформы. Ацэнкі даследчыкаў сягаюць ад вызначэння рэформы як спробы кансервацыі спаракнелага феадальнага ладу¹ да тлумачэння дзеянняў урада Мікалая I намерам ажыццявіць паступовае распрыгоньванне сялянства². У апошнім выпадку, інвентарная рэформа займае прамежкавае становішча паміж няўдалым указам 1842 г. пра абавязаных сялян і рэформай 1861 г. Такім чынам, галоўная мэтай дадзенай працы з’яўляецца аналіз дынамікі поглядаў навукоўцаў на месца інвентарнай рэформы сярод іншых аграрных пераўтварэнняў, ініцыяваных урадам Расійскай імперыі ў 1840-я – пачатку 1860-х гг.

Першыя артыкулы, аўтары якіх спрабавалі даць адзнаку вынікам інвентарнай рэформы памешчыцкай вёскі, з’явіліся на зломе 1850–1860-х гг. у перыядычным друку Расійскай імперыі. У перыяд падрыхтоўкі рэформы па вызваленню прыгонных сялян у “Часопісе землеўласнікаў” выйшаў артыкул памешчыка Свянцянскага павета Віленскай губерні Карла Гелінга. Мэтай артыкула было азнямленне расійскага дваранства з гаспадарчымі асаблівасцямі губерняў, тэрыторыі якіх уваходзілі ў склад былога Вялікага Княства Літоўскага. К. Гелінг паве-

¹ В. Семевский, *Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в. в 2 томах*, т. 2, С.-Петербург 1888, с. 503.

² И. Ружицкая, *Инвентаризация крестьянских повинностей при Николае I (1825–1855): планы и реальность*, “Труды исторического факультета МГУ” 2005, вып. 31, с.170–172.

дамляў, што інвентарныя камітэты, невядомыя ў вялікарасійскіх губернях, падчас распрацоўкі правілаў аб увядзенні інвентароў разлічылі ўсе павіннасці па колькасці і якасці зямельных надзелаў, якімі карыстаецца асобная сялянская гаспадарка. З гэтай нагоды, на думку аўтара, правядзенне сялянскай рэформы ў літоўскіх губернях будзе надзвычай спрошчана¹.

Пасля падаўлення паўстання 1863–1864 гг. на хвалі шавіністычнага ўздому ў расійскіх перыядычных выданнях пабачылі свет артыкулы іншага зместу. Адною з найбольш характэрных з’яўляецца палемічная праца Ф. Яленева, якая была надрукаваная ў “Айчынных запісках” пад псеўданімам Скалдзін. Аўтар сцвярджаў, што інвентары паўночна-заходніх губерняў, узятыя рэформай 1861 г. за аснову для вызначэння павіннасцей, былі “найчысцейшай містыфікацыяй”, “пустой фармальнасцю” і практычна нідзе не выконваліся, “пакуль не ўваскрэсіла іх Палажэнне 19-га лютага”². Ф. Яленеў лічыў, што ад пачатку ўвядзення інвентароў, “польскія памешчыкі і іх памагатыя” здзяйснялі памяншэнне інвентарных надзелаў і нават поўнае абеззямельванне сялян³.

Пасля артыкула змяшчалася рэдакцыйная заўвага пра нязгоду з аўтарам, які вінаваціць “пранырлівых” палякаў ва ўсіх няшчасцях дзяржавы. Тым не менш, шэраг падобных матэрыялаў у перыядычным друку паклаў пачатак негатыўнаму стаўленню да інвентарнай рэформы ў свядомасці значнай часткі расійскага адукаванага грамадства.

З іншага боку, сучаснік падзей прафесар Кіеўскага ўніверсітэта В. Шульгін адзначаў злоўжыванні памешчыкаў падчас складання інвентароў, аднак лічыў, што з дапамогаю інвентарнай рэформы ўрад палепшыў умовы жыцця прыгонных⁴. Вядомы дарэвалюцыйны спецыяліст па аграрнаму пытання Ю. Самарын, які некаторы час служыў у канцэлярыі кіеўскага генерал-губернатара Дз. Бібікава, знаходзіў, што інвентары былі “складзены няблага і маральны іх уплыў вялізарны і ў вышэйшай ступені дабрадзейны”⁵.

На думку вядомага гісторыка В. Сямеўскага, інвентарная рэформа была “самай энергічнай мерай на карысць прыгонных з усяго, што было зроблена для іх у эпоху імператара Мікалая I”⁶. У той жа час, агульная ацэнка інвентарнай рэформы, дадзеная гэтым даследчыкам, заставалася хутчэй негатыўнай. Для В. Сямеўскага, які прытрымліваўся народніцкіх поглядаў, было характэрна надзвычай крытычнае стаў-

¹ К. Г е л и н г, *Инвентари и инвентарные комитеты в Западных губерниях*, “Журнал землевладельцев” 1858, №8. с. 52–53.

² С к а л д и н [Ф. Еленев], *В захоlustье и в столице*, “Отечественные записки” 1868, №12. с. 610.

³ *Ibidem*, с. 618

⁴ В. Ш у л ь г и н, *Юго-Западный край под управлением Д.Г. Бибикова (1838–1853 гг.)*, “Древняя и новая Россия” 1879, №5, с. 32.

⁵ Ю. С а м а р и н, *Сочинения в 12 томах*, т. 2, Москва 1878, с. 1.

⁶ В. С е м е в с к и й, *op. cit.*, с. 504.

ленне да ўнутранай палітыкі Мікалая І. Яна, на яго думку, уяўляла шэраг непаслядоўных вымушаных крокаў. Адзначым, што высновы В. Сямеўскага атрымалі шырокае распаўсюджанне ў народніцкіх колах, а ў савецкі час шырока запазычваліся даследчыкамі сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў у памешчыцкай вёсцы XIX ст.

Праблему ўвядзення інвентароў памешчыцкіх маёнткаў закраналі аўтары некалькіх артыкулаў шматтомнага зборніка *Вялікая рэформа*, выдадзенага ў 1911 г. да 50-годдзя адмены прыгоннага права. Да гэтай калектыўнай працы неабходна ставіцца насцярожана. Акрамя станоўчых бакоў можна адзначыць празмерную палітызаванасць асобных укладальнікаў, якія свядома прыніжалі здольнасць царскага ўрада да законатворчай дзейнасці і на кожным кроку кляімілі “паліцэйскую дзяржаву” і “найманых ідэолагаў феадальнай рэакцыі”¹.

Непасрэдна інвентарнай рэформе быў прысвечаны артыкул М. Васіленкі, які галоўнай мэтай увядзення інвентароў лічыў прадухіленне ўдзелу праваслаўных сялян заходніх губерняў у польскіх нацыянальна-вызваленчых паўстаннях. На яго думку, увядзенне інвентароў павінна было звязаць надзеі сялянства на скасаванне прыгоннай залежнасці з дзейнасцю царскага ўраду². У цэлым для артыкула М. Васіленкі характэрна наяўнасць вялікай колькасці запазычанняў з прац В. Сямеўскага. Гэта датычыць як факталагічнага зместу, так і агульных ацэнак інвентарнай рэформы.

З астатніх артыкулаў вылучаецца праца выдатнага спецыяліста па зямельнаму праву А. Вормса *Палажэнні 19 лютага*, дзе аўтар параўноўваў умовы вызвалення прыгонных у розных краінах Еўропы. А. Вормс адзначыў, што інвентары памешчыцкіх маёнткаў у заходніх губернях Расійскай імперыі адпавядалі аўстрыйскім *урбарыям* і ост-зейскім *вакенбухам*. Па меркаванні даследчыка, у большасці еўрапейскіх дзяржаў вызваленню прыгонных сялян папярэднічалі падрыхтоўчыя меры, якія былі накіраваны на заканадаўчае зацвярджэнне падобных рээстраў, дзе фіксаваліся памеры павіннасцяў і ўводзілася забарона на скарачэнне сялянскай зямлі. А. Вормс тлумачыў указ 2 красавіка 1842 г. аб абавязаных сялянах як наданне памешчыкам унутраных расійскіх губерняў права ўводзіць інвентары ў сваіх маёнтках³.

Высновы юрыста А. Вормса засталіся амаль не прыкмечанымі прафесійнымі гісторыкамі. Пасля бальшавіцкай рэвалюцыі А. Вормс амаль не звяртаўся да праблематыкі, звязанай з адменаю прыгоннага права. Большасць яго навуковых прац была прысвечаная распрацоўцы

¹ *Великая реформа: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем*, Москва 1911, т.1. с. 5, 13.

² Н. В а с и л е н к о, *Крестьянский вопрос в Юго-Западном и Северо-Западном крае* [у:] *Великая реформа: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем*, Москва 1911, т. 4. с. 96.

³ А. В о р м с, *Положения 19 февраля* [у:] *Великая реформа: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем*, Москва 1911, т. 6. с. 4.

і абгрунтаванню новай эканамічнай палітыкі, а таксама грашовай рэформе ў СССР. Напрыканцы 1920-х гг. А. Вормс выступаў адвакатам на шэрагу гучных палітычных працэсаў. Нарэшце яго звольнілі з Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта і ў хуткім часе рэпрэсавалі за выкарыстанне ў навуковых працах быццам бы “сакрэтных” эканамічных дадзеных. Навуковая спадчына даследчыка стала, у пэўным сэнсе, недатыкальнай.

У 1930-я г. у савецкай гістарыяграфіі атрымала распаўсюджанне парадыгма аб рэвалюцыйнай сітуацыі, якая склалася напярэдадні адмены прыгоннага ладу. Патрэбна адзначыць, што савецкія гісторыкі з некаторым спазненнем пачалі ставіцца да сялянскіх хваляванняў у дэрэфарменнай вёсцы як да прадвесніка рэвалюцыйных падзей пачатку ХХ ст. У першыя гады пасля бальшавіцкай рэвалюцыі большую ўвагу даследчыкаў прыцягвала дзейнасць разнастайных народніцкіх арганізацый у канцы 1870-х – пачатку 1880-х гг. Змены акцэнтаў у даследаваннях былі выкліканы ўнутранай палітычнай кан’юнктурай і асабістай пазіцыяй І. Сталіна, які лічыў шкодным і небяспечным выхаванне маладога пакалення на прыкладах тэарыстаў-народавольцаў¹.

У 1937 г. Я. Марахавец у сваіх навукова-папулярных нарысах выказаў думку аб тым, што становішча, у якім апынулася Расійская імперыя ў 1859–1861 гг. адпавядала вызначэнню рэвалюцыйнай сітуацыі, дадзенаму У. Леніным². Пазней, тэзісы аб першай рэвалюцыйнай сітуацыі і рэформе 1861 г., якая стала “пабочным прадуктам класавай барацьбы” (са спасылкай на У. Леніна), з’явіліся ў шматлікіх артыкулах акадэміка М. Нечкінай, а таксама разнастайных падручніках і навучальных дапаможніках пад яе рэдакцыяй³. Своеасаблівым апафеозам савецкай ідэалогіі стала вызначэнне М. Нечкінай Студзеньскага паўстання 1863 г., як “другой хвалі рэвалюцыйнай сітуацыі ў Польшчы, Літве і Беларусі”, змешчанае ў адпаведным артыкуле 3-га выдання *Вялікай савецкай энцыклапедыі*⁴.

Заўважым, што У. Ленін мімаходзь прывёў гістарычныя прыклады складання рэвалюцыйных сітуацый у розных краінах: Германіі – 60-я гг. XIX ст., Расіі – 1859–1861 гг. і 1879–1880 гг.⁵. У той жа час, ён вельмі супярэчліва выказваўся наконт рэвалюцыйнай актыўнасці сялян у гады, якія папярэднічалі рэформе 1861 г., адзначаючы, што “сяляне былі няздольны падчас рэформы ні да чаго, акрамя патрушча-

¹ Н. Т р о ц к и й, *Революционные ситуации в России как историографический феномен (к постановке вопроса)* [у:] *Освободительное движение в России: межвузовский сборник научных трудов*, вып. 20, Саратов 2003, с. 239–240.

² Е. М о р о х о в е ц, *Крестьянская реформа 1861 г.*, Москва 1937, с. 151.

³ Л. З а х а р о в а, *Самодержавие и отмена крепостного права в России (1856–1861 гг.)*, Москва 1984, с. 8.

⁴ М. Н е ч к и н а, *Революционная ситуация 1859–61 (в России)* [в:] *Большая советская энциклопедия*, издание 3-е, т. 21, Москва 1975, с. 541–542.

⁵ В. Л е н и н, *Крах II Интернационала* [в:] В. Ленин, *Полное собрание сочинений в 55 томах*, т. 26, 5-е изд., Москва 1967, с. 211–212.

ных, адзінкавых паўстанняў, хутчэй нават бунтаў, не асветленых ніякай палітычнай свядомасцю”¹. Цікава адзначыць, што К. Маркс, які ў шэрагу артыкулаў звяртаўся да падрыхтоўкі адмены прыгоннага права ў Расійскай імперыі, галоўнай пагрозай для самаўладдзя лічыў не прыгонных, а дваранскую апазіцыю, якая ў абмен на згоду вызваліць сялян запатрабуе палітычнай свабоды ў выглядзе ўвядзення канстытуцыйных абмежаванняў манархіі².

Прадстаўленні аб паступовым выпяванні рэвалюцыйнай сітуацыі і ўздыме класавай барацьбы сялян на працягу 1840–1850-х гг. жорстка дэтэрмінавалі высновы савецкіх даследчыкаў унутранай палітыкі Мікалая І. Абсалютная большасць навуковых прац па дадзенай праблеме была экспліцытна скіравана на пошук прыкладаў, якія б маглі засведчыць аб крызісе прыгоннай сістэмы гаспадарання напярэдадні сялянскай рэформы. Мерапрыемствы царскага ўрада па рэфармаванню інстытута прыгоннага права тлумачыліся страхам перад усеагульным сялянскім паўстаннем. У сваю чаргу, вынікі большасці заканадаўчых ініцыятыў характарызаваліся як правальныя па той прычыне, што яны не здолелі пакласці канец сялянскім выступленням.

Менавіта падобную ацэнку атрымала інвентарная рэформа ў працах савецкіх навукоўцаў 1930–1960-х гг. Я. Глухоўскага³, А. Караткевіча⁴, А. Кошыка⁵, А. Крыжаноўскага⁶ і М. Лысенкі⁷. Бадай асноўным дасягненнем дадзеных даследаванняў з’яўляецца падлік колькасці населеных пунктаў, ахопленых хваляваннямі прыгонных падчас правядзення інвентарнай рэформы. У той жа час, у працах адсутнічалі звесткі аб колькасці і складзе ўдзельнікаў антыфеадальнага руху. Аўтары заўсёды абмяжоўваліся пералікам спосабаў супраціўлення сялян феадальнаму прыгнёту (скаргі, уцёкі, непадпарадкаванне памешчыцкай уладзе, забойства памешчыкаў і інш.) і асобнымі прыкладамі, але не праводзілі агульную сістэматызацыю сялянскія хваляванняў па характары барацьбы.

¹ В. Ленин, *“Крестьянская реформа” и пролетарская революция в России* [в:] В. Ленин, *О крестьянской реформе 1861 г.*, Москва 1939, с. 33.

² К. Маркс, *Вопрос об отмене крепостного права в России* [в:] К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения в 50 томах*, изд. 2-е, т. 12, Москва 1958, с. 608.

³ Я. Глуховский, *Инвентарная реформа Николая I в Подольской губернии, дис. ... канд. ист. наук*, Киев 1939, с. 9–10.

⁴ А. Короткевич, *Отмена крепостного права в Витебской губернии, автореф. дис. ...канд. ист. наук*, Москва 1954, с. 3.

⁵ А. Кошик, *Инвентарная реформа 1847–1848 гг. и крестьянское движение на Правобережной Украине: историческая литература*, “Наукові записки Київського державного університета” 1949, т. VIII, вип. 1, с. 121.

⁶ О. Крижановский, *Инвентарная реформа 1847–1848 гг. в Волынской губернии, автореф. дис. ... канд. ист. наук*, Киев 1970, с. 22.

⁷ М. Лысенко, *Крестьянское движение в восточной Белоруссии в 1825–1860 гг. (по материалам Могилевской губернии)*, “Ученые записки Полоцкого педагогического института”, 1958, вып. 2, с. 19.

Амаль усе сялянскія выступленні, якія адбываліся ў Літве, Беларусі і на Правабярэжнай Украіне, аўтаматычна залічваліся да адмоўнай рэакцыі прыгонных на інвентарную рэформу. Адсутнічалі спасылкі на звычайныя крымінальныя ўчынкі і ролю разнастайных чутак, што атрымалі ў гэты час пашырэнне сярод памешчыцкіх сялян. Чуткі маглі выклікаць разнастайнымі прычынамі: пераводам дзяржаўных сялян з гаспадарчага становішча на аброк, указам 26 мая 1846 г. для Царства Польскага (абвясціў аб недатыкальнасці сялянскіх надзелаў, што перавышалі 3 моргі), ці несапраўдным тлумачэннем ўказа 8 лістапада 1847 г. (прыгонныя атрымалі права выкупацца ўсёй грамадой на волю ў выпадку продажу маёнтка за нявыплату даўгоў)¹.

Надзвычай супярэчлівы артыкул М. Лысенкі, прысвечаны сялянскаму руху ў 1825–1860 гг. у Магілёўскай губерні, утрымліваў тэзіс аб тым, што “інвентарная рэформа не толькі не паслабіла сялянскі рух, а наадварот выклікала шэраг сялянскіх выступленняў”². Згодна з М. Лысенкам, сялянскі рух быў выкліканы тым, што “інвентары не палепшылі становішча сялян, павіннасці засталіся ранейшымі”³. Найбольш характэрным выступленнем, выкліканым ўвядзеннем інвентароў, навуковец называў хваляванне прыгонных гомельскага маёнтка князя І. Паскевіча ў красавіку 1855 г.

Заўважым аднак, што на канфлікт паміж адміністрацыяй Гомельскага маёнтка і прыгоннымі сялянамі звяртаў сваю ўвагу яшчэ К. Кернажыцкі. Па дадзеных гэтага даследчыка, канфлікт меў глыбокія карані і цягнуўся з 1834 г., калі пры пераходзе маёнтка да І. Паскевіча выявілася, што ў параўнанні з інвентаром 1816 г. плошча сялянскіх надзелаў павялічылася на 28 тыс. дзес. за кошт зараснікаў і лясных пашаў. Пры гэтым агульная плошча зямлі складала ў маёнтку 213 тыс. дзесяцін⁴.

Прыгонныя распрацавалі няўдобіцы без дазволу былога ўладальніка і працягвалі штогод пашыраць свае надзелы. У другой палове 1830-х – пачатку 1850-х гг. новая адміністрацыя маёнтка паступова абкладвала гэтыя землі павіннасцямі, а на асобных участках стварала новыя фальваркі. Хваляванні ў 1855 г. успыхнулі пасля таго, як прыгонныя даведаліся, што згодна зацверджанаму інвентару за распрацаваныя няўдобіцы неабходна выконваць павіннасці як за “карэнныя” часткі зямельных надзелаў.

М. Лысенка адзначае, што “за выключэннем адзначанага выпадку <...> іншых дадзеных аб масавых выступленнях сялян у гэты перыяд мы

¹ И. Игнатович, *Помещичьи крестьяне накануне освобождения*, изд. 2-е, доп., Москва 1910, с. 277.

² М. Лысенко, *op. cit.*, с. 19.

³ *Ibidem*, с. 21–22.

⁴ К. Кернажыцкі, *Гаспадарка прыгоннікаў на Беларусі ў канцы XVIII і першай палове XIX ст.*, Мінск 1935, с. 76–77.

не маем”¹. Парушаючы агульную логіку свайго даследавання, ён прыйшоў да высновы, што ў Магілёўскай губерні падчас Крымскай вайны і напярэдадні рэвалюцыйнай сітуацыі сялянскі рух быў значна слабейшы, чым ў 40-я гг. XIX ст.².

Сумесны артыкул А. Караткевіча і М. Лысенкі *Інвентарнае пытанне ва Усходняй Беларусі ў перыяд крызісу прыгонніцтва* ўпершыню ў савецкай гістарыяграфіі ўзняў праблему рэгіянальных гаспадарчых асаблівасцяў, якія ўскладнялі правядзенне інвентарнай рэформы. Даследчыкі адзначылі розніцу ў прынцыпах абкладання феадальнай рэнтай ў Заходняй Беларусі, дзе максімальны памер павіннасцяў залежаў ад узроўню прыбытку прыгонных сялян (фактычна ад якасці і колькасці надзельнай зямлі), і падушнай сістэмай спагнання павіннасцей ва Усходняй Беларусі³.

А. Караткевіч і М. Лысенка прыйшлі да высновы, што незавершанасць інвентарнай рэформы ва Усходняй Беларусі тлумачыцца процідзеяннем мясцовых памешчыкаў і нежаданнем урада абвастраць з імі адносіны ў той час, калі параза ў Крымскай вайне стала рэальнасцю. На думку даследчыкаў, у сярэдзіне 1850-х гг. урад прызнаў маштабнае рэгуляванне адносін паміж прыгоннымі і памешчыкамі нясвоечасовым і прызнаў за лепшае перагледзець зыходныя прынцыпы рэформы, адклаўшы яе правядзенне⁴.

Да сённяшняга часу артыкул А. Караткевіча і М. Лысенкі застаецца, па сутнасці, адзіным даследаваннем у беларускай гістарыяграфіі, цалкам прысвечаным правядзенню інвентарнай рэформы ва ўсходніх рэгіёнах Беларусі. Нягледзячы на невялікі аб’ём, на гэты артыкул спасылаецца пераважная частка сучасных даследчыкаў сялянскага пытання і аўтараў сінтэтычных працаў па гісторыі Беларусі.

У артыкуле А. Караткевіча і М. Лысенкі прысутнічае наступная заўвага аб інвентарных правілах 14 мая 1855 г. для Віцебскай і Магілёўскай губерняў: “Перагледжаныя правілы тычыліся толькі *цяглых маёнткаў* і не пашыраліся на маёнткі з *абшчыннай* сістэмай землекарыстання”⁵. Амаль даслоўна гэты сказ можна знайсці ў першым томе *Гісторыі сялянства Беларусі*⁶. Супрацьпастаўленне цяглавай і абшчыннай сістэмы землекарыстання выглядае недарэчна, бо ў сельскай грамадзе

¹ М. Лысенко, *op. cit.*, с. 20.

² *Ibidem*, с. 21–22.

³ А. Короткевич, М. Лысенко, *Инвентарный вопрос в восточной Белоруссии в период кризиса крепостничества*, “Ученые записки Полоцкого педагогического институтата” 1958, вып. 1, с. 50–53.

⁴ *Ibidem*, с. 57–59.

⁵ *Ibidem*, с. 57.

⁶ *Гісторыя сялянства Беларусі: у 3 тамах*, рэдкал.: Я. Анішчанка, Г. Галенчанка, В. Голубеў [і інш.], т. 1, У. Сосна [і інш.], *Гісторыя сялянства Беларусі ад старажытнасці да 1861 г.*, Мінск 1997, с. 340–341.

(абшчыне) зямля магла падзяляцца на цяглы, якія складаліся з двух працаўнікоў (мужчыны і жанчыны аб'яднаных шлюбам), або размяркоўвалася па колькасці працоўных душ.

Насамрэч у гэксце інвентарных правіл 14 мая 1855 г. змяшчалася іншая фармулёўка: “Правіл гэтых не распаўсюджваць, да выдання адмысловых пастановаў, на тыя памешчыцкія маёнткі Рэжыцкага, Люцынскага, Дзінабургскага і іншых паветаў Віцебскай і Магілёўскай губерняў, дзе замест *цяглавай*, існуе *падворная* ці іншая сістэма гаспадарання”¹. Пад іншай сістэмай разумелася ўчастковая, якая складалася з “мыз” і “фермерных гаспадарак”. Яна была даволі пашыранай у інфлянцкіх паветах Віцебскай губерні, дзе памешчыкі падзялялі ўсіх сялян на “домаўладальнікаў” і “батракоў”². Гэтыя асаблівасці інфлянцкіх паветаў прадвызначылі тое, што прыгоннае права ў іх будзе скасаванае па мясцоваму палажэнню для Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай і Мінскай губерняў, дзе пераважала падворная сістэма сялянскага землекарыстання.

Першы том акадэмічнай *Гісторыі Беларускай ССР* пад рэдакцыяй Уладзіміра Перцава, выдадзены пасля Другой сусветнай вайны ў 1954 г., па аб'ектыўных прычынах утрымліваў надзвычай скупыя і, пераважна недакладныя звесткі пра інвентарную рэформу памешчыцкай вёскі Беларусі. Прынамсі, у якасці прыкладаў ўзроўню феадальнай рэнты, усталяванае ў выніку рэформы, прыводзіліся павіннасці з інвентарных правіл для Віленскай, Гродзенскай, Мінскай, Ковенскай, Віцебскай і Магілёўскай губерняў ад 22 снежня 1852 г.³ На самой справе дадзеныя інвентарныя правілы былі скасаваны Мікалаем I напярэдадні надыходу тэрміна, прызначанага для іх ўвядзення⁴. Насамрэч у Віленскай, Гродзенскай, Мінскай і Ковенскай губернях да пераводу сялян на выкуп захоўваліся зусім іншыя памеры павіннасцей, зафіксаваныя ў абвязковых інвентарах 1844–1848 гг., а для Віцебскай і Магілёўскай губерняў 14 мая 1855 г. былі зацверджаны асобныя інвентарныя правілы.

У *Гісторыі Беларускай ССР* прысутнічала неабгрунтаванае сцвярджэнне, што “да 1857 г. перагледжаныя і зноў складзеныя інвентары былі ўведзены ў дзеянне толькі ў ^{1/10} частцы памешчыцкіх маёнткаў Беларусі”⁵. З увядзеннем у навуковы ўжытак новых архіўных матэрыя-

¹ *Правила 14 мая 1855 г.* [в:] *Инвентарные положения Западных губерний*, С.-Петербург 1859, [разд. пагин.] с. 60.

² А. С к р е б и ц к и й, *Крестьянское дело в царствование императора Александра II в 4 томах*, т. 2, *Материалы для истории освобождения крестьян: губернские комитеты, их депутаты и Редакционные комиссии в крестьянском деле*, Бонна-Рейне 1863, с. 19.

³ *История Белорусской ССР в 2 томах*, редкол.: В.Н. Перцев [и др.], т. 1, Минск 1954, с. 247.

⁴ В. Н е у п о к о в, *Крестьянский вопрос в Литве во второй трети XIX в.*, Москва 1976, с. 193.

⁵ *История Белорусской ССР...*, с. 247.

лаў гэты тэзіс аспрэчаны Л. Мулявічусам¹, У. Неупакоевым², М. Улашчыкам³, М. Фрыдманам⁴, В. Чапко⁵. У выніку даследаванняў выявілася, што інвентары былі ўведзены ў абсалютнай большасці памешчыцкіх маёнткаў заходняй Беларусі (Віленская, Гродзенская, Мінская губерні) і ў частцы маёнткаў усходняй Беларусі (Віцебская і Магілёўская губерні)⁶. Тым не менш, памылковае сцвярджэнне аб увядзенні інвентароў ў 1/10 частцы ўсіх памешчыцкіх маёнткаў Беларусі яшчэ сустракаецца ў асобных вучэбных выданнях⁷.

Паводле гіпотэзы М. Улашчыка памылка аўтараў *Гісторыі Беларускай ССР* была выклікана неадэкватнай інтэрпрэтацыяй тэрмінаў “Беларусь” і “беларускія губерні”, пад якімі ў матэрыялах Рэдакцыйных камісій пазначаліся выключна Віцебская і Магілёўская губерні⁸. Пазней гіпотэза М. Улашчыка набыла папулярнасць і пачала дамінаваць у навуковай літаратуры. Адзначым, што ўсё ж такі гэта гіпотэза, насамрэч дакладных лічбаў аб колькасці ўведзеных інвентароў ва ўсходняй частцы Беларусі ў матэрыялах Рэдакцыйных камісій не сустракаецца. Найчасцей запісы паведамляюць, што інвентары ў Магілёўскай і Віцебскай губернях ўведзены яшчэ далёка не ва ўсіх маёнтках або інвентарнае становішча існуе тут “большай часткай на паперы”⁹.

Цікава, што выдатны савецкі даследчык сялянскага пытання П. Заянчкоўскі, які ў 1960-я гг. паспрабаваў пачаць працэс элімінацыі рэвалюцыйнай сітуацыі з галоўных прычынаў адмены прыгоннага права, увогуле адмаўляў існаванне абавязковых інвентароў у памешчыцкіх маёнтках Беларусі і Літвы. На яго думку, інвентары тут былі падрыхтаваны, але афіцыйна не прыведзены ў дзеянне, у адрозненне ад

¹ Л. Мулявічус, *К вопросу об изменении площади крестьянского землепользования в Литве при проведении реформы 1861 г.*, “Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы”, Вильнюс 1964, с. 587

² В. Неупокоев, *op cit.*, с.177.

³ Н. Улащик, *Введение обязательных инвентарей в Белоруссии и Литве*, “Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы”, Таллин 1959, с. 272, 275–277.

⁴ М. Фридман, *Отмена крепостного права в Белоруссии*, Минск 1958, с. 18–21.

⁵ В.В. Чепко, *Классовая борьба в белорусской деревне в первой половине XIX в.*, Минск 1972, с. 59.

⁶ П. Козловский, В. Чепко, *Инвентари и хозяйственные документы магнатских владений Белоруссии XVI–XVIII вв. и инвентари помещичьих имений первой половины XIX в. как исторический источник*, “Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы”, Минск 1964, с. 38–39; В. Неупокоев, *op cit.*, с. 203.

⁷ *Гісторыя Беларусі: курс лекцый у 2 частках*, рэдкал.: П. Брыгадзіна [і інш.]. Ч. 2: *Гісторыя Беларусі. XIX–XX ст.*, Мінск 2002, с. 47; *Эканамічная гісторыя Беларусі*, пад агульнай рэд. В. Галубовіча, 2-е выд, дап. і перапраца, Мінск 1996, с. 138.

⁸ Н. Улащик, *op cit.*, с.275.

⁹ *Журнал общего присутствия комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости №86 (1 марта 1860 г.) [в:] Первое издание материалов Редакционных комиссий, для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости в 18 частях, второй период, ч. 6, С.-Петербург 1860, с. 105.*

Правабярэжнай Украіны. Падобныя высновы П. Заянчкоўскага былі засвоены шэрагам паслядоўнікаў і вучняў навукоўца.

Хутчэй за ўсе ў падмурак сцвярджэнняў аб адсутнасці прыведзеных у дзеянне інвентароў памешчыцкіх маёнткаў у Беларусі і Літве былі пакладзены недакладна асэнсаваныя звесткі аб адметнасцях правядзення інвентарнай рэформы ў Віленскім і Віцебскім генерал-губернатарствах, а таксама на Правабярэжнай Украіне. Справа ў тым, што агульныя для ўкраінскіх памешчыкаў *Правілы для кіравання маёнткамі па зацверджаных для іх інвентарах ў Кіеўскім генерал-губернатарстве* былі прыведзены ў дзеянне адначасова ў 1847 г. (2-я рэдакцыя 29 снежня 1848 г.). Галоўнай іх асаблівасцю было заканадаўчае замацаванне неадчужальнай мірскай зямлі¹. Мелася на ўвазе, што агульная плошча ўсіх сялянскіх надзелаў у маёнтку не можа скарачацца. У выпадку знікнення асобнага сялянскага цягла, яго надзел павінен быў заставацца ў распараджэнні сельскай грамады і не далучацца да зямель фальварка.

У адрозненне ад Правабярэжнай Украіны, у заходняй Беларусі і Літве з 1844 г. дзейнічалі *Правілы для складання інвентароў памешчыцкіх маёнткаў Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай і Мінскай губерняў*, а інвентары зацвярджаліся і прыводзіліся ў дзеянне асобна па кожнаму маёнтку (большасць прыведзена ў дзеянне паміж 1845 і 1848 гг.). Планавалася, што абавязковыя інвентары будуць мець часовы характар. Яны ўводзіліся тэрмінам на 6 гадоў – да распрацоўкі агульных інвентарных правілаў. Насамрэч інвентары працягвалі дзейнічаць нават пасля 1861 г., пакуль на змену ім не былі складзеныя ўстаўныя граматы. Прыгонныя сяляне, згодна абавязковым інвентаром, абкладаліся павіннасцямі, якія мелі пазямельны характар. З іншага боку, інвентары не ўтрымлівалі абавязкаў не скарачаць агульную плошчу сялянскіх надзелаў.

У 1855 г. былі выдадзены *Правілы для складання інвентароў ці вотчынных вопісаў для тых маёнткаў Віцебскай і Магілёўскай губерняў, дзе існуе цяглавая сістэма* (Правілы 14 мая 1855 г.). Прамых дакументальных сведчанняў ужывання правіл 14 мая 1855 г. не знойдзена. У гэты час ва ўладальнікаў маёнткаў не было інвентароў на руках. Па загаду міністэрства ўнутраных спраў яны былі сабраныя губернскімі інвентарнымі камітэтамі для вывучэння статыстычнай інфармацыі. Частка інвентароў была накіраваная ў цэнтральныя органы ўлады. У архівах захаваліся толькі распіскі памешчыкаў з асобных павеатаў Віцебскай губерні, якія абавязаліся абвясціць інвентарныя правілы сялянам і прывесці іх ў дзеянне вясной 1856 г.².

Падаецца, што няпэўнасці такога кшталту абумовілі пазіцыю П. Заянчкоўскага па пытанню дзеяння абавязковых інвентароў у Бела-

¹ В. Неупокоев, *op cit.*, с. 172.

² Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Мінску (НГАБ у г. Мінску), ф. 1297, воп. 1, спр. 25909.

русі і Літве. Але існаванне архіўных спраў, прысвечаных разбору скаргаў сялян на ўяўнае або рэальнае парушэнне памешчыкамі інвентароў¹, а таксама выданне ў 1860-я гг. расійскімі ўладамі афіцыйных дакументаў, якія зыходзілі з наяўнасці абавязковых інвентароў (прынамсі, у Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай і Мінскай губернях), сведчыць аб іншым. “Мясцовае палажэнне” 19 лютага 1861 г. для сялян Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай, Мінскай і частцы Віцебскай губерняў, цыркуляр М. Мураўева ад 17 жніўня 1863 г. *Аб прадстаўленні губернскім павятовым па сялянскім справам установам прымаць да разбору скаргі сялян на забіранне ў іх інвентарных зямель* утрымліваюць патрабаванні, звязаныя з узроўнем павіннасцей па інвентарам, плошчай сялянскіх інвентарных надзелаў і г. д.

У 1960-я гг. беларуская савецкая гістарыяграфія выпрацавала паслядоўны падыход да інвентарнай рэформы памешчыцкай вёскі. Прычынай увядзення абавязковых інвентароў прызнаваўся агульны крызіс феадальнага ладу ў спалучэнні з узрастаннем сялянскай барацьбы. У. Неўпакоеў і М. Улашчык дадавалі сюды жаданне расійскіх уладаў супрацьпаставіць мясцовае сялянства нядобранадзейнай паланізаванай шляхце². Але артыкуляцыя гэтага палажэння не была моцнай, бо ў адваротным выпадку прыйшлося б шукаць доказы таго, што абавязковыя інвентары нейкім чынам палепшылі становішча прыгонных.

У большасці прац адзначалася, што перагляд і выпраўленне інвентароў працягваліся да 1857 г., калі пачалася падрыхтоўка да адмены прыгоннага ладу. Савецкія навукоўцы сцвярджалі, што ў сувязі з гэтым неабходнасць увядзення абавязковых інвентароў зусім адпала і была “знята з парадку дня”³. Усялякая пераемнасць у дзеяннях урада адмаўлялася. Па меркаванню тагачасных даследчыкаў, вынікам інвентарнай рэформы стала абвастрэнне класавай барацьбы ў памешчыцкай вёсцы. Пазіцыя савецкіх гісторыкаў па пытанню ўвядзення інвентароў знайшла адлюстраванне ў першым томе пяцітомнай *Гісторыі Беларускай ССР*, выдадзеным у 1972 г. Пазбягаючы канкрэтных лічбаў, аўтары навуковай працы сцвярджалі, што “інвентарная рэформа засталася незавершанай і не аблегчыла становішча прыгонных сялян”⁴. Гэта ацэнка інвентарнай рэформы стала канчатковай для беларускай савецкай гістарыяграфіі і без істотных зменаў працягвае існаваць да сённяшняга часу.

Паралельна ў 1960–1970-я гг. пачала развівацца іншая праблема-тыка, таксама звязаная з інвентарнай рэформай. Акадэмік В. Яцунскі

¹ НГАБ у г. Гродне, ф. 1, воп. 5, спр. 1089; НГАБ у г. Гродне, ф. 1, воп. 5, спр. 1133; НГАБ у г. Мінску, ф. 1297, воп. 1, спр. 15714; Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA), f. 378 (общ. отд.), 1851 г., оп. 59, д. 2508.

² В. Неупокоев, *op cit.*, с. 142–143.

³ П. Козловский, В. Чепко, *op cit.*, с. 40.

⁴ *Гісторыя Беларускай ССР у 5 тамах*, рэдкал.: І. Ігнаценка (старш.) [і інш.], т. 1, *Першабытнаабшчынны лад на тэрыторыі Беларусі. Эпоха феадалізму*, рэдкал.: К. Шабуня (гал. рэд.) [і інш.], Мінск 1972, с. 489.

выказаў меркаванне, што інвентары маёнткаў, якія адсутнічалі ў вялікарасійскіх губернях, дазваляць з большай дакладнасцю вырашыць пытанне пра абезземельванне беларускіх сялян у выніку рэформы 1861 г.¹ В. Яцунскі прапанаваў прыкласці калектыўныя намаганні і параўнаць дадзеныя абавязковых інвентароў, устаўных грамат і выкупных актаў па кожнаму асобнаму маёнтку.

Пастаўленая праблема была з энтузіязмам сустрэтая даследчыкамі, але праз некаторы час большасць з іх пераканалася ў яе надзвычайнай складанасці. П. Заянчкоўскі і М. Фрыдман сцвярджалі, што сялянскія надзелы пасля 1861 г. павялічыліся. В. Мілаванаў і М. Улашчык лічылі, што зямлі ў былых прыгонных стала менш. Адзначым, што кожны з гісторыкаў кіраваўся ўласнай метадыкай разлікаў і самастойна вызначаў храналагічныя рамкі працэсу абезземельвання. Навукоўцы шырока выкарыстоўвалі экстрапаляцыю дадзеных. Таму ўсе даследчыкі прыводзілі розныя лічбы прырэзак і адрэзак сялянскай надзельнай зямлі ў беларускіх і літоўскіх губернях, як ў абсалютным, так і працэнтным вызначэнні.

М. Улашчык распрацаваў даволі сумнеўную метадыку падліку зямлі, якая знаходзілася ў карыстанні прыгонных сялян. Даследчык параўнаў пасевы азімага збожжа (у чвэртках) на сялянскіх палетках у 1843–1860 гг. М. Улашчык зыходзіў з існавання ў Літве і заходняй Беларусі замкнёнай сістэмы трохпольнага севазвароту, калі прапорцыі пасеву асноўных агракультур застаюцца амаль нязменнымі. У сваіх падліках даследчык абапіраўся на справаздачы губернатараў Віленскай, Гродзенскай і Ковенскай губерняў, дадзеныя інвентарных камітэтаў і адпаведныя *Матэрыялы для геаграфіі і статыстыкі Расіі*.

Вывучаючы архіўныя матэрыялы па Віленскай губерні, М. Улашчык прыйшоў да высновы, што “стабільнасць сялянскіх пасеваў за апошнія восем перадрэформенных гадоў пры адначасовым росце памешчыцкіх” тлумачыцца тым, што да памешчыкаў адыходзілі сялянская надзелы, закінутыя падчас голаду і неўраджаеў, “калі не ўсе, то пераважная большасць (умоўна 100 тыс. дзес.)”². Пасля ланцужку запазычванняў гэтая гіпотэза даследчыка цалкам змяніла сэнс і ператварылася ў сцвярджэнне (са спасылкай на М. Улашчыка), што ў Віленскай губерні “толькі за восем перадрэформенных гадоў каля 100 тыс. дзесяцін надзельнай зямлі было далучана да панскіх фальварковых угоддзяў”³. Насамрэч, па падліках М. Улашчыка, у Віленскай губерні

¹ В. Яцунскі й, *Несколько замечаний в связи со статьей Н.Н. Улащика, “История СССР”* 1962, №2, с. 235.

² Н. Улащик, *Обезземеливание крестьян Литвы и западной Белоруссии накануне отмены крепостного права* [в:] *Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг.*, ред. М. Нечкина [и др.], Москва 1960, с. 55.

³ *Гісторыя Беларусі ў 6 тамах*, рэд. М. Касцюк [і інш.], т. 4: *Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.)*, Мінск 2007, с. 108; В. Панюціч,

пасевы азімых на памешчыцкіх землях у 1858–1860 гг. павялічыліся ў параўнанні з 1853–1857 гг., але не дасягнулі памераў 1848–1852 гг.¹.

У наступным методыку М. Улашчыка з розных пазіцый крытыкавалі В. Мілаванаў, М. Фрыдман, У. Хілюта і В. Яцунскі. Сапраўды, змяненне колькасці пасеву азімых можа сведчыць аб чым заўгодна: уцягненні аблогавых зямель у трохпольны севазварот, пераходзе ад трохполля да чатырохполля, пашырэнні пасаваў бульбы, або нават недахопе пасяўнога матэрыялу пасля некалькіх неўраджайных гадоў.

Літоўскі даследчык Л. Мулявічус увогуле адмаўляў магчымасць дакладна вызначыць змяненне колькасці надзельнай сялянскай зямлі ў выніку правядзення выкупной аперацыі па кожнаму маёнтку². Параўнанню дадзеных перашкаджалі сітуацыі, калі пасля падзелу маёнтка паміж спадчыннікамі на змену аднаму інвентару складаліся некалькі ўстаўных грамат і выкупных актаў. З іншага боку, М. Фрыдман адзначаў, што “адсутнасць выкупных актаў на некалькі паселішчаў буйнога маёнтка не дазваляе выкарыстаць інвентар, складзены на ўсе паселішчы маёнтка”³.

Беларускі навуковец У. Хілюта апрацаваў некалькі тысяч інвентароў, устаўных грамат і выкупных актаў па Гродзенскай губерні. Па падліках У. Хілюты, у выніку складання ўстаўных грамат сяляне павінны былі страціць 20,7% зямлі ад інвентарных надзелаў⁴. Патрэбна адзначыць, што дадзеныя У. Хілюты адлюстроўваюць тэарэтычнае скарачэнне зямельных надзелаў, якое магло адбыцца ў выніку зацвярджэння ўстаўных грамат у нязменным выглядзе. Асобныя беларускія даследчыкі некрытычна запазычвалі гэтую лічбу, што прыводзіла да спекуляцый вакол шырокага абезземельвання сялян Гродзенскай губерні ад часу ўвядзення інвентароў да адмены прыгоннага права⁵. Тым не менш, згодна з цыркулярамі М. Мураўева ад 17 жніўня і 18 кастрычніка 1863 г., адбывалася частковае вяртанне інвентарных зямель сялянам, абезземеленым у 1846–1861 гг. На думку У. Хілюты, з улікам гэтага павелічэння, землеўладанне былых прыгонных сялян Гродзенскай губерні па выкупных актах зменшылася на

Абезземельванне сялян Беларусі перад адменай прыгону (40–50 гады XIX ст.), “Весті Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі” 1995, сер. гум. навук, №4, с. 58.

¹ Н. У л а щ и к, *Обезземеливание крестьян Литвы...*, с. 52.

² Л. М у л я в и ч у с, *Вопросы зарождения капиталистических отношений в сельском хозяйстве Литвы [в:] Разложение крепостнической системы и процесс формирования капиталистического уклада в сельском хозяйстве Белоруссии и Литвы*, редкол. К. Ш а б у н я [и др.], Вильнюс 1975, с. 121–123.

³ М. Ф р и д м а н, *Реализация реформы 1861 г. в Минской губернии*, “Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы”, Минск, 1964, с. 452.

⁴ В. Х и л ю т а, *Землепользование и землевладение бывших помещичьих крестьян Гродненской губернии в середине XIX века (40-е – начало 70-х гг.)*, автореф. дис. ...канд. ист. наук, Минск 1982, с. 18.

⁵ В. П а н ю ц і ч, *op cit.*, с. 58.

8,8 % у параўнанні з інвентарнымі дадзенымі¹. Аднак неабходна заўважыць, што па дадзеных ІХ (1851 г.) рэвізіі колькасць прыгонных рэвізскіх душ у Гродзенскай губерні вызначалася лічбай у 197118 асоб. Да Х (1858 г.) рэвізіі колькасць рэвізскіх душ скарацілася да 175772 асоб. Па выкупных актах (1864 г.) у Гродзенскай губерні зямлю атрымалі 178372 рэвізскія душы. Такім чынам, за 10–12 год перад адменаю прыгоннага права колькасць прыгоннага насельніцтва ў Гродзенскай губерні скарацілася на 10,5 %. Скарачэнне плошчы сялянскага землекарыстання паводле выкупных актаў у параўнанні з інвентарнымі дадзенымі амаль адпавядала памяншэнню колькасці прыгонных у 1850-х гг.

Змяншэнне прыгоннага насельніцтва было выклікана перш за ўсе надзвычайнымі рэкруцкімі наборамі і шматразовымі ўспышкамі халеры, якія пазбаўлялі сялянскія гаспадаркі працаўнікоў і, адпаведна, пашыралі колькасць зямлі, якая пуставала. Безумоўна, выпадкі абезьямелвання цяглых сялянскіх гаспадарак мелі месца, але большасць адрэзак і прырэзак зямлі сялянам адбывалася “на паперы” ўстаўных граматаў і выкупных актаў.

Літоўскі даследчык Л. Мулявічус, які займаўся дынамікай сялянскага землекарыстання ў Віленскай і Ковенскай губернях, прыйшоў да высновы, што “намінальнае павелічэнне колькасці сялянскай зямлі ў выкупных актах звязана з атрыманнем зямлі, якой яны карысталіся да 1861 г., але не паказанай ва ўстаўных граматах”².

Сустрэтыя складанасці на шляху параўнання дадзеных інвентароў, устаўных граматаў і выкупных актаў спачатку запаволілі працу даследчыкаў, а потым і зусім спынілі яе. Апошнія спробы прааналізаваць дынаміку сялянскага землекарыстання прыпадаюць на канец 1970-х – пачатак 1980-х гг.

У сярэдзіне 1980-х гг. канцэпцыя пра выспяванне рэвалюцыйнай сітуацыі напярэдадні рэформы 1861 г. паступова знікла з даследаванняў. Навукоўцы разважалі пра адсутнасць у той час у грамадстве рэвалюцыйнага класа і звярталі ўвагу на склад Сакрэтных камітэтаў і Рэдакцыйных камісій, дзе моцную пазіцыю займалі прадстаўнікі асвечанай ліберальнай бюракратыі. Гісторыкі пачалі знаходзіць прыкметы пераемнасці ва ўнутранай палітыцы Мікалая I і Аляксандра II.

Сучасная расійская гістарыяграфія карэнным чынам змяніла погляд на прычыны правядзення рэформы 1861 г. Паводле Л. Захаравай,

¹ В. Х и л ю т а, *Проблема изучения эволюции землепользования и землевладения помещичьих крестьян западной Беларуси в середине XIX века на основе массовых источников* [в:] *Состояние и развитие методологических исследований в исторической науке Республики Беларусь и Российской Федерации*, редкол. А. Н е ч у - х р и н [и др.], Гродно 2008, с. 84.

² Л. М у л я в и ч у с, *К вопросу об изменении площади крестьянского землепользования в Литве при проведении реформы 1861 г.*, “Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы”, Вильнюс 1964, с. 586.

“тлумачэнне адмены прыгоннага права ўзрастаннем сялянскіх хваляванняў, што дамінавала ў савецкай гістарыяграфіі, зараз ужо пераадолена <...> большасць заходніх даследчыкаў прыйшла да высновы, што прыгонная сістэма гаспадарання напярэдадні рэформы 1861 г. была цалкам жыццяздольнай”¹. Знакаміты выраз Аляксандра II аб тым, што “лепш адмяніць прыгоннае права зверху”, які даследчыкі савецкага перыяду тлумачылі рэальнай пагрозай сялянскіх паўстанняў, атрымаў новае тлумачэнне. С. Няфедаў, напрыклад, бачыць у ім сітуацыйную аргументацыю імператара, выкарыстаную каб запалохаць памешчыкаў і зрабіць іх больш схільнымі да сялянскай рэформы². На думку навукоўца, якраз ад памешчыкаў, што не жадалі губляць уладальніцкія правы, існавала большая пагроза для імператара, які мерыўся пачаць вызваленне сялянства. Значная частка расійскіх гісторыкаў лічыць мяжу паміж “перадрэформамі” Мікалая I, “Вялікімі рэформамі” Аляксандра II і “контррэформамі” Аляксандра III штучнай, разглядаючы іх у якасці адзінага працяглага рэфармацыйнага працэсу з пэўнымі карэкціроўкамі.

Адпаведна ў расійскай гістарыяграфіі змяніліся і падыходы да вызначэння месца інвентарнай рэформы сярод мерапрыемстваў унутранай палітыкі Мікалая I. Сцвярджаецца, што пры падрыхтоўцы ўказа 2 красавіка 1842 г. планавалася паўсюднае ўвядзенне інвентароў з вопісам сялянскіх павіннасцей па ўзору ўрбарыяльнай рэформы Марыі Тэрэзы да Іосіфа II, але імператар “быў вымушаны адступіць перад з’яднаным супрацівам вяльможаў і згадзіўся на выключна добраахвотнае ўвядзенне інвентароў”³. З уладальніцкімі правамі паланізаваных памешчыкаў заходніх губерняў лічыліся менш, таму інвентары набылі тут абавязковы характар. Пры гэтым, памешчыкаў вялікарасійскіх губерняў увесь час заспакойвалі, што інвентарныя правілы не будуць іх тычыцца.

Адным з навуковых палажэнняў доктарскай дысертацыі І. Ружыцкай, абароненай у 2011 г. і прысвечанай заканадаўчай дзейнасці Мікалая I, стала сцвярджэнне аб тым, што ўся палітыка гэтага імператара ў галіне вырашэння сялянскага пытання была скіраваная да адной мэты – “у той ці іншай форме вызваліць прыгоннае насельніцтва”, а “Камітэты па сялянскаму пытання на чале кута ў справе змянення становішча сялян ставілі пытанне аб усталяванні інвентароў як пераходнага этапу да іх канчатковага вызвалення”⁴.

Сучасныя расійскія спецыялісты засяроджваюцца, у асноўным, на люстрацыі і ўвядзенні інвентароў у дзяржаўнай вёсцы, а таксама

¹ Л. Захарова, *Великие реформы 1860–1870-х гг.: поворотный пункт российской истории*, “Отечественная история” 2005, №4, с.152.

² С. Нефедов, *Демографически-структурный анализ социально-экономической истории России. Конец XV– начало XX в.*, Екатеринбург 2005, с. 235.

³ *Ibidem*, с. 230.

⁴ И. Ружыцкая, *Законодательная деятельность в царствование императора Николая I, автореф. дис. ... д-ра ист. наук*, Москва 2011, с. 16.

аналізе наступстваў указа 2 красавіка 1842 г. аб абавязаных сялянах, а звесткі пра ўвядзенні абавязковых інвентароў памешчыцкіх маёнткаў у Беларусі, Літве і Правабярэжнай Украіне і агульныя ацэнкі паспяховасці інвентарнай рэформы запазычваюць у даследчыкаў савецкага перыяду.

Калі аналізаваць сучасны стан беларускай гістарыяграфіі па праблеме інвентарнай рэформы, то ён найлепш характарызуецца цытатай з шасцітомнай *Гісторыі Беларусі*, выдадзенай у 2000–2011 гг.: “У цэлым інвентарная рэформа, выкліканая крызісам прыгонніцкага ладу, засталася незавершанай і не аблегчыла становішча панскіх сялян. Вынікам яе было абстраэнне класавай барацьбы на панскай вёсцы”¹.

Такім чынам, якой-небудзь істотнай змены падыходаў у дачыненні да інвентарнай рэформы і ўвогуле аграрных пераўтварэнняў першай паловы XIX ст. у беларускай гістарыяграфіі не адбылося. Сучасная расійская мадэль “доўгіх рэформ праз усе XIX ст.” мае істотныя хібы (апалогія самаўладдзя і вышэйшай бюракратыі, свядомае перабольшванне суб’ектыўных фактараў), але дыскутаваць па гэтых пытаннях на належным узроўні беларускія даследчыкі не ў стане з прычыны зусім іншага метадалагічнага і катэгарыяльнага апарата.

Uladzislau Reut

Historiography of the Landlord Village in Belarus Inventory Reform (1844–1857): Changes in Scientific Paradigm

A b s t r a c t

The article concludes that the inventory reform assessment is dependent on the prevailing attitude to the abolition of the serfdom reform found in the scientific community. The reform of 1861 was interpreted as a desperate measure caused by the threat of peasant revolts, whereas the inventory reform was seen as the last attempt at preserving serfdom. After the reform of 1861 had been recognised as the outcome of consistent measures taken by the Russian government to abolish serfdom, the inventory reform “turned” into the preparatory stage of freeing peasants.

¹ *Гісторыя Беларусі ў 6 тамах*, рэд. М. Касцюк [і інш.], т. 4: *Беларусь у складзе Расійскай імперыі...*, с. 112.

VARIA

Materiały

Вячаслаў Мартысюк

Брэст

Дзве вершаваныя сатыры з XVIII стагоддзя¹

Найранейшыя з вядомых сёння ўзораў беларускай палітычнай вершаванай сатыры сягаюць першай паловы XVII стагоддзя. Менавіта да гэтай пары прымеркаваны такія творы, як *Rozmowa iedne[go] Polaka z Moskwą na zamku Moskiewskim a[nn]o 1601*, *Sieńko Nálewáuko Pouczyćie-łowi Sáskietu Pouczenie o Hreczyšie Pryiatelskoie posyłaíet*, *Piesn k|peniu albo k|spiewaniu*. (Археограф і гісторык Змітра Даўгяла пільнаваўся думкі, дзей пратографы слынных *Прамовы Мялешкі і Ліста да Абуховіча* таксама мелі выгляд вершаў.) У XVIII стагоддзі жанр красуе: рукапісныя зборнікі і кніжныя выданні фіксуюць тэксты часоў Сямігадовае вайны, Барскае канфедэрацыі, паўстання Тадэвуша Касцюшкі. Частку гэтых тэкстаў, – больш або менш спраўна, – у свой час перадрукавалі/надрукавалі ўпершыню польскія, расійскія, украінскія і беларускія даследнікі, частка ўсё яшчэ чакае публікацыі. (На жаль, калі прыраўнаць да чыста польскай даўнейшай сатырычнай паэзіі, падобнага адшукана агулам няшмат, але зважаючы на слабую вывучанасць у нас рукапіснае літаратуры, у будучыні можна спадзявацца новых адкрыццяў.)

Сярод знаёмых айчыннаму літаратуразнаўству, але фактычна дагэтуль не ўведзеных у навуковы ўжытак твораў, – дзве сатыры з 60-х гадоў XVIII стагоддзя, знойдзеныя ў пачатку 70-х гадоў стагоддзя XX-га Адамам Мальдзісам у тагачаснай Цэнтральнай бібліятэцы АН Літоўскай ССР. Шаноўны беларусазнаўца не раз пісаў² пра сваю знаходку, цытуючы ўрыўкі з тых сатыраў. Аднак цалком апублікаваць іх за савецкім часам не здолеў. З дзвюх прычынаў. Першая: яны ўтрымаліваюць абсцэнзізмы, а другая – маюць яўна антырасійскі характар.

¹ Tekst artykułu jest drukowany w redakcji autorskiej [red.].

² Гл.: А. Мальдзіс, *Сярод віленскіх рукапісаў*, “Літаратура і Мастацтва” 1971, 16 ліп.; Ё н с а м ы, *Таямніцы старажытных сховішчаў: Да гісторыі беларускай літаратуры XVII–XIX стагоддзяў*, Мінск 1974, с. 159; Ё н с а м ы, *На скрыжаванні славянскіх традыцый: Літаратура Беларусі пераходнага перыяду (другая палавіна XVII–XVIII ст.)*, Мінск 1980, с. 284–286; Ё н с а м ы, *З літаратуразнаўчых вандраванняў: Нарысы, эсэ, дзённікі*, Мінск 1987, с. 29.

Напісаныя, відаць, заступнікам шляхецкага асяродку¹ (мажліва, недзе на Віцебшчыне, або кімсьці стуль родам²), гэтыя творы-адбіткі падзеяў самага канца вайны 1756–1763 гадоў, нягледзячы на доўгія квяцістыя загаловкі (зусім у барочным духу), становяць з гунту пародыю на маскоўскія ваяцкія песні. Парадыйны элемент праяўляецца ў адумысным стылізаванні вялікарасійскага маўлення, ува ўжыванні абсцэннае лексікі: ананімны аўтар звяртаецца да “Москвы”, перафразаваўшы класіка, “Москве панятлівай мовай”.

Ніжэй прапанаваныя тэксты мы друкуем з захаваннем усіх арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў паводле рукапіснага арыгіналу: Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, F. 18–232, k. 4. (Карыстаючы з нагоды, выказваем падзяку Аляксандру Быстрыку за ласкавае ўзычанне сканаванае копіі архіўнага дакументу.)

***Ukaz Goraczy Połkom Rossyiskim z Prus do Moskwy
woroczajuczmysia czerez Kuryera Wsiey armii objawlaiem***

Stupay armia z Prus u swoju storonu
Znaydieszli połne w|Moskwie usiakoho humoru,
Tepier warchoł wieliki w|Pieterburgu stał się
Pieter Car Fiedorowicz na tronu usrał się
5 Dumna Boiaryna Skoro to zwiedyla
Wtoczes Chwiedorowicza procz z tronu zbrosyla.
Połnosz Sudar gownie bolsze carstwowaty
Nie budiesz Ruskoy wiery w|Lutry woroczaty,
Żonu Katrynu na gosudarstwo pryniały
10 Chwiedorowicza u syłku w|Połony posłały,
Zdiorli z Chwiedorowicza Sztofان odnym duchom
Pod czetwiertym uze³ Moskwa zostajet fartuchem

¹ І ў гэтым самым асяродку спісваныя/пашыраныя. Побач з рускімі тэкстамі на чацвёртай старонцы рукапісу ёсць, прыкладам, польская сатыра з 1668 году *Pacierz Polski (Ojciec nasz Królu Polski Janie Kazimierzu...)*, – твор, папулярны сярод шляхты.

² На Віцебшчыну могуць паказваць лексемы *паяць ‘узяць’ (параўн. у тэкстах ураджэнца паўночна-ўсходняга рэгіёну, пісьменніка XIX стагоддзя Войслава Савіча-Заблоцкага: *яць, пераяць, ад’яць, прыяць*), *блех’ роўная мясціна’ (гл.: М. К а с ь п я р о в і ч, *Віцебскі краёвы слоўнік: Матэрыялы*, Віцебск 1927, с. 39); зрэшты, гэта адно толькі дапушчэнне, бо “русчызна” ў творах, пра якія ідзеца, змешаная з “маскоўскай гутаркай”, мае ў прынцыпе наддыялектны характар. Зацемім: у нечым падобнаю мовай (з дамешкам запсаванае лаціны) напісана праяічнае *Kazanie Ruskie Syzmatyckie* (LMAVB, F. 9–1865, k. 1–2) з сярэдзіны XVIII стагоддзя, якое пэўна што было ўкладзена ў Віцебску (успамінаецца Маркаўскі манастыр). На гэта ў свой час звярнуў увагу Адам Мальдзіс (гл.: А. М а л ь д з і с, *На скрыжаванні славянскіх традыцый...*, с. 297–298). Пры нагодзе мы вернемся да *Kazania...*

³ Чытай: *uže.

**Projekt Wieliko sztasznomu¹ woysku Rossyiskomu naprotiw
niezdoznomu Korolu Pruskomu prez siem let na woynie
buduszcemu pramo czesno napisano**

Lista

Durnaja Moskwa naprymier kak sraka
 Niewojowała prez siem lat Prusaka.
 Sowsiem pohybły sołdaty, kozaki
 Gusary kałmyki pramo kak sobaki
 5 Wsie pohinuły kto kohda postysz
 Rozohnał Prusak kak rudyie myszy
 Z Huśmy wam|wojowaty nietli z|sobakami
 Nie|s choroszymy ludźmi Prusakami
 10 Tiepier wsie narody wam naruhajut,
 Cełuju Moskwu za durnuju majut,
 Mać by waszu wjob kak wy wojowaly
 Diengi pojeły² Ludiey poterały
 Sohnały³ sem lit kak gowna na blechu
 15 Z waszey woyny połny karman smiechu
 Wiecznaja sława korolu Pruskomu
 Lichu pohibel miru Rossyiskomu
 Zjawiłyb Hospody kolib Pruska Stada
 Durnuju Moskwu czort zahnał de Hada
 20 Zniszczyły miasta, Jmbary, komory
 Bładczyie Syny wsie Roskoły, Wory
 No kawalery, Połkou Hienierały
 Niezbiwszy Prusa procz poutekały
 Stupay jebiona mać do swojeyże chaty
 Połnosta z Prusom bolsze wojowaty.

¹ Так у рукапісе. Мажлівая рэканструкцыя: *Wieliko *sztrasznomu* → *Wieliko *strasz-
nomu* 'вялікаму (велічнаму) і страшнаму'.

² Мажлівае прачытанне: **pojały*.

³ Так у рукапісе. Мажлівая рэканструкцыя: **Souhały*.

Лявон Баршчэўскі,
Язэп Янушкевіч
Мінск

Два новыя тэксты беларускай літаратуры XIX ст.: Жанравая прыналежнасць, моўныя асаблівасці, праблемы атрыбуцыі

Падчас працы ў аддзеле рукапісаў бібліятэкі імя кн. Чартарыскіх у Кракаве напрыканцы 2014 г. аднаму з аўтараў гэтага артыкула ўдалося знайсці два невядомыя паэтычныя творы першай паловы XIX ст., напісаныя лацінкай на беларускай мове без пазначэння датаў іх стварэння, імёнаў або псеўданімаў аўтараў. Першы тэкст, выяўлены 26 лістапада 2014 г. у папцы № 66 шчучынскага архіва князёў Друцкіх-Любецкіх (*Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka ks. Czartoryskich, oddział zbiorów rękopisów, sygn. 13139. XVIII—XIX w. Luźne i posyty. Archiwum szczuczyńskie Druckich-Lubeckich. Wiersze przeważnie patriotyczne, satyrę polityczne, rozprawki, tłumaczenia, varia literackie. Archiwum Druckich-Lubeckich. Nr 66*), мае назву на польскай мове: *Wiersz Ruski o Religii i Obyczajności*. Рукапіс складаецца з аркуша паперы шэрага колеру фармату А 4, перагнутым папалам, з тэкстам, напісаным ад рукі ўпоперак у дзве калонкі з абодвух бакоў аркуша. Тэкст займае тры поўныя старонкі, на апошняй, 4-й старонцы, 2 радкі. Кожны радок рукапісу мае два вершы (усяго іх 206), кожны парны верш пачынаецца з працяжніка.

Нам удалося абмеркаваць характар знойдзенага рукапісу з кампетэнтнымі спецыялістамі, знаўцамі беларускай літаратуры XIX ст.: прафесарам Варшаўскага ўніверсітэта Міколам Хаўстовічам, прафесарам Адамам Мальдзісам, навуковым супрацоўнікам Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Нінай Сянкевіч, рэдактарам грэка-каталіцкай газеты “Царква”, даследчыкам гісторыі царквы ў Беларусі Ігарам Бараноўскім. М. Хаўстовіч звярнуў нашу ўвагу на супадзенне некаторых радкоў знойдзенай нам паэмы з вершаваным творам *Вось цяпер які люд стаў...* Гэты ананімны твор быў апублікаваны Іванам Насовічам у 1873 г.¹ з пазнакай: “Въ 1848 году получена отъ священника изъ Унитовъ, принявшаго Православіе, Мстиславской, Казимирово-Слободской церкви отца Григорія Бочко следующая пѣсня...”.

¹ *Бѣлорусскія пѣсни, собранныя И.И. Носовичемъ [в:] Записки императорскаго русскаго географическаго общества по отдѣлению этнографіи, том пятый, С.-Петербургъ 1873, с. 126–133.*

Калі, аднак, уважліва супаставіць абодва тэксты, можна заўважыць, што наўпроставых супадзенняў, каб лічыць знаходку шараговым, яшчэ адным спісам раней вядомай гутаркі *Вось цяпер які люд стаў*, зусім няшмат.

У гутарцы:

а) Малу веру ў бога маюць.
Варажбітоў прызываюць.

б) Мужы па дзве жонкі маюць,
Жонкі другіх мужыкоў.
Знаць, цяпер ўжо свет такоў.

У кракаўскім тэксце:

а) Бога свайго зневажаюць –
Варажбітов прызываюць,

б) Бо вжо па две Жонкі маюць.
Жонка часом трох мужаков –
Вот цепер свет не таков!

Няма ніякага сумневу, што гутарка *Вось цяпер які люд стаў*... і тэматыкай і сваім аб'ёмам у цэлым блізкая да паэмы *Wiersz Ruski o Religii i Obuczajności*. Аднак лексічнае напаўненне і жанравая спецыфіка абодвух твораў, што тут параўноўваюцца (у гутарцы *Вось цяпер які люд стаў*... больш выразна праглядаюцца сацыяльныя матывы), наўрад ці даюць нам сур'ёзныя падставы лічыць абодва тэксты ўсяго толькі варажантамі аднаго і таго самага твора. Як у свой час зазначаў Максім Гарэцкі: “З гутарак карысталі й карыстаюць папулярнасцю творы невядомых беларусаў: *Гутарка Паўлюка*, *Гутарка Кузьмы з Апанасам*, цікаўнае ўсходнебеларускае *Казанне (Вось цяпер якіў люд стаў*...), *Маладзікова гутарка*, *Вяселле Сапрона* і іншыя рэчы, то болей-меней запісаныя, то вымагаючыя ад свядомых беларускіх вучыццалёў лепшых запісаў у розных кутках бацькаўшчыны. Наша рукапіснае пісьменства – жычка, што звязавала і звязуець наш народ і яго творчасць з нашай творчасцю і з намі...”¹. Звернем увагу на тое, што наш знакамiты творца і даследчык вызначыў жанр гутаркі *Вось цяпер які люд стаў*... як *казанне*. І ў гэтым выпадку гаворка, хутчэй, ідзе пра пэўную традыцыю складання дыдактычна-рэлігійных твораў у асяроддзі не спаланізаванага, у асноўным грэка-каталіцкага святарства першай паловы XIX ст. Што да загаловка адшуканага намі твора *Wiersz Ruski o Religii i Obuczajności*, калі параўноўваць з творами *Вось цяпер які люд стаў*... – дык у апошнім, відавочна, заглавак дададзены пазней, бо “вершаваны” заглавак у першым уяўляе сабою 7-складовік, у той час як другі напісаны 8-складовікам.

¹ М. Г а р э ц к і, *Кароткі агляд беларускай літаратуры*, “Полымя” 1990, № 5, с. 222.

Безумоўна, бытаванне такіх твораў ў вуснай форме накладала на іх свой адбітак: не маглі лічыцца плагіятам недзе падслуханыя ў свайго калегі словы або радкі, і пагатоў, сам сюжэт твораў такога кшталту меў вялікую ступень універсальнасці¹. Тым не менш, нашу думку наконт таго, што гутарка-казань *Вось цяпер які люд стаў...* і паэма-казань *Wiersz Ruski o Religii i Obuczajności* – гэта ўсё-такі розныя творы, падтрымаў у размове з адным з аўтараў гэтых радкоў таксама А. Мальдзіс.

Можна дадаць таксама, што калі дагэтуль першапублікатар твора *Вось цяпер які люд стаў...* І. Насовіч, а таксама Яўхім Карскі бачылі яе паходжанне на ўсходзе Беларусі, дык цяпер можна казаць пра шырокае бытаванне твора на заходніх абшарах нашай краіны і нават называць гэты рэгіён месцам ягонага “нараджэння”.

Цяпер звернемся да моўных асаблівасцяў выяўленых намі твораў. Як вядома, у 1870 г. згаданы І. Насовіч выдаў у Санкт-Пецярбургу свой *Словарь бѣлорускаго наречія*, дадатак да якога апублікаваў у 1881 г.² – гэта значыць, у той самы прамежак часу, калі ён падаў у друк і вышэйзгаданую гутарку *Вось цяпер які люд стаў...* Прааналізаваўшы тэкст *Рускага верша*, мы выявілі лексемы, якія адсутнічаюць у *Слоўніку* і ў дадатку да *Слоўніка* І. Насовіча: *вымандраваць, гнілка, крышка* (хлеба), *лапушкі* (від гульні ў карты), *мша, паступляць, прыдзяраць* (у значэнні *адразаць сабе*), *скалелы, Створца, углянучь, цішком*; некаторыя лексемы – *запамога, мізарак, сцярвяк, спявак* – І. Насовіч падае крыху ў іншым выглядзе, адпаведна: *запоможенне, мизерняк, стервак, спевака*; дзеяслоў *учашчаць* у яго *Слоўніку* пададзены не ў тым значэнні, што ў тэксце *Рускага верша*. Няма адпаведных лексем у выдадзеным у 1973 г. *Слоўніку* Арнольда Макміліна³. У сваю чаргу, лексічны склад гутаркі *Вось цяпер які люд стаў...* у нечым багацейшы: тут мы сустракаем такія лексемы, як *аввандраваць, звадка, згода, квапіць, ксціны, небарак, недалужны, некруты, полўка, прыязнь, сатнуць, сваволіць, сквапны, спраўнік, саклятар, (цяжкая) налога, шэльма*, а акрамя таго, вельмі адметныя фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі: *грызціся, як у сабак за косць; заліўшы бельмы; здуру ляпнуць; кажан сабе глядзіць к віру; няма ладу; па злосці плесці ліха; разжыцца крутнёй; скула ў нос; хоць ты яму вока рві*. Усё гэта можа быць сур’ёзным пацвярджэннем тэзы пра рознае паходжанне абодвух згаданых тэкстаў, а таксама пра тое, што І. Насовіч не ведаў тэксту *Рускага верша* і не рабіў пры публікацыі гутаркі *Вось цяпер які люд стаў...* свядомага выбару на карысць апошняй.

Цяпер звернемся да пытання магчымага аўтарства твора *Wiersz Ruski o Religii i Obuczajności*. І. Бараноўскі звярнуў нашу ўвагу на тое, што “магчыма, аўтар верша нейкі пабожны ўніят, бо адначасова выкарыс-

¹ Параўн.: М. Х а ў с т о в і ч, *Гісторыя беларускай літаратуры 30–40-х гг. XIX ст.*, Мінск 2001, с. 29–30.

² Гл. І. Н а с о в і ч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983.

³ *The Vocabulary of the Byelorussian Literary Language in the Nineteenth Century*, by M c M i l l i n Arnold B., London: The Anglo-Byelorussian Society, 1973.

тоўвае і слова «царква», і «ксёндз», і «мша», і «Пан Бог». А яшчэ тут прадбачыцца рэлігійны кантакт верніка не з папам (звычайна так называлі праваслаўных), але з «ксяндзом» (так уніяты тады маглі называць сваіх святароў...). Ды і сам верш дакладна называецца *Верш РУСКІ аб рэлігіі і абычайнасці*. Рускай называлі тады традыцыйна веру Усходняй Царквы, у адрозненне ад веры «польскай», рыма-каталіцкай. Праўда, верш мог напісаць і нейкі рыма-каталіцкі шляхціц, які назіраў за заняббаннем веры ў сваім маёнтку сярод праваслаўных або ўніятаў¹. З гэтымі высновамі І. Бараноўскага ў цэлым цяжка не пагадзіцца. Памятаючы, што адзіны вядомы рукапісны беларускамоўны надпіс на кнізе Адама Міцкевіча мае тэкстуальную блізкасць да радкоў 84–85 *Рускага верша* (“Jak staniem na Strasznyim Sudzie – // Nie dobro tam takim budzie”), можам выказаць асцярожнае меркаванне, што аўтар *Рускага верша* мог быць знаёмым А. Міцкевіча. А даўно вядомым фактам ёсць, напрыклад, тое, што ў філамацкую пару А. Міцкевіч сваімі галоўнымі духоўнымі бацькамі і апекунамі лічыў старога ўніяцкага прыходскага святара з Цырына Яна Гарбацэвіча, а таксама пробашча касцёла ў Вялікіх Салечніках кс. Паўла Грынашкевіча (1791–1841)¹, дарэчы, магчымых прата тыпаў вобразаў Ксяндза з другой і ксяндза Пятра з трэцяй часткі міцкевічаўскіх *Дзядоў*. Ці не мае падставы дапушчэнне, што нехта з іх мог быць аўтарам вершаванай казаны *Wiersz Ruski o Religii i Obyczajności*? І ці не мог сам А. Міцкевіч быць пры гэтым рэдактарам, а можа, і сааўтарам гэтага твора? Адказ на гэтыя пытанні, вядома ж, патрабуе далейшых даследаванняў.

Другі тэкст, выяўлены намі ў той жа папцы № 66 шчучынскага архіва князёў Друцкіх-Любецкіх 22 снежня 2014 г., – верш аб’ёмам 34 радкі на двух баках аднаго белага аркуша паперы без загалюўка. Першы радок гэтага твора пачынаецца словамі “Jasno szerwony raczek po obłoku skacze...”. Гэты тэкст не мае аніякага загалюўка, але пэўным чынам нагадвае велікодную або валачобную песню (што праўда, сярод адпаведных фальклорных твораў, запісаных у XIX стагоддзі Зарыянам Далэнгам-Хадакоўскім, Пятром Бяссонавым, Паўлам Шэйнам або Аляксандрам Сержпудоўскім, колькі-небудзь падобных тэкстаў намі не выяўлена)²; у ім можна ўбачыць рысы вершаванага вітання і жартаўлівай оды. У кожным разе, ёсць падставы меркаваць, што гэты твор мае выразныя прыкметы літаратурнай апрацоўкі. Мова другога вершаванага твора не такая чыстая і выразная, як у *Вершы Рускім*: уплыў польскай мовы досыць відавочны не толькі ў лексіцы, а і ў падачы некаторых марфем (напрыклад, *hłasząc, z buślicą, siadywa, swą piosneczkę, drapiją* і інш.). Верш можна характарызаваць як макаранічны, але беларуская лексіка, беларускія марфемы і сінтаксічныя канструкцыі

¹ Гл.: L. Podhorski-Okołob w, *Realia mickiewiczowskie*, Warszawa 1999, s. 145–150, 190–205.

² Параўн.: *Валачобныя песні*, склад. Г. Барташэвіч, Л. Салавей, Мінск 1980.

ў ім усё ж пераважаюць над польскімі. Трэба зазначыць, што ў гэтым тэксце мы зноў-такі знаходзім лексемы, якіх няма ў *Слоўніку* і дадатку да *Слоўніка* І. Насовіча: *бусліца, клекатаць, пліскаўка, шчабятлівы*.

У пытанні аўтарства гэтага твора сітуацыя выглядае яшчэ больш складанай, чым у выпадку з *Рускім вершам*: не выглядае да канца верагодным, што яго аўтарам магла быць асоба духоўнага сану.

Гістарычна-культурная каштоўнасць знойдзеных намі беларускамоўных твораў вызначаецца, безумоўна, часам іх стварэння: адна сітуацыя, калі твор напісаны ў другой палове XIX ст. – эпасе, з якой мы ведаем дзясяткі такіх твораў, у тым ліку немалога аб'ёму; іншая справа, калі твор узнік у першай палове, а тым больш у першай чвэрці XIX ст. Паколькі на рукапісах абодвух наноў выяўленых твораў няма ўказання ні на іх аўтарства, ні на іх датаванне, натуральна, важна вызначыць самую познюю дату, калі гэтыя творы маглі ўзнікнуць. Як ужо згадвалася, творы выяўленыя ў складзе шчучынскага архіва Друцкіх-Любецкіх, які цяпер захоўваецца ў Кракаве.

Нам удалося знайсці каштоўныя ўказанні на час і акалічнасці фарміравання самога гэтага архіва ў здвоеным нумары (VII–VIII) варшаўскага навуковага часопіса “Archeion”, прысвечанага польскім архіўным зборам, за 1930 г. Нехта М. Айзен (М. Ajzen) у гэтым выданні засведчыў, што названы архіў фарміраваўся самім князем Францішкам Ксаверыем Друцкім-Любецкім у Санкт-Пецярбурзе ў асноўным у 1821–1830 г., а пасля смерці апошняга ў 1846 г. быў перасланы ў Шчучын, дзе захоўваўся “ў некранутым выглядзе”¹. З вышэйсказанага вынікае, што тэксты вышэйзгаданых беларускамоўных твораў маглі патрапіць у папку № 66 (першапачатковая нумарацыя, згодна з М. Айзенам – С/5) названага архіва не пазней, як у прамежак часу паміж 1821 і 1846 гг. Для таго, каб паспрабаваць зрабіць больш дакладнае датаванне, мы ўважліва прагледзелі дакументы папкі, якія знаходзяцца перад тэкстамі цікавых для нас твораў і пасля іх. Высветлілася, што тыя дакументы (праўда, досыць нешматлікія), якія маюць дату стварэння, раскладзеныя наогул у храналагічным парадку. Раней за тэкст паэмы *Wiersz Ruski o Religii i Obuczajności* ў папцы № 66 знаходзяцца дакументы, тэматычна звязаныя са смерцю Тадэвуша Касцюшкі: непасрэдна тэксту згаданага твора папярэднічае тэкст ананімнай польскамоўнай паэмы *Kościuszko przy zgonie*. Як вядома, Т. Касцюшка памёр у швейцарскім Салюры 15 кастрычніка 1817 г. Тэкст беларускамоўнага верша *Jasno czerwony raczek...* укладзены ў папку за чатыры дакументы перад ім. Дакумент у згаданай папцы, які ўкладзены наступным пасля тэксту паэмы *Wiersz Ruski o Religii i Obuczajności*, – запіска невядомага нам Яна Барткевіча на польскай мове са зваротам да нейкага “вяльможнага пана дабрадзея”, якая мае дакладнае датаванне: “Datt 1824 Juni 12 dnia” (пададзена 12 чэрвеня

¹ “Archeion: Czasopismo naukowe poświęcone sprawom archiwalnym” 1930, VII–VIII, s. 67–68.

1824 года). Ёсць верагоднасць, што тут мы маем дачыненне са зваротам аўтара запіскі да самога князя Ф.К. Друцкага-Любецкага, бо акурат у гэты час апошні, паводле сведчання М. Айзена, і парадкуе гэты архіў. Можна, такім чынам, з вялікай доляй упэўненасці меркаваць, што архіўныя тэксты знойдзеных беларускіх твораў паходзяць з прамежку часу паміж другой паловай 1810-х гг. і 1824 гг. Не выключана таксама іх больш ранняе паходжанне, бо няма доказаў, што ў гэтым выпадку мы маем справу не з перапісанымі ад рукі пазнейшымі копіямі створаных раней тэкстаў. Дарэчы, самыя даўнія дакументы са шчучынскага архіва Друцкіх-Любецкіх паходзяць яшчэ з 1537 года.

Ніна Сянкевіч звярнула нашу ўвагу таксама на тое, што ў 1889 г. у газеце “Виленский вестник” быў апублікаваны верш (усяго 75 радкоў)¹, які распачынаецца з наступнага тлумачэння, напісанага па-руску, але з прыкметным беларускім моўным уплывам: “К молодому поколению старики относятся покровительственно, считают его балоуном судьбы и не могут согласовать изменишейся жизни молодежи с своей простотой и патриархальностью. Для ознакомления с этими взглядами привожу проповедь их к молодежи, у которой старик старается доказать, насколько молодые заблудились и от Бога отступились”. Трэба зазначыць, што цытаваны ў гэтай публікацыі тэкст у мае значныя тэкстуальныя супадзенні са знойдзеным нам тэкстам *Рускага верша*, і яго можна лічыць істотна (бо ў 2,5 разы) скарачанай версіяй апошняга. Але ў гэтым выпадку няма ўжо ніякіх сумненняў наконт першаснасці, большай аўтэнтчнасці варыянта, знойдзенага нам у кракаўскім архіве.

Такім чынам, мы можам зрабіць наступныя высновы:

1. Ёсць падставы з вялікай доляй верагоднасці сцвярджаць, што выяўленыя нам у архіве тэксты двух беларускамоўных твораў *Wiersz Ruski o Religii i Obyczajności* і *Jasno czerwony raczek po obłoku skacze...* былі запісаныя не пазней за першую чвэрць XIX ст. Пра гэта сведчаць гістарычныя асаблівасці фарміравання шчучынскага архіва Друцкіх-Любецкіх, а таксама выключнае ўжыванне лацінкі пры запісе тэкстаў, характар почырку абодвух рукапісаў і некаторыя іх лексічныя і граматычныя рысы.

2. Гэтым вызначаецца гістарычна-літаратурная каштоўнасць дадзеных паэтычных тэкстаў, бо больш за 120 радкоў паэмы *Wiersz Ruski o Religii i Obyczajności* і ўсе 34 радкі верша *Jasno czerwony raczek po obłoku skacze...* раней нідзе не публікаваліся, у той час, як усе вядомыя на сёння беларускамоўныя творы першай чвэрці XIX ст. з’явіліся ў друку да 1922 г.

3. Пошукі невядомых нам беларускамоўных тэкстаў першай паловы XIX ст. па-ранейшаму могуць быць перспектыўнымі, прычым

¹ “Виленский вестник” 1889, № 70.

пошукі не толькі архіўных рукапісаў. Сведчанне таго – нядаўна дасланая А. Мальдзісу іркуцкім беларусам Аляксеем Кухтам скан-копія публікацыі раней невядомага нашым даследчыкам верша Яна Чачота *Fantazyja biało-ruska*, апублікаванага польскім Нацыянальным музеем у швейцарскім Паперсвілі ў *Pismach Franciszka Duchyńskiego* яшчэ ў 1902 годзе!¹ А. Мальдзіс, дарэчы, лічыць, што стыль гэтага верша істотна адрозніваецца ад стылю вядомых нам беларускамоўных вершаў Я. Чачота і выказвае меркаванне, што верш мог бы быць напісаны А. Міцкевічам.

Ніжэй падаём варыянт нашага расчытання (пазнакі ў квадратных дужках паходзяць ад аўтараў гэтага артыкула) рукапісаў абодвух знойдзеных намі тэкстаў з Бібліятэкі кн. Чартарыскіх у Кракаве.

Wiersz Ruski o Religii i Obyczajności

U nas teper takich mnoha –
 Szto nie pomniec wżo na Boha,
 A na bliżnoho nikoli –
 Wsio czyniac po swoiey woli.
 5 Boha swajho znieważajut –
 Warażbitow przyzywajut,
 Na Stworcu Nieba nie dbajuc –
 Choć nieprawdu prysiahajuc.
 Swiata choć nie mnoho majem –
 10 I to na mszy nie bywajem.
 A na Boha narekajem –
 Szto w chacie chleba nie majem.
 Jak my z Bohom, tak Boh z nami –
 Pastuplajec[,] z hultajami.
 15 Chocisz miec w tym szto papraw się [?] –
 Tolko skoro a nie baw się [?].
 Baćku[,] Matku znieważajesz –
 Za szto wiek karotki majesz.
 [“]Scierwiak[”], [“]hniłka[”] przywajesz –
 20 Starych z chaty wyhaniajesz,
 Za takajo paruhanie
 I Baćkow nieszanowanie
 Takim dzieciom ey! po uszy:
 W piekle przydziec być da duszy!
 25 Żali[j]esz kawałka chleba –
 Won honisz z chaty[,] da nie treba.
 Kali rukom dajesz wolu,

¹ F. D u c h i ń s k i, *Pisma*, t. II: *Zasady dziejów Polski, innych krajów słowiańskich i Moskwy*, cz. druga i trzecia, Rapperswyl 1902, s. 78.

Pomniy na swoju niedolu.
Chto jezykom bić parwiecca –
30 Tamu treba w piekle hrecca.
Ciepier na Boha nie dbajuć[,]
Bo wżo pa dwie Żonki majuć.
Żąka czasom troch mužakow –
Wot ciepier swiet nie takow!
35 Szto czużoje wziat’ to nie hrech –
Razumiejesz być to za smiech.
A czasom ciszkom ukrasci –
To wżo jakby miel w prepasci.
Bliźniomu dobra nie życzysz –
40 Choć jomu szto i pażyczysz,
Bo pozyczajesz na toje –
Szto by odabrać we dwoje.
Mało hroszy, mało chleba –
Mało ziemi, boley treba.
45 Wieś swiet zharnut o dyn chatiew[,]
Kali b z stolki syły miew.
Prijet sudyt tabie kaho –
Pier[sz] uhlaniesz na bahataho.
Chto dać boley, prawda taho –
50 Chudy prapaw, wina jaho.
Pychu w sercu swoim majesz –
Mizerakow znieważajesz.
Nad kryszkoy chleba mlejesz –
Hołodnomu dać zalejesz.
55 Hniewajecca Brat na Brata –
Czasem kryku połna chata.
Mieź siestrami kladby dosyć –
Kap prapała, Boha prosić.
Zawidujesz szto druhomu[,]
60 Szto wiedziecca w jeho domu.
Majeć chleba, majeć pszczoły –
Ty b chaciew jak ty kab ion byw hoły.
A Boha chwalić lenicca –
I nie chacza toż malicca.
65 Szto Duchowny nauczajet –
Toje on wsio presmiewajet.
Chto haworyt szto ab Boha[,]
Tepier nie lubiet takoha.
Swiatych słow nie prymajut –
70 Jeszcze płutem nazywajut.
Nie nakormić haładnoha –
Ani pakryjeć nahoha.

- 75 Jeszcze czasem nasmiewajut –
Z tych[,] szto niczyho nie majut.
Szto hod mieżu przydzierajesz –
Wsio tam chleba szukajesz[,]
Ale z mieży biednoy niemasz chleba[,]
Sztob mnie tak dau Boh i Nieba.
80 Sny dziwiom się haratnomu –
Szto nie majet, rad c[z]użomu,
Inszy nadto swajho majeć –
Taki czużoje chapajeć.
Jak staniem na Straszonym Sudzie –
Nie dobro tam takim budzie.
85 Dobry pojdzie w Boskie ruki[,]
A ladaszty [-] w Piekła muki.
Kab można adtul wiernucca[,]
Moch by lepiej pakranucca,
Ale wżo tam byt['] nie może[,]
90 Bo tak stało słowo Boże.
Nie adkupić Baćko, Maci
Choć by rodnoho dziciaci,
Ani też Muż lubey Żony –
Choć jon byw iey przywiązony[,]
95 Ani też Pan słuhy swaho –
Choć u niaho hroszy mnaho.
Tak[,] kab najbolszoho Pana –
Tak i budzieć skura drana.
Taki[,] szto c[z]użomu chciwy[,] –
100 Chrescijanin nieprawdziwy,
Pan Boh raskazaw bliźniomu
Żyć iak sam samomu.
Nie czyni krywdy nikomu –
Day Bratu szto majesz w Domu[,]
105 Xiędzu czasem dać nie chcesz[,]
A w Karczmu zausiod wałoczysz.
Chto z patreby pa harełku –
Ty za nimi pomaleńku:
W Karczmie przez dzień prebywajesz[,]
110 Harełycu papiwajesz.
Na mszu idziesz z mira zbierać –
Kab niczoho swojho nie dać,
Umierłych chawat['] nie chcesz[,]
A na chałturach chachoczysz.
115 Na Duszu zapominajesz –
Mszy Swietoy nie zakuplajesz,
W Cerkwi nie josć ty spiewakom –

Na kiermaszach chodzisz rakom.
Da spowiedzi nie uczeszczajesz –
120 Chyba raz w rok bywajesz.
I to jeszcze nie [z-]za cnoty –
Boday tolko nie z nudoty.
Pacier zmałku nie uczywsia –
Jak pabolszaw[,] zaleniwsia,
125 Każesz[,] Baćko toż nie umiew –
Chleb działoho dobry miew[,]
Jak chleba stanieć nie mnoha –
Tahdy wzpomnisz i na Boha,
Aż jak tolka chleb zjawiwsia –
130 Znowu na Boha zabywsia.
Z kolki snopow premałocisz –
Zaraz w Karczmu pawałowczysz.
Na żelezo, toż na koły
Aż niet hroszy, i sam hoły.
135 Tolko szto sam zaliw oczy –
Nie doydziesz do Domu w noczy.
Połowinu hroszy prapiw –
A szto było[,] resztu zhubiw.
Jak stanieć w Domu swarycca –
140 A pryto m začnieć i bicca[:]
Z takim haspadarstwem[,] Bracie[,]
Pustki być mohuć u chacie.
Bo poko małowcisz –
Poty i na torch wałowczysz[,]
145 A potym[,] Panie Jakimie[,]
Nada malicca miakinie[,]
Sztob tabie dau Boh i mnoho –
I z taboy byłoby niczoho[,]
Ale z czym[,] Bracie[,] byw w kałysce –
150 Z tym bydź przyjdzie i w mahi[ł]ce.
U Łapuszki prehrywajesz –
A u chacie chleba nie majesz,
A choć czasem i chleb majesz –
Na hru z chaty przykradajesz.
155 W asieninach wpierad ciebie
Tam nie majesz rownych siebie,
A hdzie chrezbiny czuwajesz –
Choć nie kumam [–] tam bywajesz.
Na weselu chto z prynosem –
160 A ty pierwszy przyjdiesz z nose m.
Jak u flaszk u chto zazwonić –
Tam ciebie jak lich o honić.

165 Pijesz mnoho, aż po horło –
Nie darmo nazad papiorło.
Za toje kara nie ad Boha[,]
Ale ad ciabie samoho.
I z harełki to bywaje –
Szto da smierci zabiwaje,
A czasom szto i zapalić –
170 Albo na darozie zwalić.
Ad marozu ruki[,] nohi –
Ot ciepier [–] wieczny ubohi.
Jak szto bankiety minuca –
Wspomnisz kob czoho zawinuca.
175 Pojdziesz da chaty skaletym,
A prez pauhodu zhalełym.
Szto dzień dakuczajesz Bohu –
Kap tabie dau zapomohu.
Nuż kali szto ukrasci możysz –
180 Uziać tam, hdzie nie pałożysz,
Pabożny dajeć dla Boha –
Choć i sam nie majeć niczoha.
Wymandrujesz usie sioły –
Jak byw, tak i budziesz hoły.
185 Na swiecie żywiać nie mnoha[,]
A mnoha krađuć czużoha.
Jak na toj swiet prybieracca –
Ty nie хочysz spawiadacca,
A tam za czużoje Czerci
190 Budać w piekle zkuru dzierci[:]
Nie znajut Nieba, ani hrechu,
Ani toż ludzkoho smiechu.
Inszy aż pokul zhynie,
Wsio dzierżyć w swaim czynie,
195 A chto skażeć prawdu zboku –
Toy tabie jak sol w oku.
Jak sam na swiecie bezbożny –
Choc[z]esz[,] szto tak[i] byw kożny.
Ciepier na wsio hłuch, nie pomnisz –
200 Potym nie w czas wsio prypomnisz.
Na ludzkoje narekanie –
Boskoje przykazanie.
Ziemia, rodna nasza maci –
I rada; i nas budziesz braci.
205 Nichto nie wydzieć ad smierci –
Krucy, nie kruci [–] nada umierci.

* * *

Jasno czerwony raczek po obłoku skacze[,]
Tresie się cało Niebo[,] kieli hresznik płacze[.]
Uże Anioły hraiuc w swoje poświecioły[,]
["]Alleluja[!,,] hłosząc[,] nam dziś dzień wiesioły[,]
5 Pliskauka chwostem tręsie[,] po wyhonie chodzi[,]
Busieł z buślicą w wodzie po kalana brodzi[,]
Jedna tolko Zieziulka ta bardzo wstydliva[,]
Która na suchym kraku nigdy nie siadywa[,]
A ona utenczas swą piosneczkę wytnie[,]
10 Kali pachniące drewo Czeromcha rozkwitnie[,]
Szczebetliwy słowik staje do pomocy[,]
Żaby kwochczec po łuhach poczynajuć w nocy[,]
Pietuh u smiotnisku kryczy[,] a kura sakocze[,]
Szczyhieł[,] siedząc na hruszy[,] z szczyhlicą klakocze[,]
15 Hołub hudzi na chacie[,] wierebiej czyryka[,]
Łastauka treple u ięzyk[,] aż serce pranika[,]
Krupiany /?/ skrenadle /?/ nozędziu /?/ się czeplają[,]
Po kustach chworostach hniazda uwijają[,]
Stare brody drapują[,] wystawiuszy bruchi[,]
20 Słońce jasne dopieka [-] zkinuli każuchi[,]
Tu mołoycy[,] dzieuki po nocy drapują, biją
A gospodary po ulicach goraleczka piją[,]
Napiuszy się garałeczki[,] zakusi[a]ć jaycami[,]
Tolko prosiąt[;] święconych nie biercie palcami[:]
25 Nożem albo trasko (?) pokrązawszy[,] pożywaycie[,]
["]Alleluja[!,,] wiesioło kryczecie[,] spiewaycie[,]
Życie douho Panowie co najdłuższe wieki[,]
Niechay wam ciekuć sałodkie reki[,]
Niechay wszelkie szczęście krucić się wiesioło[,]
30 Jak na wodzie w młynu chutko krużyć koło[,]
Winszuję doczekanych swiat,
Kab zdzierli skuru z haławy da piat[,]
Proszę dać mi żałować[,]
Kab było za szto podziękować.

Мікола Хаўстовіч

Варшава

Зводны і спісы *Казання*

Іван Насовіч у 1848 г. атрымаў вялікі вершаваны тэкст (першы радок: *Вотъ цепенъ який людъ ставъ...*, усяго – 234 радкі) ад святара “из Унитов, принявшаго Православие Мстиславской, Казимирово-Слободской церкви¹ отца Григория Бочко”² і апублікаваў у 1873 г. у сваёй працы³ *Бѣлорусскія пѣсни*, змешчанай у выданні⁴ *Записки императорскаго русскаго географическаго общества по отдѣлению этнографіи*⁵. У навуковы ўжытак гутарку ўвялі Я. Карскі⁶ і М. Гарэцкі. Апошні да таго ж апублікаваў уласны запіс (161 радок), зроблены на “Амсьціслаўшчыне”⁷.

¹ Мясцэчка Казімірава Слабада – гэта колішняе прадмесце Мсціслаўля. У НГАБ (ф. 2358) маюцца дакументы 1841–1912 гг. (Кнігі прыходу і расходу грошай, кнігі шлюбных запісаў, метрычныя кнігі аб народжаных, стары вопіс), якія паходзяць з Казімірава-Слободскай Крыжаўзнясенскае царквы мястэчка Казімірава Слабада Мсціслаўскага павета Магілёўскае губерні. Алег Трусаў пісаў, што мураваная царква была пабудаваная ў сярэдзіне XIX стагоддзя на месцы былой драўлянай уніяцкай царквы.

² *Бѣлорусскія пѣсни, собранныя И.И. Носовичемъ* [в:] *Записки императорскаго русскаго географическаго общества по отдѣлению этнографіи*, том пятый, С.-Петербургъ 1873, с. 126–133.

³ Беларускія фальклоразнаўцы даводзяць, што праца *Бѣлорусскія пѣсни* з’яўляецца самастойнай: “складальнік узяў тэксты (а іх там больш за 350) са зборнікаў Я. Чачота і А. Рыпінскага і выдаў іх, не пазначыўшы крыніц запазычвання”. Гл.: І. Ц і ш ч а н к а, *Насовіч Іван* [у:] *Беларускія пісьменнікі: Біябібліяграфічны слоўнік у 6 тамах*, т. 4, Мінск 1994, с. 382.

⁴ *Записки* выходзілі ў С.-Пецяярбурзе з 1846 г. З 1866 г. кожнае з трох аддзяленняў (агульнай геаграфіі, статыстыкі, этнаграфіі) мела сваё асобнае выданне.

⁵ Іван Цішчанка сцвярджае, што ў працу *Бѣлорусскія пѣсни* І. Насовіч уключыў уласныя гутаркі, а *Вотъ цепенъ який людъ ставъ...* – адна з іх. Як аргумент ён падае той факт, што ў рукапісе яна называецца *Изображение развращения нравов*. Гл.: І. Ц і ш ч а н к а, *Хто аўтар ананімнай паэмы?*, “Помнікі гісторыі і культуры Беларусі” 1984, № 3, с. 22–23; І. Ц і ш ч а н к а, *Насовіч Іван* [у:] *Беларускія пісьменнікі...*, с. 382.

⁶ Е. К а р с к і й, *Белорусы: в 3 томах*, т. 3: *Очерки словесности белорусского племени*, Минск 2007, с. 330–332.

⁷ М. Г а р э ц к і, *Хрыстаматыя беларускае літэратуры. XI век – 1905 год*, Вільня 1922, с. 182–185. Тэкст М. Гарэцкага вельмі блізкі да надрукаванага І. Насовічам (складваецца ўражанне, што апушчаны радкі, дзе закранаецца рэлігійная

Магчыма, *Kazanie księdza Antoniego Hromyki* (1845) з рукапіснай хрэстаматыі (не захавалася) А. Рыпінскага – гэта яшчэ адзін запіс гутаркі *Вот цяпер які люд стаў*¹. М. Пятуховіч, які працаваў з паперамі А. Рыпінскага, даў *Kazaniu* адно толькі кароткую (відавочна, з прычыны атэістычнага духу часу) характарыстыку: “Гэты твор найменш цікавы з усіх тых, якія змешчаны ў рукапісах Рыпінскага. Твор прадстаўляе сабою вершаваны пераказ розных павучальных палажэнняў, якія звычайна развіваюцца ў касцельных казаннях”². Для нас жа вельмі істотным з’яўляецца тое, што ў хрэстаматыі А. Рыпінскага *Kazanie* было запісана на 13 старонках (с. 75–87), а г. зн. мела прыкладна 150–160, а найбольш – 200 радкоў. Антона Грамыку А. Рыпінскі ўключыў у лік 55 літаратараў, “якія нарадзіліся на Белай Русі, або таксама пра яе пісалі на абедзвюх мовах нашай правінцыі, як польскай, так і русінскай”³. Г. Кісялёў, не падаючы крыніцу, каментуе дадзены запіс: “Грамыка Антон Ігнатавіч – зямляк і сучаснік Рыпінскага, ксёндз-настаяцель Станькаўскай⁴ парафіі Віцебскага пав.”⁵. Вядома таксама, што напрыканцы 1850-х гг. А. Грамыка быў пробашчам аднаго з касцёлаў Суражскага пав.: ягонае прозвішча знаходзіцца сярод падпісчыкаў на часопіс “*TeKa Wileńska*” на 1859 г.⁶; істотным з’яўляецца і тое, што святар быў аўтарам варшаўскага часопіса “*Pamiętnik Religijno-Moralny*”⁷ (праўда, публікацыі не выяўлены); памёр Антон Грамыка ў 1862 г.⁸.

Верагодна, менавіта гутарка *Вот цяпер які люд стаў*... згадвалася ў выдадзенай пад рэдакцыяй Я. Тышкевіча кнізе *Апісанне Барысаўскага павету*: “Ёсць нават рыфмаванае казанне (*kazanie gumowe*), даволі папулярнае”⁹. Яго, як і песню *O tój Boże! wieru u Ciabie*, аўтары кнігі прыпісвалі езуітам.

тэматыка). Можна дапусціць, што М. Гарэцкі, рыхтуючы свой запіс да друку, выкарыстоўваў і публікацыю І. Насовіча.

¹ А. Рыпінскі называе яшчэ два творы А. Грамыкі: *Zabytek z 1812 roku* (урывак) і *Hulanka muzyczna* (68–74 старонкі *Хрэстаматыі*, што можа складаць блізу 80–110 радкоў). *Hulanki muzyki* Вячаслаў Мартысюк прапануе “прымеркаваць” да гутаркі *У пановъ ніхто безъ спросу*.

² М. П і я т у х о в і ч, *Рукапісы Рыпінскага* [у:] *Шляхам гадоў: Гісторыка-літаратурны зборнік*, уклад. Г. К і с я л ё ў, Мінск 1990, с. 230.

³ А. Р ы п і н с к і, *Пісьмо да Адама Плуга* [у:] *Пачынальнікі: 3 гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст.*, 2-е выд., Мінск 2003, с. 176.

⁴ Маёнтак і вёска Станькі. Касцёл Беззаганнага Зачацця Найсвяцейшай Марыі пабудаваны ў 1688 г. Ім апекаваліся айцы-кармеліты.

⁵ Гл.: *Пачынальнікі...*, с. 180.

⁶ Гл.: *Lista prenumeratorów na „Teke Wileńska”*, „*TeKa Wileńska*” 1858, nr piąty.

⁷ Гл.: K. E s t r e i c h e r, *Bibliografia polska XIX stulecia*, II wyd., t. X, Kraków 1972, s. 411.

⁸ Гл.: *Archidiecezya Mohilewska*, „*Gazeta Warszawska*” 1863, nr 90 (21 kwietnia). За інфармацыю дзякую Вячаславу Мартысюку.

⁹ [E. Tyszkiewicz], *Opisanie powiatu borysowskiego: pod względem statystycznym, geognostycznym, historycznym, gospodarczym, przemysłowo-handlowym i lekarskim: z dodaniem wiadomości: o obyczajach, śpiewach, przysłowiach i ubiorach ludu, gusłach, zabobonach i t. d.*, Wilno 1847, s. 383.

Зусім нядаўна Лявон Баршчэўскі выявіў у аддзеле рукапісаў бібліятэкі імя кн. Чартарыскіх у Кракаве гутарку *Wiersz Ruski o Religii i Obyczajności*¹, якая асобнымі сваімі радкамі нагадвае гутарку *Вот цяпер які люд стаў...* Праўда, сам літаратуразнаўца, а таксама шэраг навукоўцаў (Я. Янушкевіч, А. Мальдзіс) не надаюць гэтаму асаблівага значэння, бо лічаць, што “наўпроставых супадзенняў <...> зусім няшмат”. І катэгарычна не пагаджаюцца “лічыць знаходку шараговым, яшчэ адным спісам раней вядомай гутаркі”.

Аднак усё ж варта прыгледзецца да гэтых супадзенняў. У пададзенай ніжэй табліцы ў левай калонцы – строфы з гутаркі *Вотъ цепенрь якій людъ ставъ...*, апублікаванай І. Насовічам у 1873 г., а ў правай – строфы з гутаркі *Wiersz Ruski o Religii i Obyczajności*, выяўленай Л. Баршчэўскім у 2014 г. У дужках – нумары радкоў.

<i>Вотъ цепенрь якій людъ ставъ...</i>	<i>Wiersz Ruski o Religii i Obyczajności</i>
1. Есць такіхъ на свѣцѣ много, Што запомнили на Бога. Себе любюць ўсего болѣ, По своей идуць ўси волѣ, Малу вѣру въ Бога маюць, Воробитовъ призываюць.... (3–8)	1. U nas teper takich mnoha – Szto nie pomniec wżo na Boha, A na bliżnoho nikoli – Wsio czyniac po swoiey woli. Boha swajho znieważajut – Warażbitow przyzwajut... (1–6)
2. Нарѣкаюць въ томъ на Бога, Што у ихъ нема нічо́го. (9–10)	2. A na Boha narekajem – Szto w chacie chleba nie majem. (11–12)
3. Надъ крохою хлѣба млѣецъ: Даць голодному жалѣецъ. (15–16)	3. Nad kryszkoy chleba mlejesz – Hołodnomu dać żalejesz. (53–54)
4. На небо цепенрь не дбаюць: Мужи по дзвѣ жонки маюць, Жонки другіхъ мужиковъ. Знаць цепенрь ужъ свѣтъ таковъ. (19–22)	4. Ciepier na Boha nie dbajuć[,] Bo wżo pa dwie żonki majuć. Żąka czasom troch mužakow – Wot ciepier swiet nie takow! (31–34)
5. Взяць чужое імъ не грѣхъ; Думаюць, – уйдзецъ за смѣхъ. (25–26)	5. Szto czużoje wziat’ to nie hrech – Razumiejesz być to za smiech. (35–36)
6. Хто безъ грошей и безъ хлѣба, Тыхъ людзей и намъ не треба... (29–30)	6. Mało hroszy, mało chleba – Mało ziemi, boley treba. (43–44)
7. И панъ цягнець по богатомъ, Коли судзиць брата съ братомъ. Богачъ скривдзивъ, ёнъ и правъ; Бѣдныи скривженъ, чымъ пропавъ. (33–36)	7. Prijdet sudyt tabie kaho – Pier[sz] uhlaniesz na bahataho. Chto dasć boley, prawda taho – Chudy prapaw, wina jaho. (47–50)
8. Нападаецъ братъ на брата; Роднымъ браццямъ цѣсна хата... (73–74)	8. Hniewajecca Brat na Brata – Czasem kryku połna chata. (55–56)

¹ Rkps Czart. 13139: XVIII–XIX w. *Wiersze przeważne patriotyczne, satyry polityczne, rozprawki, tłumaczenia, varia literackie.*

9. Сестра сестрѣ клятбы досыць, –
Кабъ пропала, Бога просиць!
(77–78)	9. Mieź siestrami kładby dosyć –
Kap prapała, Boha prosić.
(57–58)
10. Дзѣци часто бацьку лаюць,
Клянучъ матку, зневажаюць...
(79–80)	10. Baćku[,] Matku znieważajesz –
Za szto wiek karotki majesz.
(17–18)
11. Жаль куска для бацьки хлѣба,
Якъ бы ѣсць ему не треба...
(85–86)	11. Żali[j]iesz kawałka chleba –
Won honisz z chaty[,] da nie treba.
(25–26)
12. И рукамъ своимъ дасць волю,
На свою не помня долю...
(91–92)	12. Kali rukom dajesz wolu,
Pomniy na swoju niedolu.
(27–28)
13. И за то быць у пекли грѣцьца,
Коли словомъ къ имъ порвецца...
(97–98)	13. Chto jezykom bić parwiecca –
Tamu treba w piekle hrecca.
(29–30)
14. Всегда зависць маець голый,
Што у сусѣда хлѣбъ и пчелы.
(103–104)	14. Majec chleba, majec pszczoły –
Ty b chaciew jak ty kab ion byw hoły.
(61–62)
15. Хоць свойго ажъ натто маець,
А чужое ўсе хапаець.
(111–112)	15. Inszy nadto swajho majec –
Taki czujoje chapajec.
(81–82)
16. А pozyчыць, то на тое
Квапиць квоты узяць у двое.
(115–116)	16. Bo pozyczajesz na toje –
Sztoby odabrać we dwoje.
(41–42)
17. Свѣтъ увесь ёнъ, кабъ примѣвъ,
Ёнъ къ собѣ соскресци бѣ мѣвъ.
(117–118)	17. Wieś swiet zharnut odyn chatiew[,]
Kali b z stolki syły miew.
(45–46)
18. Свята хоць не много маемъ,
Ици въ церковь забываемъ...
(163–164)	18. Swiata choć nie mnoho majem –
I to na mszy nie bywajem.
(9–10)
19. Бацька самъ бывъ не цекавъ,
Богородзицы не знавъ...
(171–172)	19. Każesz[,] Baćko toż nie umiew –
Chleb dzialtoho dobry miew...
(125–126)
20. Годы жѣ хлѣбны узъявились,
Зновъ на Бога мы забылись.
(179–180)	20. Aż jak tolka chleb zjawiwsia –
Znowu na Boha zabywsia.
(129–130)
21. Кольки хлѣба намолоциць,
У корчомку ўсе волочиць...
(193–194)	21. Xiędzu czasem dać nie chcesz[,]
A w Karczmu zausiod wałoczysz.
(105–106)
22. Жонка ци зачнець сварицьца,
Ёнъ кидаетца къ ей бицца...
(203–204)	22. Jak stanieć w Domu swarycca –
A pryтом zacznieć i bicca...
(139–140)
23. Отморозиць руки-ноги,
Тогды вѣчний ёнъ убогій.
(217–218)	23. Ad marozu ruki[,] nohi –
Ot ciepier [–] wieczny ubohi.
(171–172)
24. Обвандруець уси селы,
Босый, калѣка и голый.
(227–228)	24. Wymandrujesz usie sioły –
Jak byw, tak i budziesz hoły.
(183–184)

Фактычна, 56 радкоў у тэкстах – агульныя! А гэта чацвёртая частка твораў. Ці маем мы права сцвярджаць, што перад намі “самастойныя”

гутаркі? Тым больш, што яны датычаць аднае і тае ж тэматыкі, узнімаюць падобную праблематыку ды маюць ідэнтычны пафас.

Знаходка Л. Баршчэўскага паставіла перад гісторыкамі літаратуры складаныя тэксталагічныя задачы, прымусіла актывізаваць пошукавую і аналітычную працу. І гэта ў хуткім часе прынесла свой плён¹. Мовазнаўца Ніна Сянкевіч звярнула ўвагу, што ў газеце “Віленский вестник” у 1889 г. нехта Ів. Сиротка надрукаваў фрагмент гутаркі *Проповедь старика къ молодежи о томъ насколько молодые заблудились и отъ Бога отступились: У насъ цяперъ такихъ многа* (76 радкоў) з уступам і пасляслоўем. Дадзены тэкст – кароткая рэдакцыя выяўленага Л. Баршчэўскім тэксту.

Вячаслаў Мартысюк згадаў, што як версію названага твора можна разглядаць “казанне зашаломскага бацюшкі” *Вотъ видите вы, дѣти..., надрукаванае ў кнізе Е. Радзіміча (Е. Раманава) Милостивый Осипъ, или Милости хочу, а не жертвы: Быль*, (Витебск 1896, с. 21–22)².

Звернем увагу, што яшчэ М. Гарэцкі, аналізуючы “літаратуру няведамага аўтарства”, падаў, што “этнографу Шэйну запісалі яго [верш *Казанне*. – М. Х.] (да 1893 г.) у іншай рэдакцыі ў Віленшчыне”³. Сапраўды, у зборніку П. Шэйна *Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-западного края ў раздзеле *Вирша новѣйшей формаціи змешчана гутарка *Цяперъ у насъ такихъ многа* (110 радкоў), запісаная “ученикомъ Свислочевской семинаріи” Ракоцкім у вёсцы Рабуні (так у П. Шэйна; правільна: Рабунь⁵) Вілейскага павета Віленскай губерні⁶.**

Не пакінем без значэння і той факт, што ў Беларускам дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва (у фондзе Л. Бэндэ) захоўваецца тэкст *У нас цяпер такіх многа, што забываюцца на Бога...*, які яшчэ не ўведзены ў навуковы ўжытак.

¹ Дасюль літаратуразнаўцы працавалі толькі з фрагментам гутаркі (147 радкоў), апублікаваным паводле зборніка І. Насовіча спачатку ў хрэстаматыі *Беларуская літаратура XIX ст.* (Мінск 1950, с. 38–41), а пасля і ва ўсіх іншых выданнях падобнага тыпу (з часам нават згубілася пазначэнне, што твор публікуецца няцалкам). Гл.: *Беларуская літаратура XIX ст.: Хрэстаматыя*, Мінск 1971, с. 32–34, 339; *Беларуская літаратура XIX ст.: Хрэстаматыя*, Мінск 1988, с. 432–434, 482; *Залатая калекцыя беларускай літаратуры ў 50 тамах*, т. 3: *Літаратура першай паловы XIX ст.*, Мінск 2012, с. 1042–1046, 1079–1080.

² Тэкст апублікаваны ў выданні *Залатая калекцыя беларускай літаратуры ў 50 тамах*, т. 5: *Літаратура другой паловы XIX ст. у 2 ч.*, ч. 2, Мінск 2013, с. 59–60, 788.

³ М. Г а р э ц к і, *Гісторыя беларускае літаратуры*, Мінск 1992, с. 194.

⁴ П. Ш е й н, *Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края*, т. 2, Санктпетербург 1893, с. 677–680.

⁵ Паводле *Słownik geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (т. IX, Warszawa 1888, s. 349) у вёсцы Рабунь у 1880-я гг. жыло каля 500 чалавек розных веравызнанняў (відаць, праваслаўных з былых уніятаў і католікаў); тут была мураваная царква і гмінная школа, якую ў 1885/86 н. г. наведвала 40 хлопцаў і 4 дзяўчыны.

⁶ Я. Янушкевіч у каментарах да перавыдання *Гісторыі* М. Гарэцкага фактычна падтрымаў гіпотэзу І. Цішчанкі, што аўтарам гутаркі *Вотъ теперь який людъ ставъ...* трэба лічыць І. Насовіча.

Такім чынам, на сённяшні дзень мы маем сем тэкстаў (пяць – надрукаваныя ў розных выданнях і два рукапісы), пры даследаванні якіх узнікаюць шматлікія праблемы: найперш – наколькі самастойныя гэтыя творы? Калі адзін тэкст напісаны на падставе другога, то які з іх быў першасным?

Яшчэ раз назавём гэтыя тэксты:

1. *Вотъ цеперьъ який людъ ставъ...* (234 радкі). Гутарка паходзіць з Усходняй Беларусі (Мсціслаўшчына), датуецца 1848 г. Апублікавана І. Насовічам у 1873 г.

2. *Казаньне: Вот цяперъ які людъ стаў...* (161 радок). Тэкст паходзіць з тых самых мясцінаў; запісаны ў 1900–1920 гг.; ён вельмі блізкі да тэксту, дасланага Рыгорам Бочкам І. Насовічу (апушчаны радкі, дзе закраенаецца рэлігійная тэматыка). Апублікаваны М. Гарэцкім у 1922 г.

3. *Wiersz Ruski o Religii i Obyczajności* (206 радкоў). Л. Баршчэўскі і Я. Янушкевіч сцвярджаюць, што паходзіць твор з “заходніх абшараў нашай краіны”, маючы на ўвазе той факт, што рукапіс знаходзіўся ў Шчучынскім архіве князёў Друцкіх-Любецкіх. Аднак жа даследчыкі забыліся, што “архіў фарміраваўся самім князем Францішкам Ксаверыем Друцкім-Любецкім у Санкт-Пецярбурзе ў асноўным у 1821–1830 г.” і толькі пасля ягонай смерці ў 1846 г. быў перасланы ў Шчучын. А г. зн., што аркуш паперы з гутаркаю мог трапіць да князя з родных мясцін-уладанняў (мястэчка Пагост Загародскі на Піншчыне), а таксама падчас ягоны шматлікіх службовых паездак-падарожжаў. Мова рукапісу сведчыць пра ягонае палескае паходжанне. Аналіз іншых матэрыялаў папкі, дзе захоўваецца гутарка, дазволіў даследчыкам сцвердзіць, што беларускі твор паходзіць “з прамежку часу паміж другой паловай 1810-х гг. і 1824 гг.”, г. зн. датаваць тэкст можна пачаткам XIX стагоддзя.

4. *Проповѣдь ихъ [стариков. – М. Х.] къ молодежи, въ которой старикъ старается доказать, насколько молодые заблудились и отъ Бога отступились: У насъ цяперъ такіхъ многа...* (76 радкоў). Падаў да друку нехта Ів. Сиротка. Няма аніякіх звестак, дзе і калі запісана гутарка. Апублікавана ў газеце “Виленский вестник” у 1889 г.

5. *Цяперъ у насъ такіхъ многа...* (110 радкоў). Тэкст запісаны ў другой палове XIX ст. у в. Рабунь Вілейскага павета. Апублікаваны П. Шэйнам у 1893 г.

6. *Вотъ видите вы, дѣти...* (61 радок). Тэкст паходзіць з другой паловы XIX ст.; магчыма, запісаны і выпраўлены Е. Раманавым. Апублікаваны ў 1896 г.

7. *У насъ цяперъ такіхъ многа, што забываюцца на Бога...* (Рукап. БДАМЛіМ, ф. 66, воп. 1, спр. 1369, арк. 1–9.).

Нават павярхоўнае знаёмства з гэтымі тэкстамі дазваляе зрабіць выснову: гутаркі І. Насовіча і М. Гарэцкага – гэта адзін спіс, гутаркі І. Сироткі, Ракоцкага і Л. Баршчэўскага – другі, а тэкст з архіва Л. Бэндэ – трэці. (Тэкст Е. Раманава, нягледзячы на ягоную адрознасць ад усіх іншых тэкстаў, можна далучыць да другога спісу). Усе спісы – гэта тво-

ры маральна-этычнае праблематыкі. Больш дакладна: мы маем справу з трыма зводамі вершаваных тэкстаў XVIII – першае паловы XIX стст., якія святары выкарыстоўвалі дзеля маральнае навукі сваіх парафіянаў.

Можам вылучыць у першым зводзе:

па-першае, вершаваныя тэксты-развагі, напісаныя на падставе *Дзесяці Божых прыказанняў* (радкі 1–26)¹;

па-другое, фрагмент гутаркі-казання пра багатага і беднага (радкі 27–58);

па-трэцяе, фрагмент гутаркі-казання пра сапсаванасць нораваў ў апошні час, пра варажнечу паміж сваімі: братамі, сёстрамі, бацькамі і дзецьмі (радкі 59–100);

па-чацвёртае, фрагмент гутаркі-казання пра сквапнасць і зладзейства (радкі 101–120);

па-пятае, фрагмент гутаркі-казання пра праўду (радкі 121–148);

па-шостае, фрагмент гутаркі-казання, у якім тлумачацца прычыны, чаму сапсаваліся норавы (забыліся пра Бога) (радкі 149–180)²;

па-сёмае, фрагмент гутаркі-казання пра жыццё і смерць п'яніцы (радкі 181–234).

У другім зводзе:

па-першае, вершаваныя тэксты-развагі, напісаныя на падставе *Дзесяці Божых прыказанняў* (радкі 1–70, 101–104);

па-другое, фрагмент гутаркі-казання пра багатага і беднага (радкі 71–82);

па-трэцяе, фрагмент гутаркі-казання пра Страшны суд (радкі 83–100);

па-чацвёртае, гутарка-казанне пра жыццё і смерць п'яніцы (радкі 105–206).

У трэцім зводзе:

па-першае, фрагменты другога зводу;

па-другое, маралізатарскі аповед пра сваякроху і нявестку, якія, не падзяліўшы печку, пабіліся, а пасля судзіліся, давёўшы гаспадарку да заняпаду.

Вядома, наш падзел (асабліва цвёрдая прывязка да пэўных радкоў) умоўны. Бо, відавочна, даступныя нам сёння тэксты запісаныя ад людзей, якія трымалі “маральную навукі” ў сваёй памяці. Магчымыя перастаноўкі некаторых фрагментаў.

Варта яшчэ раз падкрэсліць: паўтарэнне асобных строфаў у зводах вынікае з тае прычыны, што аўтары зводаў адвольна выкарыстоўвалі ведамыя ім тэксты асобных гутарак-казанняў, напісаных у даўнія часы ці то святарамі-уніятамі, ці то нейкім ерархам Уніяцкае царквы дзеля паляпшэння маральнасці сваіх парафіянаў.

¹ Існаваў беларускамоўны *Дэкалог* – вершаваныя і праязічныя *Дзесяць Божых прыказанняў* у вуснай традыцыі.

² Зусім верагодна, што А. Ельскі напісаў сваю гутарку *Аб жыцці і смерці п'яніцы* на падставе вядомых яму народных тэкстаў на падобную тэматыку.

Вячаслаў Мартысюк

Брэст

Недрукаваны беларускі віншавальны верш з першай паловы XIX стагоддзя ў зборах Яна Чачота¹

Ян Чачот збіраў (сам і з дапамогаю карэспандэнтаў) не толькі творы народнага маўлення. Ён добра знаў сучаснае яму, а таксама даўнейшае краснае пісьменства, пераймаючы яго ўзоры, наследуючы ім ува ўласных польска-/беларускамоўных мастацкіх тэкстах.

Захаваная рукапісная спадчына Я. Чачота, расцярушаная па ўсім свеце, у належны спосаб не вывучаная, не апублікаваная ў нас, на жаль, данесла мала слядоў зацікаўлення паэта-філамата беларускай “народнай літаратурай невядомага (а мо’ тады – напару – і вядомага: хто цяпер згадае?) аўторства” (Максім Гарэцкі). Але сёе-тое ўсё ж дайшло да сённяшняга часу. “Штучныя творы” ёсць, прыкладам, у гэтак званым *Raptularzu (Zbióru Różnych Pism Wierszem u Prozą w Tym Manuskrypcie Znayduiących się. Roku 1808 20 Maia)*, што некалі належаў паэту, у ацалелай частцы тамка *Piosnki wiesniacze znad Dzwiny, z okolic Lepla i s samego Lepla położonego nad jeziorem obszerném i wychodzącą z niego rzeką Ułą (czasem Uljanką zwaną) i wpadającą do Dzwiny pod miasteczkiem Ułą. Część 2-ga. Miedzy 1836–1839 zebrane*. На апошнім дакуменце нам хацелася б запыніцца.

Гэтая ацалелая другая частка (на два сшыткі) *Piosnek wiesniaczych znad Dzwiny, z okolic Lepla...* перад вайною была ў зборах Віленскага беларускага музея імя Івана Луцкевіча. Лёс першае часткі не высветлены. Мажліва, яе знішчылі (на знішчэнне былі засуджаны і ўспомненія вышэй сшыткі, толькі цудам унікнуўшы загубы разам з іншаю “макулатурай”), мажліва – нехта прысабечыў дакумент у даваенны або ў паваенны перыяд; мог ён страціцца яшчэ раней.

Рукапіс, выяўлены ў 1960-х гадах у фондах Інстытуту літоўскай літаратуры і фальклору ў Вільні² (трапіўшы туды з Коўні), каштоўны тым, што ўтрымвае шмат матэрыялаў, якія не ўвайшлі ў друкаваныя зборнікі Я. Чачота: песні, казкі, загадкі і інш. Збольшага гэта

¹ Tekst artykułu jest drukowany w redakcji autorskiej [red.].

² А. Я к ш э в і ч у с, *Рукапісы Яна Чачота*, ЛіМ, 1963, 21 мая; Л. М а л а ш, *Ян Чечет и его рукописные сборники* [у:] *Материалы научной конференции: К сорокалетию библиотеки [АН БССР]*, Минск 1965, с. 102–121.

апублікавана¹. З выняткам хіба што некаторых вельмі цікавых слоўнічкаў (*Wyrazy krewickie ze Śluckiego powiatu*), моўных зацемак і двух твораў нефальклорнага паходжання. Першы з іх, французскамоўны *Le retour à chapelle*, памылкова прыпісваны самому Я. Чачоту (у запраўднасці ж паэт – або нехта яшчэ – толькі спісаў яго; спісаў ужо як песню, у змененым выглядзе), належыць Сабіне Казімеры Амбаль Тасцю (1798–1885). Другі, беларускамоўны твор *Barys*, становіць сабою, паводле характарыстыкі Леанілы Малаш, віншавальны верш, адмысловую “інтэрмедью”, напісаную ксяндзом, некалі уніятам, а спяваную абшарніку Шаўману ў фальварку пад Улай у Лепельскім павеце. Даследніца адцеміла чыста народны характар мастацкіх сродкаў, выкарыстаных у творы, прыпомніла, што падобныя вершы былі вельмі пашыраныя ў Беларусі: пра гэта падрабязна пісала ў сваіх мемуарах Ева Фялінская.

Barys, зразак беларускай літаратуры першай паловы XIX стагоддзя – адно цела і кроў з даўнейшымі беларускімі вітаньнямі-віншаваньнямі другой паловы XVII–XVIII стагоддзя, з сучаснымі яму/узнiклымi крыху пазней вершамі кашталту *Bondar Sawasciej, Powinszawannie Popa, Powinszawannie Pana*. Чытаючы яго, разумееш, скуль бяруць свае вытокі такія Чачотавы творы, як, прыкладам, *Jeżowe* – “дыялог” (Л. Малаш), “драматычная паэма” (Уладзімір Казбярук), напісаная на чэсць Юзафа Яжоўскага, прэзідэнта Таварыства філаматаў.

Ніжэй паданы тэкст мы публікуем з захаваннем усіх арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў рукапіснага арыгіналу: *Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas. Lietuvių tautosakos rankraštynas (LTR). LTR 3556-544-2, k. 60–61v*. Выказваем шчырую падзяку загадніцы аддзелу фалькларыстыкі і культуры славянскіх народаў Дзяржаўнай навуковай установы “Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі”, доктарцы філалагічных навук, дацэнтцы Тацяне Васілеўне Валодзінай, працаўнікам беларускага ПЭН-цэнтру і Інстытуту літоўскай літаратуры і фальклору за дапамогу і спрыянне ў працы.

¹ *Фальклор у запісах Яна Чачота і братоў Тышкевічаў*, уклад., сістэм. тэкстаў і камент. В. І. Скіданай і А. М. Хрушчовай, уступ. арт. Т. В. Валодзінай, Мінск 1997, 342 с.

Napisane pr. Xiędza niegdyś Unię: śpiewane
Szaumanowi dziedzicowi folwarku pod Ułą
w Lepelskiem.

Barys

- [“]Jaśnie Wialmożny nasz Panie! –
My czy u wieczara czy zrania,
Czy u chacie, czy u|letku czy zimoj –
Czy u wosiani czy wiasnoj, –
5 Czy u|chacie, czy u|kleci;
Szczera spryjaim Waszeci –
A|kap taho dakazać,
I|kap toja świet|moh znać;
Szo Ty|pomnisz|na|nasz stan,
10 Jak dobry, przystupny, Pan.. –
Pryszli Ciabie pawitać
Douhich let miłych|żałać
I|piesieńku zapiejać. –
Pazwolżasz nam prastaczkóm,
15 Twaim Panie mužyczkóm:
Ad|usiěj Kmieci – Tabie Waszeci;
Piesieńku|zapieci.. –
I ad usiěj braci – pawinszowaci. –

20 Wołaść nasza Panie!.. nas k|Tabie|prysłała,
I pawinszowaci, szczéra przykazała: –
Bo Ty|nasz Pan dobry, a|my|Twaje Kmieci;
Ty|nam, tak jak|bačka, my jak|Twaje dzieci,
Pryjmiż|nasz|Pakłon (*dwa|razy*)
25 Nutcoż bratcy stańmy u radzie!. –
Da zapiějmy choć nieuskładzie,
Naszamu Panu! – (*dwa|razy*),,
Ł u k j a n: Jon pryhonam niaciamiażyć...
S y m o n: Heta praudu|Łukjan każyć. –
B a r y s: A i heta niepaureczy
30 Szto Jon tak jak|bačka rodny,
Hlanić u|piecz, i pad pieczy,
Kap muzyk|niabyu hałodny;
U s i e: Mieu chleba i soli i Kaszy dawoli! –
J a n k a: ...Stanić hlanić; dość nam taho,
35 I h n a t: Kiuńieć pałcam, znaim Jaho,
C h w i a d o s: Idziom da|raboty – } (*dwa|razy*)
Z iścinnoj achwoty, }
J a n k a: Pahlad Jaho ziaziulczyny,

- 40 Miłe|woczki maić,
Słoucaż|jaho cukrowany, usiak|Jaho kacha[ić]
I wiasniak, i dwarak i żydy i chłopy,
Tak|jak|I|Czop u snopy.. –
Usie bjuć czałom... (*dwa|razy*)
- 45 A d a m: Pomniż Ty|Symon Żyhała,
Jak u nas chleba niestała? –
Jak taħdy|nasz|Pan charoszy,
Niežaleu hatowych|hroszy;
Z|miaszkou swaich|wytrasau, a|dla|nas chleba|kuplau
- 50 S y m o n: Praudu nasz|Adam skazau
I chtoż ~~toħa~~, taho niespaznau?:–
Szto nieubrauby i ukałoszy,
Skolka Jon razsypau hroszy:–
- U s i e: Niechajżeż nasz|Pan, żywieć ludziam|znan,
Niet u nas takoha|daru, szto b dać Panu na achwiaru
55 Adnakaważ rybaczki, Twaje|Panie mužyczki;
Choć durny|niaszybki – Nawudziuszzy rybki,
Choczuc|Tabie|dać, pazwolże pryniać! –
A my choć pa|try jajeczki, i choć pa|dźwie|pierapieczki,
Szczeryńka|Panu składaim i szczaśliwych let żałam,
60 Bo Panu spryjaim. – (*dwa|razy*)
- B a r y s: A|ja Barys Laśnik, nia|jość Pański zdrajca,
Zmieciu, streliu, zabi, prynios Panu|zajca;
I|choć mała daru, prymij na|achwiaru,
Bo bolij nie|maju (*dwa|razy*). –
- 65 Ł u k j a n: A|ja Pański tkacz, Łukjan,
Prynios pałatna, na|stan;
I niekalka par Sarwet;
Wytkanych|u pieraplet;
Używaj zdarou – (*dwa|razy*)
- 70 J ó z e f a t: A ja prastak Jazapat,
Naławiuszy|Karapat;
Chawau|dahetul u|kleci;
A Ciapier prynios Waszeci;
Na|hadawy praźnik – (*dwa|razy*)
- 75 U s i e: Serdcaż|nasza bolij choczyć,
Janoż usio, tut sakoczyć;
Da|sztoż mužyczkom rabić?..
Nieczym Pana abdaryć!.. (*dwa|razy*) –
Żywiż Panie!.. nie|chwaréj!..
80 Dla|nas i dobrych|ludziéj!..
Budź pa|świetu hromki – jak|u|Krożach dzwon,!..
Krepki i kremiany, tak|jak toj aro! –
A ciapieraż maje bratcy, woźniasiomko ruki! –

85 I|zawiadziom usie umiescie, da Hospada huki;
Sztoby nasz|Pan usiahdy|Żyu nieznajuczy biady,! –
Kap|radziu harod i żyta, Hetak żałaić Mikita,
Kap radziu jaczmień awios – Hetak|żałaić Chwiadós.
Kap Karou, chawau Boh sam, } (dwa|razy)
Hetak|żałaić Adam! –
90 Pryjmiż Panie, ad|nas hetuju kurnu! –
Pa|prostaści pa|szczeraści, choć trocha durnu.
Bo Ty nasz|Pan|dobry, a|my|Twaje Kmieci,
Żywiz|zdarou z|Paniaj|na|paciechu|Dziecij.

Мікола Хаўстовіч

Варшава

Невядомы верш Яна Чачота?

На V Кангрэсе даследчыкаў Беларусі ў Коўне Лявон Баршчэскі паведаміў, што беларус з Іркуцка Аляксей Кухта, рыхтуючыся да літаратурнае вечарыны пра беларускіх паэтаў XIX стагоддзя, з дапамогаю пошукавіка Google выявіў у кнізе 1902 года “нейкага Духінскага” невядомы беларускамоўны верш Яна Чачота. Не маючы магчымасці самастойна займацца атрыбуцыяй гэтага твора, А. Кухта даслаў знойдзены ім тэкст Адаму Мальдзісу. Вядомы беларускі навуковец, параўнаўшы паэтыку дадзенага верша з творамі Яна Чачота, прыйшоў да высновы: вельмі сумнеўна, што дадзены тэкст належыць аўтару драматычнае паэмы *Яжовыя імяніны*, верша *Едзе міленькі Адам*, а таксама цыклу *Уласныя вясковыя песні*. Звярнуўшы ўвагу на радок “A jak przyslib twaje imianiny”, А. Мальдзіс выказаў гіпотэзу: аўтарам гэтага верша мог быць Адам Міцкевіч, а твор напісаны як адказ на віншавальныя тэксты Я. Чачота, агучаныя ім на імяніннай урачыстаці, якую філаматы ладзілі ў снежні 1819 г. Меркаванне А. Мальдзіса падтрымаў і Л. Баршчэўскі.

Не маючы беларускамоўных вершаў А. Міцкевіча¹, мы не можам правесці параўнальна-супастаўляльны аналіз, а таму мусім шукаць іншыя шляхі дзеля атрыбуцыі яшчэ аднаго беларускага твора. Застаецца адно: даследаваць спадчыну Францішка Генрыка Духінскага (1816–1893), польскага этнографа, гісторыка і эміграцыйнага дзеяча, аўтара трохтомніка *Zasady dziejów Polski i innych krajów słowiańskich*, які выйшаў у свет у Парыжы ў 1858–1861 гг. Народжаны на Кіеўшчыне, ён трапіў у Парыж у 1846 г., каб працягваць свае гістарычныя даследаванні пра барацьбу Польшчы і Русі з Масковіяй. Важнейшым вынікам ягонае працы стала ідэя пра неславянскае паходжанне расійцаў-маскалёў. Менавіта гэтая ідэя сталася цэнтральнаю ў трохтомніку *Zasady dziejów Polski i innych krajów słowiańskich*. Апрача таго, ён даводзіць, што беларуская і ўкраінская мовы больш блізкія да польскай мовы, чым да расійскай².

¹ Выяўлена толькі двухрадкоўе вялікага паэта па-беларуску: “Na Bożom sudzie // Wsiem u żoru budzie”.

² Не менш істотным было для Ф.Г. Духінскага і параўнанне стаўлення палякаў ды расійцаў да беларускае і ўкраінскае моваў: “Нашы пісьменнікі з Гродна, Вільні, Наваградка, з Трок, з Віцебска, з Магілёва, з Мінска і з паўднёвай Русі з сапраўднай прыемнасцю пішуць на мове простага людю, узоры чаго мы падалі. Маскалі робяць наадварот: “Przegląd moskiewski” (гаворка пра часопіс “Москвитянин”,

Дзеля гэтага падае “ўзоры мовы гэтак званых русінаў белых і малых”.

З украінскімі тэкстамі яму прасцей: ён мае нават прыватныя лісты. І шкадуе, што не мае падобнага на беларускай мове. Аднак выйсце знаходзіць: “Вось пачатак беларускае балады, якую знаходзім у вершаваным зборніку нашага суайчынніка і выгнанца п. Рыбінскага¹. Гэта ён першы пазнаёміў славянскі свет з моваю людю з ваколіцаў Вільні, Наваградка, Трок, з Мінска, Віцебска. Туляючыся па акіянах і Амерыцы, ён асалоджваў сваю выгнаніцкую бяду ўспамінамі пра вясковую страху, спяваючы народныя песні. З тулячага зборніка беларускіх песняў Рыбінскага выбраў Шафарык узоры для свайго *Славянскага народанісу*. Мы пададзім з твораў нашага суайчынніка наступную баладу”². Далей Ф.Г. Духінскі змяшчае ў сваёй працы 29 пачатковых радкоў з балады А. Рыпінскага *Нячысік* і з тае прычыны, што “ўкраінская мова (język maoguski) больш вядомая ў Польшчы, чым беларуская, працытуем напісаную на гэтай мове фантазію. Гэта твор Чачота і, напэўна, друкуецца ўпершыню”³.

Фантазіяй у тыя часы звычайна называлі музычны твор свабоднай формы. Ф.Г. Духінскі ж выкарыстоўвае гэтае азначэнне, каб акрэсліць не жанравую асаблівасць тэксту, а схільнасць наратара-лірычнага героя фатназіраваць-выдумляць, акцэнтуючы ўвагу на гумарыстычны характар твора. Зрэшты, сёння мы адназначна можам вызначыць жанр

у восьмым томе якога за 1843 г. быў надрукаваны артыкул Пятра Кушына *Гецікі*. – М. Х.), які найбольш крычыць пра братанне славянаў, калі яму давялося надрукаваць узоры беларускае мовы, прасіў у сваіх чытачоў прабачэння; так, прасіў прабачэння, што вымушаны даць ім узор **дзікунскае** мовы! З гэткаю ж пагардаю кажуць тыя маскоўскія панславісты і пра маларускую мову, ды так не разумеюць гэтае мовы, што “Przeгляд”, пра якога згадваем, цытуючы маларускую песню з паўтара дзясятка радкоў (у перакладзе *Славянскага народанісу* П. Шафарыка. – М. Х.), мусіў перакласці аж 36 слоў”. Гл.: F.H. Duchński, *Zasady dziejów Polski, innych krajów słowiańskich i Moskwy*, Paryż 1859, s. 67.

¹ Вядома, гаворка ідзе пра А. Рыпінскага. Застаецца загадкаю: чаму Ф.Г. Духінскі называе яго Рыбінскім? Так, сапраўды, П. Шафарык у сваёй працы *Славянскі народаніс* у раздзеле *Wzory slowanskich nářečí* тройчы, бо пасля кожнага фрагмента з трох працытаваных песняў з кнігі *Białoruś*, ужыў такую форму (Rybiński), але ўсё ж у асноўнай часцы (раздзел *Nářečí běloruské*) падае правільна: “Za našeho času vyšel katechismus pro katolické Bělorusy v obecném nářečí, jenž zde na tituli polsko-guským slove (1835); nejmenovaný pokusil se o přeodění Virgiliovy Aeneidy na vzor maloruské (v rukopisu) a Gołębiowski (1830) i Rypiński vydali tiskem ve svých spisích několik přesných běloruských národních písní”. Гл. P.J. Šafárik, *Slovanský národopis*, Praha 1842, s. 33, 158–159. Гэта тым больш дзіўна, што Ф.Н. Духінскі ў 1856 г. выдаў у лонданскай друкарні А. Рыпінскага сваю кнігу *Polacy w Turcii*. Можна дапусціць, што выданнем займаліся сябры гісторыка, а сам ён не ведаў асабіста А. Рыпінскага. Гэта пацвярджаецца і ягоная згадка пра вандраванні А. Рыпінскага ў пошуках лепшае долі “па акіянах і Амерыцы”, чаго, здаецца, не было.

² F.H. Duchński, *Zasady dziejów Polski, innych krajów słowiańskich i Moskwy*, Paryż 1859, s. 65.

³ *Ibidem*, s. 65–66.

твора як гумарыстычны верш.

Куды больш складаным пытаннем з'яўляецца ягоная атрыбуцыя. Час напісання можна акрэсліць як першая палова XIX ст. (верхняя мяжа – анексія беларускіх земляў Расійскаю імперыяю, а ніжняя – 1859 г., калі тэкст быў апублікаваны). Пра месца паходжання аўтара сведчыць ягоная мова, у аснове якой сярэднебеларускія гаворкі з цвёрдым “р” і моцным аканнем (нават “láu” замест “лёку”). Звяртае на сябе ўжыванне дыялектызмаў “szto nibuć”, “składnij”, “pirastau” (два разы), “najelibsi”, што дазваляе “пасунуць” аўтара ў бок Полацка-Віцебскага рэгіёна.

Змест твора дазваляе казаць пра наратора як пра прыгоннага селяніна (“Wojt kryknuu rad aknom”) і маладога бацьку (“moj malczyk krycząc pirastau”), што смяецца разам з намі са сваіх няхітрых фантазій. Вядома, тут аўтар выкарыстаў прыём, які часта ўжывалі паэты-шляхціцы, калі пісалі ад імя селяніна – а менавіта, прыём поўнага пераўвасаблення ў мужыка. З такога пункту гледжання магчыма дапусціць, што напісаў верш нехта з сяброў таварыства філарэтаў, атмасфера якога якраз і дазваляла на падобнага кшталту жарты.

Зрэшты, менавіта ад удзельнікаў віленскіх моладзевых таемных арганізацыі 1820-х гг., што пасля паўстання 1830–1831 гг. апынуліся на эміграцыі, і мог атрымаць верш Ф.Г. Духінскі (напрыклад, братоў Ходзькаў), якія не ведалі, хто напісаў верш, але – памятаючы пра беларускамоўную творчасць Я. Чачота – назвалі ягонае імя. Ф.Г. Духінскі быў знаёмы з А. Міцкевічам, шанаваў яго талент, нават заклікаў перадаць у высокамастацкай форме тое, што гісторык прадукуе сваім “не вельмі дасканалым стылем”. Але, думаецца, каб Ф.Г. Духінскі і ведаў, што верш належыць яму велікага паэта, ён бы не адважыўся сказаць пра гэта.

І яшчэ. Дадзены верш шчыльна звязаны з вуснай народнай творчасцю. Перадусім, як агульнаўжывальную занатаваў Вінцэнт Мяніцкі на Лепельшчыне наступную прыказку “Kab byu Karalom [-] na piесzy leżauby i kaszu z sałom jeu”¹. Думаецца, менавіта яна і магла даць паэту і тэму, і адпаведную форму выказвання.

Тытул і падтытул (надпіс дробнымі літарамі *Gdyby to ja był królem...*) вершу, відаць, даў – хутчэй за ўсё – сам Ф.Г. Духінскі.

Друкуецца з захаваннем арфаграфічных і пунктуацыйных асаблівасцяў першапублікацыі: F.H. Duchyński, *Zasady dziejów Polski, innych krajów słowiańskich i Moskwy*, cz. druga, oddział drugi: *Podział dziejów polaków i innych słowian, też dziejów moskali, na epoki i ogólna charakterystyka każdej epoki*, Paryż, w drukarni i lit. Renou i Maulde, przy ulicy de Rivoli 144, 1859, s. 66–67.

¹ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, F 599-1-3, k. 393.

Fantazyja biało-ruska***Gdyby to ja był królem...***

Musiu to ja siahońnia rana ustać
 Sztob tabie szto nibuć skazać;
 A sztob skazać składnij i k reczy
 Sieu ja sabie kala pieczy.

5 Sieu, nahu za nahu załażyu,
 Dabyu rażka-j-tabaki zażyu;
 A jak moj malczyk kryczać pirastau,
 Tak ja sabie takuju dumku zdumau:

10 Sztob-to ja na świecie byu karalom!
 Imieuby piatnaccać rublej hroszy!
 Tob ja tabie szto niadielu wiaczarom
 Spraulauby bankiet charoszyj.

15 Tyb u mianie zaliu sia harełkaj
 Ad miasa tresnuu-by tabie pup,
 Masła piuby pounaj tarełkaj,
 I kaszu jeuby z tonkich hreckich krup.

20 A jak pryszlib twaje imianiny
 Kupiuby tabie miodu dwie tarełki;
 Kupiuby parasia z skacinaj
 I pounuju plaszku harełki.

 K harełce kupiuby piercu za hrosz,
 I za try hroszy u kramie laku;
 Ad laku byuby tam kolor charosz,
 A pierec byuby dziele smaku.

25 I tak najelib-si-j-napili
 Lahlib na pieczy pad każuchom;
 Tam by to wiesiało zapili
 I ty pry mnie byuby karalom!

30 Jak ja tak dumau, aż nasz sabaka zabrachau¹,
 Wojt kryknuu pad aknom: „wary jeś Maskalom”.
 Ja spuhauszy-si dumać pirastau,
 Sztob rabiu-by byuszy koralom.

Заўвага-пераклад Ф.Г. Духінскага: ¹ zaszczekł.

Tomasz Nastulczyk

Kraków

Хутөръ Старога дньда: Rosyjska adaptacja Hutorki staroho dzieda z kręgu Muzeum hr. Murawiewa

Literatura agitacyjna w języku białoruskim, wydawana w latach bezpośrednio poprzedzających wybuch powstania styczniowego, do dziś nie doczekała się pełnego i wyczerpującego omówienia. Jednym z utworów, który pomimo starań wielu wybitnych uczonych w dalszym ciągu kryje wiele tajemnic, jest *Hutorka staroho dzieda* – anonimowy wiersz białoruski stylizowany na dziadowską gawędę. Ten antyrosyjski tekst, skierowany bezpośrednio do ludu białoruskiego, wzywa do przymierza z Polakami w imię wspólnej walki o wolność.

Szczególnym fenomenem związanym z *Hutorką staroho dzieda* jest wielość różniących się między sobą przekazów. Odmienne wersje tekstu zawierają dwa drukowane łacinką wydania konspiracyjne: *Hutorka staroho dzieda*, Poznań 1861 (tak przynajmniej głosi adres wydawniczy, jednak jego autentyczność nie jest pewna) oraz *Hutarka staroho dzieda*, Paryż 1862 (w rzeczywistości drukowana w Białymstoku w tajnej drukarni Bronisława Szwarcego). Kolejny wariant przynosi edycja litografowana: *Hutorka staroho Dzieda na Biełarusi* (b. m. i r.). Konspiracyjny rękopis przekazuje jeszcze inną wersję, zatytułowaną *Hutoryka staroho dzieda 1861 r. z Kobrynia*. Nadto w urzędowych aktach rosyjskich zachowały się odpisy cyrylicą, wykonane przez władze carskie dla celów administracyjnych w oparciu o skonfiskowane egzemplarze (*Гуторка старога Дзieda* czy *Гуторка старога Дзньда*). Do tego należy jeszcze dołączyć przeróbkę litewską, opracowaną przez Mikołaja Akielewicza (*Pasaka Senelio Surasze Wargdienelis isz Lietuwos*).

Zgromadzenie wszystkich tych materiałów, a także innych przekazów powielających wymienione wyżej warianty tekstu, stanowi cel przygotowywanego przeze mnie wydania faksymilowego. Podczas prac nad wspomnianą edycją natrafiłem jednak na szczególnie ciekawy przypadek, wart moim zdaniem osobnego potraktowania. Jest to niepozorny rękopis, zachowany w zbiorach Państwowego Archiwum Historycznego Litwy w Wilnie¹. Niezbyt czytelny, zapisany cyrylicą, łatwy do przeoczenia wśród innych

¹ LVIA, f. 439, ap. 1, b. 11, l. 54–55v (wymiary 22x35 cm). Za konsultacje dziękuję pani dr Lili Kowkiel.

odpisów, jak do tej pory nie zwrócił na siebie większej uwagi, zaś jego specyfika uchodziła uwadze badaczy. Choć swego czasu dotarła do niego Zinaida Talwirska, to jednak wymieniła go mylnie wśród konspiracyjnych odpisów skonfiskowanych przez carską policję¹. Tymczasem rękopis ten, zatytułowany *Хутёръ Стараго дьдзя. Писалъ бѣлорусскій мужикъ*, pochodzi z zasobu Archiwum Muzeum hr. Murawiewa. Nie stanowi on prostej transkrypcji którejś ze znanych wersji białoruskich, lecz jest to raczej próba adaptacji czy przekładu tekstu na język rosyjski (być może zabawa literacka, oparta na próbach stylizacji językowej). Dodatkowo manuskrypt zawiera liczne poprawki naniesione inną ręką.

Хутёр Стараго дьдзя może stać się podstawą bardzo ciekawych rozważań językoznawczych, zwłaszcza odnoszących się do problemów języka pogranicza oraz kwestii wzajemnych rosyjsko-białoruskich wpływów językowych. Stanowi również frapujące świadectwo zainteresowania *Hutorką staroho dzieda* w kręgu Muzeum hr. Murawiewa²; rola tej instytucji dla recepcji literatury białoruskiej XIX wieku w rosyjskich kręgach naukowych również wydaje się interesującym tematem do dalszych badań.

Rękopis przedrukowuję tutaj, mając nadzieję, że uda mi się w ten sposób zwrócić uwagę badaczy i miłośników kultury białoruskiej na ten fascynujący materiał, szczególnie wart wydobywania spośród kolejnych wariantów, odmian i przeróbek *Hutorki staroho dzieda*.

1 З. Тальвирская, *Некоторые вопросы общественного движения в Литве и Белоруссии в конце 50-х – начале 60-х годов и подпольная литература*, w: *Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина XIX в.)*. Сборник статей, под ред. В. Дьякова, И. Миллера, Н. Митиной, Москва 1967, s.44.

2 Warto przy tym pamiętać, że rosyjskie tłumaczenie wspomnianej litewskiej przeróbki *Hutorki staroho dzieda* opublikowano w zbiorze *Сборник документов музея Графа М.Н. Муравьева*, сост. А. Белецкий, Вильна, 1906, т. 1, роз. 26, s. 33-35, pod tytułem: *Литовския письма, которыя предположено было напечатать въ Мемель. Письмо старика изъ Вильны. Письмо бѣдняка изъ Литвы*.

Хутёръ Стараго дѣдя.¹

Писаль бѣлорусскій мужикъ.

1.

Эй скажите добрыя люди
Что уже на свѣтѣ буди?
Богъ ли такъ осудилъ насъ
Пропастъ навсегда москалями?

2.

5 Ой! Нѣтъ братки не тужите
Тѣ времѣна вспоминайте
Какъ то давные годы
Бился полякъ съ Масколями.

3.

10 За что|жъ паны воевали
Много крови проливали
Ой! За то что народу
Полякъ хотѣлъ дать Свободу.

4.

15 Какъ москаль осмотрѣлся
Такъ на него обратился
И Нѣмецъ сталъ помогать
Чтобъ Поляка Завоевать.

5.

20 И бились и воевали
Пока поляка прогнали
Пока унесъ свое Горе
Бѣдный Полякъ долеко за море

6.

До славнаго, до|Народа
Который самъ вышелъ на|свабоду
Котораго цѣлый свѣтъ знаетъ
И Французомъ называетъ.

7.

25 Французъ принялъ ихъ|какъ братьевъ
Но не могъ Спасти.
Самъ тяжко съ Нѣмцами бился
Отъ Неволи оборонился.

¹ Рэдпадрыхтоўка Марылі Хаўстовіч.

8.

30 И москаль у насъ разъсѣлся
Ой и до|костей уѣлся
Сталь Податки собирать
Да и въ рекруты Гонять.

9.

35 Велѣль сыпать магазины
Будто съ|мудрой причины
Чтобъ|какъ случиться потреба
Мужикъ имѣль откуда взять хлѣба

10.

40 А какъ самъ|сталь воевать
Съ магазиновъ велѣль брать
И обозомъ вести весь хлѣбъ
А Народъ хотъ пропадай

11.

А отдавши все изъ хаты
Еще самъ иди въ|солдаты.
Кинь жѣнку, дѣтки дома
Иди самъ въ колодкѣ до приема

12.

45 А какъ войско не потреба
То салдатъ самъ ищи хлѣба
Иди домой, хотя не знаетъ
Кто свой домъ имѣеть.

13.

50 Скажутъ только не тоскаться
На приказъ тотчасъ явятся
Нести Сапоги, да брится
Хоть землю гризи, да кормится

14.

55 Дáвно люди Бога знали
Другихъ добру научали
Маскаль самъ добра не знает
То и лиху научаеть.

15.

60 Сталь Костѣлы обирать
Началъ ксендзовъ разгонять
Другимъ велѣль быть Попами
Ходить въ|рясахъ, съ бородами.

16.

Бить Поклоны и Учиться
По московски какъ молится
Хоть молитва ихъ такая
Что никто не разгадаетъ.

17.

65 Пусть кто Слово Скажетъ,
Тут|же Москаль Его свяжетъ
И здоровье отберётъ
И въ Сибирь Сошлётъ.

18.

70 А где жандармъ съ звонкомъ завернетъ
То cadaго въ тюрьму поведетъ
Бѣдный ли иль богатый
Какъ собаку тащить съ хаты.

19.

75 Чиновники всѣ раскошничаютъ
Обдираютъ да плутуютъ
Бьютъ грабятъ обираютъ
Да и плакать не даютъ.

20.

80 За Полякомъ то бывало
И податки плотишь мало
И кто Пана имѣетъ худаго
Идетъ себѣ до другаго.

21.

А какъ москали Настали
Всѣхъ въ ревизскай записали
И мужиковъ и шляхту
Какъ|сами хотятъ угнетаютъ.

22.

85 Изъ души рекрутъ, податки
Выдирать съ|Насъ остатки
И до|конца всѣхъ погубили
Какъ Окцызу погубили.

23.

90 Поляк все это знаетъ
Горькие слезы проливаетъ
Только помочь не можетъ
Самъ бѣдный въ чужой земле скитаетъ.

24.

95 Но братки не тужите
Лучше Бога помолите
Милосердяго, чтобы скоро
Перемѣнилъ бы наше горе.

25.

100 Ибо уже время наступила
Московская лопнет сила
А какъ это только будетъ
То будьте умнѣ люди

26.

Ибо какъ Поляка заваевали
До французовъ прочь прогнали
То они хотѣли сами
Идти назадъ съ поляками

27.

105 Только москаль догадался
Съ немцами связался
Да съ|французамъ сталъ ваевать
И деньгами подкупать.

28.

110 Сюда, туда все крутили
Ваевали, да платили
Пока французъ не падался
Вновь въ неволю не попался

29.

115 Какъ французъ пошелъ въ|Неволю
Тагда москаль размогся въ воле
И пошелъ Народъ угнетать
Чтобъ до|конца погубить.

30.

120 Французъ межъ тѣмъ по немного
Выбератся сталъ изъ Неволе
Прогналъ Короля плохаго
Да выбралъ себѣ другаго

31.

А какъ только укрѣпилися
Сталъ съ|Москалем задиратся
Началъ давить, ваевать
Свою обиду вспомнить.

32.

125 Ой! билъ пока войска хватило
И отнялъ земли немало
Пока Москаль должен|былъ просится
Чтобы съ Французомъ помирится.

33.

130 А Французъ какъ писалъ миръ
Такъ и заставиль, чтобъ Народу
Каждому дали свободу
И ни каго не угнетать.

34.

135 А Москаль тогда и обѣщаль
Да послѣ ничего не|исполнилъ
Ибо Французъ не|имѣлъ покою
Пашель на Нѣмцевъ войнаю.

35.

140 Ой! ибо и нѣмецъ у Лисовъ научился
За Москаля не|заступился
Да сталъ другихъ забирать
На свой Законъ принуждать.

36.

Какъ Французы_того Узнали
Бѣду На Нѣмцев навязали
Били, Сѣкли, чтобъ Народу
Каждому, дать свабоду.

37.

145 Совсѣм Нѣмцевъ заваевали
Съ|чужой земли прогоняли
И на вѣкъ-вѣковъ велѣли
Чтобъ туда идти не|смѣли.

38.

150 И чтобъ больше не воевать
Чтобъ людей не принуждать
Чтобъ Цари не имѣли воли
Брать никого въ|Неволе

39.

155 По всему свѣту написали
Чтобъ всѣ люди сказали
Какъ кто хочеть быть
И подъ какимъ закономъ жить.

40.

Слышно и у насъ будетъ требоватся
Какъ мы желаемъ остатся
Быть все подъ Москалями?
Или вновь жить съ Поляками?

41.

Помните-же на ту пору
Какъ придется до приговора
Чтобъ только не ошибится
Навѣки-вѣковъ не|погубится

42.

Бросьте водку пить
Чтобъ разумъ не сдурить
Когда нужно слово сказать
Чтобы себѣ долю выбирать

43.

Бо хотъ попы кривятъ, мутятъ
Простый Народъ баламутятъ
Будто Москаль имѣет волю.
Облегчить Намъ Нашу долю.

44.

Ой Не вѣрьте тому, люди!
Ничего съ этаго не|будетъ
Если|бъ онъ хотѣлъ бы дѣлать
Давно бъ это было.

45.

Вѣдь всегда волю имѣетъ
Какъ хочетъ такъ управляетъ
И лишъ только что прикажетъ
То пляшетъ каждый какъ панъ скажетъ.

46.

Едва повернулъ языкомъ
Ужъ Ксендзъ дѣлается шизматикомъ
Съ|бороною съ|колдовствами
Ровно нехристь – Господъ Богъ съ Нами!

47.

Давно мужикъ волень былъ
Работалъ часъ или день
Никто писнуть не смѣлъ
Все пошло какъ|Самъ велѣлъ.

48.

190 И какъ Паны сговорились
Вольность людямъ давать пожелали
То въ|когти забралъ ихъ Москаль
А насъ въ казну записалъ

49.

195 Наѣждаетъ просто стая
Ассесоровъ, чертъ их знаетъ
Бьютъ, душатъ да мѣшаютъ
На аднаго пановъ десять.

50.

200 Вотъ какую онъ Свободу
Хочетъ дать Народу
Вотъ какъ людямъ угаждалъ
Вотъ Французъ на шею сталъ.

51.

Какъ притиснули маруху
Какъ задали въ|Крыму духу
Какъ велѣли не мѣшать
Панамъ, людямъ вольность давать

52.

205 То теперъ Москаль умничаютъ
Мудростями своими
Теперъ кричить – это я!
Хитѣръ Дмитрій – какъ змѣя.

53.

210 Хотя Умники вымишляютъ
Что Паны подкупаютъ
Что крутили и платили
И Москаля подкупили

54.

215 На что|жъ Ему подкупъ брать
Когда, какъ велить дать
Скажутъ заплати бѣдный.
Тамъ уловки не памогутъ.

55.

220 Вѣдь Паны ничего не успѣли
Какъ въ Сибирь ихъ толкали
Какъ всю шляхту уничтожили
И Имѣнія отобрали.

56.

Будеть такъ съ мужиками
Ибо москали хотятъ сами
Чтобъ Паны насъ стерегли
И шлятся не пускали

57.

225 Чтобы всякаго найти вовремя
Къ Рекрутскому Набору
Чтобъ легче было ловить
Да ко|пріему волочить.

58.

230 А какъ придется – податки
Сдеруть съ|Пана – хоть остатки
Пусть паны, хоть какъ правятъ
То экзекуцію поставятъ.

59.

235 Помолитесь добрыя люди
Съ Москалемъ добра не|будетъ
То пусть же этотъ бѣсъ
Идетъ отъ насъ въ сухой лѣсъ

60.

240 Не забудьте же такъ сказать
Когда у насъ будутъ спрашивать
Крикнуть всѣ въ одно слово
Хочемъ Польшчу имѣть на ново

61.

Ибо какъ будемъ съ Поляками
Станемъ ровныѣ съ Панами
Всѣмъ Намъ Богъ счастье дастъ
Когда отвяжется отъ Насъ напасть.

Informacja o autorach

- Ahejeva Iryna** (Агеева Ірына), magister filologii białoruskiej, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (doktorant).
- Avilin Tsimafei** (Авілін Цімафей), magister nauk historycznych, Narodowa Akademia Nauk Białorusi, Centrum Badań Białoruskiej Kultury, Języka i Literatury (pracownik naukowy).
- Bandarovich Veranika** (Бандаровіч Вераніка), doktor nauk filologicznych, Państwowa Telewizja i Radio, szef wydziału edytorów stylistycznych.
- Barouka Vanda** (Бароўка Ванда), doktor habilitowany nauk filologicznych, Witebski Uniwersytet Państwowy im. Piotra Maszeraua, Katedra Literatury (profesor).
- Barshcheuski Lavon** (Баршчэўскі Лявон), doktor nauk filologicznych, Związek Pisarzy Białoruskich.
- Barszczewska Nina**, doktor habilitowana nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (profesor nadzwyczajny UW).
- Burdeljova Iryna** (Бурдзялёва Ірына), doktor nauk filologicznych, Miński Państwowy Uniwersytet Lingwistyczny, Katedra Języka i Literatury Białoruskiej (docent).
- Chasnok Iryna** (Часнок Ірына), Białoruski Uniwersytet Państwowy, Wydział Filologiczny, Katedra Literatury i Kultury Białoruskiej (doktorant).
- Chaustowicz Maryla** (Хаўстовіч Марыля), magister filologii białoruskiej, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (doktorant).
- Chaustowicz Mikołaj** (Хаўстовіч Мікола), profesor nauk humanistycznych, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (profesor).
- Chukichova Nadzeya** (Чукічова Надзея), magister nauk humanistycznych w zakresie krytyki literackiej, Grodzieński Uniwersytet Państwowy, Wydział Filologiczny, Katedra Literatury Białoruskiej (doktorant).
- Drozd Katarzyna**, doktor nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (kierownik).
- Gendek Karolina**, magister filologii polskiej, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (absolwent).
- Janushkievich Jazep** (Янушкевіч Язэп), doktor nauk filologicznych, Związek Pisarzy Białoruskich.

- Kedron Katerina**, Ph. D., Mendel University in Brno, Czech Republic (asystent naukowy).
- Khrapunovich Hanna** (Храпуновіч Ганна), Witebski Uniwersytet Państwowy im. Piotra Maszeraua, Katedra Literatury (magistrant).
- Khmialnitskaya Liudmila** (Хмяльніцкая Людміла), magister, niezależny badacz.
- Klimau Ihar** (Клімаў Ігар), doktor nauk filologicznych, Białoruski Państwowy Uniwersytet Kultury i Sztuki, Katedra Filologii Białoruskiej i Literatury Powszechniej (docent).
- Kryvashei Dzmitry** (Крывашэй Дзітрый), doktor nauk historycznych, Narodowa Akademia Nauk Białorusi, Instytut Historii (pracownik naukowy).
- Matus Irena**, doktor habilitowana nauk humanistycznych w zakresie historii, Uniwersytet w Białymstoku, Katedra Kultury Białoruskiej (adiunkt)
- Martysiuk Viachaslau** (Мартысюк Вячаслаў), magister, niezależny badacz.
- Nastulczyk Tomasz**, doktor nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa, Centrum Badawcze Bibliografii Polskiej Estreicherów w Uniwersytecie Jagiellońskim (specjalista).
- Padalinskaya Alena** (Падалінская Алена), doktor filizofii, Narodowa Akademia Nauk Białorusi, Instytut Filozofii (pracownik naukowy).
- Peljak-Łapińska Angelika**, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (magistrant).
- Reut Uladzislau** (Рэут Уладзіслаў), magister nauk humanistycznych, Białoruski Państwowy Uniwersytet Ekonomiczny, Katedra dyscyplin kształcenia ogólnego (prodziekan Wydziału Szkoleń przygotowawczych).